VESTIGIA
KUTATÓCSOPORT

Domokos György
Kuffart Hajnalka
Szovák Márton

Magyar források Itáliából

Vestigia II.
Magyar források Itáliából

Vestigia II.

Magyar források Itáliából

Szerkesztette:
Domokos György
Kuffart Hajnalka
Szovák Márton

Vestigia Kutatócsoport
Piliscsaba, 2018

A tanulmánykötet az OTKA K 128797. számú, Vestigia II. XIV-XVI századi magyar történelmi és irodalmi források Olaszország levéltáraiban és könyvtáraiban című kutatási projekt támogatásával jött létre.

A Vestigia Kutatócsoport ezúton fejezi kiköszönetét Esztergom város Önkormányzatának és a Balassa Bálint Társaságnak a kutatás támogatásáért.

© a szerzők
ISBN 978-963-308-344-4
PDF ISBN 978-963-308-345-1
Felelős kiadó: Domokos György
A borítót tervezte: Weiszer Márk
Tördelte: Huszthy Ádám

TARTALOM

ARANY KRISZTINA
Előszó 7

DOMOKOS GYÖRGY, KUFFART HAJNALKA, SZOVÁK MÁRTON
Szerkesztői jegyzet 11

Rövidítések jegyzéke 13

1. Fondok

PATRIZIA CREMONINI
Újabb magyar vonatkozású források a Modenai Állami Levéltárban 17

FEDERICO GALLO
A Biblioteca Ambrosiana magyar vonatkozású dokumentumai 23

DANIELA FERRARI
A Mantovai Állami Levéltár magyar vonatkozású iratai 29

2. Források

ANTONÍN KALOUS
Mátyás király és a pápaság 1472: Nyújtódi Székely Miklós Rómában 41

NEUMANN TIBOR
Hal, bor, zsemle. Olasz vendégek Pozsonyban (1476–1497) 55

PATRIZIA CREMONINI
A hamis Andriolo „Fortis", avagy a nihil importantesek csele a rejtjelezett levelekben 65

KRISTON DOROTTYA ANNA
Borkereskedelem, gyógyászat és pénztelenség. Augusto Bencio. Estei Hippolit orvosának levelei (1488-1498) 71

DOMOKOS GYÖRGY, SCHRÖDL-LIBÁRDI KAROLINA
Donato Aretino magyarországi levelei a Modenai Állami Levéltárban 93

ROBERTO VETRUGNO
Isabella d'Este mantovai őrgrófné levelezése Aragóniai Beatrix magyar királynéval 129

DEMJÉN BALÁZS ÁDÁM
„Fényességes és Excellenciás Tekintetes Uramnak" – egy itáliai jelentés az 1543-as magyarországi török hadjáratról 137

HUSZTHY BÁLINT, KANÁSZ VIKTOR, SZOVÁK MÁRTON
A hadi kudarc állatorvosi lova. Ercole Torbidi jelentései Kanizsa 1601. évi ostromáról 143

3. Perspektívák

ROSA LUPOLI
Esztergom ostroma 1595-ben: a modenai Este-levéltár ábrázolásai és a Pio-család spezzanói várában található freskó 173

MOLNÁR ÁDÁM
Esztergom vára a XVI–XVII. század fordulóján. Egy ismeretlen térképi forrás a Modenai Állami Levéltár gyűjteményéből 191

SZOVÁK MÁRTON
Bernardino Zambotti naplójának magyar vonatkozásai 203

Ábrák 219

Bibliográfia 239

Előszó

> Mivel a kutatási eredmények közzététele csak most kezdődött el, remélhetőleg ezt a kötetet sok hasonló fogja követni. A tervek között természetesen szerepel a további feltárás, az adatbázisnak az Országos Levéltár Hungarica adatbázisába történő integrálása, valamint forráskiadás-kötetek megvalósítása.

E szavakkal zárult a 2015-ben megjelent első Vestigia kötet előszava.[1] A feltárt források integrálása egyéb, elsősorban finanszírozási okoknak köszönhetően még várat magára, de a 2010-ben a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Olasz Tanszékén megalakult Vestigia Kutatócsoport kezdeti lelkesedése és elhivatottsága az elmúlt években tapasztalt nehézségek ellenére láthatóan nem csökkent.[2] Az első projekt zárása után a PPKE támogatásának köszönhetően, az egyetem Központi Alapjából finanszírozva dolgozott tovább a Kutatócsoport Armando Nuzzo vezetésével. Ennek egyik, de nem az egyetlen kiemelkedő eredménye a most megjelenő második tanulmánykötet.

A kiadvány által érintett főbb történeti témák nem változtak jelentősen, ezek körét továbbra is meghatározza a Vestigia csapat által kutatott lenyűgözően gazdag forrásbázis, amely tartalmaz még bőven felfedezésre váró új adatokat az érintett történeti korszakokra vonatkozóan. Az eddig feltárt magyar vonatkozású irataanyag emellett láthatóan új kutatási utakat kínál a korszak iránt érdeklődő szakemberek számára, így a csoportot belülről és kívülről támogató kutatók köre jelentősen bővült a kezdeti időszakhoz képest. Ezt igazolja a második kötet szerzőinek névsora is. A tudományos érdeklődésen túl ki kell hangsúlyozni, milyen vonzerőt jelent a kutatócsapat nyitottsága, együttműködésre, együtt gondolkodásra való készsége és önzetlensége, amellyel szívesen fogadja a csatlakozókat.

Ez év áprilisában a Kutatócsoport második alkalommal, immár két naposra bővült nemzetközi konferenciát rendezett Piliscsabán és Esztergomban.[3] A most megjelenő kötet nagyrészt ennek eredményeit adja közre kiegészítve néhány további, érdeklődésre számot tartó tanulmánnyal.

Az olasz és magyar szakemberek együttműködése a kerekasztal folyamán az általánosabb jövőbeli feladatok megvitatásától kezdve a forrásértelmezéssel, átírással kapcsolatos konkrét gyakorlati kérdések közös erővel történő megoldásáig bezárólag széles skálán mozgott, és valóban, a szó legjobb értelmében véve az együtt gondolkodás élményét nyújtotta a résztvevőknek. Az olasz kollégák elő-

1 VESTIGIA 2015: 7-12. Az előszót Rácz György írta.

2 A kutatócsoport 2010-ben kezdte meg munkáját az Országos Tudományos Kutatási Alap támogatásával (OTKA 81430 Vestigia I projekt, 2010–2015).

3 „Strigonia Grande" – Vestigia kerekasztal. Piliscsaba-Esztergom, 2018. április 20–21.

adásai számos új kutatási lehetőséget villantottak fel hungarika témában, és nem mellesleg kutatásmódszertani támpontokat is kínáltak a magyar szakemberek számára a jövőbeli forrásfeltárások hatékonyabbá tételének érdekében. Előadásaik közül e kötet oldalain nyomtatásban is olvashatóak Daniela Ferrari, Patrizia Cremonini és Federico Gallo közleményei, amelyek hathatós segítséget nyújtanak a Mantovai Állami Levéltárban őrzött Gonzaga levéltár, a milánói Ambrosiana Könyvtár, valamint a Modenai Állami Levéltár magyar vonatkozású írásos emlékekben egyedülállóan gazdag gyűjteményeinek jövőbeli kutatásához, egyúttal kitérnek egy-egy középkori, kora újkori, sőt XIX. századi magyar vonatkozású irat részletesebb ismertetésére is.

A második kötetben megjelentetett tanulmányok továbbra is két korszakkal foglalkoznak kiemelten. Hunyadi Mátyás korára vonatkozóan öt közlemény olvasható a kiadványban, amelyekkel a Kutatócsoport méltó módon tiszteleg az uralkodó emléke előtt a 2018-as Mátyás király Emlékév alkalmából. Kriston Dorottya Anna közleménye jól érzékelteti a Kutatócsoport által feltárt forráscsoport felhasználhatóságának sokszínűségét, a XV. század végi mindennapi élet számos területét dokumentáló levelezések adatgazdagságát, az esztergomi érseki udvarban élő olaszok napi problémáit és egy számukra idegen és szokatlan környezet részletes jellemzését egy udvari orvos szemüvegén át.

Szovák Márton a Kutatócsoport által vizsgált korszak narratív forrásai, elsősorban a ferrarai Bernardino Zambotti, *Diario Ferrarese* című munkájának elemzésével hívja fel a figyelmet ennek a forráscsoportnak a jelentőségére. Tanulmányában számos értékes magyar vonatkozású adatot emel ki Zambotti krónikájából, és ezeket más forrásokkal összevetve meggyőzően értékeli. Különösen érdekes Beatrix királyné ferrarai tartózkodásának leírása, valamint Székesfehérvár 1490-ben történt elfoglalása és Mátyás sírjának felnyitásának körülményei, de legalább ilyen fontos a magyar diákok ferrarai egyetemjárására vonatkozó adatok közlése. Neumann Tibor a pozsonyi városi számadáskönyvek bejegyzéseinek vizsgálatán alapuló tanulmányában hívja fel a figyelmet arra, hogy a Vestigia keretében kutatott itáliai-magyar kapcsolatokra vonatkozóan továbbra is számos közép-európai forrás kínál még fel nem tárt adatokat. A közép-európai és az északolaszországi források mellett azonban nem szabad megfeledkezni a római és vatikáni közgyűjtemények kincseiről sem. Antonín Kalous közleménye Mátyás egy követutasítását dolgozza fel, amelyet a szerző Rómában, a Biblioteca Angelicában tárt fel. Az erdélyi származású knini püspök, Nyújtódi Székely Miklós Mátyás király ismert diplomatája volt. Az uralkodó követutasítása részletes képet nyújt Mátyás 1470–72 közötti külpolitikai törekvéseiről, a pápasággal kialakított viszonyáról cseh királyi címe megerősítése kapcsán.

A modenai és mantovai levéltárak középkori iratanyagait kutatók számára a dinasztikus levelezések jelentősége ismert. Míg az első Vestigia tanulmánykötet publikációi elsősorban Aragóniai Beatrix és Eleonóra személyére, kapcsolatára összpontosítottak, a második, most megjelenő kötet Beatrix és unokahúga, kora egyik legismertebb asszonya, Isabella d'Este levelezését ismerteti Roberto Vetrug-

no. Közleményének további jelentősége, hogy felhívja a figyelmet az IDEA (Isabella d'Este Archive) nemzetközi projektre, amely többek között Isabella d'Este terjedelmes levelezésének feldolgozását vállalta fel.[4]

A Mátyás király halálát követő feszült korszak is erőteljesen jelenik meg a Kutatócsoport által feldolgozott forrásokban. „Úgy hiszem, Uraságod oroszlánok vagy farkasok között hagyott itt engem" olvashatjuk Donato Aretino, az esztergomi érsekség vikáriusának és kormányzójának Ferrarába küldött elkeseredett sorait urához, Estei Hippolithoz Domokos György és Schrödl-Libárdi Karolina közleményében. Az idézett irat szintén a Modenai Állami Levéltár Este-levéltárát gyarapítja, Aretino magyarországi tevékenységét néhány más töredékes forrás mellett éppen ez a tizennégy levele mutatja be. A levelek a király halálát követő mozgalmas évtized történetének fontos forrásai, különösen az esztergomi érsekség és az egri püspökség Estei Hippolit és Bakóc Tamás közötti cseréjének lebonyolítására vonatkozóan tartalmaznak értékes adatokat. A tanulmány szerzői a levelek részletes ismertetésén túl, a Vestigia kötetekben immár hagyományosnak tekinthető módon, azok teljes szövegű átírását is közlik függelékben.

A Kutatócsoport munkája során számos esetben szokatlan források feltárását is vállalja. Ezek közül Patrizia Cremonini rejtjelezett iratokat értelmező közleménye egy különleges, ugyanakkor nehéz forráscsoport jellegzetességeit, illetve felhasználásának lehetőségeit és buktatóit mutatja be egy személy azonosításán keresztül.

A kötetben kora újkorral foglalkozó közlemények is megjelennek. Az olvasót négy tanulmány kalauzolja a XVI–XVII. századi várvédő háborúk korszakába. Az itáliai közgyűjteményekben számos a korszakra vonatkozó még ismeretlen forrás található, az itt megjelent tanulmányok igazolják, hogy érdemes ezeket kutatni, hiszen számos új adattal szolgálnak a magyarországi végvárrendszer kiépülésére vonatkozóan is. A koraújkori témákat bemutató közlemények között mindenképpen kiemelendő az a Kanizsa 1601. évi ostromával kapcsolatos tanulmány, melynek szerzői, Huszthy Bálint, Kanász Viktor és Szovák Márton részletesen elemeztek egy eddig kiadatlan modenai levélegyüttest. A tizennégy olasz népnyelven írott jelentést Ercole Torbidi írta a Rómában tartózkodó Alessandro d'Este bíborosnak. A jelentések az ostromló keresztény sereg táborának helyzetét, a pápai segélycsapatok küzdelmeit dokumentálják. A tanulmány érdekessége, hogy a történeti elemzés mellett helyet kapott benne a jelentések nyelvészeti elemzése is, melynek segítségével Ercole Torbidi származásának megállapításához kerestek a szerzők támpontokat. Az olaszországi közgyűjtemények vonatkozásában valóban jellegzetes és gyakori magyar vonatkozású forráscsoportnak tekinthetőek a követjelentések. A modenai levéltárban a magyarországi követjelentéseket külön levéltári egységben őrzik, ebből a gyűjteményből választott ki Demjén Balázs Ádám egy 1543-ban Komáromban kelt jelentést, amelynek átírását és ismertetését egyaránt közli a kötetben.

4 Letter/e, IDEA: Isabella d'Este Archive. http://isabelladeste.web.unc.edu/ Utolsó letöltés: 2018. november 14.

Köztudott, hogy az olasz levéltárak nagyon sok katonai térképészeti ábrázolást őriznek fontosabb magyar várakról, városokról, erődítésekről, Esztergom története pedig olyan közös pont, amely a kötetben szereplő tanulmányok jelentős részét érinti. Éppen ezért különös érdeklődésre tarthatnak számot mind Rosa Lupoli, mind Molnár Ádám közleményei, és főként az a Modenai Állami Levéltárban őrzött és a Vestigia Kutatócsoport által feltárt, kiemelkedő forrásértékkel bíró 1595 körül készült kéziratos térkép, amely hitelesen ábrázolja az esztergomi Várhegyet és Vizivárost, valamint a Szent Adalbert-székesegyházat.

Nem maradnak el az italianisztikai szempontból fontos nyelvészeti elemzések sem a tanulmányok sorából jelezve, hogy a Kutatócsoport alapító tagjainak érdeklődési köre eredendően és szerencsés módon túlmutat a szigorúan vett történeti témákon.

A kötetben olvasható közlemények összességükben változatos, a szerzők egyéniségét jól érzékeltető és érdekes tanulmányok, kétségkívül alapos és kitartó forrásfeltárás és -elemzés eredményei. A kötetben publikáló szakemberek köre tovább bővült, a kutatásaik elején lévő hallgatók, doktoranduszok és tapasztalt kutatók, egyetemi oktatók lelkes és hatékony együttműködésének eredményeként a Kutatócsoport élő és dinamikusan fejlődő műhellyé vált az elmúlt évek során. A most megjelenő kötet ennek látványos bizonyítéka.

Arany Krisztina

Szerkesztői jegyzet

Lectori salutem! Jelen kötet a „Strigonia Grande" – Vestigia kerekasztal című műhelykonferencia (Piliscsaba-Esztergom, 2018. április 20–21.) előadásain alapszik, melyeket a Vestigia Kutatócsoport tagjainak 2015 óta érlelgetett eredményei egészítenek ki. Külön figyelmet érdemel Kriston Dorottya Anna (2017) és Szovák Márton (2015) OTDK pályamunkája, melyekkel eredményesen szerepeltek a diákköri konferenciákon.

A kötet főcíméből az Olvasó joggal következtethet arra, hogy egy olyan kiadványsorozatot szeretnénk megteremteni, mely Kutatócsoportunk legfrissebb eredményeinek ad helyet és közlési lehetőséget kínál a velünk együttműködő szakembereknek is. Első, 2015-ben megjelent kiadványunk hagyományát követve teret engedtünk magyar és külföldi történész, régész, levéltáros, italianista közléseknek, melyeknek legfőbb közös jellemzője, hogy az olasz-magyar érintkezés valamely XV–XVII. századi epizódjába, vagy egy-egy levéltárban őrzött magyar vonatkozású anyagba nyújtanak betekintést. A Vestigia. Mohács előtti magyar források olasz könyvtárakban című tanulmánykötet bevezetőjében megfogalmazott szerzői szabadságot az átírási elvek és kritériumok tekintetében a jelen kötetben is igyekeztünk garantálni. Ezzel együtt szerencsés párhuzamok (betűhű átírás, jelölés nélkül feloldott rövidítések, modern hangsúlyjelölés és központozás stb.) kezdenek kialakulni a szövegátírási elvek esetében, amelyek alapján reméljük, hogy a következő köteteink anyagának összeállításához már kiforrott szövegkiadási útmutatóval tudjuk szerzőink munkáját segíteni. Természetesen bizonyos kérdések még termékeny, ám hosszúra nyúló viták tárgyát képezik (a tisztelgő megszólítások kis vagy nagybetűvel kezdése, a magázó enklitikus – tehát az igealakok mögé illesztett – névmások kis vagy nagybetűvel szedése stb.). A bibliográfiát és a levéltári jelzeteket egységesítettük, ez utóbbiakkal remélhetőleg sikerül a kutatók számára az egyes levéltárak anyagrészei közti eligazodást segítenünk. A szerzők és szerkesztők minden gondossága ellenére megbújhatnak hibák az egyes szövegközlésekben, ezért az Olvasó szíves jóindulatát kérjük.

Szerkesztőkként hálásak vagyunk a szerzőknek, hogy munkájukkal hozzájárultak e kötet megjelenéséhez! Továbbá ezúton köszönjük meg minden kollégánknak és barátunknak, hogy szakmai tapasztalataikkal, értékes tanácsaikkal és biztatásukkal támogatták munkánkat!

Domokos György, Kuffart Hajnalka, Szovák Márton

A források levéltári elhelyezkedése és jelzeteik rövidítései

Ausztria

- **ÖNB** Österreichische Nationalbibliothek (Osztrák Nemzeti Könyvtár)
  - **BA und GS** Bildarchiv und Grafiksammlung (Kép- és grafikagyűjtemény)
- **ÖstA** Österreichische Staatsarchiv (Osztrák Állami Levéltár)
  - **KA** Kriegsarchiv (Hadügyi levéltár)
    - **KPS** Karten- und Plansammlung (Térkép- és tervgyűjtemény)
      - **GPA** Genie- und Planarchiv (Mérnöki és tervtár)
        - **I**nland (Belföld)
          - **C** Historischer Teil (Történeti részleg)
            - **V.** Ungarn
- **UB** Universitätsbibliothek (Egyetemi Könyvtár, Salzburg)
  - **HB** Hauptbibliothek (Központi Könyvtár)

Csehország

- **SOAT** Státní oblastní archiv v Třeboni (Állami Regionális Levéltár, Třeboň)

Lengyelország

- **UJ BJ** Uniwersytetu Jagiellońskiego – Biblioteka Jagiellońska (Jagelló Egyetem, Jagelló Könyvtár)

Magyarország

- **EKM** Esztergomi Keresztény Múzeum
  - Grafikai gyűjtemény
- **PL** Esztergomi Prímási Levéltár
  - **AEV** Archivum ecclesiasticum vetus
- **MNG** Magyar Nemzeti Galéria
- **MNL OL** Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
  - Q szekció: Mohács előtti gyűjtemény
    - **DL** Diplomatikai levéltár
  - U szekció: **DF** Diplomatikai fényképgyűjtemény
  - **X** szekció: Másolatok gyűjteménye
    - Külföldön őrzött magyar vonatkozású levéltári anyagok nyilvántartása
      - Olaszország
        - **ASMo** Archivio di Stato di Modena
- **MNM** Magyar Nemzeti Múzeum
  - **TKCS** Történelmi Képcsarnok
- **MTAK** Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ
  - **MS** Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye
- **OSZK** Országos Széchenyi Könyvtár
  - **Térképtár**

Olaszország (és Vatikán)

- **ASFi** Archivio di Stato di Firenze (Firenzei Állami Levéltár)
  - Stati preunitari (Az olasz egység előtti államok anyaga)
    - Antichi regimi (A napóleoni időszakot megelőző korok anyaga)
      - Periodo Mediceo (Medici-korszak)
        - **MdP** Archivio mediceo del principato (A hercegség korának Medici-levéltára)
          - Carteggi dei principi e delle granduchesse (A hercegek és nagyhercegnék levelezése)
            - **Don Giovanni** di Cosimo I e di Eleonora degli Albizi (Don Giovanni de'Medici I. Cosimo és Eleonora degli Albizi gyermeke)
              - Lettere del principe ai granduchi e alla Segreteria (A herceg levelei a nagyhercegekhez és a Titkársára)
- **ASMi** Archivio di Stato di Milano (Milánói Állami Levéltár)
  - Stati preunitari (Az olasz egység előtti államok anyaga)
    - Antichi regimi (A napóleoni időszakot megelőző korok anyaga)
      - Archivio ducale visconteo-sforzesco (Visconti-Sforza hercegi levéltár)
        - Archivio visconteo (Visconti-levéltár)
          - **PE** Carteggio e atti extra dominium (Potenze estere – Külső hatalmak)
            - **Alemagna** (Német-Római Birodalom)
            - **Ferrara**
            - **Roma**
            - **Ungheria**
- **ASMn** Archivio di Stato di Mantova (Mantovai Állami Levéltár)
  - Stati preunitari (Az olasz egység előtti államok anyaga)
    - Antichi regimi (A napóleoni időszakot megelőző korok anyaga)
      - **AG** Archivio Gonzaga (Gonzaga-levéltár)
  - Catasti, notai e archivi non statali (Kataszterek, jegyzők és nem állami levéltárak)
    - **Notai** (Jegyzői levéltárak)
    - Raccolte e miscellanee (Gyűjtemények és vegyes iratok)
      - **Aporti**-levéltár
      - Tazio **Nuvolari** hagyatéka
      - Carlo **D'Arco** gyűjteménye
      - Autografi **Volta** (Ludovico Camillo Volta gyűjteménye)
- **ASMo** Archivio di Stato di Modena (Modenai Állami Levéltár)
  - Stati preunitari (Az olasz egység előtti államok anyaga)
    - Antichi regimi (A napóleoni időszakot megelőző korok anyaga)
      - Archivio Segreto Estense (Este-magánlevéltár)
        - **CS** Casa e Stato (Családi és államügyek)
          - **Diplomatico** Documenti riguardanti la Casa e lo Stato (Az Este-családot és az államot érintő iratok)
          - **Contr.** Controversie di Stato (Állami konfliktusok)
            - Causa contro Enea Pio per il possesso di **Sassuolo** (Sassuolo birtoklásáért folyó ügy Enea Pio ellen)
          - Cifrario (Rejtjelkulcsok)
        - **C. Est.** Cancelleria, Sezione estero (Kancellária – külügy)

- **Amb.** Carteggio ambasciatori (Követek levelezése)
  - Fuori Italia (Itálián kívül)
    - **Germ.** Germania
    - **Ungh.** Ungheria
- **Prin.** Carteggi con principi esteri (Levelezés külföldi fejedelmekkel)
  - Italia (Itálián belül)
    - **Carpi**
  - Fuori Italia (Itálián kívül)
    - **Ungh.** Ungheria e Boemia
    - **Minute** di lettere degli Estensi a sovrani, principi e signorie fuori Italia (Az Esték levélvázlatai Itálián kívüli fejedelmekhez)
- **Avvisi** e notizie dall'Estero (Értesülések és hírek külföldről)
- **C. Int.** Cancelleria, Sezione interno (Kancellária – Belügy)
  - Carteggi dei **rettori** dello Stato (Állami vezetők levelezése)
- **C. Misc.** Cancelleria, Raccolte e miscellanee (Kancellária – Gyűjtemények és vegyes iratok)
  - **Part.** Carteggi e documenti di particolari (Különleges személyek levéltára és iratai)
  - **Mat.** Archivio per materie (Tematikusan csoportosított iratanyag)
    - **Medici e medicina** (Orvosok és orvoslás)
  - Documenti di **Stati e città** (Államok és városok dokumentumai)
- **Cam.** Archivio Camerale (Gazdasági levéltár)
  - Camera marchionale poi ducale estense (Őrgrófi majd hercegi Este-kamara)
    - **AdP** Amministrazione dei principi (A fejedelmek iratai)
- Catasti, notai e archivi non statali (Kataszterek, jegyzők és nem állami levéltárak)
  - Raccolte e miscellanee (Gyűjtemények és vegyes iratok)
    - **MD** Mappe e disegni (Térképek és rajzok)
      - **Militare** (Katonai térképek)
      - **Topografie di città** (Városi térképek)
- **ASPr** Archivio di Stato di Parma (Parmai Állami Levéltár)
  - Catasti, notai e archivi non statali (Kataszterek, jegyzők és nem állami levéltárak)
    - Raccolte e miscellanee (Gyűjtemények és vegyes iratok)
      - **Epistolario scelto** (Válogatott levelezés)
        - **b. 21.** Lettere di Claudio Cogorano (C. Cogorano levelei)
- **ASV** Archivio Segreto Vaticano (Vatikáni Magánlevéltár)
  - **Arm. XXIX.** Armadio XXIX
  - **Misc.** Miscellanea (Vegyes iratok)
    - **Arm. II.** Armadio II
  - **Reg. Vat.** Registri Vaticani (Vatikáni regisztrumok)
- **BAMi** Biblioteca Ambrosiana (Ambrosiana Könyvtár, Milánó)
  - Archivio Pio Falcò di Savoia (A szavojai Pio Falcò család levéltára)
- **BARo** Biblioteca Angelica (Angelica Könyvtár, Róma)
  - **Ms.** Manoscritti latini (Latinbetűs kódexek)
- **BAV** Biblioteca Apostolica Vaticana (Vatikáni Könyvtár)
  - Manoscritti (Kódexek)

    - **Vat. lat.** Vaticano Latino (Latinbetűs kódexek)
- **BCMn** Biblioteca Comunale di Mantova (Mantovai Városi Könyvtár)

Szlovákia

- **AMB** Archív hlavného mesta SR Bratislavy (Pozsonyi Fővárosi Levéltár)
  - Magistrát mesta Bratislavy (Pozsony város önkormányzata)
    - **K** Kammerbücher (Számadáskönyvek)

PATRIZIA CREMONINI

Újabb magyar vonatkozású források a Modenai Állami Levéltárban

A Vestigia Kutatócsoport első, 2014-ben Budapesten megtartott konferenciáján (Vestigia. 1300 és 1550 közötti magyar vonatkozású dokumentumok négy olasz közgyűjteményben. Egy projekt mérlege) alkalmával összegezve mutattam be azokat az irategyütteseket, amelyekben a ferrarai és a magyar udvar közötti kapcsolatokra vonatkozó a Modenai Állami Levéltárban őrzött dokumentumok találhatóak, jellemzően az 1480-as és az 1520-as évek közötti időszakból. Mint jól ismert, I. Ferdinánd nápolyi király két lánya, Eleonóra ferrarai hercegné és Beatrix magyar királyné, I. Herkules ferrarai herceg és Hunyadi Mátyás magyar király feleségei igen intenzív kapcsolatot ápoltak. Ebben az időszakban került mindössze hét évesen a ferrarai hercegi pár harmadik gyermeke, Hippolit a magyar udvarba nagynénje, Beatrix kívánságára, ahol magas rangot kapott. Először esztergomi érseki, majd egri püspöki címet szerzett. Magyarországra, esztergomi székhelyére 1487-ben érkezett, és csaknem tíz esztendőn keresztül folyamatosan itt időzött. 1494-ben tért haza először, és 1495-ben jött vissza, majd 1496 elején újra Ferrarába, majd innen Rómába utazott, de ezután is visszatért még Magyarországra: arra törekedett, hogy II. Lajos magyar (és cseh) királyt igyekezzen befolyásolni a császárválasztás kapcsán, hogy Valois I. Ferenc francia király nyerje el a császári trónt. Hippolit 1520-ban Ferrarában lelte halálát.

Ezt az időszakot a Modenai Állami Levéltárban őrzött Este-levéltár három fondba tartozó iratai dokumentálják bőségesen: a *Casa e Stato*, a *Cancelleria* és az *Archivio camerale* fondok anyaga. Ezek, igen tömören fogalmazva az Este-család belső dinasztikus ügyeire, politikai kapcsolataira illetve az állam gazdasági ügyeire vonatkozó dokumentumok gyűjteményei.

Tekintettel arra, hogy ezeket a dokumentumsorozatokat a Vestigia Kutatócsoport túlnyomórészt már feldolgozta és adatbázisba rendezte, új irányokat akarván javasolni a kutatások számára, felhívtam a figyelmüket egy másik, különleges dokumentumtípusra. Ez a *Mappe e disegni* elnevezésű fond katonai térképei és rajzai, amelyek közül tizenhat darabot mutattam be a konferencia keretében az 1594 és 1739 közötti időszakból, vagyis a törökellenes háborúk idejéből.

Ugyanekkor szóltam a *Cifrario* fondról is, vagyis a rejtjelkulcsokat tartalmazó irategyüttesről, amelyben Ferrarának a Magyarországgal, Lengyelországgal és Erdéllyel fennálló titkos levelezéséhez tartozó hét rejtjelkulcsot azonosítottam, ame-

lyeket 1486 és 1644 között használtak az Este-kancellárián részint a rejtjelezés, részint a rejtjelfejtés segítésére. Ezekhez tartozik a jelen kötetbe írt rövid ismertetés egy azóta tisztázott kérdésről, a régóta Andriolo Fortis néven emlegetett követ hamis vezetéknevével kapcsolatban.

Végezetül, jóval átlépve a vizsgált történelmi időszak kereteit, bemutattam egy 1821-es kiáltványt, amely egészen szorosan Modena városához kötődik már. Arról a latin nyelvű kiáltványról volt szó, amelyet a carbonari-mozgalom berkeiben készítettek, s amellyel Modena és Reggio uralkodójának, Habsburg-Este IV. Ferencnek az ellenfelei fordultak a magyar csapatokhoz, amikor ezek Modenán átvonulva a Nápoly-Szicíliai Királyság területére igyekeztek az ottani forradalmi mozgolódások elfojtására. A nyomtatott irat arra emlékeztette a magyar nemzetiségű katonákat, hogy közös elnyomójuk Ausztria, és a hazafiság és szabadság közös szellemében arra szólították föl a „bátor magyar hadfiakat" *(strenui milites Hungari),* hogy ne küzdjenek az olasz hazafiak ellen.

A Vestigia Kutatócsoport második, 2018-as konferenciája kapcsán ismét új kutatási irányokat igyekeztem meghatározni. Három ilyet is találtam, más-más történelmi korszakokra vonatkozóan.

Az első az Este-ház és a magyar királyi családok kapcsolatainak kezdeteihez kapcsolódik, amikor 1234-ben létrejött a házasság Aldobrandino d'Este őrgróf leánya, Beatrix és a magyar király, az Árpád-házból származó II. András között.

A második dokumentumegyüttes arra a balszerencsés kimenetelű hadi vállalkozásra vonatkozik, amikor 1566-ban II. Estei Alfonz herceg Magyarországra vonult a császár megsegítésére Szulejmán törökjeivel szemben. Az utolsó bemutatandó időszak a XIX. század harmincas-negyvenes éveibe visz bennünket, amikor Luigi Forni, Habsburg-Este IV. Ferenc herceg kamarása *(ciambellano),* majd az őt követő V. Ferenc tanácsosa Bécsbe és Magyarországra utazott, és a helyi szokásokat megörökítendő kiadott egy kis művet *Delle popolazioni che abitano l'Ungheria e la Transilvania* (A Magyarországot és Erdélyt lakó népekről) címmel.

Jelen tanulmányomban ezek közül a magyar vonatkozású anyagok közül az időrendben elsővel fogok foglalkozni azért is, mert ez jelzi az Esték és a magyar udvar közötti kapcsolatok távoli gyökereit.

Nem utolsó sorban kutatásom során egy meglepő XIX. századi eseményre is rábukkantam, amely kapcsolatban áll a távoli, középkori esküvővel: Olaszország egysége megvalósulásának küszöbén az utolsó Habsburg-Este herceg és a felháborodott modenai polgárok játszották ebben a történetben a főszerepet.

A *Casa e Stato* fond *Diplomatico* egységében megtaláltam az eredeti iratot, amely igazolja Aldobrandino d'Este őrgróf leánya, Beatrix és az Árpád-házból származó II. András magyar király házasságát, amelyet 1234. május 14-én kötöttek a székesfehérvári Szűz Mária-templomban. Minden bizonnyal az egyetlen fennmaradt irat abból a dokumentumegyüttesből, amelyet ebből az alkalomból állítottak ki. Az irat tartalma összetett, valójában két eltérő szerződést tartalmaz: a házassági ajándékok felsorolásával kezdődik, és az esküvői szertartás leírását is tartalmazza.

Már az ókorban kialakult szokás volt a házassági ajándék, amelyet a férfi adott, kezdetben a jegyesség időszakában, ezért a neve *donatio ante nuptias* lett, és gyakorlatilag olyan ígéretet jelentett, amelynek automatikus következménye volt a házasság megkötése. Justinianus a VI. században egyrészt kikötötte a házassági ajándék és a hozomány matematikai egyenlőségét, másrészt azt is megengedte, hogy az ajándékozás a házasság megkötése után menjen végbe, amely ekkor a *donatio propter nuptias* nevet kapta. Az adott esetben az ajándékozás a házasságkötés napján történt, közvetlenül az esküvő előtt. Jogi szempontból ez az *inter vivos* ajándékozások részét alkotta, ahogy ezt a vizsgált dokumentum ki is emeli. Már a III. századtól kezdve kialakult az a szokás, hogy a vőlegény ajándéka hozomány jellegű, így annak tulajdonjoga a feleséget illette a házasság esetleges megszűnte esetén. Pontosan erre utal kifejezett módon a formula, amely II. Andrásnak Beatrix részére juttatott ajándékát írja le: *et in hoc sibi dotem constituit*.

A magyar király ajándéka valóban jelentős: 5000 ezüst márka, amelyet öt év alatt, évenként 1000 márka megfizetésével egyenlít ki közvetlenül Beatrix „királynénak" (így nevezi őt meg a dokumentum a házasság megkötése előtt is) és – ez külön kiemelendő – örököseinek, szabadságot adva neki ezen összeg használatára saját akarata szerint. Úgy tűnik tehát, hogy az ekkor körülbelül hatvan éves király igyekezett gondoskodni fiatal feleségéről és az esetleges gyermekekről, akik házasságukból születnek, hogy biztosítsa megélhetésüket, előre gondolva azokra az elkerülhetetlen küzdelmekre, amelyek majd kirobbannak András két korábbi házasságából származott gyermekeivel.

A király azonban még ennyivel sem elégedett meg. Amellett, hogy Beatrixnak biztosította a magyar királynéknak járó jövedelmet, bevételeket és jogokat, még egy *gratia specialis* is említésre kerül: a király életének minden évében saját kamarája terhére 1000 ezüst márkát ígért neki. A dokumentumnak ezen a pontján szerepel az *incontinenti*, vagyis „azonnal" kifejezés, arra utalva, hogy az egyezség megkötése után esedékes az adomány.

Mindez, mint említettem, nyilvánosan, a templomban ment végbe, s az adományozás jogi aktusa után azonnal kezdetét vette a házasságkötés egyházi szertartása. A római kánonjog előírása, és az Egyház által jóváhagyott formulák szerint (a házasságkötés szertartása a XII. században változott meg) a házasság mindkét fél szabadon tett nyilatkozatával jött létre. Guido da Mantova püspök végezte a szertartás során kikérdezést *(interrogationes),* először Andráshoz, azután Beatrixhez fordulván feltéve a kérdést, hogy kívánja-e törvényes hitveséül a másik felet, *per verba de praesenti consentire.* A formula tehát azonnal elkötelezi a feleket a szentségi szerződés megtartására attól a pillanattól kezdve, amikor szóban egyetértésüket adják a főpásztor kérdésére. Ezt a nyilatkozatot meg is tették a felek a jegyző *quod sic volebat* mondata szerint. Miután lezajlott az *interrogationes et responsiones,* ahogy a dokumentumot lejegyző megírta, megtörtént a gyűrű szimbolikus felhúzása is a feleség ujjára, amely a pap által megáldott és egyetértésen alapuló házasság jelképe (vagyis képviseli az Egyház tekintélyét a házasság szentsége kapcsán): András *desponsavit annulo maritali* (a jeggyűrűvel fele-

ségül vette) Beatrixot. A megállapodás tanúja egy sor jelentős személyiség, a méltóságsornak megfelelő rendben. Első helyen az esztergomi érsek és a veszprémi püspök szerepelnek, majd tíz nemes, köztük a trevisói őrgrófság két nemese: *Schenelda* grófja és Raimondo úr, mindketten Tarvisióból. Jelentős számban, öten vannak jelen lovagok Mantovából. A dokumentum szerzője, Zanebonus de Lonado Frigyes király jegyzőjének írja magát, és megjegyzi, hogy ebből a megállapodásból több példány is készült. Az eddig elvégzett kutatás alapján úgy tűnik, hogy a Modenai Állami Levéltárban őrzött példány az egyetlen, amely máig fenn is maradt.

Pellegrino Prisciani, a nem kellőképpen kutatott nagy humanista az Esték udvarában élt a XV. század második felében, és az volt a feladatra, hogy írja meg Ferrara és az Este-ház történetét. Felismerte ő is ennek a dokumentumnak a fontosságát, és átírta *Historiae Ferrariae* című terjedelmes, tizenkét kötetes művének egyik kötetében. A hetedik kötetben (összesen öt maradt meg a kötetek közül a Modenai Állami Levéltárban) megtaláljuk ezt az átiratot, amelyet a feleség, Beatrix királyné finom művű rajza is illusztrál a 45–46. lapon. Ha megvizsgáljuk ezt az átiratot, azt tapasztaljuk, hogy részben hű maradt az eredetihez, és megtartotta az *Andrias, Zanebonus* írásmódot, ám máshol javította a hibásnak vélt pontokat, például normalizálta az *Aldevrandini* alakot *Adrovandini*-re, vagy a *de Caffaris* mantovai családnevet *de Gaffaris*-ra változtatta. Hasonlóképpen igyekezett pontosítani a helyneveket is: *Coregia* az átiratban *Corrigia* (ma Correggio), *Saviolla* az átiratban *Saviola* (a Mantova környékén található Villa Saviola) és *Lonado* helyett is *Lonato* szerepel (ez talán a Garda-tó mellett fekvő Lonato településre utalhat). Emellett arra is gondja volt, hogy a szövegben a klasszikus latinnak jobban megfelelő formákat használjon, pl. *inrevocabilis* helyett *irrevocabilis*-t, *milia* helyett *millia*-t, *peccunaiam* helyett *pecuniam*-ot stb. Egy hiány is szembeötlik: a nyolcadik sorban kihagyja a másolás során a *predicta domina regina* szavakat. Ez a tény akkor válik főként érdekessé, amikor a dokumentum első nyomtatott változatát is megvizsgáljuk. A híres történész, Ludovico Antonio Muratori volt az első, aki közreadta ezt a házassági adománylevelet, ahogy ő maga nevezi, hogy egységesen jellemezze a többféle tartalmat. Az 1717-es *Delle antichità estensi* (Este-régiségek) első kötetében találhatjuk meg Muratori változatát, amelyben részint megismétli Prisciani javításait, részben még több ponton igyekszik a szöveget normalizálni (például a király neve egyszerűen Andreas). Ugyanakkor megmarad a Priscianinál keletkezett hiány is, és ez azt jelzi egyértelműen, hogy Muratori a XV. századi Prisciani-féle másolat alapján dolgozhatott. Minthogy a nyomtatott formának köszönhetően Muratori műve jutott el mindenhová, az ő letisztított átirata kerül át a későbbi kiadásokba, többek között a magyar kiadásokból is hiányzik a *predicta domina regina* formula. Itt idézhetjük fel Johann Christian Lünig 1725-ben megjelent *Codex Italiae diplomaticus* című művét (doc. XLIV, p. 1581.), a Pray György-féle 1763-as *Annales regum Hungariae*-t (vol. I, p. 242.), a Katona István által 1783-ban kiadott *Historia critica regum Hungariae stirpis Arpadianae ex fide do-*

mesticorum et externorum scriptorum című művet (vol. V, pp. 690–692.), vagy akár a Fejér György által 1829-ben kiadott *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*-t is (vol. II, pp. 376–378.). A dokumentum meghatározása ezekben a kötetekben mindig az adományozásra helyezi a súlyt *instrumentum donationis inter vivos* valamint *pactionum tabulae,* amellyel András király meghatározta a jegyesének, Beatrixnek juttatott adományt. Különösen érdekes ezek közül a Pray-féle kiadás amely továbbmegy a szöveg módosításában ott, ahol az eredeti dokumentumban (már 1234-ben) tévesen szerepelnek a személy- és helynevek. Pray ügyel rá, hogy jegyzetben megmutassa az eredeti, téves szót, így helyettesíti a szövegben a következőket: *Glocie* helyett *Croatiae, Laudemie* helyett *Lodomeriae, Vesperinus* helyett *Vesprimensis,* valamint az esztergomi érsek nevét is javítja *Rumbertus* helyett *Robertus*-ra.

Ezzel át is térünk a dokumentumot érintő XIX. századi fordulatra.

A Muratori-féle változat újra nyomtatásba került 1863-ban, egy magyar nyelvű kötet függelékeként, amelyet Modenában adott ki Antonio és Angelo Cappelli nyomdája. A könyv szerzője Nyáry Albert báró, aki a Habsburg Monarchiának alávetett Magyarországról menekülni kényszerült, és akit a Magyar Tudományos Akadémia azzal bízott meg, hogy Magyarországra vonatkozó történeti kutatásokat végezzen. Így érkezett Modenába, hogy az Este-levéltár iratai között kutasson, amely éppen egy évvel azelőtt, 1862-ben az újdonsült Olasz Királyság rendelete alapján került át az *Archivio di Governo*-ba, a mai Modenai Állami Levéltárba. Kutatásainak eredményei között szerepel ez a mű, amelynek címe *Postumus István és az estei örökség.*

Röviden összefoglalva az 1234-es Beatrix és II. András közötti házasságkötés következményeit: kevesebb, mint egy évvel később, 1235. március 7-én elhunyt az idős király, és a gyermeket váró Beatrixet őrizet alá helyeztette IV. Béla, aki II. András első házasságából származott. A királynénak férfiruhát öltve sikerült elmenekülnie, a Budáról éppen induló császári küldöttség tagjai közé vegyülve. Így jutott vissza Ferrarába, ahol herceg nagybátyja, VII. Azzo d'Este, Beatrix apjának, Aldobrandinónak a (VI. Azzo harmadik házasságából származó) féltestvére uralkodott. Itt nevelkedett fel IX. Gergely pápa és a barátok alamizsnája segítségével Beatrix és II. András gyermeke, Utószülött István. Minthogy az Esték egyenes ágából származott, az őrgrófi címre tartott igényt, és emiatt összetűzésbe került VII. Azzóval, aki unokáját, (II.) Obizzót akarta kinevezni erre a címre. Obizzo VII. Azzo fiának, Rinaldónak volt a törvénytelen gyermeke abból az időszakból, amikor Rinaldo fogságban volt Pugliában. Utószülött István nem tudott kellő politikai támogatást szerezni tervéhez, így Ravennába menekült, ahol feleségül vett egy nőt, az egyik legrangosabb család, a Traversarik sarját, és így a város vezetésében magas tisztet tölthetett be. Miután a Traversari család kegyvesztett lett, és István felesége és tőle született gyermeke is meghalt, ő Velencébe jutott, ahol egy Morosini-lánnyal házasodott össze, a város egyik leggazdagabb családjával kerülve így rokonságba. A Velencei Köztársaság bejegyezte őt a velencei nemesség közé és elismerte, hogy második házasságából született gyermeke, András magyar

királyi herceg. Továbbá védelmet biztosított a gyermek számára és reménykedtek benne, hogy elfoglalhatja a magyar trónt, amint valóban magyar király vált belőle III. András néven. Velence bízott benne, hogy ezáltal védve lesznek birtokai a dalmát partok mentén. Nyáry kutatásai tehát megmutatták, hogy VII. Azzo után az Este-család egy törvénytelen gyermek révén folytatódott, amely ágat ő az „ál-Estéknek" nevezett.

Itt lépett színre egy Párizsban lakó személy, egy bizonyos Augusto Francesco Crouy-Chanel, aki azt állította magáról, hogy családja őse, Felice révén közvetlenül Utószülött István leszármazottja, s ezért az Esték törvényes örököse. Azzal vádolta Habsburg-Este V. Ferencet (az utolsó herceget, akinek 1859-ben kellett elhagynia az ősi Modena-Reggiói Hercegséget), hogy bitorolja az őt meg nem illető címet. Crouy-Chanel a volt herceget bíróság elé idézte Modenában 1864. május 9-én. Az ügynek országos, sőt nemzetközi visszhangja lett. Modenában összetűzésbe kerültek a Crouy-Chanelt támogató liberálisok, mint például Luigi Manzini, akik jó esélyt láttak az esetben, hogy aláássák a volt herceg jogait a hercegségre vonatkozóan, és meghiúsítsák minden visszatérési törekvését (amire V. Ferenc ekkor készülni látszott), és ugyanakkor úgy vélték, ezzel támogatják a magyarokat is a közös ellenség, a Habsburg Monarchia ellen. A herceg jogos trónigénye mellett és Nyáry történeti érvei ellen tört viszont lándzsát Bartolomeo Veratti, a Modenai Egyetem jogász professzora, az Este-Sas Rend lovagja, aki amellett kardoskodott, hogy az évszázadok során mindig érvényben maradt a Száli Törvény (Lex Salica). Számos kisebb művet jelentett meg erről, amelyekre Nyáry az *Il Panaro* újság hasábjain válaszolt leveleivel 1863–64 során. A vita az országos napilapokat is elérte (*Il Pubblicista,* Torino 1863. május 1, *Gazzetta di Milano* 1864. május 12., valamint *Gazzetta ufficiale del Regno d'Italia* 1864. május 21). Még Franciaországban is jelentek meg írások az üggyel kapcsolatban. Ezen cikkek egyikébe Bon de Coston odáig jutott, hogy bebizonyítsa: az Este őrgróf címre pályázó személy maga is csaló valójában, akit a valódi Crouy család bírósági ítélettel tiltatott el a név használatától. A Modenai Kerületi Bíróság 1864. június 9-i ítélete után, amely nem elégítette ki teljes mértékben Crouy-Chanelt, végül a torinói Legfelsőbb Bíróságon kötött ki az ügy (1866. augusztus 25.), amely gyakorlatilag jelentéktelennek minősítette a kérdést. Kínos véget ért ezután az állítólagos magyar herceg, Crouy-Chanel története: az udinei *La Voce del Popolo* 1866. október 20-ai számának utolsó oldalon található rövid híre arról tudósít, hogy a párizsi bíróság távollétében kényszermunkára ítélte, mint a vasúttársaság pénztára ellen elkövetett 3 200 000 frankos rablás társtettesét.

Fordította: Domokos György

FEDERICO GALLO

A Biblioteca Ambrosiana magyar vonatkozású dokumentumai[1]

Alessandro Manzoni a 19. század első felében írta meg főművét, a *Jegyesek* című regényt, amely cselekményének hátteréként a 17. századi Lombardia jelenik meg. Manzoni történetének egyik feledhetetlen alakja az akkori milánói érsek, Federico Borromeo bíboros, aki 1568-tól 1631-ig élt. Vele kapcsolatban az olvasók leginkább Innominato (Névtelen), a rablóvezér megtérésének epizódjára emlékeznek, vagyis a XXIII. fejezetre, amelyben Manzoni elbeszéli e szereplő bűnbánását és visszatérését a keresztény hitre, amely a bíborossal történt drámai találkozásnak köszönhető. Manzoninak a megelőző, XXII. fejezetben nyílt lehetősége arra, hogy bemutassa Federico Borromeót felvázolva életrajzát, személyiségét és élete mintaszerűségét. A jellemzésben a *Biblioteca Ambrosiana* alapítása a bíboros nagyszerű alkotásaként jelenik meg, amely Milánó városának valódi ékkövévé, csodálat tárgyává válik tekintettel gyűjteményeire, a munkájukat itt folytató válogatott tudósokra és a nyilvánosság számára nagylelkűen biztosított hozzáférésre. Manzoni így emlékezik meg a hatalmas könyvmennyiségről, melyet a bíboros saját költségén gyűjtött össze az akkori civilizált világ minden részére küldött művelt bizalmasain keresztül: „az Ambrosiana könyvtár, amelyet Federigo tervezett pazar bőkezűséggel és ő maga állított fel rengeteg költséggel. Hogy ellássa a könyvtárt könyvekkel és kéziratokkal, odaajándékozta a maga nagy fáradtsággal és költséggel gyűjtött könyveit, ezenfelül szerződtetett nyolc igen művelt és tapasztalt férfiút, és elküldte őket könyveket vásárolni Olaszországba, Franciaországba, Spanyolországba, Németországba, Flandriába, Görögországba, a Libanonra, Jeruzsálembe. Ily módon körülbelül harmincezer nyomtatott könyvet és tizennégyezer kéziratot sikerült gyűjtenie."[2] Eltekintve attól, hogy Manzoninak a kötetek számát

1 A cikk stílusa megtartja annak az előadásnak kollokviális hangvételét, amely 2018. április 20-án, pénteken délelőtt hangzott el Piliscsabán, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Stephaneum épületében a „Strigonia Grande" *Vestigia* kerekasztal keretében. Köszönöm az egyetem oktatóinak, Domokos Györgynek és Armando Nuzzónak, hogy bevontak a kutatásba és meghívtak a kerekasztalra. Köszönöm a milánói Szent Szív Katolikus Egyetem *(Università Cattolica del Sacro Cuore di Milano)* munkatársainak, Giuseppe Frasso professzornak és Chiara Maria Carpentierinek az előadás előkészítésében nyújtott segítségüket.

2 MANZONI 1942: II, 29. A kéziratok számát illetően ld. PAREDI–RODELLA 1992: 80 és 88 (120. lábjegyzet). Ebben megállapítják, hogy „egy hozzávetőleges, de kétségtelenül a

érintő becslése valószínűleg pontatlan, világos a bíboros szándéka, hogy könyvtára számára a lehető legnagyobb számú könyvről gondoskodjon a világ minden tájáról: minden nyelv, minden tudomány, az ismeretek minden területe megmozgatta az érdeklődését. Hogy egy ilyen könyvtár fennmaradjon, kutatható tegyen, szükség volt egyrészt egy külön kutatócsoportra, melynek tagjai „teljes állásban" foglalkoznak az anyaggal, másrészt akadémikus intézetre, amely lehetővé teszi az oktatási és kutatási tevékenységet. Manzoni így folytatja az ismertetést: „A könyvtár mellé tudós társaságot szervezett […]; ezeknek kötelességük volt művelni a különféle tudományokat [és a számukra kijelölt szakterületről valamilyen munkát közzétenni],[3] a teológiát, a történelmet, az irodalmat, az egyházi régészetet, a keleti nyelveket; hozzácsatolta a görög, latin és olasz nyelv művelésére rendelt intézetet, amelyet ő maga háromnyelvű intézetnek nevezett; aztán egy másik intézetet oly növendékek számára, akik majd ezeket a tudományokat és nyelveket tanulják, hogy később ők maguk is taníthassanak. Hozzácsatolta a keleti nyelvek: a zsidó, a kaldeus, az arab, a perzsa, az örmény nyelv nyomdáját, továbbá képtárt, szoborgyűjteményt és külön iskolát a művészet három főágának művelésére."[4] Ez a hatalmas gazdagság nem csupán a bíboros és barátainak személyes élvezetét szolgálta, vagy kiváltságosok egy szűk és válogatott csoportjáét. Federico Borromeót az a vágy hajtotta, hogy könyvtárát a köz javára, *alla publica utilità*, fordítsa.[5] A könyvtárat 1609. december 8-án adták át, ugyanabban a szerencsés időszakban, amelyben más jelentős könyvtárak kapui is megnyíltak a nyilvánosság előtt: az oxfordi *Bodleian Library* 1603-ban és a római *Biblioteca Angelica* 1608-ban. A milánói bíboros szándékát helyesen ismerte fel Manzoni, aki valamivel később ezt írja: „Azokból a szabályokból, amelyeket a könyvtár használatára és igazgatására megállapított, kiderül, hogy állandó használatra szánta és ez nemcsak magában véve szép, hanem sok tekintetben jóval okosabb és nemesebb annak a kornak általános felfogásánál és szokásánál. Meghagyta a könyvtárosnak, hogy tartson fenn állandó összeköttetést Európa legnagyobb tudósaival, hogy az ő révükön tájékozódjék a tudományok állásáról s értesüljön bármely tárgyú kiváló könyv megjelenéséről és vásárolja is meg; meghagyta neki, hogy mutassa meg a kutatóknak azokat a könyveket, amelyeket nem ismernek, de haszonnal forgathatnának; elrendelte, hogy mindenkinek, idegennek épp úgy, mint városbelinek, adjanak módot és időt, hogy tetszése szerint használhassa a könyvtárt. Az efféle rendelkezés ma bizonyára természetesnek látszik mindenkinek, és szorosan összefügg a köz-

valósághoz közel álló becslés az Ambrosiana eredeti gyűjteményének méretét 6000 kéziratra teszi." A nyomtatványok számáról úgy gondolom, hogy Manzoni a regényben megjelenő három könyvtár állományát szimbolikusan jelző számokat használ: a szabó, don Ferrante és az Ambrosiana gyűjteményét a három, háromszáz illetve harmincezer nyomtatvány által képviselt értékkel jellemzi.

3 Révay ezt a félmondatot elhagyta műfordításából, ám a kiegészítés a könyvtár alkalmazottaira máig érvényes szabályra utal, ezért fontosnak tartottam saját fordításommal kiegészíteni. (ford. megj.)

4 MANZONI 1942: II, 29.

5 *Constitutiones Collegii ac Bibliothecae Ambrosianae, Additamentum*

könyvtár fogalmával. De akkor még nem így volt. [Pierpaolo Bosca könyvtáros] hangsúlyosan megemlíti, mint valami különös dolgot, hogy ebben a könyvtárban, amelyet magánember alapított, még pedig majdnem teljesen saját költségén, a könyveket a közönség mindig láthatja, bárki meg is kaphatja, ha kéri, és még széket, papirost, tollat és tintát is adnak neki, hogy kijegyezhesse belőlük azt, amire szüksége van, holott Itália más híres nyilvános könyvtáraiban a könyvek láthatatlanok voltak, sőt könyvszekrényekbe zárták őket, ahonnan legfeljebb csak a könyvtárosok szívességéből kerültek elő, ha éppen érdemesnek tartották megmutatni egy-egy pillanatra; hogy azonban az érdeklődőknek megkönnyítsék a kutatást, az még csak meg sem fordult a fejükben."[6] Federico Borromeo nagyszerű vállalkozása, mely több, mint négyszáz év után napjainkban is működik, sőt virágzik, joggal nyerte el Alessandro Manzoni csodálatát, aki ezekkel a szavakkal zárja a könyvtár bemutatását: „De gondoljuk meg, mily nemeslelkű, bölcs, jóindulatú ember, az emberi haladás mily állhatatos rajongója lehetett az, aki ilyesmit akart, így akarta és meg is teremtette, a korlátoltság, renyheség a mindenféle tudományos munka iránt érzett általános ellenszenv kellős közepében."[7]

Ezt a hosszú bevezetést azért tartottam szükségesnek, hogy bemutassam a *Biblioteca Ambrosiana* összetettségét, bármely terület iránt érdeklődő tudósok előtt nyitott kutatóközpont jellegét, és rendkívüli alkalmasságát akármilyen nyelvű kéziratok kutatására. Két fontos megállapítást kell tennünk ezen a ponton a cikk témáját illetően: mindenekelőtt azt, hogy Magyarország és története joggal tartozik az *Ambrosiana* kutatási területéhez és figyelemre méltó témának számít, számos okból érdemesnek tűnik tehát itt az ilyen témájú dokumentumok gyűjtése és vizsgálata. Ugyanakkor a Federico Borromeo és a következő könyvtárosok által összegyűjtött írásos anyagok tengernyi mennyiségében aprólékos kutatást igényel az összes magyar vonatkozású dokumentum kiválogatása, amelyek – más anyagokhoz hasonlóan – elszórva helyezkednek el a gyűjteményben. A kéziratok és nyomtatványok, amelyeket a bíboros szerzett be, egy strukturálatlan könyvtári egységbe kerültek, soha nem osztották ezeket tematikus csoportokba, ahogy a modern könyvtárakban történik. Nem létezik tehát „magyar részleg" sem, így az ilyen anyagok fellelése elkerülhetetlenül közvetett módon lehetséges csak. Ugyanúgy, mint Federico bíboros korában, a mi időnkben is csak a katalógusokon és a könyvtárosok ismeretein keresztül valósulhat meg.

A magyar vonatkozású dokumentumok első teljes számbavételét, amely az *Ambrosiana* 1300 és 1550 közötti kéziratos állományában történt a *Vestigia* program keretében Chiara Maria Carpentieri végezte el, majd doktori disszertációjában tette közzé.[8] A kutató három lombardiai könyvtár gyűjteményében végezte az ebben az időszakban keletkezett anyagok vizsgálatát: az *Ambrosiana*ban, a milánói *Biblioteca Nazionale Braidense*ben és a bergamói *Biblioteca Civica Angelo Mai*ban. Ebben a cikkben csak az *Ambrosiana*t érintő eredményeit ismertetem.

6 MANZONI 1942: II, 30.
7 MANZONI 1942: II, 31.
8 CARPENTIERI 2013, DOMOKOS 2015.

Ugyancsak Chiara Maria Carpentieri jegyzi azt a cikket, amely átfogó képet nyújt ezekről az eredményekről,[9] ebben a következőket olvashatjuk: „A *Biblioteca Ambrosiana*ban fellelhető magyar történelmi és irodalmi kéziratos források száma 285-re tehető, amelyhez hozzáadódik az *Addendában*[10] felsorolt kb. 190 dokumentum", míg nyomtatványokból 85 található a könyvtárban. Tehát jelentős mennyiségű dokumentumról van szó, melyek teljes jegyzéke már elérhető a *Vestigia* honlapon a következő adatokkal: jelzet, szerző, dátum, érintett személyek, incipit és explicit. Carpentieri egyik megjegyzése különösen fontos: „Ha nem is mindig lehetséges feltérképezni az utat, amelyen a nyomtatott dokumentumok eljutottak a mai őrzési helyükre, mindenképpen lenyűgöző a megállapítás, hogy a kéziratos anyag nagy része a Federico Borromeo bíboros által szorgalmazott beszerzések útján került be az *Ambrosiana* fondjaiba, amelyek 1609 decemberében zárultak le a padovai tudós, Gian Vincenzo Pinelli (1535–1601) anyagainak érkeztével, nem minden probléma nélkül."[11] Érdemes bővebben kifejteni, hogy miről ír Carpentieri. Gian Vincenzo Pinelli, rendkívüli műgyűjtő és az olasz és európai legjobb filológiai hagyományok követője Nápolyban született, majd huszonhárom évesen Padovában telepedett le.[12] Háza a filológiai és történeti tanulmányok igazi központja volt, melyet művelt barátai látogattak, és így adódott a lehetőség, hogy kritikai kiadások előkészítésére szolgáló műhely váljék belőle. Az itt összegyűlt kéziratokat és nyomtatványokat összevetették, kiegészítették, fordították, másolták és történeti forrásként használták, végül a művelt és tudós közönség rendelkezésére bocsájtották egyéni kutatómunkájukhoz. A ház urának műveltsége a kutatók folyamatos kisegítését is lehetővé tette, sőt a közvetlen részvételt a különböző kutatásokban. Ez a résztvevők közötti információáramlás a környező települések művelt lakóival folytatott gyakori levelezés útján teljesedett ki. Pinelli 1601-ben hunyt el, értékes gyűjteményének pedig, mely több, mint nyolcezer darabból állt, hányattatott, váratlan és máig ismeretlen eseményekkel teli sors jutott. A könyvtárat unokájára, Cosmóra, hagyta, aki Nápolyban lakott, és túl azon, hogy jogos örökös, igazán szenvedélyes könyvgyűjtő is volt. Meg kell jegyezni – a Pinelli-könyvek magyar vonatkozású tételeire vonatkozóan is – hogy a padovai tudós halála után a Velencei Köztársaság kormánya elkobzott kétszáz bizalmas dokumentumot, vagyis politikai jelentéseket, értesítéseket, vázlatokat, kommentárokat és diplomáciai leveleket, melyeket Gian Vincenzo gyűjtött össze. A könyvtár eljuttatását az örököshöz Velence szervezte meg tengeri úton, három könnyű hajóval. Ezek egyikére a szállítás során az anconai vizeken török kalózok támadtak, akik a zsákmány számukra haszontalan mivoltán elkeseredve a harminchárom könyvesládából tizenegyet a vízbe hajítottak. Amikor a tengeri incidensből kifolyólag megcsappant állomány megérkezett a Nápoly környékén álló Pinello palo-

9 CARPENTIERI 2014. Magyarul, rövidebben: CARPENTIERI 2015.

10 CARPENTIERI 2013: 445–487. *Addenda al catalogo ragionato dei manoscritti* c. fejezet.

11 CARPENTIERI 2014: 52.

12 A Pinellit érintő bőséges bibliográfiát lásd CARPENTIERI 2014: 53., 12. lábjegyzet, a Borromeo-féle beszerzést ismertető legteljesebb és legújabb munka RODELLA 2003.

tába, Cosmo váratlanul meghalt. Elsőszülött fia – és így örököse – ekkor még gyermek volt, ideiglenesen pedig anyja gyámkodott felette, aki a teljes gyűjtemény eladását tervezte. Ezután hosszas jogi viták kezdődtek az özvegy és a gyermek tényleges gyámjai között, végül 1606 végén hivatalosan is megkezdődtek az üzleti tárgyalások az eladásról. Federico Borromeo bíboros könyvtárának összeállítása során 1607-ben Nápolyba küldte bizalmasát, Grazio Maria Grazit, hogy tárgyaljon a Pinelli-könyvtár megvásárlásáról. Hosszas egyezkedések után 1608. június 14-én hivatalos árverés keretében az egész gyűjteményt Borromeo megbízottjának ítélték. A végre valahára az *Ambrosiana*ba érkezett egységes Pinelli-gyűjteményt ezután a méretük alapján sorolták be a már meglévő könyvek közé, így Pinelli kódexei elkeveredtek a több ezer kézirat között. Még rosszabb volt a helyzet a szálas anyagok esetében, amelyeket a 18. század elején ömlesztve kötöttek egybe különböző jellegű más anyagokkal. Így a Pinelli-könyvtár ZZ betűkkel megjelölt *Cose di Ungaria* (magyar anyagok) dokumentumai is elkeveredtek a Biblioteca Ambrosianában és csak az utóbbi időben találta meg és válogatta ki ezeket kitartó munkával Chiara Maria Carpentieri. A Pinelli-féle dokumentumok között találunk irodalmi, történeti, földrajzi és természettudományos munkákat, politikai és társadalmi témájú, a korszak aktualitásaira vonatkozó feljegyzéseket, illetve leveleket, melyek közül érdemes kiemelni Pinelli és Nicasius Ellebodius filológus, egri és pozsonyi kanonok levelezését (D 196 inf.),[13] továbbá Pinelli és Philippe de Monte zeneszerző levélváltását, aki Prágából küldött jelentéseket a padovai humanistának.

A Chiara Maria Carpentieri már ismertetett cikkében közölt eredmények sorát folytatva, csupán példa jelleggel említek néhány nyomtatványt és kéziratot a *Biblioteca Ambrosiána*ból, melyek magyar vonatkozással bírnak, és amelyek alaposabb tanulmányozásra és kutatásra érdemesek.[14] A nyomtatványok közül kiemelnék néhány incunabulumot: Thuróczy János *Chronica Hungarorum*át (Inc. 1487) és Galeotto Marzio *De homine* traktátusát, melyet a Magyar Királyság területén tartózkodása alatt állított össze és Vitéz János esztergomi érseknek ajánlott (Inc. 1594, Inc. 1946 bis), továbbá egy aldinát, a Manuzio által Thurzó Zsigmond püspöknek ajánlott *Familiares*t Cicerótól (S.Q.D.III.26). Számos kézirat is található az *Ambrosiana*ban: Mátyás által Antonio Bonfinire bízott munkák: a Filarete *Trattato di architettura*jából készült fordítás egy részleges kézirata (A 71 inf. ff. 37r–51r) és a *Rerum Ungaricarum decades quatuor* ajánlólevele (I 245 inf, f. 69rv). Ugyancsak itt őrzik Janus Pannonius költeményeinek hat kéziratos másolatát (O 74 sup., ff. 179r–180r; R 93 sup, ff. 25v–27r, 27rv, 27v, 27v–28r; T 21 sup, f. 40v) és Felix Petantius II. Ulászlónak ajánlott munkáinak kéziratos példányait: ezek egyike a *De Thurcorum statu libellus* (N 340 sup.), a másik a *Quibus itineribus Turci sint aggrediendi libellus* (Q 116 sup.). Érdemes még megyjegyezni néhány Aldo Manuziónak küldött levelet magyar, vagy a Magyar Királysághoz kötődő szemé-

13 A kéziratokat és nyomtatott dokumentumokat az Biblioteca Ambrosiana di Milano aktuális jelzeteivel jelölöm.

14 Vö. CARPENTIERI 2014: 54–66.

lyektől: Iohannes Capellanus, aki Budáról írt, Jan Lubrański a lengyel királyi tanácsosa, Brodarics István pécsi püspök (E 36 inf., ff. 8r, 9, 16). Ezeken túl Dudith András knini, majd pécsi püspök misszilisei Paolo Manuzióhoz (E 30 inf., ff. 65, 108r–109r) és Gian Vincenzo Pinellihez (E 34 inf., f. 64rv). Dudith Andrástól néhány nyomtatott munka és egy további levél is fennmaradt. (Q 120 sup., ff. 351r–352v). Ugyancsak érdekesek Giovanni Morone apostoli nuncius levelei (O 229 sup., O 230 sup.).

Ezen akkurátus és igen gazdag gyűjtés óta, melyet Chiara Maria Carpentieri végzett, további tanulmányok is születtek. 2012-ben jelent meg az ugyancsak általa írt cikk az *Ambrosiana* G 275 inf. jelzetű kódexéről.[15] Ebben bemutatja a körülbelül százharminc dokumentumot tartalmazó gyűjteményt, melyek 1547 és 1558 között születtek és Giovanni Castaldo kapitánnyal kapcsolatosak. Az iratok közül több, mint hetven érinti a törökök ellen 1551–1552-ben vezetett hadjáratot. A kutató érdekes történeti és prozopográfiai adatokat hozott napvilágra, melyek további elmélyültebb kutatásra érdemesek.

A következő évben, 2013-ban, egy közös tanulmány jelent meg Carpentieritől és Armando Nuzzótól.[16] Ebben Balassi Bálint Esztergom 1594-es ostrománál bekövetkezett halála ürügyén vizsgálnak két tudósítást, melyek az *Ambrosiana* kéziratai közt maradtak fenn (S 86 sup., ff. 164r–168v; S 93 sup., ff. 208r–211v). A kutatók egyészt bemutatják a dokumentumok történeti értékét, majd egy alapos nyelvi elemzést követően kritikai kiadásban közlik a két szöveget.

Egy további példa a *Vestigia* kutatás keretében történt gyűjtés hasznosítására Kovács Zsuzsa cikke Aragóniai Beatrix és Eleonóra életének néhány pillanatáról, amely szintén az *Ambrosiana* egyik kéziratán alapszik (Z 144 sup., ff. 31v–40v).[17]

Végül ismét Chiara Maria Carpentieri cikkét kell megemlíteni, amely 2017-ben jelent meg és az *Ambrosiana* Árpád-házi Szent Erzsébettel kapcsolatos dokumentumait ismerteti.[18] Ebben a kutató bemutatja a történeti forrásokat, amelyek a szentről tanúskodnak, majd kiegészíti ezt azokkal az adalékokkal, amelyekkel Szent Erzsébet *Legendá*jának egy (I 115 inf., ff. 22v–35r) és a *Revelationes* két népnyelvi változata (Q 10 sup., ff. 122r–127v; + 93 sup., ff. 28r–39v) szolgál.

Az eredeti dokumentumok és tanulmányok ilyen futólagos és tömör összefoglalója is mutatja, hogy milyen rendkívül gazdag a *Biblioteca Ambrosiana*ban őrzött magyar vonatkozású anyag. Úgy látom, hogy a jövőben várható az említett dokumentumok egyre alaposabb és pontosabb tartalmi leírása, és elmélyült kutatásuk és tanulmányozásuk, amelynek eredményeként a magyar történelem új részleteire fog fény derülni.

Fordította: Szovák Márton

15 CARPENTIERI 2012.
16 CARPENTIERI–NUZZO 2011, 2013.
17 KOVÁCS 2015.
18 CARPENTIERI 2017.

DANIELA FERRARI

A Mantovai Állami Levéltár magyar vonatkozású iratai

Magyar vonatkozású anyagok a Mantovai Állami Levéltárban elsősorban annak a Gonzaga-családnak az archívumában fordulnak elő, amelynek tagjai 1328–1707 között voltak Mantova urai.[1] Ez Európa egyik legteljesebb és leginkább homogénnek tekinthető uralkodói családi irattára, mely a késő-középkorból és a kora újkorból ránk maradt,[2] s amelyben rendkívüli kutatási lehetőségek rejlenek a legkülönfélébb tudományterületek számára. Egy hamisítatlan udvari és kancelláriai levéltárról beszélhetünk, melyhez más, XV–XVI. századi igazgatási, bírósági szervek *(magistratura)* anyagát is hozzátoldották.

Miként a város műkincsei, műemlékei a jelen lévő, kézzel fogható, élő történeti örökséget jelenítik meg, úgy az irathagyaték a „papíros" emlékezet letéteményese. Ez is éppoly emlékmű, mely a – kőből faragott – felszín képének ellenpontjául szolgál, és belülről segít felépíteni a család, a város, a kis Pó-menti állam történetét abban a szövevényes kapcsolatrendszerben, amely az idő folyamán egész Európára kiterjedt.

A XV. századtól kezdve a Gonzagák stabil diplomáciai kapcsolati hálót építettek ki a többi itáliai és európai udvarral, melyekhez ügyvivőket, követeket, referenseket[3] delegáltak és állomásoztattak azzal az elsődleges megbízással, hogy többé-kevésbé naponta szolgáltassanak politikai híreket. De túl a diplomáciai iratokon, a Gonzagákhoz kötődő személyek sokaságától származó bőséges levelezés

1 A Gonzaga család bibliográfiája különösen bőséges, erre ld. MOZZARELLI 1979.

2 Vö. GGASI: II, 767. A *Guida Generale degli Archivi di Stato Italiani* egy terjedelmes, négykötetes munka, amely felsorakoztatja mindazt az irathagyatékot, amelyet olasz állami levéltári intézményei őriznek. Kiadása 1981–1994 között valósult meg, melyben levéltárosok egész generációja munkálkodott együtt. Az okmánytár elérhető az interneten is: http://www.archivi.beniculturali.it/index.php/archivi-nel-web/guida-generale-degli-archivi-di-stato). (Utolsó letöltés: 2018. október 23.) A Gonzaga család irattárának történetére és újrarendezésére alapvető szakirodalom TORELLI 1920, LUZIO 1922 (a két leltár reprint kiadásai 1988, illetőleg 1993).

3 A témakörben jelentős alapmű QUAZZA 1941, melynek javított és frissített reprint kiadása egyelőre várat magára.

is rendelkezésünkre áll, mely egy szinte kimeríthetetlen kapcsolatrendszerről tanúskodik, amely a hírszerzés és hírtovábbítás kiváló csatornája lett a legkülönfélébb területeken. A Gonzaga-család archívumát a felvilágosodás idején, a XVIII. században enciklopédikus jellegű osztályozási szemléletet követve rendezték újra. Így a levéltári szerkezet nem tükrözi vissza többé hitelesen a kancellária és a kormányzati szervek eredeti, összetett szerveződését, mivel ettől kezdve az oklevelek nem a származásuk szerint kerültek egymás mellé, ezért a köztük lévő összefüggések, kapcsolódások együttese is eltűnt.[4]

A Gonzagák korában keletkezett Európa történetét érintő elképesztő mennyiségű adat és információ a több mint hatvan sorozatnyi levelezésben oszlik szét, amelyet a proveniencia elve alapján, helyszín szerint rendeztek, amint ezt Alessandro Luzio leltára közzéteszi és ismerteti.[5] A Magyarországgal való levelezést csupán négy *busta* (iratcsomag) képviseli az 531–534-ig terjedő számok alatt, amelyben főként magánlevelezések, jelentések, tudósítások szerepelnek, ezeket Luzio úgy mutatta be, mint amelyek kapcsolatba hozhatóak a Gonzaga archívum más irattári egységeivel is: Az 1395-ből származó leveleket, melyeket Paolo Armanini diplomáciai rejtjelkulcsainak vonatkozásában Aloys Meister már ismertetett, Thallóczy tette közzé a Magyar Tudományos Akadémia 1905. évi közlönyében.[6] Valóban rendkívül érdekesek, lévén, hogy a mantovai küldött rosszul titkolta döbbenetét és megütközését az ő itáliai kifinomultságához képest elmaradottságba, ázsiai félbarbárságba, középkori bárdolatlanságba süppedt ország szokásai láttán. „Ez az udvar – kiált fel egyik alkalommal – nem érdemli meg, hogy udvarnak nevezzék!"[7] Ezek a legkorábbi követjelentések a magyar udvarból, de a magyar királyok és a Gonzagák kapcsolatának kezdetei fél évszázaddal korábbra datálódnak. 1347-től kezdve találunk I. (Nagy) Lajostól leveleket Luigi Gonzaga egyik fiához címezve. Az első, Mirandolában, december 10-én kelt, a nagyságos és vitézlő Gonzaga Fülöp, Reggio és Mantova urának, az ő igen kedves barátjának címzett levélben a király meghívta, hogy vegyen részt nápolyi hadjáratában: *„Vestram amicitiam rogamus quatenus in presenti nostro processu nobiscum adesse velitis"* (Titeket, a barátunkat kérünk, hogy szíveskedjetek velünk tartani a hadjárat során). Számos magyar fejedelmi levél került át Bécsbe 1830-ban, hogy a *Hofburg* kézirattárát gazdagítsa, majd szerencsésen hazatért Olaszországba 1919-ben. Nem kevés magyar kalandor, illetve zsoldos katonáskodott Itáliában, akik Mantova uraival kapcsolatba kerültek, vagy zászlajuk alatt estek el. Sokuk levelét őrzi a mantovai levéltár a Parma, Reggio, Verona, Padova alatti fondokban. Mikor II. (*Kis*, Itáliában *Békés)* Károly 1380-ban seregével áthaladt a mantovai területen, a Gonzagák küldöttei elébe mentek Padovába és Veronába, hogy kérjék a magyarokat, kíméljék meg földjüket a katonák szokásos fosztogatásaitól. Bertolino Capilupi, Galeazzo Buzoni és Marino Finetti sűrű levelezésében van mivel összeha-

4 FERRARI 2003: 809–833.
5 LUZIO 1922: 8–9.
6 THALLÓCZY 1905. (ford. megj.)
7 „Curia ista que nomen curie non meretur ..."

sonlítanunk a Durazzo hercegével zajló alkudozást, amelyről fennmaradt két keserédes, veronai jelentés, amelyben tudatják a Gonzaga herceggel, hogy megegyezés született a mantovai földeken való áthaladásról a komolyabb kellemetlenségek elkerülése érdekében.[8] Nem úgy tűnik, mintha ez, az E. XLVII. 3 (Vö. ASMn AG b. 1595) egységben elkevert két levél bárkinek is a kezébe akadt volna az utóbbi időkig: ott, ahol az MTA nagy ügybuzgalommal lefényképeztetett két csodálatos iratot a 48-as csomóból, amelyben két hadifogoly, akiknek magyar volta megkérdőjelezhető, kivátásáról megállapodást kötöttek, vállalva, hogy nem harcolnak többé a Gonzagák és híveik ellen, ünnepélyesen megerősítve a szükséges pecsétekkel.

Mátyás király és Beatrix királyné – akivel Berzeviczy Albert és e tanulmány szerzője is kimerítően foglalkozott – idejére vonatkozóan a legkevésbé várt helyekről bukkanhatnak fel fontos adalékok. Például 1484–85 közti időből fennmaradt egy másolat I. Ferdinánd nápolyi király Niccolò Sadoleto és Francesco Fontana követeknek küldött kimerítő utasításairól, akiket vejéhez küldött azzal a szándékkal, hogy hagyja abba a háborút a törökkel és a német-római császárral, helyette avatkozzon be Itáliában a pápa és a velenceiek ellenében, akik mindenféle módon a félsziget nyugalmának megzavarására *(„la turbatione de la quiete")* vetemednek és fenyegetik a nápolyi király másik vejét, Ferrara urát. A *Minute* iratai közt szintén sok, Magyarországot érintő levélmásolatot találunk a Hunyadi-korból, sőt korábbról, egészen az 1370-es évektől. Mátyás felesége, Aragóniai Beatrix királyné terjedelmes leírást küldött követének, a salernói Carlo de' Ruggerinek a törökök által elkövetett erőszakos cselekedetekről, amely az 1493-as nápolyi iratanyagban külön csomót alkot (szeptember 24.). Estei Hippolit számos Magyarországról küldött levelét tartalmazza a Ferrara szekció (E. XXXI. 2). A reformáció korából magyarországi eretnekekre vonatkozó adatokat tartalmaz egy 1561. június 24-én Bécsből származó levél, mely egy bizonyos G. Calzoni Trentóból küldött levelének mellékletét képezi (E. XLIII. 3, vö. ASMn AG, b. 1409). Szinte végeláthatatlan azon utalások száma a különböző egységekben, amelyek a magyar nép derekas küzdelmére vonatkoznak, melyet a folytonos török támadásokkal szemben kiállt: ennek a Mantovában keltett hullámverése elsősorban a harcias lelkületű I. Vincenzót rázta fel, arra ösztökélve őt, hogy Tasso csodálójaként, a régi keresztes hadjáratokat kívánja utánozni. A Magyarországra vezetett expedícióival, melyeket egy kíséretében lévő udvaronc beszélt el (D. X, Vö. ASMn AG, b. 388), Vincenzo Errante alaposan foglalkozott, bemutatva a híres mottót: *„forse che sì, forse che no"* (talán igen, talán nem).[9]

Ahogy a Gonzaga levelezés többi sorozatát, úgy a magyart is ellátták a címzettek jegyzékével, amely Stefano Davari XIX. század végi levéltáros műveként kéziratban az olvasóteremben, néhány éve pedig az interneten is elérhető.[10]

---

8 A magyarok addigra már végigfosztogatták a barátinak számító vidéket, ironikus az utólagos egyezmény. (ford. megj.)

9 LUZIO 1922: 106–107, 287.

Az eddigiek jelentik tehát a magyarországi kutatások kiindulópontját a Mantovai Állami Levéltárban, azonban számos más, magyar vonatkozású dokumentum szerepel úgy a Gonzaga archívumban, mint a levéltár más fondjaiban. Rövid írásom csupán egy bemutató jellegű szűk keresztmetszetet vázol fel.

A Luzio által idézett két impozáns okirat,[11] melyeket 1361 és 1362-re kelteztek, nagyalakú hártyán foglaltak írásba, címerekkel díszítettek és pecsétekkel láttak el, néhány magyar nemesre vonatkozik, akiket Guido és Ugolino Gonzaga ejtett hadifogságba és a megváltásukról kötöttek egyezséget. Ez az epizód abba a Pó-síksági olasz városállamok – különösképpen a Gonzaga, Scaligeri és Visconti családok – szövevényes katonai kapcsolatrendszerébe illeszkedik, amely városok a XIV. század folyamán egy sor konfliktusba bonyolódtak.

A XV. század folyamán, Lengyelországon keresztül, közvetetten Magyarországra vonatkozó hírek érkeztek Mantovába, elsősorban 1518-tól kezdve, amikor Bona Sforza lett I. Zsigmond lengyel király második felesége. A reneszánsz kultúrában nevelkedett Bona Sforza szellemi értelemben nagyon is közel maradt Mantova és Ferrara udvaraihoz, amelyekkel a velencei kereskedők közvetítésének hála rendszeres levelező kapcsolatokat ápolt. Különösképpen ügyelt elegáns megjelenésére, evégett gyakran fordult Isabella d'Este mantovai grófnéhoz, kora kiemelkedő kulturális és erkölcsi ideáljához, aki olyannyira művelt, kifinomult volt, hogy kortársai „a világ első asszonyának" nevezték, vitathatatlanul ő volt nemzedékének divatdiktátora. Az éppen gyászoló családoknak szóló részvétnyilvánító levelek, vagy az örvendetes eseményekhez gratuláló üzenetek, ajándékok csereberéje mellett a misszilisek gyakran tartalmaznak politikai-diplomáciai híreket. Giovanni Andrea Valentini, a lengyel királyok orvosa, Federico Gonzaga őrgróf hivatalos informátorává lépett elő és gyakran számolt be olyan eseményekről, melyek e messzi országot izgalomba hozták, s amelyek többnyire az európai sakktáblára is kihatással voltak. Valentini információval szolgált háborúkról, örökösödésről, szövetségekről, házassági szerződésekről.[12]

Egy Krakkóból hozzá küldött levél az aktuális politikai helyzetről ad nekünk számot, különösen is kitér egy lehetséges egyezményre Habsburg Ferdinánd főherceg és a magyar király közt,[13] illetve a moszkvai herceg és a magyar király követeinek látogatására. A levélben részletesen leírták az ajándékul hozott ékszereket, említést tettek a magyar király gyanús szövetségére a törökkel, valamint nemesek és püspökök kinevezéséről:

> A magyar király egy követe ékezett ide, akiről Statilio úr kitudakolta, hogy a horvát bán unokaöccse, valamint Veszprém püspöke. Statilio úr jelenleg budai prépost és az imént említett király titkára, aki ehhez

10 http://www.archivi-sias.it/documenti/asmn/GonzagaLT/AG_E02.pdf (legutolsó letöltés: 2018. október 20.)

11 LUZIO 1922: 106; a vonatkozó iratok: ASMn AG b. 48, valamint c. 12 és c. 13. (1. ábra)

12 Vö. FERRARI 2007: 212 sgg.

13 1527. márc. 5-én se Szapolyai Jánost, se Ferdinándot még nem koronázták magyar királlyá, a levélíró nevezhette *arciducának* Ferdinándot, de nem világos, hogy magyar király alatt Szapolyai Jánost érti-e. (ford. megj.)

> a [lengyel] királyhoz küldte látogatóba, hogy a két udvar és a két király közti szeretetet bizonyítsa. A [magyar] király hat gyönyörű, nagy serleget küldött, továbbá a királynénak másik három serleget, amelyek ugyancsak szépek, a nagy király Hedvig nevű leányának küldött egy keresztet, melybe gyémánt, smaragd és rubin van foglalva, csodaszép gyöngyök között, s ennek az ékszernek az értékét igen magasra becslik [...]. Ez a Statilio úr elmesélte, hogy a vérontás és a rombolás, amelyet a török okozott Magyarországon, jóval nagyobb, mint amiről szólnak a híresztelések. Valamint jelentést tett az alábbiakról, hogy Magyarországban a töröknek továbbra is vannak hadai és Szegednél állomásozik egy basa negyvenezer törökkel és minden akadály vagy ellenállás nélkül fosztogatja a vidéket.[14]

A Gonzaga levéltár külhoni diplomáciai levelezéséből a példaképpen idézem az 1522-ben Magyarországra küldött Andrea Burgo császári követ Prágából a Velencében tartózkodó császári követhez intézett jelentését: „Magyarországon pénzt gyűjtenek és a budai országgyűlés sereget szervez, bár nem minden nehézség nélkül."[15] A XV–XVI. század fordulóján a Császárság végeláthatatlan háborút vívott magyar földön a muzulmán hordák ellen a kereszténység védelmében, melyek jó alkalmat kínáltak I. Vincenzo Gonzagának (1562–1612 közt Mantova, 1587-től Monferrato hercege), aki bizonyítani kívánta a birodalomhoz való hűségét. Ő egyszerre volt mecénás és bohém herceg, nem volt birtokában annak a ragyogó tervszerűségnek, amely megkülönböztette az övét atyja, Guglielmo kormányzásától és érdeklődésének homlokterébe emelte a lovagkor mítoszát és abból a fényűzés visszaállításának hiú ábrándját.[16]

---

14 „Qua è venuto un oratore del re d'Ungharia, qual se domanda messer Statilio, fu nipote del banno de Croacia, che anchor fu vescovo de Vesprimia, hora esso messer Statilio è preposito di Buda et secretario del prefato re, qual l'ha mandato a visitare questo re, et per demonstratione de l'amor qual porta a sua maestà et alli suoi, ha mandato a donare al prefato re coppe sei grandi et molto belle; alla reina altre 3 coppe, le quali invero sono ancho belle; alla figliuola grande del re, nominata Lodovica, ha mandata una croce in la quale son alchuni belli pezi de diamante et smiraldo et rubino, accompagnati da molte belle perle, qual gioiello è stimato de molto valore (…). Questo messer Statilio ha racontato che la strage et ruina quali ha fatto lo Turco in Ungharia sono state assai maggiori di quel che è la fama. Et ha referto l'infrascritte partite, che anchor in Ungharia sono genti del Turco et che presso Segadino sta un bassà con 40 mila turchi et gòdese quelle parti senza veruno impedimento et contraditione" Krakkó, 1527. március 5. Gerolamo [Z.ro] küldi Giovanni Andrea Valentininek, ASMn AG b. 558, ff 4r–v.

15 „In Ungaria exiguntur pecunie et parantur auxilia ordinata in conventu Budensi, quamvis cum difficultate…" A levelet a mantovai levéltár Autografi Volta gyűjteménye őrzi, melyet gyűjtőjéről, Leopoldo Camillo Voltáról, a Biblioteca Teresiana, majd Városi Könyvtár (Biblioteca Comunale) első igazgatójáról neveztek el. ASMn Volta b. 1, fasc. 49, cc. 286–287: Burgo Andrea császári követ levele a velencei császári követhez Prágából. 1522. május 10.

16 Vincenzo Gonzaga személyéről bővebben ld. MORSELLI 2002: *passim*, irodalomjegyzék.

1595-ben II. Rudolf eldöntötte, hogy újra fölveszi a harcot a hitetlenek ellenében és segítséget kért az itáliai fejedelmektől. Mantova hercege, aki különösen is hajlott a katonáskodás felé, már itáliai államok seregeivel együtt a segítségére is sietett. Személyes részvétele tükrözi azt a törekvését, hogy a keresztes háborúk mítoszát újra felelevenítse. Három hadjáratban vett részt (1595, 1597 és 1601), de a várakozásokat jóval alulmúló eredménnyel.[17]

Az első két hadjáratról fennmaradtak a hivatalos jelentések, melyeket a hercegi titkár, Fortunato Cardi jegyzett le,[18] aki mindkettőnek részvevője is volt. A lovagi erényességet jóval meghaladta az ünnepségek fényűzése, a hatalom hivalkodó pompája: Vincenzo Gonzaga három lovas század élén elkápráztatta a többi katonai vezetőt személyes kíséretének számával és pompájával, amely apródok és különféle tisztségeket viselő nemesekből álló[19] kisebb udvartartás volt, melyben karnagyként maga Claudio Monteverdi is jelen volt s öt másik zenésszel együtt örvendeztette meg a herceget a vacsorák alkalmával. Vincenzo Gonzaga Magyarországra még a Mantovában őrzött Szent Vér ereklyét is magával vitte, melyet Monsignor Davilának, Ascoli püspökének, egyúttal gyóntatójának és teológusának gondjaira bízott.[20]

Szerdahelyről indultak, Somorján töltötték az éjszakát, majd Pozsonyba érkeztek „Alsó-Magyarország nagyvárosába."[21]

Mantova hercege ugyanakkor nem vett részt valódi csatákban, sokkal inkább kisebb jelentőségű csetepatékban, s az egyetlen valós eredménye Visegrád megvívása, ezután egy rövidéletű Vác melletti hadműveletet követően úgy döntött, hogy hazatér.[22]

1597 júliusának végén Vincenzo Gonzaga második expedíciójára indult, nyolc napot időzött Bécsben, melyet vadászattal és szórakozással töltött. Innen Pápára érkezett,[23] ahol a király[24] a sajátjához közeli sátrat bocsátott a rendelkezésére, ő azonban még egy hetet lakomákra, vadászkalandokra, ceremoniális látoga-

17 ERRANTE 1915: 5 sgg. Errante számos forrást idéz: ASMn AG b. 388.: Fortunato Cardi jelentései az első két hadjáratról 1595-ből (cc. 321–357.) és 1597-ből (cc. 394–414.); bb. 2157, 2161.: eredeti levelek; bb. 427, 479.: utasítások a császári udvarba küldötteknek; b. 551.: levelezés – Innsbruck, Graz; bb. 2684, 2253, 2254.: kancelláriai levelek; b. 533: külügyi levelezés – Magyar Királyság; bb. 2683, 2684.: levelezés – Mantova és környéke; b. 540.: levelezés – Ausztria főhercege; b. 974.: levelezés – Róma; b. 1533.: levelezés – Velence; továbbá: ASMn D'Arco n. 162. (Lodovico Andreasi: *Memorie dei quattro ultimi duchi di Mantova*.)

18 ASMn, AG, b. 388.: az első hadjáratról szóló jelentés bevételi és kiadási számadásokkal van tele, a második, amely sokkal vázlatosabb, napló formájú összefoglaló kevés személyes megjegyzéssel (ERRANTE 1915: 24). Fortunato Cardiról ld. FERRARI 2002:303

19 ERRANTE 1915: 23.

20 ASMn AG b. 388, f 335v.

21 „metropoli dell'Ongheria inferiore" ASMn AG b. 388, f 341r.

22 ERRANTE 1915: 22.

23 Vö. „Relatione particolare dell'assedio et presa di Pappa, citata nella presente relatione", ASMn AG b. 388, ff 411v–413v.

24 Habsburg Miksa római király, mint császári trónörökös.

tásokra fordított.[25] Ezúttal is a Komárom vármegyei Somorján[26] ütött tábort s végül átkelt a Rábán, hogy ostrom alá vegye Győr városát.[27] Vincenzo Gonzaga ekkor élte leghősiesebb korszakát: sok mantovai sebesült meg vagy esett fogságba (pl.: Cesare Gonzaga, Antonio Andreasi, Rivara grófja, Federico Gonzaga), közben a török Esztergom felé vette az irányt, ám a német parancsnokkal, Karl von Borgau őrgróffal való versengés miatt Mantova hercege másodszor is a visszavonulás és a hazatérés mellett döntött.[28]

A harmadik hadjárat a csúfos kanizsai vereséggel végződött: Vincenzo herceget láz gyötörte és térdbántalmak sújtották, a vár bevételére irányuló végeláthatatlan ostromot pedig még a korán beköszöntő tél is súlyosbította: „folytatjuk ennek az erődítménynek az ostromát, amely igencsak nehéz vállalkozás és a gyakori esőzések ezerszer nehezebbé teszik".[29] (2. ábra)

Mantova hercege, aki szerette magát körülvenni alkimisták, varázslók és vajákosok társaságával, olyan hadicselek kidolgozásával próbálkozott, mint az ellenségnek zsákmányul hagyott élelmiszerek megmérgezése, például az Ercole Pederocca által készített mérgezett bors („pevere avvelenato"),[30] vagy mint az álmot és halált hozó lövedékek („proiettili sonniferi e mortiferi"), de ezek egyike sem érte el a kívánt hatást.[31] Nem ismert a neve annak a levélírónak, aki „N. Őfelségéhez a magyarországi dolgokról írásos véleményt" fogalmazott meg, melyben azt tanácsolja, hogy a törököt verjék vissza egészen a magyar határon kívülre, Belgrádot javasolva, mint alkalmas székhelyet arra, hogy megerősítsék és bevehetetlenné tegyék. Az ismeretlen szerző szerint a Dunán hajózva tüzes nyilakkal le lehetne rombolni a fából épült kikötőket – feltehetően hajómalmokat –, valamint a folyó vizeit meg lehetne mérgezni pl. leanderből *(oleandro)*, havasi sisakvirágból *(napello)* vagy bürökből *(cicuta)* álló mérgező virágkötegekkel.[32] Mialatt a vállalkozás megvalósításáról tanakodtak, Vincenzo Gonzaga sort kerített arra, hogy Federico Follinót, az udvari előadások és ünnepélyek felügyelőjét megbízza a sereg Mantovába való visszatérési ünnepségének előkészítésével.[33] Október végén, a keresztény seregek súlyos veresége életveszélybe sodorta a mantovai herceget, aki visszavonulót fújt, hogy ne kelljen Hermann Christoph von Russworm parancs-

25 ERRANTE 1915: 25.

26 ASMn AG b. 388, f 405r.

27 Vö. „Copia del parere di Sua Altezza intorno l'impresa di Giavarino, del quale si fa mentione nella presente relatione", ASMn AG b. 388, ff 414r–v.

28 ERRANTE 1915: 26.

29 „continuiamo l'assedio di questa piazza, impresa durissima e che per le piogge frequenti ci si rende piena di mille difficoltà" ERRANTE 1915: 46. A kanizsai hadjáratot illetően ld. Huszthy Bálint, Kanász Viktor és Szovák Márton jelen kötetben megjelenő tanulmányát (szerk. megj.).

30 ERRANTE 1915: 51.

31 ERRANTE 1915: 57.

32 Vö. „Parere posto in scritto a Sua Altezza del N. [sic!] intorno le cose d'Ongheria" ASMn, AG, b. 388, ff 348v–351v.

33 ERRANTE 1915: 57.

noksága alá vetnie magát, épp úgy, ahogy 1597-ben nem akart Borgau alárendeltje lenni.

Miután hazatért, Vincenzo Gonzaga túlságosan el volt foglalva visszavonulásának diplomáciai alátámasztásával ahhoz, hogy színielőadásokkal foglalkozzon, melyeket egyébként egészen 1608 májusáig halogattak, s amelyeket ugyanúgy Federico Follino és Gabriele Bertazzolo szervezett Francesco Gonzaga és Savoyai Margit házasságának alkalmából. Ugyancsak ebből az alkalomból vették elő ismét Federico Follino 1601-ben Kanizsa ostromáról készült rajzait, melyek közül az egyik metszetként bekerült Francesco Osanna 1608-ban, Mantovában kiadott *Compendio delle sontuose feste fatte l'anno 1608 nella città di Mantova* (Mantova városában, 1608-ban folyt fényűző ünnepségek) című művébe.[34] (3. ábra)

A három magyarországi hadjárat alatt Vincenzo Gonzaga seregei tehát nem kerültek nyílt terepen ütközetbe, csupán kisebb csatározásokba. A kedvezőtlen időjárás és a vissza-visszatérő rossz hangulat keményen próbára tették Mantova hercegének harckészségét és harci kedvét, aki végül inkább a parancsnokok rivalizálásai és féltékenykedései közti lavírozással, mintsem a török elleni küzdelemmel foglalkozott.

Hazatérésekor Vincenzo herceg, aki nevét a hercegi palota egyes részeinek fényűző átalakításával is emlékezetessé tette, felékesítette az úgynevezett Labirintus Szobát *(Stanza del labirinto)*, amely XV. század végi, fából készült mennyezetéről kapta nevét. A labirintus a Szent Sebestyén palotából származik, belsejében jelige olvasható: „talán igen, talán nem," mely az élet bizonytalanságaira utal, míg a körirat a magyarországi vállalkozásról emlékezik meg: „Vincenzo Gonzaga, Mantova III, Monteferrato II. hercege, amidőn Kanizsa alatt a török ellen harcolt."[35] A legenda úgy tartja, hogy ez arra a feltételezett, Magyarországon a török által épített, útvesztő tömlöcre utal, amelyben a herceg raboskodott, de a mendemonda minden valós történeti alapot nélkülöz, mivel a bőséges Gonzaga levéltárban nem található semmilyen bizonyíték.[36]

I. Vincenzo Gonzaga 1601-es vállalkozását – természetesen dicső győzelemként – versben is megénekelték egy korabeli mantovai krónikában, Giovanni Battista Vigilio *A saláta* című művében, melyben a szerző a 130. fejezetben azt írja, hogy a mantovai herceget követő katonák szóbeli tanúságait idézi, különösképpen is Ercole Cattaneo elbeszélését.[37]

---

34 *Compendio delle sontuose feste fatte l'anno 1608 nella città di Mantova*. A metszetet közli: MAMONE 1999: 44.

35 „Vincentius Gonzaga Mantue III et Montisferrati II dux dum sub arce Canisiae contra Turcas pugnabat"

36 ERRANTE 1915: 80.

37 VIGILIO 1992: 111.: „Successo del fatto di Canisia l'anno 1601. Alcune stanze in ottava rimma composte da un soldato ritornato dall'impresa di Canisia, da me havute per il mezo del magnifico Lucio Lombra napolitano, caporale di una squadra de soldati a cavallo alla leggiera, del serenissimo duca nostro signore il quale in tal impresa ha servito l'altezza sua et come tale al tutto presente me le ha attestate vere, parendomi degne di perpetua memoria, non ho voluto sparmiar la fatica di descriverle qui, poiché

Az utolsó herceg, Ferdinando Carlo Gonzaga 1669 és 1707 között kormányozta Mantovát. Gyenge és tehetségtelen ember volt, melyet még az is súlyosbított, hogy saját tudatlanságából elpazarolta a családja által felhalmozott szellemi örökséget, amely a kis mantovai udvarban majd' négyszáz éven keresztül páratlan kulturális és művészeti légkört teremtett. Ferdinando Carlo Gonzaga megtalálta a módját, hogyan herdálja el a hercegi pénzeket a sorozatos, Mantovában és Velencében tartott ünnepségekkel, majd két fényűző hadjáratot szervezett, hogy részt vegyen a császár oldalán a török elleni küzdelemben. Előbb 1687-ben, fellelkesülve a császári csapatok térhódításán, elhatározta, hogy harcba száll a keresztény seregekkel: június 26-án indult el Mantovából, július 14-én érkezett Bécsbe, ahonnan átkelt Budára, majd augusztus elején a császár mohácsi tábora felé vette az irányt és részt vett az augusztus 12-én vívott, a lotaringiai herceg és a bajor választófejedelem csapatainak diadalmas győzelemével végződő nagyharsányi csatában. Augusztus 30-án visszatért Bécsbe és hazafelé vette az irányt.

A következő évben (1688) Mantova hercege egy második hadjárat szervezésébe fogott, mely valójában csupán egy színjáték volt a herceg nem egészen harcias szándékaihoz igazítva. Közvetlen kíséretébe mintegy 550 főt vett fel: kurtizánokat, talpnyalókat, kengyeltartó lakájokat, trombitásokat, kamarás inasokat, háznagyokat, két sebészt, egy fűszerész mestert, egy kincstartót a számtalan hátas- és igásló, valamint teherhordó szamár mellett.[38] Mindebből legfeljebb száznak volt bármilyen számba vehető harcértéke a csatamezőn.[39] A kompánia előbb Bécset érintette, majd július 22-én érkezett az ostromlott Nándorfehérvár falai alá. Szeptember 5-én Ferdinando Carlo Gonzaga jelen volt a város visszafoglalásánál és részt vett a fényes győzelem feletti ünnepségsorozaton. Október 15-én már újra Mantovában időzött.

Ferdinando Carlo Gonzaga hadjáratain a hercegi kincstárnok, Benedetto Sordi is részt vett, aki néhány évvel korábban, 1680-ban a flamand Frans Geffels építészmesterre bízta családi palotájának megépítését és felékesítését, amelyet azóta is mind a mai napig a nemesi család leszármazottai laknak. A Sordi-palota dekorációinak változatos világa a Gonzaga uralom végének jeleit hordozza és egy olyan világról tanúskodik, amelyben, a hercegség hanyatlásának előestéjén a nemesség saját erejét különösképpen fényűző paloták építtetésén keresztül igyekezett kifejezésre juttatni. Mantovában a legjellemzőbb példák a Canossa, Valenti és Sordi családoké, utóbbi kettőt igazolhatóan Geffels tervezte és alkotta 1659-től kezdődően. A Sordi-palota teátrális építésmódja különösképpen az épület homlokzatán érhető tetten, amely a környező palotákhoz viszonyítva a nemesi szint-

da quelle si sentirà le straggi, morte et il successo di quella, le quali leggendosi per passatempo da' lettori se intenderanno." A hadműveletek versbe szedve következnek (a kéziratban: ff 59v–62v), a végkifejlet: „Il compositore di queste stanze (per quanto ne ho havuto rellatione) fu un Ercole Cattaneo ferrarese, soldato come di sopra et degno di maggior grado per la lui virtù", VIGILIO 1992: 111–118.

38 ASMn AG b. 388, ff 634r–v. A 633–747. lapokon találjuk a résztvevők és kiadások listáját, illetve levelezését.

39 MAZZOLDI–GIUSTI–SALVADORI 1963: III, 161 sgg.

nek *(piano nobile)* is nevezett első emeleti fogadóterem belmagasságának mértékében ráépített négyszögletű, centrális emelvénynél tör az égbe. A Nándorfehérvárról elnevezett Belgrád-szalon *(salone di Belgrado)* mennyezetét kagyló alakúra formázták, s egy dokumentarista szemléletet követő stílusirányba illeszkedik, melyben előszeretettel ábrázoltak csatajeleneteket. A szalon falait valóban olyan képek és metszetek díszítik, melyek térképeken ábrázolt hadászati jeleneteket tárnak szemünk elé, különösen Nándorfehérvár és Buda ostromát, valamint Bécs felszabadítását. Buda visszafoglalásának részletgazdag festményén, az első szinten a keresztények tábora, a háttérben pedig az erődített város látható. A csataábrázolási ciklust Rózsa György vizsgálta az 1987-ben Budapesten, az Akadémiai Kiadónál megjelent kötetében,[40] melyben a szerző Justus van del Nypoort holland művészre vezette vissza a festmények ikonográfiai irányzatát.[41]

A Mantovai Állami Levéltárban őrzött, az intézmény működésének hosszú és a középkortól egészen Itália egyesítéséig húzódó különféle uralkodói alatt néha kacskaringós utakat bejárva kialakult fondjai közül a közjegyzői iratanyag tekinthető a legjelentősebbnek. Ezekben gyűjtötték össze a közintézmények, de főként inkább a magánszemélyek okiratait, melyeket XIV. századtól egész a XX. század elejéig, a mantovai Közjegyzői Kollégium közel ezer közjegyzője bocsátott ki, s mindez egy több mint húszezer iratból álló levéltári egységet alkot. Példaként említeném egy mantovai könyvkereskedés 1630-as leltárjegyzékét: *Inventario delli libri che si ritrova nella bottega del signor Gierolamo Pace* (Gierolamo Pace úr boltjában található könyvek leltára). A több száz könyvcím között találunk egy magyar vonatkozású sort: *Ungheria spiegata del Doglione, in 4°* (Doglione leírása Magyarországról negyedrét kötetben),[42] amelyet a velencei Giovanni Nicolò Doglioni (1548–1629) adott ki *L'Ungheria spiegata da Gio. Nicolò Doglioni, ove chiaramente si leggono tutte le cose successe in quel regno da che prima fu così nominato sino all'anno corrente 1595* címen. Doglioni tekintélyes mennyiségű történelmi és művelődéstörténeti értekezés szerzője, melyet igényes és változatos módon írt meg, s minden a korszakban hozzáférhető értesülést összeszedett Magyarországról is, mely addig nagyrészt figyelmen kívül hagyott területnek számított.[43]

Az Aporti-magánlevéltár, melyet 1995-ben helyeztek a Mantovai Állami Levéltár állományába, több mint hetven csomó iratot és bibliográfiai anyagot őriz, mely az első olasz óvodák alapítója, Ferrante Aporti atya (1791–1858) családjától származik. Az iratok nagy része könyvészeti jellegű: könyvek, folyóiratok, prospektusok, vagyis az a könyvtár, melyből a tisztelendő atya képezte magát, és amellyel dolgozott, amelyből tanult és művelődött. A számos kiadvány közül egyet említenék cím szerint: *Brevi cenni sullo stato degli asili infantili nel Regno di Ungheria dalle origini fino a noi raccolti dagli annali e dai rapporti della società fondatrice di questi istituti*, Milano 1844 (Rövid feljegyzések a Magyar Király-

40 RÓZSA 1987. Lásd még: RÓZSA 1979. (ford. megj.)
41 MAZZOLDI–GIUSTI–SALVADORI 1963: III, 198.
42 ASMn Notai, Federico Baschiera, f 16r. (1630. április 10.)
43 Vö. ROMANELLO 1991.

ság kisdedóvóinak állapotáról a kezdetektől napjainkig évkönyvek és ezen intézetek alapítóinak jelentései alapján).[44] Ez a mű az óvodák bevezetéséről szól Magyarországon, mely a Benyovszky Zsigmond nagylelkű adományából létrejött egyesületnek, de különösképpen Brunszwick Teréz grófnőnek köszönhető, aki 1828-ban Budán, 1831-ben pedig Pesten megalapította az első kisdedóvót.

Végül a Nuvolari-hagyatékban dokumentumok, fotográfiák, tárgyi emlékeket őriznek a híres autóversenyzőtől, Tazio Nuvolaritól (1892–1953), akire a sport rajongói a „mantovai kormányosként" emlékeznek. A világ minden olyan országából őriznek itt tekintélyes mennyiségű levelet, ahol rendeztek autóversenyeket, köztük találunk magyar csodálókat is a XX. század első feléből, akik a híres bajnoktól autogramot kértek.[45] (4-5. ábra)

Fordította: Kuffart Hajnalka

44 ASMn Aporti b. 57. V. kötet, 1843–1844, n. 23.

45 ASMn Nuvolari b. 21. fasc. „1935 novembre", n. 1.: Iványi János a pilótától aláírt fényképet kér gyűjteményébe (Budakalász, 1935. november 5.); b. 22 fasc. „1936 febbraio", n. 8.: Szántó Miklós kéri, hogy az iskolai szünidő alatt az Alfa Romeo gyárban szakmai gyakorlatot szerezhessen (Gödöllő, 1936. február 16.); b. 22 fasc. „1936 maggio", n. 7: Szántó Miklós sajnálkozását fejezi ki Nuvolari balesete miatt és örömét fejezi ki, hogy láthatta a pilóta győzelmét a magyar nagydíjon (a gödöllői Premontrei Reálgimnáziumot ábrázoló fekete-fehér képes levelezőlap, Gödöllő, 1936. május 10.); b. 47. n. 3056, fasc. „Budapest 1936": a győztes Nuvolari fényképe a díjátadón, babérkoszorúval.

ANTONÍN KALOUS

Mátyás király és a pápaság 1472: Nyújtódi Székely Miklós Rómában[*]

Mára klasszikusnak számító tanulmányában Fraknói Vilmos írt a Hunyadi Mátyás szolgálatában álló magyar diplomaták létszámáról.[1] Összességében viszont a király diplomáciai testülete ennél sokkal nagyobb volt, mivel más országok lakóit, köztük olaszokat is tartalmazott, akik Itáliában és másutt is szerepet játszottak a diplomáciai életben. Ennélfogva Fraknói cikksorozata, bár a diplomaták létszáma kapcsán még mindig elsődleges szakirodalomként használjuk, és fogjuk is használni, mindig javítható és kiegészíthető. Mindamellett jelen rövid tanulmány nem szándékozik egy új, eddig ismeretlen diplomatát bemutatni. Éppen ellenkezőleg, tárgyunk Nyújtódi Székely Miklós (Nicholas), knini püspök és más fontos egyházi javadalmak birtokosának tevékenysége.[2]

Hunyadi Mátyás király megpróbálta növelni a királyi hatalmat a késő középkori Magyarországon. Olyan módszereket alkalmazott, amelyek lehetővé tették neki, hogy növelje befolyását a belpolitikában és nemzetközi szinten is. Mindkét területen ún. *homo novus*okat, vagyis új embereket használt, akik tehetségükkel és szorgalmukkal szolgáltak neki. Nagy elődjéhez, Zsigmond királyhoz hasonlóan Mátyásnak is a magyar egyház javadalmai álltak rendelkezésére a támogatásukért cserébe. A kanonokokat és a püspököket újabban Mátyás király nevezte ki, és gyakran szolgáltak az udvarban vagy állami hivatalokban a király diplomatáiként[3]. Nyújtódi Miklós ezen férfiak egyike volt. Erdélyi nemesi családból származott, és mint sok más későbbi diplomata, egyetemi tanulmányokat is folytatott. Először Bécsben tanult (1448–1456), majd Padovában (1465), ami ideálissá tette őt a diplomáciai szolgálatra. Az itáliai tapasztalatot mindig is nagyra értékelték az

* Ez a kutatás a Grant Agency of the Czech Republic nr. 12-01279S projektjén keresztül valósult meg.

1 FRAKNÓI 1898, 1898b,c,d,e,f, 1899, 1899b,c,d,e.

2 FRAKNÓI 1899: 5–7, KÖBLÖS 1987: 85, n. 79, KÖBLÖS 1994: 359–360, no 79, C. TÓTH–HORVÁTH–NEUMANN–PÁLOSFALVI 2016: 41. A történetírás Miklóst a következő neveken ismeri: Nyújtódi Miklós, Nyújtódi Székely Miklós, nyújtódi Székely Miklós. Nyújtód (a mai Lunga) Erdélyben, ma Romániában, Brassó közelében található. A tanulmányban a legegyszerűbb névváltozattal, Nyújtódi Miklósként szerepel.

3 A kormányszervek és hivatalok fejlődéseinek általános áttekintése ENGEL 2001: 209–344, KUBINYI 1999. Részletesen a prelátusokról MÁLYUSZ 1971, BÓNIS 1971.

Alpokon túli királyok és hercegek. Vagyis a magasan képzett püspökök és a magasrangú klerikusok gyakran játszottak döntő szerepet a diplomáciai szolgálatban. Az itáliai gyakorlattal ellentétben, ahol a hivatalos diplomaták és követek inkább a herceg kancellárjai és titkárai voltak, és a prelátusok és az arisztokraták az alkalmi diplomaták kategóriájába tartoztak,[4] Magyarországon a klérus szerepe jelentős volt. Nyújtódi Miklós tehát fehérvári kanonokként (1453–1474) és később veszprémi éneklőkanonokként (1477–1484) és kanonokként (1470–1484) és ami a legfontosabb, knini püspökként (1467–1489) ugyanolyan karriert épített, mint más, nála talán híresebb diplomaták, mint Vitéz János, Janus Pannonius, Handó György, Boskovicei Prothasius, Filipec János, ifj. Vitéz János és sokan mások. Nyújtódi valamikor 1489 és 1492 között halt meg.[5]

Nyújtódi egyike volt a magyar király számos követének, akik a pápai udvarban tevékenykedtek, amellyel a magyar udvar szoros kapcsolatban állt.[6] Róma a tizenötödik század második felében nemzetközi diplomáciai központtá vált, multikulturális és multinacionális diplomáciai környezetet alakítva ki. Az elmúlt években a Rómával foglalkozó diplomáciatörténet témakörében két fontos publikáció jelent meg. Az első egy olyan felbecsülhetetlen értékű, korai tizenhatodik századi tanulmány a Rómában tevékenykedő követekről Paride Grassi tollából, amelyet sokáig csak kéziratként tanulmányoztak.[7] A másik művet egy angol történész, Catherine Fletcher írta a reneszánszkori Rómában tevékenykedő követekről.[8] Ezek a kötetek nem segítenek ugyan újabb adatokat találni Nyújtódi Miklós tevékenységeiről, ám minden ilyen irányú kutatás számára hátteret nyújtanak. Nyújtódi Miklós nem volt állandó követ, viszont másokkal ellentétben (pl.: ifj. Vitéz János) többször ellátogatott Rómába az 1480-as években, de csak rövid időszakokra. A rendelkezésünkre álló források szerint Nyújtódi Miklós háromszor járt személyesen Rómában, először 1467-ben, amikor megerősítést nyert, mint knini püspök.[9] Ezen az adaton túl erről a megbízásáról keveset tudunk. A második római útja IV. Sixtus pápa pontifikátusának első évére esett, és ekkori tevékenységéről se tud sokat a történettudomány.[10] Végül 1480 folyamán ifj. Vitéz Jánossal együtt látogatta meg az Örök Várost. A feladataik a Szentatya és a magyar király levelezéséből ismerhetőek meg, ahogy már Fraknói is bemutatta tanulmányában.[11]

Gyakran nehéz közelebbről megismerni az egyes, 15. század folyamán Rómában szolgáló követek tényleges tevékenységét, feladatait és pontos megbízatását.

4 LAZZARINI 2015: 123–145.

5 KÖBLÖS 1994: 359, C. TÓTH–HORVÁTH–NEUMANN–PÁLOSFALVI 2016: 41.

6 A teljes listát ld. BALOGH 1966: I, 674–675.

7 BAV Vat. lat. 12270 STENZIG 2013.

8 FLETCHER 2015. Főleg Nyugat-Európával foglalkozik, akkor is, ha a követi reprezentáció általános egységet alkotott egész Európában és minden világi uralkodó esetében, akik a Szentszékhez küldtek követeket.

9 FRAKNÓI 1899: 5, FRAKNÓI 1895: I, 196, 199.

10 FRAKNÓI 1899: 5, THEINER 1859: 435, DCXVII.

11 FRAKNÓI 1899: 5–6, FRAKNÓI 1895: II, 19, 46–70.

Így mindig hatalmas szerencsét jelent új forrásokra bukkanni, amelyek új elemekkel szolgálnak a követek római tartózkodásáról és tevékenységéről. Nyújtódi Miklós esetében van néhány olyan forrás, amelyeket a kutatók korábban nem használtak, és az 1472 elején esedékes második római tartózkodásával kapcsolatosak. A római Szent Ágoston-templomhoz tartozó Biblioteca Angelica őrzi azt a kéziratot, amely nagyszámú szöveget, levelet, oklevelet, jelentést és elbeszélést tartalmaz, amelyeket egy írnok 1510-ben lemásolt, ahogy a dokumentum első oldala beszámol róla.[12] A kézirat a 15. század második feléből és a 16. század első éveiből származó forrásokat tartalmaz, melyek mindegyikét 1893-ban rendezték gondosan katalógusba.[13] A katalógus nem tárhatta fel az egyes szövegek hátterét és az egyes levelekben szereplő összes személy sincs azonosítva, hiszen a kéziratban 218 lemásolt dokumentum szerepel. Így történhetett meg, hogy arra a szövegre, amely a katalógusban *Informatio D. Tinimen. (!) ex parte Maiestatis Regie* címen szerepel, mindeddig nem figyeltek föl a történészek.[14] Mindazonáltal ez a szöveg döntő fontosságú Nyújtódi Miklós 1472-es római megbízatásával kapcsolatban, és olyan kérdések megértésében, mint Hunyadi Mátyás politikája ugyanebben az időszakban, illetve a pápa közép-európai diplomáciai tevékenysége.

Mielőtt magát a szöveget elemzem, hasznos egy pillantást vetnünk egy másik dokumentumra, amelyet a Biblioteca Apostolica Vaticanában őriznek. Ez Marco Barbo bíboros, birodalmi és közép-európai legátus (1472–1474) jelentése.[15] Marco Barbo bíboros a velencei származású II. Pál pápa (Pietro Barbo) közeli rokona volt, és az ő utóda, IV. Sixtus nevezte ki legátussá 1471. december 22-én négy másik bíborossal együtt. Két hónappal később, 1472. február 22-én távozott Rómából, és, ahogy később látni fogjuk, Nyújtódi Miklós valószínűleg már ebben az időszakban találkozott vele Rómában, és még a bíboros kíséretéhez is csatlakozott annak közép-európai útja során. Marco Barbóról tudjuk, hogy visszatérése után jelentést tett a bíborosi kollégium előtt küldetése eredményeiről és eseményeiről.[16] Fennmaradt egy szöveg, amely kétségkívül ezen jelentés egy részének vagy egy korábban Rómába küldött jelentésnek a fogalmazványa,[17] és további információt tartalmaz Nyújtódi Miklósról. Bár a római tevékenységéről semmit nem tudhatunk meg belőle, de annál többet a közép-európai legátussal való érintkezé-

12 BARo Ms. 1077, fol. 1r: *Viginei partus anno + MDX + die prima bicipitis dei hunc incepi adscribendum librum, sol in existente, in aspectu, luna iarietis atque in castro montis martis hora XX.a diei, in talamo meo solito, ubi varie rescritpis erunt. Nomen libri erit multarum herbarum, cum nomine Ihesu, atque semper virginis Marię inceptum, ipsis cum eorum nomine, ut compleatur placeat, et nobis gratiam faciant, ut completi sub eorum nomine possim atque auxilio, suorumque etiam omnium sanctorum. AMEN.*

13 NARDUCCI 1893: 438–449.

14 NARDUCCI 1893: 440.

15 KALOUS 2010: 245–284.

16 PICCOLOMINI 1997: III, 1890–1891, n. 767.

17 BAV Vat. lat. 5641. foll. 201r–208v, KALOUS 2010: 264–284.

séről. Miután visszatért Rómából,[18] Nyújtódi ismét csatlakozott Hunyadi Mátyás udvarához, és rendszeresen tartotta a kapcsolatot Marco Barbo bíborossal, aki sokat fáradozott azért, hogy megértse a közép-európai uralkodókat, és akinek az volt a fő feladata, hogy megőrizze a békét közöttük. A knini püspök gyakran találkozott a perugiai Leonardo Mansueti domonkos szerzetessel és *magister sacri palaciival*, aki közép-európai küldetése során elkísérte Marco Barbót, és aki a küldönci feladatkört látta el mellette. Például 1472. július 11-én Leonardót küldték el Krakkóból Budára egy szerződéstervezettel a fegyverszünetről Lengyelország és Magyarország között.[19] Amikor visszatért a legátushoz Krakkóba, ahova augusztus vége táján érkezett meg, Nyújtódi Miklós kísérte el, aki elmagyarázta, hogy Mátyás király azért nem fogadhatja el a fegyverszünetet, mert nem ért egyet Viktorin, Podjebrád György király idősebb korában született fia elengedésének feltételeivel, akit ő fogságban tartott. A knini püspök magával hozta a fegyverszüneti megállapodás egy másik verzióját, ezt viszont Kázmér király és bárói utasították el.[20] 1472. szeptember 9-én a két követet, Mansuetit és Nyújtódit, a legátus a lengyel-magyar határhoz közel fekvő Újszandecba (Nowy Sącz) küldte, hogy ott várják be az ő választ, amit Barbo és a lengyel uralkodót tárgyalásai után fogalmazott meg. Egy héttel később tájékoztatta Mansuetit mindenről, amit Kázmér királlyal megtárgyalt. Barbo nem találkozott már ekkor Nyújtódival, aki nem várta be őt, és még az érkezése előtt visszatért Magyarországra. Mindazonáltal a bíboros egy másik prelátust, Leonello Chieregatót, a dalmáciai Rab püspökét rendelte kíséretéül (talán azért, mert Miklóshoz hasonlóan ő is dalmáciai püspök volt), hogy részletes utasításokat írjon Nyújtódi Miklósnak; a legátus saját kezűleg egészítette ki a fegyverszünet új feltételeinek magyarázatát (különösen Viktorin elengedése vonatkozásában). Mansueti aztán elvitte a levelet a magyar udvarba, ahol minden bizonnyal együttműködött a knini püspökkel.[21]

Világos, hogy Nyújtódi Miklóst Mátyás udvarában fontos követként és közvetítőként tartották számon. Minden bizonnyal Marco Barbo bíborossal is bizalmas kapcsolatba került az előzetes találkozók és esetleges tárgyalások során Rómában vagy az úton, ha együtt utaztak. Ahogy már korábban említettük, Miklóst

18 THEINER 1859: DCXVII. Rómából 1472. március 12. előtt indult el.

19 BAV Vat. lat. 5641. fol. 205r, KALOUS 2010: 274.

20 BAV Vat. lat. 5641. foll. 206r–207r, KALOUS 2010: 277–278.

21 BAV Vat. lat. 5641. fol. 207v; KALOUS 2010: 280–281: *Hec eadem iussi episcopo Arbensi scribere domino electo Tiniensi et ego in ipsis litteris plura manu propria scripsi, inter que pro dono precipuo petivi prorogationem relaxationis Victorini modo predicto et hoc feci, ut dominus Tiniensis omnia referret domino regi Ungarie et una cum magistro sacri palatii rem hanc apud maiestatem suam tractaret. Cum hiis instructionibus et litteris dominus magister sacri palatii ad dominum regem Ungarie profectus est.* Erről az együttműködésről Jan Długosz is tudott, de Mansuetivel együtt ő is a *Ioannes Thininensis* (vagy *Tininensis*) *episcopus* névalakot említi. A kutatók őt Iohannes Valens, ep. Tinenensisként azonosították (az angliai Bath és Wells püspökségből). Ld. HC: II, 251. Szerintem ő nem az a személy, hanem keresztnevét tekintve Długosz tévedett. Vö. DŁUGOSZ 2005: 292.

a király 1472 elején küldte Rómába. Ezen küldetés oka nem teljesen ismert, de – hogy visszatérjünk az *Informatió*ra – Mátyás király követutasítása fényt vet Nyújtódi Miklós római feladataira, ami valószínűleg az új közép-európai legátussal való kapcsolattartás, illetve Mátyás politikai érdekeinek képviselete lehetett az 1470-es évek elején.[22]

A kéziratban *Informatio domini Tininiensis ex parte maiestatis regie* címet viselő szöveg, utasításokat és érveket tartalmaz. A teljes forrás tíz cikkelyre vagy bekezdésre van osztva. Ezek mindegyike a korabeli közép-európai helyzettel foglalkozik, a pápaságnak a régiót érintő diplomáciai tevékenysége kapcsán. A szöveg elején a knini püspöknek azt javasolják, hogy azt mondja, hogy a királyt nagyon meglepte és felháborította, amikor megtudta, hogy a pápa egy újabb, másik legátust akar küldeni. Ez volt a kiinduló állítás, és mind a tíz bekezdés amellett érvel, hogy meg kell őrizni a korábbi helyzetet.

A király úgy értelmezte a pápai döntést, mint ami ellenségei javaslatán alapszik, noha ő annyira sok veszélynek tette ki magát a Szentszékért, mint semmilyen más király (1. cikkely). Mátyás azt kifogásolta, hogy ha a jelenlegi legátust visszahívják és újat küldenek, sok kárt okozhat a hit ügyének és számos bajt a királynak, amíg az új legátus kiismeri „a lengyelek hazugságait és az eretnekek mesterkedéseit" (2). A jelenlegi legátus alatt a király, ahogy a szöveg további részéből is láthatjuk, a ferrarai püspököt, a *cum potestate legati de latere* nunciust, Lorenzo Roverellát értette, aki az 1450-es években teljesített szolgálatot a régióban. Ő, mint képzett teológus, 1457-ben csatlakozott Juan Carvajal bíboroshoz annak második küldetése során a Német-Római Birodalomba és Magyarországra. Az 1460-as évek elején franciaországi és burgundiai nunciusként szorgalmasan dolgozott, és miután 1462-ben visszatért Rómába, szorosan együttműködött II. Pius pápával. Újabb közép-európai küldetésére csak 1467-ben került sor, amikor II. Pál pápa kinevezte pápai nunciussá a nürnbergi diétára. 1468 januárjában jogkörét kibővítették más közép-európai területekre, különös tekintettel Magyarországra, és elnyerte a *cum potestate legati de latere* nunciusi címet. Feladatai közé tartozott a harc a huszita eretnekmozgalommal és Podjebrád György királlyal, továbbá az együttműködés a lengyel és a magyar királlyal. Ezenkívül megbízták azzal, hogy hirdesse meg a keresztes hadjáratot, hirdessen búcsút és gyűjtsön pénzt. Általában véve a csehek és a husziták elleni harc volt a legfontosabb feladata. Anélkül, hogy belemennénk a részletekbe, látható, hogy Lorenzo Roverella az immár idős Rüdesheimi Rudolftól vette át ezeket a feladatokat. Rudolffal és a másik pápai nunciussal, Gabriele Rangonival együtt ők képviselték a pápai politikai érdekeket a régióban a legmagasabb politikai tárgyalások szintjén is. Jelen voltak akkor, amikor Mátyást 1469-ben Olmützben cseh királlyá választották, és akkor is, amikor György király halála után 1471-ben újra meg akarta választatni magát a cseh országgyűléssel. Amikor a csehek elutasították Mátyás megválasztását, ő kényszerítette Lorenzo Roverellát, hogy erősítse meg őt cseh királyi címében Jihlavában. Egy jól ismert, pápának írott jelentésben a ferrarai püspök arra panasz-

22 BARo Ms. 1077 foll. 36v–38v. Ld. Forrás.

kodik, hogy erre rákényszerítették, amikor a király megtudta a Kutná Horában tartott királyválasztó országgyűlés végkimenetelét, ami megválasztotta II. Jagelló Ulászlót, IV. Kázmér lengyel király fiát.[23]

Annak ellenére, hogy a király és a későbbi „legátus" között a kapcsolat nem volt mindig felhőtlen, világosan kitűnik, hogy a király megszokta őt, és Lorenzo Roverellát hasznos partnernek tartotta az aktuális politikai helyzet kezelése során. A király aztán azzal folytatja az *Informatió*ját, hogy ugyanebben a hangnemben panaszkodik a lengyelekre, akik szerinte azt mondják, hogy a pápa döntése nekik ad igazat, és a jelenlegi legátus mindent csak *de suo capite* (3) tesz. Ráadásul a lengyelek számára nagyon előnyös, ha a pápa az ő oldalukon áll, miután megértette az igazságot ebben az esetben (4). Ez, ahogy a király mondja, nagyon veszélyes a csehországi katolikusok helyzetére nézve, akiket meggyengítenének és a helyzetüket veszélyeztetnék az erősebb kelyhesek, akiket támogatnak a lengyelek hazugságai és a lengyel király fia, aki „most Prágában van" (5). A jelenlegi legátus visszahívása mindenütt botrányokat idézne elő – „nem csak a cseheknél, hanem minden más országban" – mivel ő volt az a legátus, aki apostoli tekintélyénél fogva megerősítette Mátyást cseh királyi címében. Mátyás hivatkozik az ígéretre, hogy a Szentszék soha nem vitatná e jogát, de most mások azt hihetnék, hogy a pápa becsapta a királyt (6). A magyar király fontosnak érzi emlékeztetni a pápát a királyi cím megerősítésére, amit még nem tett meg. A király régóta elvárta volna a hiteles pápai megerősítést, de ez még nem érkezett meg. A Lorenzo Roverella nuncius általi megerősítést fent említettük. E legutóbbi, Lorenzo Roverellával kapcsolatos érv mindamellett meglehetősen erős volt. Marco Barbo bíborost olyan hatalommal *(facultas)* ruházták fel, hogy erősítse meg Mátyás király cseh királlyá választását, amilyen módon az előző megerősítést kapta Lorenzo Roverella nunciustól.[24] Ezen jog gyakorlásának módja azonban a legátusnak adott utasításokban volt részletezve, de csak öt nappal később hozták nyilvánosságra: ezzel a lehetőséggel kizárólag akkor élhetett, ha nem maradt más remény arra, hogy tárgyalás útján elérjék a békét.[25] Bár Mátyás király és Kázmér Marco Barbo indulása előtt nem kötött semmilyen megállapodást, mégsem maradt nyoma annak, hogy éltek volna ezzel a joggal, és Mátyás Csehország királyaként megerősítést nyert volna. A pápai megerősítés egy korabeli másolatát a třeboňi levéltár őrzi: a királyt a pápa csak majdnem négy évvel később, 1475. december 9-én erősítette meg egy olyan levélben, amelynek címzettjei Mátyás király cseh, morva, sziléziai és lusa-

23 ASV Arm. XXXIX, 12. foll. 173r–174v, THEINER 1859: II, 422–423, DCIII, vö. KALOUS 2010: 217–227.

24 ASV Reg. Vat. 680. foll. 84r–85r (1472. május 14.), KALOUS 2010: 254–256.

25 ASV Misc. Arm. II, 30. foll. 41r–42r, KALOUS 2010: 256–258: *Quo ad tertium capitulum de confirmatione electionis factae regis Hungariae, expediatur bulla in bona forma, et mittatur ad legatum; illa tamen utatur pendente tractatu concordiae, nisi viderit eandem confirmationem utilem et necessariam ad pacem melius et celerius consequendam, eodem vero tractatu iam omisso et pacis nulla remanente spe, tunc poterit uti illa facultate, et dictam electionem confirmare, prout melius expedire suae prudentiae videbitur* (fol. 42r, p. 258).

tiai hívei voltak.[26] Hogy tovább árnyaljuk a képet, fontos megemlíteni még, hogy Ulászló királyt, Kázmér lengyel király elsőszülött fiát csak 1487. május 18-án erősítette meg VIII. Ince pápa abból az alkalomból, hogy a király engedelmességet fogadó követséget küldött hozzá.[27]

A hetedik bekezdés arra a konklúzióra jut, hogy ha Lorenzo Roverella nem marad továbbra is legátus, a nuncius visszahívása a király kigúnyolását jelentené, és mindenki úgy értelmezhetné, mint a pápa rontó szándékának jelét. A pápai nunciust meg kell erősítenie a pápának, és nem csak saját személye miatt (bár a király szereti a ferrarai püspököt erényei, katolikus hit iránti lelkesedése és igazságossága miatt), hanem a jelenlegi helyzet miatt is.

Hogy még erősebb érvekkel is alátámassza álláspontját, Mátyás király azt akarta, hogy Miklós hangsúlyozza a magyarországi lengyel invázió pusztítását, amely kapcsolatban állt az uralkodó elleni összeesküvéssel. A követutasítás szerint a knini püspöknek parancsba adták, hogy mondja el, a lengyelek eretnekekkel és tatárokkal együtt olyan aljas és erkölcstelen bűncselekményeket vittek végbe, amilyeneket még pogányok is aligha tennének. Templomokat raboltak ki és rongáltak meg, szent ereklyéket, loptak el és szentségtelenítettek meg, eldobálták ezeket, és ellopták az arany és ezüst ereklyetartókat. Ezenkívül megtaposták az Oltáriszentséget, szűzlányokat raboltak, és megbecstelenítették őket, kirabolták és gyilkolták a szegényeket. Ez a külső ellenség támadásával kapcsolatos vádak mindig kéznél lévő készlete. Mindamellett az ilyen retorikát muszáj volt használni Mátyás érvelésének nyomatékosításához. Nyújtódi azt kapta parancsba, hogy fűzze még hozzá, hogy a lengyelek mindenkit elűztek, meggyilkoltak, vagy rabságba taszítottak, és a felszerelésüket és a szekereiket elrabolták. Ez azt mutathatta a pápának, hogy a királynak rengeteg ellensége van. Ebből a pápa megérthette, hogy veszélyes a helyzet a király számára, aki természetesen világi kérdésekben egyezséget akar kötni ellenségeivel, de ezek a tettek méltó választ követelnek ugyanakkor (8). Kázmér herceg, a lengyel király második fiának betörése Magyarországra, és a Vitéz János és Janus Pannonius által vezetett összeesküvés jól ismertek a magyar történettudomány számára. Világos, hogy a különböző emberek motivációi eltérőek lehettek – Vitéz János és Janus Pannonius esetében a történészek szerint éppen az, hogy megpróbálják megállítani a háborút Csehország ellen.[28] A cseh háború problémás voltát, ami Magyarország számára is pusztítással járt, a lengyel oldalon is megemlíti tanulmányában Jan Długosz, aki megerősítette, hogy a támadó seregben ezer tatár volt.[29]

A knini püspök további utasításokat kap a pápai politikával kapcsolatban. A király nyíltan kritizálja a pápát, mert sok levelet írt az eretnek cseheknek, és aztán

26 SOAT fond Historica, inv. no. 3516. sign. 2883. A dokumentumot nem megerősített másolatban őrzik.

27 MACEK 1988: 391–403.

28 DŁUGOSZ 2005: 275–287, BONFINI 1941: IV, 40–48, BACZKOWSKI 1980: 48–58, KUBINYI 2000: 7–26, KUBINYI 2003: 7–30, KALOUS 2009: 158–161.

29 DŁUGOSZ 2005: 275–276.

újra megpróbálta igazolni saját pozícióját a pápaság szemében, nemtetszését fejezve ki, hogy ő a saját személyét és országát sodorja veszélybe csak azért, hogy elnyerje a Szentszék elismerését. Ő sosem akart keresztények ellen harcolni, hacsak nem kényszerítették erre. Amikor a lengyel király fia Csehországba ment, akkor a lengyel király nem akart hozzájárulni a tárgyalásokhoz, amelyeket a magyar király kezdeményezett. Ezzel ellentétben Kázmér megbízott az árulókban, akik Mátyás haláláról adtak hírt, és a magyar koronát is neki ígérték. Miután ez világossá vált a magyar király számára, le kellett sújtania a hitszegőkre, akik mostanra már mind az ország határain kívül vannak (9). Ezen a ponton Mátyás indirekt módon hangsúlyozza a saját és a pápaság közös fő feladatát, ami a törökellenes harc. Annak ellenére, hogy ő ebben tevékenyen nem vesz ekkor részt, a keresztényekkel való kényszerű hadviselés volt az, ami eltérítette őt e fő hivatásától. Egyszóval a pápaság felé ez is ügyes retorikai fordulattal bizonyította álláspontját.

A király utal ezután a pápa békét célzó igyekezetére a régióban, és megemlíti Tilmann Schlecht pápai nuncius tevékenységét, aki 1471 őszén, éppen a lengyel támadás idején érkezett Lengyelországba és Magyarországra. E nuncius személyesen is jelentheti a pápának, miről tárgyalt Lengyelországban, de maga a lengyel király is beszámolhat minden bűnéről, ha a pápa felszólítja erre (9). Tilmann Schlecht kölni kanonok volt, de mint sokan mások, tapasztalatot szerzett a régióban Juan Carvajal bíboros második küldetése idején Német- és Magyarországon, ugyanis jegyzőként szolgált a legátus kíséretében.[30] November elején érkezett meg Krakkóba, és decemberben akarta folytatni a béketárgyalásait Magyarországon. Küldetésének azonban véget vetett Kázmér herceg magyarországi hadjárata.[31]

A király a tizedik bekezdésben összegezte mindezt. Arra kérte a pápát, hogy cselekedjen gyorsan, és teljesítse a knini püspök minden kérését, ha eredményt akar elérni a törökök és az eretnekek elleni harc terén. Ami pedig a legfontosabb, nem kellene hinnie a lengyeleknek, „akik nem félik Istent, és nem tisztelik az embereket", és akik az eretnekeket támogatják. Ők nem félnek, hogy a rablás miatt elveszejtik lelküket és amiatt, hogy – ismét egy nagyon fontos retorikai elem – megszállják Szent Péter birtokát és örökségét valamint a Szűz Mária Rendjéét (azaz a teuton lovagokét) és kinevetik a kiközösítést is. A király azt kívánja, hogy a pápa legalább tetteiért bízzon benne, és erősítse meg oly módon, ahogy azt a knini püspöknek adott követutasításokban javasolja. Ami döntő, hogy a király nem cselekszik a legátus és nunciusa jóváhagyása nélkül. Ha a helyzet később aztán a király ellen fordul, ő szabad lesz a bűntől, mivel ő mindig kitette személyét és országait a veszélynek, de ha elhagyják azok, akik eddig segítették őt, képtelen lenne ellenszegülni az ellenségnek (10).

A Nyújtódi Miklós knini püspök számára adott utasítások szövege, amelyet itt részben ismertettünk, egyrészt tökéletesen illik az aktuális politikai helyzetbe 1471–72 fordulóján, de hozzájárul ahhoz is, hogy megértsük a viharos időszakot Podjebrád György cseh király halála után és a lengyel beavatkozást Csehország-

30 MNL OL DL 14462 (1456. május 29.).

31 DŁUGOSZ 2005: 278–279, KRONTHAL–WENDT 1893: n. 109, vö. KALOUS 2010: 244–245.

ban és Magyarországon. Nyújtódi Miklós volt az információ szállítója és a király álláspontjának képviselője. Az általa előadott érvelésnek az volt a célja, hogy elnyerje a pápa támogatását Mátyás politikájának. Látható, hogy a király nem volt egészen biztos a támogatásban, ezt a történettudomány ma sem kétli. Ennek oka természetesen a cseh ügy volt. A király egészen 1475-ig nem kapta meg a cseh királyi címében való megerősítést a pápától; a legátusi kinevezést a *cum potestate legati de latere* nuncius Lorenzo Roverella végezte 1471-ben, de kényszer alatt tette; amikor a Roverellával való kapcsolat jó volt (vagy legalábbis a király ilyennek mutatta kifelé) Mátyás félt, hogy a nunciust lecserélhetik egy új legátusra, aki esetleg nem érti a régiót és a problémákat. Ez lehetett az eredeti oka annak, hogy 1472 elején Nyújtódi Miklóst Rómába küldte, hogy megmagyarázza a király álláspontját, és hogy Roverella személyében biztosítsa a pápai politika kedvező folytatását. Bár a király nem tudta meggátolni, hogy új legátust küldjenek, de Nyújtódi fellépése egyáltalán nem tekinthető bukásnak. Világos, hogy Marco Barbo bíboros jól volt tájékoztatva a helyzetről és a király problémáiról. Jelen tanulmányban nem tudunk kitérni a Marco Barbónak adott követutasítás részleteire, de ezek megmutatják, hogy fel volt készülve arra, hogy felosszák a Cseh Királyságot, vagy megerősítse Mátyást, mint királyt. A lengyel és a magyar király közötti tárgyalások előmozdítása egyike volt a legátus fő feladatainak, aki eltervezte, hogy békét hoz a régióba, hogy így jelentősebb háborút, vagy akár egyenesen egy keresztes hadjáratot hirdethessen a törökök ellen. Ezután Nyújtódi Miklós mint követ, részt vett a királlyal folyó tárgyalásokon azzal a legátussal együtt, akit korábban megpróbált megállítani Rómában, akinek (eredeti fenntartásai és elvárásai ellenére) nem volt sok oka Marco Barbo bíborosra panaszkodni.

Forrás

BARo, ms. 1077, fol. 36v–38v.

Követutasítás Nyújtódi Miklóshoz, Hunyadi Mátyás, Magyarország és Csehország királyának egyik követéhez Rómában 1472 elején, hogy meggyőzze IV. Sixtus pápát és a pápai kúriát. Az utasításokat minden bizonnyal 1472 elején írták a Rómából érkező, új, IV. Sixtus által 1471. december 22-én kreált legátusokról érkező hírekre adott válaszként. A német, magyar, lengyel és cseh területek új legátusa Marco Barbo bíboros volt. Amikor a hírek eljutottak a magyar királyi udvarba, követet küldtek Rómába, hogy állítsa meg a legátust, aki 1472. február 22-én hagyta el Rómát. Tehát Nyújtódi római tárgyalásainak lehetséges időtartama két hónap volt.

[36v] Informatio domini Tininiensis ex parte maiestatis regie.

In primis, dicat Tininiensis sanctissimo domino nostro pape, quod maiestas regia percepta, quod sanctitas sua alium legatum mittere vellet, plurimum turbata fuit. Primo quia non potest intelligere, quod hoc fiat, nisi ad suggestionem

inimicorum suorum et ideo gravissime fert, quod ipse, qui exposuit se et sua a tanta pericula, ad quanta nullus rex legitur pro sancta sede apostolica, debeat postponi illis, qui non solum irriserunt et irrident ipsam sedem apostolicam et fidem catholicam, sed etiam ipsam sedem apostolicam et mandata eius sepius fecerunt et faciunt. Unde quid debeat ex hoc vel sperare vel tamen potest ipse papa et alii cogitare.

2°. Quia si iste legatus[32] revocatur et alius[33] mittitur, antequam ille novus intelligat istas res et negocia, presertim mendacia Polonorum et fraudes hereticorum, multa mala faceret tam rebus fidei, quam rebus ipsius regis.

3°. Quia Poloni et heretici gloriabuntur de hoc et dicent, quod papa fovet partes eorum, ideo revocavit illum legatum, qui de suo capite omnia fecit contra ip[s]os et quod nunquam papa talia conmisit, nam si ausi sunt, talia dicere legato ipso in legatione existente multo magis dicent ipso habeunte.

4°. Gloriabuntur ipsi Poloni, quod ipsi huius rei fuerunt auctores et quod ad nutum et voluntatem eorum papa hoc fecerit, unde et proclamabunt, quod papa cum eis teneat, sicuti clamant et gloriantur de imperatore et multis aliis et ubique diffamabunt, quod papa cognita iustitia eorum hoc fecerit et velit, quod ipsi in rebus eorum habeant progressum.

[f37r] V°. Qui ex hac sequentur inmediate isti duo effectus. Primus, quod heretici, qui nunc iterum incipiunt animis debilitari et cum ipso filio Poloni,[34] qui est in Praga, satis male convenire et gratiam domini regis querere de uno firmabuntur tam in erroribus eorum, quam in adhesione dicti Poloni. Secundus effectus erit, quod omnes catholici in Boemia, non[35] solum, qui neutrales perseverant, sed etiam, qui sunt maiestati regie subditi, debilitabuntur animis, et mendaciis Polonorum et ipsorum hereticorum, qui nunquam cessant nova commenta fingere, saltem in dubium revocabuntur, nec ita ferventur, maiestatis regie adversus hostes suos et fidem pugnabunt.

6°. Qui ex hoc non solum Boemi, sed et omnes vicini regiones, multum scandalizabuntur, quia ipse dominus legatus dominum regem auctoritate apostolica confirmaverit regem Boemie et iam dudum predicatum sit et continue predicetur, quod sedes apostolica ipsum nunquam relinquet, prout etiam frequenter id promissum est. Nunc dicent regem per papam esse deceptum, unde considerare potest ipse papa, si hec sit via ad faciendi, quod principes de ipso et sede apostolica imposterum confidant.

7°. Concludat ipse dominus Tininiensis et dicat pape, quod si hoc fecerit maiestas regia, nihil aliud poterit intelligere, nisi quod et ipse pro suis servitiis pericula magna, infamias et destructiones recipiat, que omnia quali animo debeat ferre, quilibet sapiens poterit cogitare et addet ipse dominus Tininiensis, quod si

32 Lorenzo Roverella, pápai nuncius

33 Marco Barbo, de latere pápai legátus (a legátus személye ekkor még nem volt ismert a király előtt).

34 II. Ulászló cseh király.

35 nam ms.

papa nunc hoc fecerit, tantum est, ac si velit ipsum dominum regem destruere inmo si ipse legatus Ferrariensis[36] contractus esset, licet dei gratia bene valet, ad huc sine predictis dampnis et scandalis revocari isto tempore non posset. Supplicet ergo dominus Tininiensis pape, quod pro quanta destructione[37] ipsius regis non optat irrisionem et contemptum apostolice sedis, ut heresis incrementum ipsum dominum Ferrariensem inmo in legatione sua confirmet, nec credat, quod maiestas regia hec agat intuitu persone, quamvis ipsa sit, quod eum plurimum diligat propter virtutes suas et singularem rectitudinem ipsius et zelum ad catholicam fidem et quia semper reperit eum zelatorem iustitie sine acceptione quarumcunque personarum, sed potius maiestas regia hoc facit propter statum rerum nunc occurrentium, qui postquam mutabitur imbrevius, quod imbrevi, deo iuvante, speratur. Maiestas regia erit contenta de omni dispositione sue sanctitatis sicut antea semper fuit.

VIII°. Dicat dominus Tininiensis sanctissimo domino nostro, quod exitus rerum declaravit omnia illa vera fuisse, que presens per ipsummet sue sanctitati significavit, de quibusdem proditoribus regis, regni et fidei catholice[38] et quomodo conatus tam perfidorum hominum istum fructum perceperit, quod et minus contra hereticos maiestas regia potuit intendere, quos usque ad ipsum diem omnino subiugasset et parum contra Turcos et quod ingressus filii Poloni[39] ad Hungariam cum hereticis et Tartaris adeo nephanda et omnino paganica facinora perpetravit, qualia vix per paganos exercita fuissent [f37v] in spoliatione et tractione ecclesiarum et spoliatione sacrarum reliquiarum, nam demissis reliquiis sacris tecas auri et argenti abstulerunt. Sacratissimum heukaristie sacramentum similiter vasis ablatis in terram proiecerunt, pedibus conculcarunt, virgines violarunt, pauperes non solum spoliantes, sed etiam miserabiliter trucidantes, hoc opus eorum, qui Polonos contra maiestatem regiam et regnum concitarunt, tamen divina gratia mediante ita turpiter sunt expulsi, sicut temerarie intrarunt tantaque danna perceperunt Poloni, quod vix illa sustinere[40] poterunt, quia multas gentes amiserunt, multi ex eis sunt capti, omnes eis currus sunt ablati et si ante maiestatem regiam non affugissent, unus eorum non superfuisset, sed ex his sanctitas sua poterit intelligere inimicorum sue maiestati et cum quanta iniquitate processerunt non solum contra ipsum, sed potius contra omnem christianitatem. Nec credat papa, quod regia maiestas non velit de temporalibus concordari, sed nec tunc videtur cum audierit auctores et executores tanti sceleris debitam mercedem recipere.

9°. Item dicat sanctissimo domino nostro, quod maiestas regia non parum miratur de tenore istarum literarum, quas sanctitas sua catholice Boemis scribit. Cum imprimo anno, quando maiestas regia nec dictam esset in regem cum

36 Lorenzo Roverella, pápai nuncius.
37 quanto destructioni ms.
38 captholice ms.
39 Kázmér, IV. Kázmér lengyel király második fia.
40 substinere ms.

efficatoribus, multum literis predecessor sue sanctitatis ipsos Bohemos hortatus fuit ad assistentiam et perseverantiam cum sua maiestate et post electionem laudati et conmendati sunt, atque affirmant ei obediendum et fortiter secum standum. Incitati inmo catholici sunt ita informati, quod credant sedem apostolicam maiestatem regiam nullo modo relicturam, a qua fide non sine eorum magna tribulatione et fidei detrimento, si litere ille presentarentur, multi possent ammoveri. Unde dicit maiestas regia, quod cum sincero animo et bona voluntate hactenus servierit apostolice sedis et propriam personam tantis periculis exposuerit nec aliquid egerit, propter quod ipsa sedes indignari debeat. Cogitur de hac re multum admirari et suspicari, quod accusatores ei non deficiant, quibus putat iustum esse, quod non credatur ipso non audito. Super hoc concludat ipse dominus Tininiensis, quod dominus rex recto animo semper incessit et incedere intendit, et si adiutus fuerit, sua tempora cupit contra infideles expendere et ita laborare, quod possit aut vitam mereri, possit gratiam apud deum in alia. Si autem papa vel quicunque alii deliberaverit potius audire emulos, qui sue felicitati invident et propter sua privata odia non curant impedire bonum totius christianitatis, etiam sua maiestas conmendabit se deo et sperat, quod iuvabit innocentiam suam et respiciet ad fidelia opera sua, etiam si homines noluerint illa advertere et nihilominus dicat dominus Tininiensis, quod semper sua maiestas parata est cuicunque stare ad ius sive parvo sive magno coram sua sanctitate et quod nunc solum propter reverenciam apostolice sedis multa maiora dampna passus est in regno suo, quod fuisset per respectum ad eam, non [f38r] habuisset, nam cum iteratis vicibus oblatum fuisset regi Polonie, priusquam aliquis filiorum suorum Poloniam exiret, quod maiestas regia ne contra christianos arma sua converteret, quod nunquam nisi coactus fecit. Parata erat sive per viam amicabilis tractatus, sive per viam iustitie coram papa secum concordare, nec ille audire voluisset, quia sperabat in coniuratione proditorum, qui ei regnum promittebant et de interemptione ipsius regis [Hungarie] certificabant. Satis clarum fuit regi ipsi, quod necesse haberet ipsis occurrere et cum ad hoc se disponeret, illis ad huc extra regnum existentibus. Supervenit dominus Tilmanus[41] sue sanctitatis nuncius, qui exposita legatione sua statim usque Poloniam properavit, speravit maiestas sua, quod vel ipsum pro reverencia sedis apostolice audirent. Verum aliter successit, si enim nuncius ipse advocandos ipsos missus fuisset, non cicius eius adventu percepto properassent. Que autem cum illis nuncius ipse apostolicus tractaverit, qualia ab eis responsa acceperit, si voluit, potuit sanctitati sue significare.[42] Hoc clarum est, quod illo ingrediente ad Poloniam illi festinarunt in Hungariam, sed ut dictum est, nec non habent gaudere de tali ingressu et deo dante in futurum minus gaudebunt. Optaret maiestas regia, si possibile esset, quod quolibet die sive nuncii sive exploratores ad ipsum venirent et eius opera scrutarentur, et sperat, quod nisi essent homines perfidissimi, afferent ei testimo-

41 Tilmann Schlecht, pápai nuncius

42 singnificare ms.

nium non quale emuli sue maiestati conantur suggere, sed quale bona volumptas sua et opera requirunt ac etiam merentur.

X°. Dominus Tininiensis dicat sanctissimo domino nostro et supplicet, quod ipsum cito et votive expediat in omnibus per maiestatem regiam postulatis et si sanctitas sua cupit proficere tam in negocio Turcorum, quam hereticorum, non teneat res diutius suspensas, nec credat, quod Poloni, qui nec deum timent, nec homines reverentur, qui propter occupanda aliena bona proprias animas perdere non curant, continue hereticos fovent, ad divina officia etiam im Polonia sine differentia admittunt, bona et patrimonium beati Petri et ecclesie Romane ac ordinis beate virginis turpiter et iniuste occupant et qui excommunicationem iam circa viginti annos non solum sustinent,[43] sed contempnunt, sint illi, qui vel Turcos expugnare, vel hereticos convertere debeant, sed magis cogitet sanctitas sua, quod si maiores vires aquirent, eo priores fient, quo potentiores et tunc cum ecclesia Romana cohibere eos pro debito suo voluerit, minus poterit. Cupit maiestas regia, quod sibi saltem operibus suis sanctitas sua confidat et omnia postulata per articulos et institutiones ipsi domino Tininiensi datos favorabiliter et cum debita efficacia concedat, nec dubitet sua sanctitas, quod maiestas regia nihil faciet vel disponet sine consilio et volumptate domini legati et nunciorum suorum et quod non sit ad honorem sedis apostolice et sue sanctitatis, si vero aliter sua sanctitas decreverit et in istis dubitationibus propter maliciam hominum tempus deducere. Protestatur maiestas regia, quod si postea aliter res devenirent, quam optarent, quia a culpa illa liber esse velit. Impossibile est sue maiestati, [f38v] quod contra tot tamque potentissimos hostes semper pugnare et non solum regna sua et personam suam periculis exponere diucius possit, si etiam ab illis relinquatur, qui merito eum iuvare deberent.

Fordította: Kriston Dorottya Anna

43 substinent *ms.*

NEUMANN TIBOR

Hal, bor, zsemle
Olasz vendégek Pozsonyban (1476–1497)[*]

Pozsony város 1486–1487. évi számadáskönyvében, egy nem éppen feltűnő helyen a városi kamarás a következő kiadási tételt vetette papírra: „Továbbá uraim utasítására néhány zsoldosnak, akik egészen Cseklészig kísérték a királyné arany kocsiját, amelyet Franciaországba küldtek, átadtam egy dénárfontot."[1] A párját ritkító információ, amely bizonyára egy francia királyhoz menesztett követség kulisszatitkaiba enged bepillantást,[2] egyértelműen igazolja, hogy a magyar viszonylatban is páratlan pozsonyi számadáskönyvekben, szétszórtan ugyan és gyakran nehezen megtalálható módon, ámde rendkívül sokféle kutatási témához találhatunk remek – kiegészítő, máshonnan nem megismerhető – adatokat.[3] Egy nemrégiben megjelent tanulmányom elkészítése során vettem észre, hogy e forráscsoport[4] néhány, Beatrix királyné itáliai rokonaira – két testvérére és unokaöccsére –, illetve itáliai követekre vonatkozó bejegyzést is megőrzött. Kétségtelen tény: e számadási tételek nagyrészt a vendéglátás jelentéktelen részleteit rögzítik, de az említett személyeknek pusztán a jelenléte és egy-egy ennek során elejtett megjegyzés miatt érdekessé válhatnak. A számadáskönyveket Mátyás és Beatrix esküvőjének időpontjától (1476) kezdve tekintettem át, de elsősorban a két olasz esztergomi érsek, Aragóniai János és Estei Hippolit időszakára (1480–1497) koncentráltam. Abban bízva, hogy a tágabb értelemben vett olasz–magyar kapcsolatok kutatóinak e bejegyzések egyike-másika egyszer még értékes kiegészítésként szol-

---

* A szerző a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont (MTA BTK) Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, az MTA BTK „Lendület" Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport (LP2015-4/2015) tagja.

1 „Ausgebn auf der k. mt. notturfft '87. Item ettlichn soldnern, die der kunigin guldn wagn biss gen Lainssnitz belait habn, den man gen Frankchreich geschikcht hett, habn in mein hern geschafft zu gebn 1 tt d., facit I lb. d. Actum montag nach Trinitatis '87." AMB Kammerbuch (K) 47. p. 273. = MNL OL DF 277103, 55. fotó.

2 Vö. GYÖRKÖS 2015, PÁLOSFALVI 2014: 205.

3 A pozsonyi számadáskönyvek most már elérhetők online is, méghozzá jó minőségű színes felvételeken: http://www.crarc.findbuch.net (Utolsó letöltés: 2018. október 20.).

4 A pozsonyi számadáskönyvek forrásértékére és jellemzőire, továbbá a rájuk vonatkozó szakirodalomra lásd NEUMANN 2017: 58–60.

gálhat, az alábbiakban e rövidke források közzétételére és lehetőség szerinti magyarázatára vállalkozom.[5]

Jóllehet Pozsony az esztergomi egyházmegye legjelentősebb városa volt, ebből természetesen nem következett, hogy a két érsek vagy rokonaik rendszeresen felkeresték volna. Kivételt képez ez alól maga a királyné, aki az ausztriai háborúk időszakában férjével együtt gyakran időzött a Duna-parti szabad királyi városban és a föléje magasodó várban.[6] Néhány itteni tartózkodására vonatkozó számadáskönyv-bejegyzést a Beatrix-oklevéltár összeállítói is közöltek, de teljességre távolról sem törekedtek.[7] A királyné rokonaira, illetve az itáliai követekre vonatkozó adatok csekély száma persze megtévesztő: egyfelől nem minden évből maradtak fenn a városi kamarások feljegyzései.[8] Tudjuk például, hogy 1486. augusztus 3-án Herkules ferrarai herceg követe trombitaszó közepette vonult be a városba, hogy találkozzon az éppen itt időző királyi párral,[9] az ez évi kötet azonban ugyanúgy nem maradt korunkra, mint az, amelyik Estei Hippolit érsek 1489. március 18-i ünnepélyes bevonulásáról és az azt követő városi kiadásokról tájékoztatott volna.[10] Másfelől egy-egy személy pozsonyi tartózkodása csak akkor csapódott le a számadáskönyvekben, ha jelenlétéből adódóan a városnak bevétele vagy kiadása keletkezett. Éppen a király és a királyné gyakori ittlétei alatt egy-egy velük időző személy jelenléte rejtve maradhat előttünk. Az esztergomi érsekség és a város ennek ellenére természetesen ezernyi szálon kötődött egymáshoz. Nem véve figyelembe a papság alsó- és középrétegei közötti szoros kapcsolatokat, a bortermelésből és borkereskedelemből élő város gyakran vendégelte meg az érsek Pozsony megyei tizedszedőjét,[11] de említhetnénk azt a példát is, hogy Szécsi Dénes bíboros érseksége óta a város nem jelentéktelen éves kamatot fizetett két esztergomi oltárnak, ami miatt a városi tanács küldöttei évente megfordultak az egyházmegye központjában.[12]

Ha a számadáskönyvek nagy ritkán átutazó olasz előkelőkről tettek is említést, sajnos sohasem rögzítették nevüket és származási helyüket. Az 1477 szep-

5 Itt szeretnék köszönetet mondani Péterfi Bence kollégámnak, aki átolvasta német átírásaimat.

6 Lásd erre HORVÁTH 2011: passim.

7 Pl. 1482–1483: BERZEVICZY 1914: 61–63.

8 A kijelölt időszakban az 1479/80, 1483/84, 1486/87, 1488/89. és 1495/96. évi kötetek hiányoznak.

9 MHH DEM: III, 137–151. Vö. BERZEVICZY 1914: 354. – Pozsony kiváló történetírója a forrásra hivatkozva azt véletlenül Hippolit ekkori jelenlétére vonatkoztatta ORTVAY 1894: 105.

10 Az érsek ezen pozsonyi tartózkodására napi dátum nélkül hivatkozik NYÁRY 1874: 80, ORTVAY 1894: 106. – Az 1489. évi kiadásokat tartalmazó esztergomi számadáskönyvben a bejegyzés pontos dátumát kérésemre Kuffart Hajnalka adta meg, amit ezúton is köszönök neki.

11 Pl. az 1490-es évek első felében Ambrus tizedszedő megvendégelésére lásd AMB K 51. p. 77, AMB K 52. p. 69, AMB K 53. p. 67. stb.

12 NEUMANN 2017: 98–99.

temberében és 1479 áprilisában a városban feltűnő „olasz úr" és „olasz püspök" mögött alighanem a királyhoz vagy a királynéhoz igyekvő követeket kell látnunk, akiket a pozsonyi polgárok nyilván e minőségükre tekintettel láttak vendégül (1–2. szám). Azonosításuk a jövő feladata.

Az 1482. július 1-jén kelt bejegyzés (3. sz.) a városi kamarás elszámolása azokról a kiadásokról, amelyeket akkor volt kénytelen elkönyvelni, mikor a királyné parancsára a város vezetőségének gyorsan elő kellett készítenie három hajót, hogy őfelsége Budára siethessen férje után.[13] Ezúttal a kiadási fejezet címéhez utólagosan biggyesztett megjegyzés keltheti fel az érdeklődésünket: Budán tartózkodott a királyné testvére is, méghozzá „*in ungenaden*". A kifejezés jelentése nem egyértelmű, mivel ez értelmezhető úgy is, hogy „kegyvesztettségben", „ellenséges légkörben", de nem zárható ki a „szükséghelyzetben", sőt a kevésbé valószínű „betegségben" fordítás sem. Úgy tűnik, Beatrix azért kívánt a fővárosba sietni, hogy testvére és Mátyás között közvetítsen, vagy legalábbis meggyőzze férjét valamilyen, számára fontos és valamelyik testvérét érintő ügyben. A megjegyzés értelmezését nagyban segítené, ha egyértelműen meg tudnánk határozni, a királyné melyik testvérére utal a szöveg, ám Aragóniai János bíboros-esztergomi érsek és a katona Francesco herceg egyaránt lehetséges megoldásnak tűnik. Előbbi ekkor éppen Magyarországon időzött, június 20-án ugyanis Pozsonyban találjuk a királyné társaságában.[14] Régóta ismert Mátyásnak egy Ferdinánd nápolyi királyhoz címzett dátum nélküli – kiadója által 1480 nyarára keltezett – levele, melyben a magyar király cáfolja apósa azon értesüléseit, miszerint gőgje és kiállhatatlansága miatt a legnagyobb örömmel megszabadulna János bíborostól.[15] Éppenséggel nem kizárt, hogy a pozsonyi bejegyzés a király leveléből is felsejlő, nem éppen felhőtlen viszonyra utal. Ha a két adatmorzsa összekapcsolható lenne, a konfliktus hátterében a Mátyástól elpártolt Beckensloer János esztergomi érsekkel és a császári követekkel ekkor zajló tárgyalások is állhattak, amelyekbe levelei alapján a királyné is belebonyolódott.[16] (Valószínűleg Túronyi Mihály esztergomi segédpüspök[17] nagy létszámú kísérettel történő feltűnése Pozsonyban két és fél héttel később, amelyet a 4. számú bejegyzés örökített meg, ugyancsak a Beckensloerrel zajló egyeztetésekkel állt összefüggésben).[18] Nem hallgatható el ugyanakkor, hogy Be-

13 További kutatást igényelnek Mátyás budai útjának részletei. Vö. HORVÁTH 2011: 115, 948. jegyzet. A pozsonyi számadáskönyv (AMB K 44. = MNL OL DF 277100.) több adatot is tartalmaz az utazásról (pl. AMB K 44. p. 142.), de a Sadoleto-levelek is igazolják a király budai jelenlétét (lásd a következő jegyzetet).

14 ASMo C. Est. Amb. Ungh. b.1/9,2. (=Vestigia 1277.) – Itt szeretnék köszönetet mondani Mátyus Norbertnek, hogy Nicolò Sadoleto nápolyi követ e napokban Budán és Pozsonyban kelt leveleinek tartalmával megismertetett. Sadoleto levelei a bíboros és Francesco herceg budai tartózkodását egyaránt igazolják.

15 FRAKNÓI 1895: II, 38–39. Idézi BERZEVICZY 1908: 232.

16 BERZEVICZY 1908: 246–247.

17 Az azonosításra ld. C. TÓTH 2017: 24–27.

18 A királyné Beckensloerhoz rendszerint egyháziakat küldött követségbe. BERZEVICZY 1908: 246–247.

atrix sietségét az a törekvés is indokolhatta, hogy minél gyorsabban eljárhasson férjénél Francesco herceg ügyében: nem sokkal korábban értesült ugyanis arról, hogy a király és a nápolyi követ közötti budai tárgyalások során a herceg Nápolyba történő visszahívása is napirendre került, és a nápolyi részről előterjesztett kérésre Mátyás kedvező választ adott, Beatrixot azonban fivére esetleges távozása annál inkább elkeserítette.[19]

Okvetlenül Francescóra vonatkozik az a két évvel későbbi bejegyzés, mely szerint a királyné testvére, a herceg 1484. május 13-án „megszámoltatta a sereget", azaz seregszemlét tartott Pozsonyban vagy annak közelében, amelyre meghívást kapott a pozsonyi polgármester is két polgártársával együtt (5. sz.). Az ez évi számadáskönyv különböző fejezetekben elszórt adatai alapján arra lehet gyanakodni, hogy a herceg a sereget az ausztriai Korneuburghoz kívánta vezényelni.[20] Talán ez lehet az utolsó forrás Francesco magyarországi tevékenységére, mivel többévi távollét után ez év augusztusában bevonult Nápolyba. Berzeviczy Albert joggal feltételezte, hogy ehhez a nyár elején el kellett hagynia a Magyar Királyságot.[21]

Aragóniai János 1485. évi halála után Beatrix királyné sikerrel érte el férjénél, hogy az esztergomi érsekség élére hétéves unokaöccsét, Estei Hippolitot nevezze ki. A „kis prímás" első magyarországi útjának részletei jól ismertek: 1487. június 18-án, déli 12 órakor indult el Ferrarából és szeptember 14-én vonult be Esztergomba. Hosszú útja vége felé Mátyás királlyal Bécsújhelynél találkozott, ahol jelen volt a város megszállásánál és részt vett az ezt követő ünnepségeken is.[22] Az utazásról kiváló tanulmányt író Alfonso Morsellinek, aki – minden bizonnyal helyesen – Hippolitot Bécs és Esztergom között a Dunán utaztatta, egy állomás elkerülte a figyelmét: Pozsony. A város ekkori számadáskönyve szerint a pozsonyiak szeptember 11-én vendégül látták a gyermek érseket *(der jung bischoff)*. A polgárok hajót is biztosítottak számára, amely – az esztergomi megérkezés dátumából adódóan – a következő napok valamelyikén Hippolitot és kíséretét az érseki székhelyre szállította (6. sz.). Noha nem kizárt, hogy az érsek látni kívánta egyházmegyéje legjelentősebb városát, a megállót az is szükségessé tehette, hogy régi kiváltságának köszönhetően Pozsonytól a főváros felé csak pozsonyi hajó szállíthatott árut.[23]

Hippolit az elkövetkező, Esztergomban töltött évei során csupán átutazóban érintette Pozsonyt. Nem sokkal Mátyás halála előtt, 1490. március 3-án a polgárok ismét hallakomát rendeztek a királyhoz Bécsbe igyekvő érsek tiszteletére, miközben kocsikból és lovakból álló, alighanem jelentős létszámú kíséretét a pozsonyi révészek ezen és a következő napon „átdobták" a Duna túloldalára (7–8. sz.). De hasonló vendéglátásnak lehetünk tanúi 1494. július 15-én is, miután hosszas dip-

19 Mátyus Norbert szíves közlése.
20 Korneuburgot említi egy ugyanazon a napon kelt bejegyzés AMB K 45. p. 145.
21 Berzeviczy 1908: 254.
22 Morselli 1957: 24, 36, 39.
23 Vö. Kovács 2016: 351–352.

lomáciai huzavona után az immár bíborossá kinevezett Hippolit végre engedélyt kapott arra, hogy elhagyja az országot. Úgy tűnik a fiatal érsek ezúttal több napot is Pozsonyban töltött, kíséretét csak 19-én és 20-án szállították át a réven (10–11. sz.). E bejegyzések szerint Itáliába „más püspökök" is elkísérték. Ez a kitétel bizonyára összekapcsolható azzal a négy hónappal korábbi, március 15-i bejegyzéssel, mely szerint a pozsonyiak „egy olasz urat és egy püspököt" vendégeltek meg három nagy csukával (9. sz.). A két személy szerencsésen azonosítható is: a püspök Nicolò Maria d'Este adriai püspök lehetett, aki február 17-én kapta meg megbízólevelét a ferrarai hercegtől. Azt kapta feladatul, hogy kísérje haza Hippolitot.[24] Küldetéséből adódóan természetesen ő lehetett a bíborossal júliusban Itáliába utazó püspökök egyike. Az „olasz úr" azonosítása már bizonytalanabb: vélhetően Donato Marinelli d'Arezzót kell e meghatározás mögött keresnünk, akit ugyancsak februárban neveztek ki Ferrarában esztergomi jövedelemkormányzónak, a most Hippolittal távozó Beltrame Costabili helyére. A bizonytalanság egyedüli oka az, hogy ő is rendelkezett egyházi javadalommal (ferrarai kanonokság),[25] kérdés, hogy ez megjelenésében látszott-e. A Hippolit kíséretében lévő többi püspök is szerencsésen azonosítható: a pozsonyi kolostorok iratgyűjteményében fennmaradt egy 1494. július 18-án a városban kibocsátott oklevél, mellyel két olasz főpap, Péter ferences szerzetes telesei és Bonadies Simon imolai püspökök negyven napi búcsút engedélyeztek mindazoknak, akik az oklevélben meghatározott időpontokban és feltételeket teljesítve felkeresik a pozsonyi Szűz Mária-ferences kolostorban a tisztítótűzben szenvedő lelkek megsegítésére alapított oltárt.[26] Korántsem meglepő módon Telese Nápoly, míg Imola Ferrara közelében található.

Jelenlegi ismereteink szerint a bíboros-érsek többet nem járt Pozsonyban. Igaz, Hippolit esztergomi időszakából (1487–1497) két számadáskönyv – az 1488–89. és 1495–96. éveké – hiányzik, így éppenséggel nem elképzelhetetlen, hogy egyszer-egyszer még érintette a Duna-parti várost. Az viszont egészen bizonyos, hogy az egri időszakban (1497–1520) már nem ejtette útba az esztergomi egyházmegye területén lévő települést.[27] Valójában Pozsony Ausztriába – illetve azon ke-

24 ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 3/9,1. (=Vestigia 1323.) A forrásra Kuffart Hajnalka hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök neki. – A megbízólevél végén egy esztergomi, április 11-én kelt feljegyzés olvasható, ami igazolja, hogy a püspök meg is érkezett az érseki székhelyre. Vö. az ugyanezen a napon kelt másik forrással is (=Vestigia 1326.), mely szerint az adriai püspök más főpapokkal együtt indult Magyarországra.

25 Donato Marinelli személyére és Costabili távozására ugyancsak Kuffart Hajnalka hívta fel a figyelmemet. Előbbi már április 16-án kimutatható Esztergomban: C. Tóth 2017: 27. – Esztergomi keltezésű oklevele e napról MNL OL DF 228077. Donato Marinelliről lásd még Domokos György és Schrödl-Libárdi Karolina ebben a kötetben megjelent írását.

26 MNL OL DF 274574. – A két püspökre HC: II, 168, 250.

27 Hippolit magyarországi útjaira ld. Guerra 2012: 18. (A tanulmányra Kuffart Hajnalka irányította rá a figyelmem.) – Az érsek 1512–1513. évi magyarországi utazása idejéből nem maradt fenn pozsonyi számadáskönyv. Az 1517–1520. évi utazás helyszíneit pontosan ismerjük: E. Kovács 1990: passim.

resztül Itáliába – menet már Esztergomból jőve is kerülőnek számított a szokásos útvonalhoz, a „bécsi úthoz" képest. A város felkeresését az esztergomi időszakban alighanem nagyon is gyakorlati okok tették szükségessé: a Pozsony felé tartó csallóközi úton az érsek felkereshette saját birtokait, akár kiegészíthette kíséretét az érseki nemesekkel (prédiálisokkal), nem utolsó sorban pedig készpénzt és élelmiszert vehetett át tisztségviselőitől, így például Pozsony megyében működő tizedszedőjétől. Nem véletlen, hogy midőn 1520-ban Hippolit utoljára elindult Itáliába, és az út előtt felkereste Bakóc Tamás bíborost Esztergomban, utána nem a csallóközi, hanem a rövidebb „bécsi utat" választotta.[28]

Források

1. 1477. szeptember 13.

AMB K 40. p. 112. (=MNL OL DF 277096., 109. fotó).

> A pozsonyiak megvendégelnek egy városban megszálló olasz urat hallal és borral.

Item an sambstag vor Crucis Exaltationis dem walschn hern,
der zu dem Ambser zu herberg gebesen ist, mit erung umb visch dedi VIIII ß d.
Und mer demselbn walchen wein in flaschen und hanngunden kandel XLVII d.

2. 1479. április 21.

AMB K 41. p. 140. (=MNL OL DF 277097., 107. fotó).

> A pozsonyiak megvendégelnek egy királyhoz tartó, Pozsonyban megszálló itáliai püspököt hallal, borral és zsemlével.

Item als ain bischoff von walschn lannden herkomen ist und bei den
Krabatn zu herberg, und zu dem künig gezogn, daselbs habn im mein
herrn ain erunng getan mit vischn, dafur hab ich geben 7 ß d., facit VII ß d.
Und mer demselben bischoff XVIII semelen, facit XVIII d.
Und VII halb salva wein von dem Wolfgangn Walhen, die halb
per IIII d., facit XXVIII d.
Actum des mittichn nach dem süntag Quasi modo geniti.

3. 1482. július 1.

AMB K 44. p. 133. (=MNL OL DF 277100., 159. fotó).

> A pozsonyiak elszámolása azon hajóknak az előkészítésével kapcsolatos kiadásaikról, amelyekkel a királyné gyorsan a király után kívánt utazni Budára, mikor testvére is a fővárosban időzött – kegyvesztettségben.

28 E. KOVÁCS 1990: 107.

'82.
Ausgeben auff die schiffung, so unser gnedige frau, die
kunigin eylund schueff zu zerichtn, als sy zu unserm gnedigen
hern, dem kunig gen Ofen wolt gefarn sein, alsdann ir bruder
diezeit auch zu Ofen was *und in ungenaden etc.*[29]
Item maister Jorgn selbander und maister Linharttn zymerman
selbdrittn, das sy der künigin eylund III scheff mit ladn gedekcht
und zugericht habn, yeden I tagwerch, den maistern per 32 d.
und den geselln per 28 d., facit Actum montag nach IIII ß XXVIII d.
Petri et Pauli anno '82.
Eodem die zwen tagwercher, die denselben zymerlewttn laden
zugeraicht und dieselbn scheff außgekeret habn, ir ainem
per 20 d., facit I ß X d.
Item so hab ich von den Michl Sund kaufft VII^{c} lattennagel, I^{c}
per 28 d., facit VI ß XXVIII d.[30]
Die man braucht hat zu denselben scheffn. Und mer kaufft
III^{c} lattnnagel, facit II ß XXIIII d.
Wann man kain ausskomenn het.
Summa huius facit II lb. d.

4. 1482. július 19.
AMB K 44. p. 54. (=MNL OL DF 277100., 73. fotó).

A pozsonyiak megvendégelik az esztergomi segédpüspököt és népes kíséretét hallal, zsemlével és borral.

Freytag nach Margarethe habn mein hern dem weichbischoff
von Gran[31] bei hern Conradten zu herberg ain erunng getan mit vischn,
dafur hab ich gebn 11 ß 10 d., facit I lb. III ß X d.,
wann die visch worden tewer, nachdem und vil hofgesind hie was.
Und mer demselben bischoff XVI semlen, facit XVI d.
Und mer II kandl wein aus dem rathaws Ø

5. 1484. május 13.
AMB K 45. p. 43. (=MNL OL DF 277101., 65. fotó).

Beatrix királyné testvére, a herceg seregszemlét tart Pozsonyban.

Item phincztag nach Pangraci '84, als der herzog der kunigin bruder
das volkh hie hat lassen zaln, bey derselbn zalung sein gesessen herr
Thoman Behem burgermaister, Jorg Schonberg und Hanns Karszner
auf dem rathaus, den hab ich ain collatzn gebn 42 d., facit I ß XII d.

29 A fejezetcím eddigi részétől eltérően a dőlt betűvel szedett szavakat nem díszes és kisebb betűkkel írták le, vélhetően utólag. A három hajón végzett ácsmunkák elszámolásának közlésétől itt eltekintek.
30 Helyesen nem 28, hanem 26 dénárra végződne az összeg.
31 Túronyi Mihály esztergomi segédpüspök, lásd a bevezetőt.

6. 1487. szeptember 11.
AMB K 47. p. 60. (=MNL OL DF 277103., 365. fotó).

Pozsonyba érkezik az ifjú olasz „püspök", aki átveszi az esztergomi érsekséget. A pozsonyi polgárok megvendégelik hallal, zsemlével, borral. Az érsek és udvartartása az utat egy pozsonyi hajón folytatja Esztergomig.

Item an eritag nach Nativitatis Marie '87 ist der jung bischoff
von walschn lanndn herkommen und das bistumb zu Gran
ingenomen, daselbs habn im mein hern ain erung getan mit
vischn, dafur hab ich gebn I lb. VI ß d.
Und zwen semlein laib von dem Thoman Pekchn umb 4 ß d., facit IIII ß d.
Und II kandl virdigs wein facit VII halb, I halb per 8 d., facit I ß XXVI d.
Und II kandl hewrign wein facit VII halb, I halb per 4 d., facit XXVIII d.
Item und ainem schefman, der den obemeltn bischoff mit
seinem hofgesind gen Gran gefurt hat, hab ich gebn III ß X d.
Actum ut supra.

7. 1490. március 3.
AMB K 48. p. 49. (=MNL OL DF 277104., 63. fotó).

A pozsonyi polgárok megvendégelik az esztergomi érseket hallal.

Bischoff von Gran
Item mittichn nach Invocavit '90 habn mein hern dem bischoff
von Gran ain erung getan mit vischn, dafur
hab ich gebn 3 lb. 5 ß d., facit III lb. V ß d.

8. 1490. március 3–4.
AMB K 48. p. 308. (=MNL OL DF 277104., 281. fotó).

Az esztergomi érsek, útban a királyhoz Bécsbe, kocsikkal és lovakkal átkel a pozsonyi révnél.

Item quarta et quinta post Invocavit '90, als der bischoff von
Gran mit ettwevil wagn und rossn zu der k(öniglichen) m(aiestat)
gen Wienn gezogn, den schefleutn am urfar zu hilf XXVI tagn,
ainem per 20 d., facit II lb. I ß X d.
Und dieselbn teg den scheflewtn und andern tagen umb
wein und prot hab ich ausgeben I lb. XVIII d.

9. 1494. március 15.
AMB K 52. p. 70. (=MNL OL DF 277108., 113. fotó).

A pozsonyiak megvendégelnek egy olasz urat és egy püspököt hallal.

Item mein hern habn den walschn hern und ainem bischoff
ain erung getan mit dreyn grossn hechtn in dem Zehenthoff,

dafur hab ich der Thoman Vischerin gebn 10 ß d., facit I lb. II ß.
Actum sabato post Letare.

10. 1494. július 15.
AMB K 53. p. 67. (=MNL OL DF 277109., 109. fotó).

A pozsonyiak megvendégelik az esztergomi érseket és a vele lévő püspököket hallal, mikor hazafelé, Itáliába tartottak.

Item an eritag Divisionis appostolorum habn mein hern dem
bischoff von Gran mitsambt andern bischofn ain erung getan
mit grossen vischn, dafur hab ich ausgebn, als sy gen walschn
land haym sein zogn, II lb. III ß XV d.

11. 1494. július 19–20.
AMB K 53. p. 374. (=MNL OL DF 277109., 451. fotó).

Az esztergomi érsek a vele lévő püspökökkel és udvartartásával, mikor Itáliába utazott, átkel a pozsonyi révnél.

Item als man den jungn bischof zu Gron mitsambt andern
bischofn am urfar hinuber gefurt hat mit seinem hofgesinde,
als er gen walschn lanndn zogn ist, daselbs den gedingtn
schefleutn zu hilf auf zwen tag XVII tagen, ainem per 24 d., facit I lb. V ß XVIII d.
Actum sambstag und suntag nach Alexii.

PATRIZIA CREMONINI

A hamis Andriolo „Fortis", avagy a nihil importantesek csele a rejtjelezett levelekben[1]

Egy 1486. március 8-án Budáról keltezett, Aragóniai Beatrix magyar királyné által a testvéréhez, Eleonóra ferrarai hercegnőhöz[2] írott rejtjeles levél figyelmes újraolvasása lehetővé tette, hogy kijavítsunk egy történeti adatot, amit a tudomány sokáig hitelesnek tartott. Immár kijelenthetjük, hogy az a bizonyos Andriolo Fortis, aki kulcsfigura volt egy kiemelkedően kényes, a magyar királyi pár, Beatrix és Hunyadi Mátyás számára előnyösnek mutatkozó politikai kérdésben, és akit a ferrarai hercegi pár, Eleonóra és Estei Herkules határozottan támogattak, valójában ezen a vezetéknéven soha nem létezett. A fent említett levélben, ami az a forrás, amin ezen férfi hibás azonosítása alapszik, a „Fortis" kifejezést nemesi névnek tartották. Valójában ez a szó azonban nem családnévként értelmezendő, hanem köznévként, és nem is mint minőségjelzőt, és annál kevésbé valami különleges Andriolóra való utalást használták. Ebben a levélben a szóban forgó kifejezés csak üres formaként jelenik meg, minden jelentéstől megfosztva, egy olyan jelentéssel nem bíró szó, amit a magyar királyné rejtjelekkel foglalkozó kancellárjai szándékosan szúrtak közbe, hogy megnehezítsék a hercegnének küldött levél helyes feloldását. A *parola nulla* (üres szó) fogalom alatt azokat a betűket, számokat vagy szavakat értjük, amelyeket mint *nihil importantes* (semmit sem jelentő) szúrtak be a *ziffrá*ért (rejtjelezésért) felelős alkalmazottak, és amelyeket azért vezettek be a szövegekbe, hogy még nehezebbé tegyék a titkos levelek megfejtését, ha azok idegen kézbe kerülnek.

Ennek a felfedezése egy mellesleg már 1878-ban Nagy Iván és báró Nyáry Albert által kiadott dokumentum[3] elemzésének köszönhető, amelyet az 1486-os levélhez csatoltak. Egy olyan feljegyzésről van szó, amelyre egy ismeretlen nevű Este-szolgálatban álló rejtjelező újra átírta a magyar királyné által írt levelet, világossá téve a kódolt mondatokat, és tollal gondosan alá is húzva néhány szót. Ez az utóbbi kiemelés volt az, ami felhívta a figyelmemet.

---

1 Kiegészítés és helyreigazítás a CREMONINI 2015. cikkhez.

2 ASMo C. Est. Prin. Ungh. b. 1623/2. A levelet már tartalmazza Berzeviczy 1914 forráskiadványa, illetve Guerra 2010: 52–55.

3 MHH DEM: IV, 367–368, n. 45. (1486).

Az aláhúzott kifejezések a *„decus"*, a *„virtus"*, a *„fortis"* és a nagy *„M"* betű. Megfigyelve Beatrix levelét, felfedezhetjük, hogy ezek a vezérszavak többször is előkerülnek a szövegben, éppen a rejtjeles, numerikus, alfabetikus és grafikus jelekkel kivitelezett mondatokban. Közelebbről nézve, a fent említett négy elem megjelenik mind az öt kódolt kifejezésnek mind az elején, mind a közepén, mind pedig a végén, megtörve a diskurzus fonalát. A „decus" két rejtjeles mondatot vezet be. A „virtus" szó háromszor jelenik meg, rejtjeles kifejezéseknek egyszer körülbelül a közepén, majd a végén, végül pedig az elején. A „fortis", ami időnként össze van kapcsolva egy „M"-mel, négy kódolt mondatban összesen öt alkalommal jelenik meg, általában záró helyzetben. Az „M"-et hét esetben használták egy karaktersorozat elkezdésére vagy lezárására. Az alábbiakban közlöm a teljes bekezdést, kiemelve a rejtjeles részeket. A négy *„parola nullá"*-t félkövérrel emeltem ki, a rejtjelezett mondatok esetében pedig dőlt betűt használtam:

> ... et ad nui dela facenda **decus** *preposta per lo Magnifico* **virtus** *Andriolo* **fortis M** et tanto più ne sono piaciuti, perché videmo ne sono dati da persune che desiderano omne nostro bene, et secundo lo recordo et parere del prefato Signore Duca et de Vostra Signoria, la Maestà del Signor Re nostro marito procede et responde ad Sua Signoria in bonissima forma, et presertim che voglia **decus** *confortare epso Andriolo* **fortis** *ad venire qua* **M fortis** per possere pigliare in questo tale ordene, che omnino tale prattica se metta ad effecto, et cossi ancó Sua Maestà **M** *scrive ad Andriolo* **fortis** *prefato* **M** che ad contemplatione de Sua Maesta se voglia transferire fine qua, che, parlato che li haverà, lo farà partire, et li **M** *pagarà tutta quella spexa in lo venire et ritornare* **virtus**. Et perciò bisogna che Vostra Illustrissima Signoria per lo amore che ce porta exhorta et conforta suo consorte ad fare omne opera possebile che **virtus** *Andriolo de continente se ponga in camino et se ne venga qua* **M M fortis**, che, pigliato haverà apponta-mento supra dicta prattica, se ne retornarà...

A *„decus"*-nak, a *„virtus"*-nak, a *„fortis"*-nak és az *„M"*-nek, ahogy olvashatjuk, nincs semmi értelmük a szöveg kontextusában, ezeket a jelentés nélküli szavakat pontosan azért szúrták közbe, hogy megzavarják az olvasót.

Ez a felfedezés segíthet abban is, hogy kijavítsunk egy értelmezési hibát, amelybe belefutottak a történészek a XIX. századtól kezdve.[4] A tévedést valószí-

4 Az a hiba alapja, hogy „Andriolo Fortist" létező embernek tartottuk, és ez a már idézett Nagy Iván és báró Nyáry Albert-féle 1878-ban kiadott forráskiadványon alapult, ami bár teljes egészében tartalmazza az 1486. március 8-i levélhez csatolt feloldókulcsot, a „nullákat" mégsem ismerték föl benne, és a „fortist" „Fortisként" értelmezték. Beatrix 1486. március 8-i levelére utal BERCZEVICZY 1908, biztosra véve egy bizonyos Andriolo Fortis létezését. Enrica Guerra, aki 2010-ben ki tudta adni teljes egészében Beatrix királyné levelezését (GUERRA 2010) pont az idézett, csatolt cédulának köszönhetően feloldotta a titkosírást, de ő sem fedezte föl az „üres" szavak kelepcéjét, és a levelek szövegeinek kiadásában úgy írta át ezeket, mintha jelentéssel bíró részei lennének, tehát ő is megengedi egy bizonyos „Andriolo Fortis" létezését.

nűleg az a tény okozta, hogy a levélben szereplő, rejtjelekkel írott „Andriolo" tulajdonnevet háromszor is a világosan írott „fortis" kifejezés követi. Ennek a szópárnak az ismétlése következtében kezdtünk el hinni egy bizonyos Andriolo Fortis létezésében. Világossá kellett volna tennünk, hogy a „fortis" egy hiba, nem lévén logikus, hogy egy politikailag nagyon fontos levélben az eredeti nevével (ami rejtjeles alakban négyszer is meg van ismételve), és ne álnéven legyen megnevezve egy fontos szereplő. Megállapíthatjuk, hogy a XV. századi rejtjelezés, amely arra született, hogy titkosítsa a levelezést az Aragóniai-nővérek között, olyannyira elérte a célját, hogy napjainkig sikerült becsapnia az olvasót! Továbbra is vitathatatlan, hogy egy bizonyos Andriolo létezett. Személye és titkos megbízatása körül sűrű levelezés folyt 1486 során Ferrara és Magyarország között, legalábbis márciustól kezdve. Az uralkodó sógorok, Herkules és Mátyás király, valamint az Aragóniai-nővérek, Eleonóra és Beatrix ebben az időben határozottan egyetértettek egy jól körülhatárolt célban: el akarták érni, hogy ez a bizonyos „Magnifico" Andriolo a lehető leghamarabb Budára menjen, hogy közvetlenül a magyar királlyal kössön egyezséget, és sikerre vigyen egy a Magyar Királyságnak előnyös ügyet.

Körülbelül tíz levél foglalkozik ezzel a személlyel. Ezeket egy kivételével Nagy és Nyáry 1877-ben adta ki, a hiányzó egy részletét először Berzeviczy[5] közölte 1914-ben, a teljes dokumentumot pedig 2010-ben Guerra publikálta. Mátyás király 1486. március 8. előtt személyesen Andriolónak írt. Beatrix királyné (a fentebb elemzett levélben) kiállt az ügy mellett, amikor március 8-án Eleonóra húgának írt. A magyar király már április 4. előtt a sógorához, Herkuleshez fordult „el Magnifico Andriolo" kapcsán, és a herceg rögtön eljuttatta Mátyás király leveleit, annak, akit illet és „mindent elrendezett, hogy Andriolo rögtön útra kelhessen, és Felségedhez jöjjön a megbeszélt módon"[6] tudósítja az uralkodót Eleonóra hercegné április 4-i levelében. Május 2-án, Andriolo nevét mindig rejtjelekkel írva, ismét Beatrix volt az, aki Eleonórához fordult, aki azután június 6-án válaszolt neki, biztosítva a testvérét: hitvese – írta a hercegnő – Genovában kerestette Andriolót, hogy odaküldje, majd megtudván, hogy Andriolo éppen Rómában tartózkodik, oda küldött hozzá küldöncöt. Végül augusztus 3-án maga Andriolo írt Mantovából Herkules hercegnek, biztosítva arról, hogy hamarosan el fog indulni Budára. Eközben arról, hogy mennyire várják Andriolót Budán, még augusztus 10-én értesül Herkules követétől, Cesare Valentinitől. Szeptember 8-án a ferrarai hercegné azt írja Valentininek, hogy „Messer Andriolo, aki, amint tudják, a barátunk ügyét intézi"[7], egészen pontosan július 30-án indult el Mantovából, és kétségkívül most már meg kellett érkeznie Budára. Eleonóra november 23-án ugyanennek a Budán tevékenykedő Este-nagykövetnek írva biztosította őt arról, hogy Ferrarában elfo-

5 Berzeviczy 1914: 81–84. Aragóniai Beatrix 1486. március 6-i levelének kiadása során a magyar történész pont annak a résznek a közlését hanyagolta el, ami titkosírással ír az Andriolo-ügyről.

6 Eredeti idézet: *„et ordinato quanto bisogna perchè Andriolo subito se metta in camino et venga a la Sua Maestà nel modo che se racorda".* (ford. megj.)

7 Eredeti idézet: *„mena la prattica de lo amico che sapeti".* (ford. megj.)

gadták, hogy Mátyás immár döntött az „Andriolo-ügyben", és a francia királyhoz fordult, mellesleg pedig még meglepte egy dolog: „Nagyon csodálkozunk azon, hogy Andriolo nem ment el oda, ahova el kellett volna mennie."[8] 1487-ben, december 31-én Valentini megerősítette Herkules hercegnek, hogy jól haladnak a tárgyalások Magyarország és Franciaország között „az Andriolo-üggyel kapcsolatban". [9] Érdekes tény, hogy Andriolo neve a Ferrarából írott levelekben soha nincs rejtjelekkel írva, míg a Magyarországról írottakban mindig titkosírással szerepel. Talán biztosak voltak Ferrarában a titkosság teljes védelméről és a ferrarai lovas futárok minden biztosítékot megadtak arra nézve, hogy a leveleket jó kezekbe kézbesítik Budán?

A kérdés fontossága és Andriolónak az ügyben betöltött szerepe szintén az itt idézett levelekből érthető meg. Ennek a nemesnek meghatározott szerepe volt abban, hogy biztosítsa Dzsem török herceg Franciaországból való elhozatalának sikerét, aki II. Mohamed halálakor megpróbálta meggátolni bátyját, II. Bajazidot trónra kerülésében, és aki 1482-ben elszenvedett döntő vereségét követően Rodoszra menekült a Szent János-lovagokhoz, ahol aztán Pierre d'Aubusson túszul ejtette őt magának a szultánnak a jóváhagyásával, aki minél távolabb szerette volna tudni az uralmára veszélyt jelentő fivérét, ezért egy jelentős évi összeget (45 000 dukátot) fizetett. Dzsemet elköltöztették a lovagrend egyik perjelségébe, a franciaországi Auvergne-be, mint biztosabb helyre. A herceg szinte minden korabeli hatalom számára kívánatos fogoly lett. Megszerzése ugyanis zsarolási eszközt jelenthetett a törökökkel szemben. A herceg birtoklása nyilvánvalóan különleges lehetőséget nyújthatott a török támadásnak folyamatosan kitett Magyar Királyság számára is. A magyar uralkodópár ezért meg akarta őt szöktetni Auvergne-ből, hogy Magyarországra költöztessék, ami természetesen kizárólag Dzsem teljes támogatásával valósulhatott meg. A stratégiában meghatározó szerepe lett volna Andriolónak, aki Budán élőszóban kapta volna meg az utasításokat.

Erről a titokzatos hírességről egy levélből legalább a nemzetiségét megtudjuk. Aragóniai Eleonóra a már idézett, 1486. augusztus 13-án keltezett levélben

8 Eredeti idézet: *„Ben se meravigliamo che Andriolo non sia venuto là oltra come il dovea venire"*. (ford. megj.)

9 Vö. Aragóniai Eleonóra Ferrarából Corvin Mátyásak: MHH DEM: III, 80–84, n. 68. (1486. április 4.); Aragóniai Beatrix Budáról Aragóniai Eleonórának: MHH DEM: III, 93–96, n. 75. (1486. május 2.); Aragóniai Eleonóra levele Aragóniai Beatrixnak: MHH DEM: III, 100–101, n. 79. (1486. június 6.); I. Estei Herkules Medelanából Cesare Valentininek: MHH DEM: III, 109–110, n. 82. (1486. június 8.); Cesare Valentini Velencéből I. Estei Herkulesnek, MHH DEM: III, 110–111, n. 83. (1486. június 12.); Cesare Valentini levele I. Estei Herkulesnek: MHH DEM III, 162–165, n. 107 (1486. augusztus 10.); Aragóniai Eleonóra Medelanából Cesare Valentininek: MHH DEM III, 165–166, n. 108. (1486 augusztus 13.); Aragóniai Eleonóra Montegrottóból Cesare Valentininek, MHH DEM III, 180, n. 116. (1486. szeptember 8.); I. Estei Herkules Ferrarából Cesare Valentininek: MHH DEM: III, 210–212, n. 131. (1486. november 13.); Aragóniai Eleonóra Ferrarából Cesare Valentininek: MHH DEM: III, 219–220, n. 135. (1486. november 23.); Cesare Valentini Bécsből I. Estei Herkulesnek: MHH DEM: III, 374, n. 232. (1487. december 31.).

Valentini, Budán szolgálatot teljesítő Este-követnek írva „Andreolo guasco"-ként említi, tehát francia, Gascogne-i származású volt. Dzsem ügyével kapcsolatban pedig végül VIII. Kelemen pápa volt az, aki sikert aratott. A török herceg 1489. március 13-án érkezett Rómába, ahol uralkodónak kijáró teljes tisztelettel fogadták, a Palazzo Apostolico hercegek számára fenntartott lakosztályát kapta meg, a rodoszi lovagok alapos őrizete mellett élt, mivel tartani kellett a Bajazid szultán által rendelt esetleges merénylettől, és itt élvezte a pápai költségvetésből az ő eltartására szánt évi 15 000 dukátot.[10] Ez jelentős összeg, és szintén nem kevés az a 100 000 aranydukát, amit Mátyás király fizetett volna, hogy elhozhassa Dzsemet Magyarországra. Tudniillik 1486. november 12-án I. Estei Herkules írt Valentiniek, budai követének és a magyar király szentszéki követének azzal az utasítással, hogy azonnal mondja meg az uralkodónak, amit felé közölt az „Andriolo-ügy" egyik közvetítője, Battista Spinola genovai nemes, akinek a családja kötődött a Jeruzsálemi Szent János Lovagrendhez. Ő nemrég tért vissza Marseille-ből, és tudatta, hogy „ez a Dzsem eltökélten elszánta magát a menekülésre"[11], és az, aki az említett Dzsem ügyében vezető szerepet játszik, tudatni fogja Spinolával karácsonyig a szökés napját. De Mátyás királynak teljesítenie kellett volna néhány feltételt, így garantálni 100000 aranydukát kifizetését római vagy genovai bankokból, egyeztetve annak az embernek a bizalmasaival, vagyis a török herceg Budára érkezésekor azonnal megküldenie a pénzt. Bár az Este-herceg úgy értékelte, hogy „a kért összeg nagyon nagynak tűnik"[12], a magyar érdekeket védeni akarva megpróbálta jó szavakkal az időt húzni a Spinolával folyó tárgyalásban, mondván, hogy a magyar király számára sürgető lezárni ezt az ügyet.

Helyreigazítás

Én magam is áldozatául estem egy olyan tévedésnek, ami sajnos egy hibásan közölt információt eredményezett a *Vestigia. Mohács előtti magyar források olasz könyvtárakban* című kötetben. Megvizsgálva az érdekes, nyolc titkosírással írt levelet tartalmazó korpuszt, melyek közül néhány teljes egészében rejtjelezett, és amelyeket Giuliano Caprili, Estei Hippolit bíboros ágense I. Estei Alfonznak írt 1519. március 9. és június 12. között Egerből és Budáról, az volt a szándékom, hogy teljes listát adjak a Caprili által Budáról küldött levelekről. Meglepődve láttam, hogy az egyik címzett nem más, mint a híres humanista, Bonavenutura Pistofilo, és a jegyzetekben tévesen neki tulajdonítottam az összegyűjtött dokumentumokat. A hiba aztán sajnos a jegyzetekből a publikációba is belekerült. Valójában Bonaventura Pistofilo, aki I. Estei Alfonz titkára és kancellárja volt 1510 és 1533 között, és költőként és Ludovico Ariosto és Pietro Bembo barátjaként és levelezőtársaként, valamint egy I. Estei Alfonz-életrajz[13] szerzőjeként is ismert, sosem

10 PELLEGRINI 2000, 2004.
11 Eredeti idézet: *„che epso Gem sta in proposito fermo de fugire".* (ford. megj.)
12 Eredeti idézet: *„se ben la summa dimandata ne pare molto grande".* (ford. megj.)
13 Quaranta 2015.

járt Magyarországon azért, hogy Hippolit bíboros érdekeit képviselje, hanem mint hercegi titkár, csupán címzettje volt néhány, 1519. március 9. és 1521. augusztus 1. között Egerből, Budáról és Esztergomból keltezett levélnek, amelyeket Caprili kanonok írt. Caprili feladata volt, hogy a bíboros érdekeit védje Magyarországon Hippolit életében, halála után (1520) pedig az Este-herceget már megillető kintlévőségek és tizedek megszerzése volt a dolga. Ezt a hivatalt a Magyar Királyságban körülbelül 1508-tól 1521-ig töltötte be. A Magyarországon tartózkodó Caprili urának írt leveleiből csak néhány maradt fönn, amit a Modenai Állami Levéltárban őriznek. Közülük egyet Budáról küldött 1508. május 8-án és egyet Esztergomból 1509. május 12-én, mindkettőt Tommaso Foschinak, Comacchio püspökének és az Este-bíboros ferrarai titkárának.[14] Ugyanebben az időszakban Caprili küldött leveleket Ferrarából is, körülbelül 1508-tól (XIX. században élt levéltárosok egy jegyzete alapján) 1514-ig.[15] 1519 március 9-én ismét Magyarországon volt, ahol 1521. augusztus 1-ig maradt. Ebből az időszakból 28 írása maradt fönn (levelek és post scriptumok), melyeket immár nem Hippolit bíborosnak írt, aki 1520-ban elhunyt, hanem fivérének, I. Estei Alfonz hercegnek illetve az ő titkárának, az említett Bonaventura Pistofilónak.[16]

Fordította: Kriston Dorottya Anna

---

14 ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 4. fasc. „Dispacci Ungheria. Caprili Giuliano 8, 12 maggio 1508" (=Vestigia 1747, 1748.). Mindkét levél, ami a comacchiói püspökhöz, Estei Hippolit „tisztelt titkárához", Tommaso Foschihoz írt, Caprili személyes ügyeivel kapcsolatos, és kanonoki titulusa nélkül írja őket alá.

15 ASMo C. Misc. Part. b. 292. fasc. „Lettere di Caprili Giuliano, Ferrara 1508, 1514", egy XIX. sz-i jegyzet hozzáfűzi: Caprili canonico Adriense Juliano da luoghi diversi [dal] 1508 al 1514 interpolatamente, ceruzával odaírva: Ungheria. A köteg négy levelet és egy cédulát tartalmaz, amelyet Ferrarából küldtek az Este-bíborosnak vagy kancellárjainak, Scipione Ursónak és Benedetto Fatinónak. Közülük sajnos csak kettőt datáltak pontosan (1511. október 8., 1514. augusztus 19.), a többin égési nyomok miatt csak a napot és a hónapot lehet kilovasni (március 27-én a Rómában tartózkodó Hippolit bíborosnak, május 28-án valószínűleg szintén Hippolitnak). A papírcédulán nincs dátum, talán 1508-ból származik, abból az évből, amit a köteg címeként határoztak meg a levéltárosok. A kötegben őriznek még egy bizonyos „Hieronimus" által 1516. május 29-én írt levelt és négy Caprilinak küldött követutasítást. Ez utóbbiak keltezése Ferrara, 1517. október 14, Róma, 1515. május 30, Ferrara, 1520. június 5, egy pedig dátum nélküli.

16 ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 4. a 8. lábjegyzetben idézett kötegen kívül a doboz további öt, Caprilival kapcsolatos dokumentumot tartalmaz: „Agria-Buda Giuliano Caprile 1519 marzo. 1520 8 marzo" (10 levél, 1519. március 9-től 1520 március 20-ig; 5 levelet közvetlenül Bonaventura Pistofilo hercegi titkárnak küldtek) (=Vestigia 1853–1876), „Istruzione per Ungheria a Giuliano Caprili 1520, 18 novembre" (=Vestigia 1909), „Cracovia-Strigonio-Buda Giuliano Caprile 1520, 23 dicembre; 1521, 1° agosto" (18 levél, melyek közül kettő címzettje volt Pistolfio, egy levélé pedig „Opizo" titkár) (=Vestigia 1910–1927), „Minute di dispacci per Ungheria a Giuliano Caprile 1521 aprile-settembre" (4 dokumentum) (=Vestigia 1929–1932), „Dispaccio Ducale (töredékes) per Ungheria a Giuliano Caprile 1521" (1 dokumentum). (=Vestigia 1933).

KRISTON DOROTTYA ANNA

Borkereskedelem, gyógyászat és pénztelenség
Augusto Bencio, Estei Hippolit orvosának levelei (1488-1498)

Jelen dolgozat témáját Augusto Bencio, Estei Hippolit esztergomi érsek udvari orvosának Esztergomból, Bécsből, Paviából és Ferrarából írott, a Modenai Állami Levéltárban őrzött levelei adják.[1] Ezeket a leveleket munkám során először átírtam és lefordítottam, az olasz nyelvű forrásokat a dolgozathoz mellékelem, a fordításból pedig egyes részleteket a főszövegben közlök. Az alábbiakban ezeket fogom először formai, majd tartalmi szempontból bemutatni. A feldolgozott anyagból többé-kevésbé kirajzolódnak egy főúri szolgálatban álló orvos mindennapjai, ami társadalomtörténeti szempontból jelenthet érdekes adalékokat Mátyás utolsó és II. Ulászló első uralkodásai éveinek alaposabb megismeréséhez.

A korpusz bemutatása

Benciónak összesen tíz levele maradt fönn, ebből az egyik[2] szinte teljesen olvashatatlan, így elemzésem kilenc dokumentumra terjed ki. Nyelvük népnyelvi olasz, de a kor normáinak megfelelően a keltezés mindig latin, illetve esetenként néhány latin szót vagy mondatot is használ a levélíró.[3]

A levelek anyaga papír, terjedelmük egy-egy oldal, tükrük minden esetben szabályos, leszámítva egy-két marginális javítást. A források minden kétséget kizáróan eredetinek tekinthetők, a kilenc irat írásképe teljesen egységes, leszámítva az utolsó, 1498. szeptember 6-án keltezett, Tommaso Fuscónak írt levél egyik post scriptumát. A kézírás magán hordozza a humanista jegyeket, ám már nem annyi-

1 Az időrendben első nyolc levelet az ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 2. jelzet alatt találhatjuk meg, és a PPKE BTK Olasz Tanszéke digitalizálta a Vestigia Projekt (OTKA 81430) keretén belül 2013 márciusában, s azóta a levelek számos más korabeli dokumentummal együtt bárki számára elérhetők a világhálón. A további két levelet az ASMo C. Misc. Mat. Medici e medicina b. 19. őrzi, ezek – magyar vonatkozás híján – nem kerültek digitalizálásra.

2 ASMo C. Est. Amb. Ungh. b.2/15/8. (=Vestigia 2538.) Az alábbi táblázat 8. sora.

3 Pl. Források, 7. levél: „Quid aliquis … ignoro item."

ra szabályozott, így humanista kurzívnak nem tekinthető, hanem az egyéni írás-használat megjelenését mutatja.

A levelek formai jegyeikben teljesen megfelelnek a kor normáinak. Mindegyik tartalmaz olasz nyelvű intitulatiót, narratiót és raccomandatiót, latin nyelvű datatiót és infrascriptiót, valamint gyakran találkozhatunk olasz nyelvű post scriptumokkal is.[4]

Az alábbi táblázatban mutatom be Bencio leveleinek legfontosabb adatait:

Sorszám	Dátum	Hely	Feladó	Címzett	Jelzet (ASMo…)
1.	1488.05.08.	Bécs	Augusto Bencio	Aragóniai Eleonóra	C. Est. Amb. Ungh. b.2/15/1. (=Vestigia 2519.)
2.	1491.03.18.	Esztergom	Augusto Bencio	Aragóniai Eleonóra	C. Est. Amb. Ungh. b.2/15/2. (=Vestigia 2526.)
3.	1491.06.25.	Esztergom	Augusto Bencio	Aragóniai Eleonóra	C. Est. Amb. Ungh. b.2/15/3. (=Vestigia 2527.)
4.	1492.05.04.	Esztergom	Augusto Bencio	Aragóniai Eleonóra	C. Est. Amb. Ungh. b.2/15/4. (=Vestigia 2528.)
5.	1496.02.08.	Esztergom	Augusto Bencio	Tommaso Fusco	C. Est. Amb. Ungh. b.2/15/5. (=Vestigia 2529.)
6.	1496.03.04.	Esztergom	Augusto Bencio	Estei Hippolit	C. Est. Amb. Ungh. b.2/15/7. (=Vestigia 2537.)
7.	1496.03.16.	Esztergom	Augusto Bencio	Tommaso Fusco	C. Est. Amb. Ungh. b.2/15/6. (=Vestigia 2536.)
8.	Sine data	Esztergom	Augusto Bencio	Estei Hippolit (?).	C. Est. Amb. Ungh. b.2/15/8. (=Vestigia 2538.)
9.	1498.04.25.	Pavia	Augusto Bencio	I. Estei Herkules	C. Misc. Mat. Medici e medicina b. 19.
10.	1498.09.06.	Ferrara	Augusto Bencio	Tommaso Fusco	C. Misc. Mat. Medici e medicina b. 19.

4 Ld. Források, 1, 5, 9, 10. levél. A korabeli levelek formai követelményeivel kapcsolatban ld. LAZZARINI 2004: 17.

Tehát, ha az olvashatatlan keltezésű levéllel nem számolunk, akkor egy forrásunk van az 1480-as évek végéről, kilenc pedig az 1491-től 1498-ig tartó időszakból.

Mint a táblázatból is láthatjuk, Bencio három levelet kivéve mindet Esztergomból írta. Az első keltezési helye ugyanis Bécs, a kilencediké Pavia, az utolsót pedig Ferrarából küldte. A leggyakoribb címzett Aragóniai Eleonóra hercegné, Hippolit anyja. Hozzá fordult 1488-ban, a két 1491-ben írt levélben, valamint 1492-ben is. Három levelet[5] intéz Tommaso Fuscóhoz, Hippolit titkárához.[6] Az 1496. március 4-i levelet Hippolitnak, az érseknek írta, 1498 áprilisában pedig Herkules ferrarai hercegnek küld egy levelet.

A levelek számos további, eddig meg nem talált levélre tesznek utalást. Az alábbiakban ezekről közlök egy táblázatot:

Dátum	Hely	Feladó	Címzett	Megjegyzés
1487. legvége, de inkább 1488. május elejéig	?	Ludovico Bruzzi	Augusto Bencio	1. levél alapján
1490. november 10.	Valószínűleg Ferrara	Aragóniai Eleonóra	Augusto Bencio	1. levél alapján
1488. májusától 1490 novemberéig, ha valóban volt egy elveszett levél	Valószínűleg Esztergom	Augusto Bencio	Aragóniai Eleonóra	2. levél alapján: „amely válaszul jött az én leveleimre”
1488. májusától 1490 novemberéig	Valószínűleg Ferrara	Aragóniai Eleonóra	Beltrame Costabili	3. levél alapján (Vestigia 1701? – Benciót nem említi név szerint)
1489 márciusától 1490. február 6-ig	Valószínűleg Esztergom	Augusto Bencio	Aragóniai Eleonóra	„Mátyás király megérkezésekor” – 2. levél
1491 tavaszától júniusig	Valószínűleg Ferrara	Aragóniai Eleonóra	Beltrame Costabili	Pauliza megérkezése (3. levél)
1495 vége-1496 januárja	?	Pietro Maria Montolino	Augusto Bencio	5. levél alapján
1496., ha Fusco eleget tett Bencio kérésének	?	Estei Hippolit nevében hamisítva Tommaso Fusco	Aragónai Beatrix	5. levél alapján

5 Ld. Források, 5, 7, 10. levél.

6 BERZEVICZY 1908: 400.

1495 második felétől 1496 februárjáig	?	Estei Hippolit	Augusto Bencio	6. levél alapján („amely levelet Főtisztelendőséged írt nekem”)
1495 második fele – 1496 februárja	Bécsújhely	Pietro Maria Montolino	Augusto Bencio	7. levél alapján

Augusto Bencio családja

Augusto Bencio életéről kevés információ áll a rendelkezésünkre. Születési ideje és helye nem ismert, ahogy a képzettségére vonatkozó ismereteink is hiányosak.

Ami biztos, hogy a befolyásos toszkán Benci- vagy Benzi-család sarjának tekinthetjük.

Magyar szempontból különösen érdekes személyiség az életrajzi lexikonban szereplő[7] Andrea Benzi (1300-as évek közepe – 1437) Spalato (ma: Split, Horvátország) címzetes püspöke, aki magával Luxemburgi Zsigmond magyar királlyal is kapcsolatban állt, sőt, egy ideig az ő udvarában is élt, majd 1414-ben kalocsai érsek lett.[8]

A család kétségkívül legismertebb tagja Augusto nagyapja, a sienai születésű Ugo Benzi, humanista gondolkodó és orvosprofesszor.[9] Filozófiai művei a *De logicae artis ratione* (valószínűleg 1399), Arisztotelész *Parva naturalia*jának kommentárja és az orvosfilozófiai témájú *Quaestiones*. Gyakorlati orvostani munkái a *Consilia*, a *Trattato circa la conservazione de la sanitade*, valamint a Niccolò d'Estéhez írott *Consiglio*. Fiai közül három, Socino (az apja emlékét megörökítő *Vita Ugonis* szerzője), Andrea és Francesco szintén orvos lett.

Dean P. Lockwood Ugo Benciről szóló monográfiájában említést tesz tanulmányom kulcsfigurájáról, Augustóról, mint Ugo harmadik fia, Francesco Benzi gyermekéről, bár erre vonatkozó forrását nem jelöli meg.[10] A tanulmányában tárgyalt Francescóról nem tudjuk, hogy mikor született, de Socinónál és Andreánál egészen biztosan fiatalabb volt. 1447 júniusában még a Firenzei Egyetem orvostanhallgatói között találjuk, 1450-ben pedig bár már 25 lírás fizetéssel a Ferrarai Egyetemen tanít, jóval elmarad bátyjai mögött, akik ekkor már az élmezőnybe tartoztak (Andrea ekkor 120, Socino pedig 125 lírát keresett).[11] 1487. január 28-án

7 NN 1966: 710-712.

8 Ld. KATONA 2001: I, 223–227. A szerző a következő névalakokat sorolja föl: Benzi(s) de Gualdo, Brunsei, Brunzei, Brentiis, Bentiis. Engel Pál *Archontológiá*ja (ENGEL 1996) szerint *Benzi de Gualdo András* 1413–1419. április 24-ig volt kalocsai érsek.

9 Vö. NN 1966, LOCKWOOD 1951.

10 LOCKWOOD 1951: 170.

11 Vele kapcsolatos forrásokkal nekem is volt szerencsém foglalkozni: ASMo C. Misc. Mat. Medici e medicina b. 19. (Benzi Francesco). Az 1477-83 között keltezett dokumentumok mind azzal kapcsolatosak, hogy Francescót mások „kölcsön kérték” az Estéktől, és itt meg lévén elégedve szolgálatával, méltatják, sőt, maguknál akarják tartani.

halt meg, éppen abban az évben, melynek derekán fia, Augusto, Magyarországra került.

Feltételezésem szerint Augusto Bencio magyarországi küldetésében mindenképp szerepet játszhatott az, hogy családja az Esték bizalmát és megbecsülését élvezte, emellett Andrea egykori kalocsai érsek révén a magyarországi elit számára sem lehettek egészen ismeretlenek, és akár kapcsolatokkal is rendelkezhették.

Bencio élete

Augusto Bencio születési ideje nem ismert. Annyit tudunk, hogy Magyarországra érkezésekor minden bizonnyal már középkorú, vagy talán idősebb lehetett, mivel Beatrix 1487. május 25-én keltezett levelében arra kéri Eleonórát, hogy az érkező Hippolittal küldjön egy „magasan képzett, megbízható és jószándékú" orvost, aki ne legyen nagyon fiatal.[12]

Az 1496. március 4-én keltezett levélből tudjuk, hogy 1487-ben érkezett Magyarországra,[13] és az utolsó kettőből pedig azt, hogy Hippolit kíséretében visszatért Itáliába, ahol továbbra is az érsek szolgálatában maradt.[14] Halálának helye és ideje nem ismert. A legkésőbbi forrás, amely említi, Estei Hippolit 1499. május 27-én keltezett, Estei Herkules ferrarai herceghez írott levele.

Életére vonatkozóan a levelekből csak néhány apróságot tudhatunk meg. Az első levélben Bencio beszámol arról, hogy Beatrix megbízásából Szlavóniába utazott azért, hogy a királyné egyik familiárisát meggyógyítsa. Ugyaninnen tudjuk, hogy sógorát Ludovico Bruzzinak hívták, és az ő pénzét volt kénytelen használni. Ahogy ő fogalmaz:

> „Nekem járt bizonyos összeg az udvartól, és minthogy sógorom, Ludovico Bruzzi ennek terhére vásárolt számomra, én e járandóságot átruháztam rá. Most arról értesített, hogy az udvartól nem kap egy fillért sem. Úgyhogy azt kérem, és azért könyörgök méltóságodnak, hogy levéllel járjon közben értem Niccolò Ariostónál, hogy méltóztassék odaadni a mondott pénzt sógoromnak, azért, hogy a sógorom részéről ne legyek levelek által zaklatva."[15]

A második levélben azt olvashatjuk, hogy Bencio nem érezte jól magát Magyarországon, a magyarokkal szemben kiérződik az ellenszenve, emellett szakmai visszafejlődéstől tart.

---

12 „Quantunche con lo signore don Hippolito venga uno medico cognoscimo (…) uno che sia ben docto, fidato et da bene et non sia multo iovene (…). Anchora la pregamo lo voglia mandare prestissimo et, se fosse possibele, volando nanzi la venuta de epso signore Don Hippolito (…)." ASMo C. Est. Prin. Ungh. b. 1623/2. Közli GUERRA 2010: 119–120.

13 Ld. Források, 6. levél.

14 Ld. Források, 9, 10. levél.

15 Ld. Források, 1. levél.

> „nekem háborog a lelkem, kevés a betegem, azok is magyarok, akik másképp szeretik magukat gyógyítani, és ahhoz, hogy elmélyedjek a tudományokban, rossz a hely, így végül szükségszerű lesz, hogy teljesen elbutuljak, ami ha megtörténik, uramnak se lenne jó."[16]

A harmadik levélben Bencio két-háromhónapnyi szabadságot kér Eleonórától, hogy hazatérhessen bizonyos – saját és fivérei – elrendezetlenül hagyott ügyei elintézése végett. Ugyaninnen tudhatjuk, hogy ő volt testvérei gyámja. Arra viszont, hogy mik voltak ezek a bizonyos ügyek, a levelekből nem derül fény.

A Tommaso Fuscónak írt, 1496. február 8-án keltezett levélben utal egy nyáron esedékes találkozásra Pietro Maria Montolinóval.[17]

Ugyanebből a levélből derül ki, hogy Bencio érdekei érvényesítéséért adott esetben korrektnek nem éppen nevezhető eszközöket is felhasznált. Az eset elmesélését Bencióra bízzuk:

> „Továbbá van a királyi felségtől [Beatrix királyné] Piero Antonio Calderini számára 124 forintnyi kifizetésem, amit ő maga adott oda nekem indulás előtt, hogy vigyázzak rá. Anélkül, hogy további kellemetlenséget okozzak őfelségének, méltóságodat [Tommaso Fusco] szeretném megkérni, hogy ha tud írni egy jól és meleg szavakkal megfogalmazott levelet – és ahogy hiszem, tudna – őfőtisztelendősége [Estei Hippolit] nevében az említett Pietro Antoniónak, arra kérve, hogy óhajtson engem kedvezményezettnek, és hogy szeretetéből akarjon engem kifizettetni. [Ezt] anélkül [tegye], hogy egyebet mondana őfőtisztelendőségének, és ha mégse tűnik úgy Méltóságodnak, hogy őfőtisztelendő urasága tudta nélkül meg tudná tenni, arra kérem, hogy [tegyen] az elmondottak szerint, és járjon közben értem levéllel; nagyon bízom Méltóságodban, és méltóztassék az első küldönccel írni, és címezze azt nekem."[18]

Hogy ez az ötlet végül megvalósult-e, arról nincs adatunk, ám mivel a későbbi levélben nem tesz említést róla, Hippolitnak viszont írni kényszerül a kifizettetése ügyében, ezért feltételezhetjük, hogy nem történt meg.

Az 1496. februári és március 16-i levelek tanúsága szerint pedig Bencio Magyarországon szerény orvosi jövedelmét borkereskedelemmel egészítette ki, amiről majd a későbbiekben lesz szó.[19] Az 1498. április 25-én keltezett leveléből tud-

---

16 Ld. Források, 2. levél.

17 Egészen pontosan Bencio arról tájékoztatja Fuscót, hogy megkapta Montolino levelét, amiben a lováról ír, ám még nem érkezett meg hozzá, és állítólag Győrben van. Mivel Benciónak nincs saját lova, ezért nem is tudja elküldeni oda szolgáját, hogy megnézze, de ha végre megérkezik a ló Esztergomba, akkor az orvos úgy fog vele bánni, mintha a sajátja lenne. Ld. Források, 5. levél.

18 Ld. Források, 5. levél.

19 Ld. Források, 5 és 7. levél.

juk, hogy ezelőtt nem tartózkodott folyamatosan Hippolittal, hanem csak akkor küldtek érte, amikor az érsek megbetegedett.[20]

Az 1498. szeptember 6-i levélben Ferrarából kéri Tommaso Fusco közbenjárását bizonyos ügyekben, illetve számos utalást tesz más udvaroncokra, például messer Pandolfinóra.[21] A dokumentum érdekessége, hogy kapcsolódik hozzá egy más kézírással valószínűleg a herceghez („Illustrissimo signore mio") írott, befejezetlen cédula, amely mintegy post scriptumként a levélre van ragasztva. A témája az árvíz, illetve a gátépítés. A két dokumentum közötti kapcsolatot eddig nem sikerült feltárnom, mindenesetre kizártnak tartom, hogy eredetileg is egybe tartoztak, illetve kétlem, hogy ezt a levéltöredéket valaha is elküldték volna, sokkal inkább tűnik piszkozatnak.

Ami a szakirodalmat illeti, Augusto Bencio nevével mindössze négyszer találkoztam, melyek közül az egyik Venturi Barbolini tanulmánya,[22] ahol Benciót is megemlíti a Hippolittal együtt érkező udvari alkalmazottak felsorolásakor, a másiodik Lockwood idézett Ugo Benzi-monográfiája, ahonnan azt tudjuk meg, hogy Augusto Francesco Benzi fia volt, a harmadik publikáció, amely megnevezi őt, Schultheisz Emil Magyarországon tevékenykedő olasz orvosokról szóló cikke. Ő Benzo Ágoston névalakot használ, és a fizetésére vonatkozó adatokat a szakirodalomból forrásmegjelölés nélkül átemeli.[23] Végül Alfonso Morselli 1957-ben megjelent munkájában két helyen is megemlíti Benciót, mint a Hippolittal érkezett, „medico per famiglia" státuszban lévő orvost.[24] (Ezzel szemben a Bencióval érkező másik orvos, Antonio Maria Benintendi-Sbelzarino címe „medico de monsignore" volt, és évi 300 forintot kapott). Ő is megerősíti, hogy Augusto évi 200 forintra volt jogosult. A neve említése nélkül ugyan, de Kubinyi András két tanulmányában is szót ejt arról, hogy Hippolit orvosa évi 200 forintot kapott, ami hatalmas összegnek számított.[25]

A Vestigia adatbázisban a számadáskönyveken kívül több dokumentumot is találunk, amely Bencio nevét is megemlíti. A legkorábbi a Modenában őrzött Estei Herkules által 1487. június 17-én Beltrame Costabilihez intézett követutasítás, mely az érseki udvar új kinevezettjeit és fizetésüket tartalmazza.[26] Bencio névalakja itt Augustino Benzo, és az érseki kíséret orvosaként említi. Jövedelme 200 forint, vagyis a már említett kutatók adatai helytállónak bizonyulnak. Szintén érdekes az 1490. május 7-én keltezett, a Milánói Állami Levéltárban őrzött követjelentés, amelyet Maffeo da Treviglio írt valószínűleg Giovanni Galeazzo Maria Sforzának.[27] Ez a dokumentum Benzo névalakot használ, és az orvost bizonyos el-

20 Ld. Források, 9. levél.

21 Beszámolója szerint Bencio 1498. szeptember 6-án Pandolfinóval és egy bizonyos Matteóval reggelizett. Ld. Források, 10. levél.

22 VENTURI BARBOLINI 2002: 56.

23 SCHULTHEISZ 2004.

24 MORSELLI 1957: 21, 47.

25 KUBINYI 1970: 63, 1985: 69.

26 ASMo C. Est. Amb. Ungh. b.2/19,1. (=Vestigia 2170.)

27 ASMi PE Ungheria 642/5,3. (=Vestigia 242.)

hunyt Francesco rokonának tartja. Ez az utalás minden bizonnyal Bencio már tárgyalt híres apjára vonatkozik. További forrás az a Beatrix megbízásából Costabili által Eleonórának írt 1491. március 18-án írt levél, mely szintén említést tesz az orvosról Augustino Bencio névalakot használva.[28] Itt Costabili beszámol arról, hogy Bencio már Beatrixot is értesítette arról, hogy haza akar térni, és a további teendőkről Eleonórát kérdezi.

Beltrame Costabili 1492. március 22-én kelt levelében szintén említést tesz Aragóniai Eleonórának Bencióról.[29] Ez a dokumentum is Augustino Bencio névalakot használ. Arról számol be a hercegnénak, hogy a doktor tőle kérte mihamarabbi kifizetését, Beltrame viszont azt írta Benciónak, hogy nem tűnik neki úgy, hogy megteheti, de kérni fogja a hercegnét, mert úgy véli, hogy megérdemelné.

Donato Aretino, Hippolit helynöke 1494. november 20-án Hippolitnak Esztergomból írt levelében arról tudósít, hogy maestro Agustino Benzo három nappal azelőtt útra kelt.[30]

Egy további, Modenában őrzött levél is érdekes lehet számunkra.[31] Az 1496. február 10-én keltezett levelet Beatrix írja Hippolitnak egy bizonyos Rhodoan halála kapcsán, aki „Pispekiben" lakott. A királyné arra kéri az érseket, hogy az elhunyt hátrahagyott javait adja Benciónak. A névalak itt „maestro Augustino Bentio". Beatrix kiemeli az orvos buzgóságát és hűségét. A levél tanúsága szerint az adományozás mind a Pispekiben található ingóságokra, mind pedig az ottani ingatlanvagyonra is vonatkozott. 1498. május 31-én Aretino Esztergomból Hippolithoz írt levelében megemlíti maestro Augustinót, akinek kifizetéséről a helynök az érsek Velencében tett rendelkezései szerint intézkedik.[32]

Az általam ismert legkésőbbi forrás, ami Bencióval kapcsolatos, a már említett levél, amelyet Estei Hippolit 1499. május 27-én Milánóból írt apjához, I. Estei Herkuleshez, amelyben a nemsokára megérkező Benciót a herceg kegyeibe ajánlja. Ahogy ő fogalmaz: „(…) az irántam való szeretetből kegyeskedjen őt kedvezményezettként fogadni és viseltessen iránta azzal a jóindulattal az ő dolgaiban, mintha az én saját dolgaimról lenne szó."[33] Egy forráskiadványban találkozhatunk még Bencio nevével Augustino Benzo névalakot használva. Ez Fraknói Vilmos dokumentumgyűjteménye, ahol Hippolit 1490. október 6-án elkészített könyvjegyzékét közli, melyet tanúként másokkal együtt Bencio is szignált.[34]

Mint a fentiek mutatják, Benciónak élete részletein kívül a névalakja is kérdéseket vet föl. Az első levelet Augusti Benciusként írja alá, a másodikat feltételez-

28 ASMo C. Est. Amb. Ungh. b.2/20/10. (=Vestigia 2953.)

29 ASMo C. Est. Amb. Ungh. b.2/21/1/10. (=Vestigia 3018.)

30 ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 3/11,8. (=Vestigia 1334.) A Donato Aretinóval kapcsolatos dokumentumok Augusto Benciót érintő vonatkozásaira Domokos György hívta föl a figyelmemet, akinek ezt itt köszönöm meg. A levelet ugyanebben a kötetben közli tanulmányában 8. számmal.

31 ASMo C. Est. Prin. Ungh. b.1623/2. 6,2. (=Vestigia 2124.) Közli GUERRA 2010: 201.

32 ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 3/20,2. (=Vestigia 1430.)

33 Ld. Források, 11. levél.

34 FRAKNÓI 1878: 145.

hetően Augustin' Bencius,[35] a harmadikat Augos Bencius, a negyediket Augusti Bemcius, az ötödiket Augusti Bencius, a hatodikat Augusti Bencius, a hetediket pedig ismét Augusti Bemcius néven írja alá, míg a kilencediknél Augustinus Bemciust használ, a tizediknél pedig Augusti Benciust. Én azért a Bencio alakot használom, mert Bencio saját – latin nyelvű – aláírásából ez a nyelvtörténetileg leginkább valószínűsíthető forma.

A levelekben az érseki udvar számos személyisége kerül említésre. Nem meglepő módon sokat foglalkozik Estei Hippolittal, gazdájával, az esztergomi érsekkel, Beatrix unokaöcsével. Nevével a neki címzett levélen kívül összesen csak egy, az 1496. március 16-án kelt dokumentumban nem találkozhatunk. Mátyásra az első („a főtisztelendő érsek úr jól van, és gyakran van a királyi párral, akik őuraságának nagyon a kedvében járnak.") és a második levélben („Én a kifizetésemről beszélek, amely oka volt annak, hogy őfelsége, Mátyás király megérkezésekor elbocsátásomat kértem Excellenciádtól.") tesz rövid utalást. Beatrixról az első, a második, az ötödik és a hatodik levélben esik szó, melyek közül az utolsóban kifejezésre jut az orvos és a királyné közötti ellentét. Ahogy ő fogalmaz: „Ezekben a legutóbb eltelt napokban kifizetésemet akartam a felséges királynétól azon az alapon, amely levelet főtisztelendőséged írt nekem a kifizetésem összegéről, de nem csupán nem akarta megtenni nekem azt, hanem szinte fenyegetően lépett fel."[36]

Az első levélben említést tesz sógoráról, Ludovico Bruzziról és Ludovico Ariosto humanista költő apjáról, Niccolò Ariostóról. Az érseki kormányzót, Beltrame Costabilit a második és a harmadik levélben említi, és szemmel láthatóan erős ellenszenvet érez iránta. A második és a harmadik levélben, vagyis 1491 márciusában és júniusában van szó egy bizonyos Paulizáról, vagyis Paulicióról, a küldöncről. Az 1491. június 25-i levél post scriptumában olvashatunk Francesco da Bagnacavallóról, Hippolit kincstárnokáról és kamarásáról.[37] A negyedik levélben (1492) ír egy bizonyos fűszerész mesterről, aki haza akar menni, viszont az ő neve nem derül ki. A Tommaso Fuscónak, Hippolit titkárának írt mindkét levélben (1496. február 8. és március 16.) ír Pietro Maria Montolinóról, aki – ahogy azt a Vestigia adatbázis is tanúsítja – élénk levelezést folytatott Fuscóval.[38] Az 1496 februárjában kelt levélben tesz említést Piero Antonio Calderiniről, a pécsi prépost szolgájáról. Itt említ meg egy bizonyos don Zoanét is, aki talán Giovanni da Bagnacavallo „capellano", vagyis káplán.[39] A Hippolitnak írt levélben az egri püspökre panaszkodik, aki ekkor már *de facto* Bakóc Tamás volt.[40] „Eger püspöke azt mondja, hogy az érsekség összes tizede neki lett ígérve, és azt akarja, hogy így is legyen. Nem tudom, kinek panaszkodhatok, főtisztelendőségednek, vagy kegyel-

35 A papír az aláírás helyén kicsit megrongálódott.

36 Ld. Források, 6. levél.

37 BERZEVICZY 1908: 399.

38 Ld. Források, 5. és 7. levél.

39 Vö. Vestigia 386.

40 Az egri érsekek listáját ld. http://www.staff.u-szeged.hu/~capitul/topogr/eger_ppk.htm Utolsó letöltés: 2018. október 21.

med hivatalnokainak-e, mert úgy érzem, hogy kettejük közül egyik vagy egyik és másik által is meg lettem csalatva."[41] A hetedik levélben jelenik meg az esztergom-szentistváni prépost (Gosztonyi András) pincemestere.

A kor legfontosabb politikusaival kapcsolatban Bencio kevés újdonságot árul el. Az 1488-ban keltezett leveléből tudhatunk Beatrix háromnapos lázáról: a betegség során hét hidegrázása volt, ám ezek után szerencsésen felépült. Bencio szerint ez a tünetegyüttes Beatrix valamilyen korábbi betegségének maradványaként jelentkezett. Bencio is megerősíti a királyi pár szimpátiáját Hippolit iránt. Beatrixra a továbbiakban csak a kifizetetlenség kapcsán tartalmaznak utalásokat a levelek. A második levélből tudhatjuk, hogy Costabili utasítást kapott Eleonórától, hogy próbáljon meg fizetésemelést kieszközölni Bencio számára Beatrixnál. A levelek nyelvi megformálásáról még fordításban is sokat elárul ez a néhány sor: „(…) s amelyből értesültem, hogy fenséged írt a kormányzó úrnak, hogy ne csupán kifizessen engem, hanem érje el a felséges asszonynál, hogy a jelen idő lehetőségeihez mérten növelje a fizetésemet, amiért is végtelenül hálás vagyok excellenciádnak, mert látom, hogy nem csak megemlékezik egyik legkisebb szolgájáról, hanem minden kényelmét és javát óhajtja. De mit ér írni olyasvalakinek, aki nem tud, vagy úgy tesz, mintha nem tudna semmit tenni? Őurasága, ahogy én ítélem és látom, nagyon keveset vagy semmit nem tehet, és ha tehetne, akkor sem tenne, mert amikor tehette, akkor sem akarta, hanem folyamatosan szavakkal és hiú reménnyel lakatott jól engem."[42] A Hippolitnak írt levél szerint Beatrix kétségbe vonta Bakóc Tamással együtt Bencio jogosultságát a kérdéses tizedekre.

Bencio Estei Hippolitról természetesen viszonylag sokat ír. Az első levélből megtudhatjuk, hogy a királyi pár szeretetét élvezi, és jól van. 1492-ben[43] Bencio így tudósít gazdájáról: „Méltóságod legnemesebb és főtisztelendő fiáról, uramról fogok írni, aki, Istennek hála, egészséges és olyan nagyra nőtt, hogy jelenleg úgy tűnik nekem, hogy valóban gazdám és uram, holott korábban nekem nem így tűnt. Őfőtisztelendő urasága idén húsvétkor bíborosi ruhájába öltözött, amiben már igazán férfinak látszott." Ebben a levélben arra kéri Eleonóra hercegnét, hogy próbáljon meg intézkedni Itáliában, hogy Hippolit minél hamarabb megkapja a bíborosi kalapot. A kilencedik levélben pedig jelentést tesz Herkules hercegnek arról, hogy Hippolit 1498 húsvétján belázasodott. Ekkor érte küldtek, ő pedig azonnal átszállította a meglehetősen lengén öltözött érseket egy közeli faluba, ahol sikeresen csillapította a lázat és a fluxust, illetve további hidegrázások sem jelentkeztek már: „és kevés posztóba lévén felöltözve Őfőtisztelendősége, ez volt az oka annak, hogy belázasodott, ami miatt ma a harmadik hidegrázás várt rá, de már elmúlt."[44]

Mátyásra az első levelet leszámítva semmi utalás nincs, leszámítva azt, hogy a második levélben megemlíti, hogy már Mátyás egyik megérkezésekor elbocsátá-

41 Ld. Források, 6. levél.
42 Ld. Források, 2. levél.
43 Ld. Források, 4. levél.
44 Ld. Források, 9. levél.

sát kérte. Mátyás király itinerárium alapján feltételezhető, hogy ez a „megérkezés" az 1489 márciusától 1490. február 6-ig terjedő időszakra esik, ekkor tért vissza ugyanis a király (egy rövid győri tartózkodást leszámítva) huzamosabb időre Magyarországra, ami már átfedésben van Bencio ittlétével.[45] II. Ulászlót név szerint a levelek egyáltalán nem említik, egyedül az utolsó levélben találunk arra utalást, hogy Bencio valószínűleg neki is elküldött nyolc pintet Fusco borából.[46]

Bencio levelei bepillantást engednek az érseki udvar mindennapjaiba, az erőviszonyokba és Bencio saját kapcsolataiba. Mint már korábban is említettük, szembeötlő Bencio bizalmatlansága Beltrame Costabili felé, valamint az érdekütközés Bakóc Tamás egri püspökkel. Feltételezhetően Tommaso Fuscóval jó kapcsolatot ápolt.

Egyéb témába sorolható történelmi adalék az 1495–96. évi rendkívül hideg télről való beszámoló az 1496. februári levélben,[47] illetve az 1498 szeptemberében írott levél tisztázatlan post scriptuma egy árvízről, amelynek sem ideje, sem pedig helye nem ismert.[48]

A levelek témái

A levelek tartalmukat tekintve három fő témát ölelnek fel. Az egyik a gyógyászat, amelyről – a kilencedik levelet leszámítva, amely teljes egészében erről szól – meglepő módon kevés szó esik. A másik Bencio orvosi jövedelmének kiegészítése, vagyis a fentebb említett borkereskedői tevékenység, az iratok harmadik központi témaköre azonban kétségkívül a doktor anyagi helyzete és kifizetetlensége.

Gyógyászat

A korabeli magyar egészségügy helyzetére mindössze három helyen találhatunk rövid utalásokat. Az első levélből tudhatjuk, ahogy már korábban említettük, hogy Benciót adott esetben akár Szlavóniába is elküldték Beatrix egyik familiárisához, valamint Beatrix egészségi állapotával is foglalkoznia kellett, noha Bencio hivatalosan csak az esztergomi udvar orvosa volt. A második levélből tudjuk, hogy Bencio nagyon elégedetlen volt a magyarországi helyzettel, panaszkodott a kevés magyar betegére, akik más gyógyulási módokat preferáltak, és alkalmatlannak tartotta az országot, hogy a tudományokban elmélyüljön. A helyzetet olyan rossznak tartotta, hogy teljes szakmai leépüléstől tartott. Az 1492-ben írt levéllel együtt küldött egy listát is a hercegnének az orvosi felszereléséből hiányzó dolgokról, melyek megküldését kérte, és amit a fűszerésszel együtt állítottak össze. Sajnos ez a lista azonban nem állt rendelkezésemre. A továbbiakban arról tájékoz-

45 Horváth 2011: 129–131.

46 „Ha én nyolc pint borért, amit elküldök a királynak megbízatásomból, ha én adtam a lektor őrkanonokjának, bár kétlem, hogy nem lopta". Ld. Források, 10. levél.

47 Ld. Források, 5. levél.

48 Ld. Források, 10. levél.

tatta Eleonórát, hogy a gyógyszerész távozni készül, ezért egy új szakember küldését kérte. 1498 áprilisában a már említett módon beszámol Herkules hercegnek Hippolit betegségéről és gyógyulásáról, de a gyógymódokról, gyógyszerekről nem szól részletesen.

Borkereskedelem

Mint már utaltunk rá, Bencio az orvosláson kívül borkereskedéssel foglalkozott Magyarországon. 1496 februárjában azt írja Tommaso Fuscónak, hogy borát még nem adta el, de nagy tételben, készpénzért a királyné udvarának tervezi eladni. Bővebb információval viszont a hetedik, vagyis az 1496. március 16-án kelt levél szolgál. Ebből megtudhatjuk, hogy Fusco borából 100 pintet adott 1 forint 90 dénárért. Az összesen 96 köböl bor, ahol egy köbölt nyolc pinttel számolt, eladásából, az előbbi árral számítva 14 forint 59 dénárt várhatott. Néhány sorral lejjebb a 8 pintet 16 dénáros egységáron jelzi, amely csak kevéssel magasabb: 15 forint 36 dénárt eredményezne. A méréshez előbb leméretett nyolc pint vizet a szentistváni prépost pincemesterével a hitelesség jegyében, amellyel a borokat is ellenőrizték, ám az egyik hordóból meglepően kevés bor került elő: Bencio szerint legalább 110 köböl hiányzott.

Idézem doktorunkat: „Eladtam a kegyelmed [vagyis Fusco] borát az alábbiak szerint. 100 pintet adtam egy forint kilencven dénárért. 96 köbölnyi volt; egy köbölt nyolc pinttel számolva, és ahogy nekem elmondta a szolgám, volt közte 3 nagyon zavaros, és ő mindig jelen volt az eladásnál. Azelőtt, hogy elkezdődött a megtöltés, kimértem egy fakupával a szentistváni prépost pincemesterének 8 pint vizet, és megjelöltem, és azzal a mértékkel lett eladva. Csak azon csodálkozom, hogy az egyik hordóból olyan kevés bor került elő, hogy legalábbis úgy becsülöm, hogy 110 köböl fehérbor nem tudom, hova ment kárba. A hiányt aranyra fogom váltani, és ha akarja, elviszem akár veszélyek árán is, amit saját költségemre intézek ezen a 8 pintenként 16 dénáros áron."[49]

Pénztelenség

A levelek központi témaköre kétségkívül a pénz, pontosabban a pénztelenség. Az első levélben valamilyen közös kasszából járó, eddig meg nem kapott pénzről ír a hercegnének, aminek következtében kénytelen volt a sógora, Ludovico Bruzzi pénzét fölhasználni, viszont már ő sem tud több pénzt szerezni, így arra kéri Eleonórát, hogy járjon közben az ügyében.

A második levélből megtudhatjuk, hogy noha Eleonóra írt Costabilinak, hogy fizesse ki Benciót és próbáljon meg számára fizetésemelést elérni Beatrixnál, az orvos mégsem tartja elegendőnek ezt a megoldást, mivel szemmel láthatóan nem bízik a kormányzóban, mert „őurasága, ahogy én ítélem és látom, nagyon keveset vagy semmit nem tehet, és ha tehetne, akkor sem tenne, mert amikor tehette, ak-

49 Ld. Források, 7. levél.

kor sem akarta, hanem folyamatosan szavakkal és hiú reménnyel lakatott jól engem."

Ebben a levélben Bencio határozottan követeli vagy kifizetését, vagy felmentését, és a hercegnénél egyenesen szerződésszegésre tesz panaszt kifizetése elmaradása miatt. Saját bevallása szerint szolgálata első napjától kezdve mindössze 255 forintot kapott (éves jövedelme elméletileg 200 forint volt), de ezt részben elköltötte, részben pedig ellopták tőle, így jelenleg semmi pénze sincs, sőt, nyár végén már ingóságai eladására kényszerült, így tájékoztatja a hercegnét, hogy ha Eleonóra továbbra sem fizetné ki, akkor kénytelen lesz elmenekülni innen, és ha esetleg hibázik ezzel, akkor a hercegné Ferrarában megbüntetheti majd. A harmadik levélben egy bizonyos neki ígért tizedbérlet nagy részének kifizetését követeli, ismételten hangot adva bizalmatlanságának Costabilivel szemben. Az ötödik levélben a már említett módon Tommaso Fusco közreműködését próbálja elérni kifizetése ügyében, titokban, és ezen levél post scriptumában utal valamilyen 2 forint 1 dénárra, amivel tartoznak neki, ám ezt a részlet nem világos. Az 1496. március 4-én Hippolitnak írt levélben, ahogy már korábban szót ejtettünk róla, határozott felháborodásának ad hangot, mivel úgy érzi, hogy becsapták. Bencio szerint a királyné nem rendelkezhet ezek fölött a tizedek fölött, és arra kéri az érseket, hogy az egri püspök által állíttasson ki számára váltót, vagy más módon rendezze az ügyet, mert „Hogyha kérésemnek eleget fog tenni így főtisztelendőséged, uralkodóhoz illően fog eljárni és minden férfihoz és jó úrhoz méltóan". Az utolsó levélben Bencio kifizetetlenségére nem találunk utalást.

Az első kérdés, ami bennem fölmerül, Bencio szavahihetőségére vonatkozik. Noha kétségkívül valóban lehettek problémák az érseki udvar alkalmazottainak kifizetésével, valóban olyan súlyos volt a helyzet, mint amennyire a levelek mutatják? Bencio tényleg nehéz sorsú, szinte nyomorban tengődő, áldozatkész értelmiségi volt, vagy csak egy karrierista udvaronc, aki minden eszközzel a saját meggazdagodásán munkálkodott? Feltételezésem szerint az igazság valahol a két véglet között lehet, hiszen Costabili 1492-ben maga is említést tesz Bencio kifizetetlenségéről, másrészt a Hippolit nevében Fusco által hamisítandó levélre vonatkozó kérésből láthatjuk, hogy az orvos nem mindig választott egyenes utat céljai elérése érdekében, illetve kis túlzásnak tartom azt is, hogy valóban mindenét el kellett adnia 1495 nyarán a túlélése érdekében, az udvari levelekből pedig kitűnik, hogy Benciót nagyon is elismerték. Kuffart Hajnalka szerint Hippolit számadáskönyvei alapján Bencio panaszkodása jogos volt, az érseki udvarban valóban gyakran nem fizették ki az alkalmazottakat.[50] Doktorunk éves jövedelme 200 forint volt, ám például 1487-ban is csak mindössze 36 forintot kapott, ami annak ellenére, hogy ez egy csonka év volt, aránytalanul kevés.

A kifizetések kapcsán fölmerülő másik témakör az esztergomi érseki udvar korabeli működése, vagyis az a kérdés, hogy pontosan kinek a dolga volt Bencio kifizetése. Több lehetséges válaszunk is van. Egyrészt természetesen fölmerül maga az esztergomi érsek, vagyis Hippolit. Másrészt Herkules követutasításából

50 KUFFART 2013, 2015.

és az Eleonórának címzett levelek alapján feltételezhetjük, hogy a ferrarai Este-udvarnak is kötelességei közé tartozhatott legalább részben fedezni Hippolit és udvara kiadásait. Nem mellékes azonban a magyar királyi pár szerepe sem, hiszen a források tanúsága szerint Beatrix maga is személyesen foglalkozott Bencio ügyével.

Fügedi Erik szerint a hatalmas bevételek ellenére az érsekség soha nem fizette ki rendesen az alkalmazottakat, akik gyakorlatilag a hitelezőivé váltak.[51] A tartozásokat gyakran egyes jövedelmek átengedésével rendezték, esetünkben valószínűleg ez áll a Bakóccal való tizedbérlettel kapcsolatos konfliktus hátterében is, és a Beatrixra vonatkozó panasz („ő királyi felségének nem járnak az elmondott tizedek")[52] is jogosnak tűnik, mivel Fügedi is beszámol arról, hogy a királyné szinte teljesen szabadon használta magáncélokra az érsekségi jövedelmeket.

Bencio társadalmi helyzete és a kor orvostörténeti háttere

Bencio leveleiben számomra különösen feltűnő, hogy noha politikailag nagyon viharos és eseménydús korban születtek, az aktuális eseményekre gyakorlatilag semmilyen utalást nem találunk. Ennek feltételezésem szerint két oka lehetett. Az egyik az, hogy Bencio tudatosan tartotta magát távol a politikától, a későbbiekben esetlegesen ellene felhasználható utalásoktól, állásfoglalástól, hiszen bárki legyen is a következő uralkodó, és bármi legyen Beatrix, Corvin János, II. Ulászló és Hippolit sorsa, az esztergomi érsekség a jövőben is létezni fog, orvosra pedig a Magyar Királyságban a továbbiakban is szükség lesz, tehát a saját karrierje szempontjából előnyösebb kizárólag a saját dolgával törődnie. A másik lehetséges magyarázat az, hogy a korabeli orvosoknak egyszerűen nem volt olyan társadalmi presztízse, hogy politikai kérdésekkel egyáltalán foglalkozhattak volna.

Jacques Le Goff *Az értelmiség a középkorban* című művében foglalkozik az értelmiségiek státuszának kérdésével. [53] Szerinte a középkorban a jövedelem formája szabta meg az értelmiségiek helyzetét. Ha bért kaptak, akkor „munkásnak", ha pedig javadalmat, akkor kiváltságosnak számítottak. Bencio ezen besorolás alapján a két csoport között helyezkedik el, hiszen noha évi 200 forint volt a bére, mégis saját bevallása szerint jártak neki bizonyos tizedbérletek, tehát valamiféle javadalom fölött is rendelkezett. Ez a helyzet azonban a reneszánszra részben megváltozott, ugyanis Le Goff szerint a XIV. század végére – XV. század elejére tehető az ún. „értelmiségi kaszt" megszületése, amikortól kezdve az egyetemi végzettségűek teljesen nemesi életmódot vettek föl.[54] Így Bencio már kétségkívül ennek a „kasztnak" lehetett a tagja.

Székely Sándor *Az orvostudomány története* című munkájában említést tesz arról, hogy a magyar királyok általában külföldi származású orvosaikat gyakran

51 FÜGEDI 1981b: 172–184.
52 Ld. Források, 6. levél.
53 LE GOFF 1979: 134.
54 LE GOFF 1979: 175–176.

látták el diplomáciai feladatokkal.[55] Ám Bencio annak ellenére, hogy sok szállal kötődött az udvarhoz, hivatalosan nem a király vagy a királyné orvosa volt.

Békés Enikő Galeotto Marzio műveinek orvosi és asztrológiai vonatkozásait kutató munkájában[56] egy rövid fejezetet szentel a XV. századi orvosok társadalmi helyzetének bemutatására. Szerinte a középkorban a jogtudósok és az orvosok folyamatosan vetélkedtek egymással, mindketten a saját szakmájuk primátusát akarva elérni az értelmiségi szakterületek között. Ezt az álláspontot részben megerősíti, részben pedig kiegészíti Grmek, aki kiemeli, hogy az orvostudomány elsőségéhez a középkorban az is hozzájárult, hogy számos más tudománnyal, így a logikával, az asztrológiával, az alkímiával és a filozófiával is szoros kapcsolatban állt, különösképp a természetfilozófiával hatottak kölcsönösen egymásra.[57] (Ezt az összefonódást figyelhetjük meg Ugo Benzi életútjában is.) A korban az orvostudomány elismertsége fölfutóban volt, Bencio pedig már minden bizonnyal az elismert és megbecsült orvosgenerációhoz tartozott.

A korabeli orvosok kettős helyzetéről tesz említést Kubinyi is, aki a középkori budai orvosok kapcsán emeli ki, hogy gyakran egyszerre viselték a középnemesi státuszra utaló *egregius* címet, emellett pedig a városi tanács tagjai is lehettek, polgári privilégiumokat élveztek, és gyakran foglalkoztak kereskedelemmel, mint tekintélyes mellékjövedelemmel, ahogy ezt a főúri alkalmazásban álló Augusto Bencio esetében is láthattuk.[58] Kubinyi másik, már korábban is idézett tanulmánya szerint egyébként Augusto Bencio fizetése az érsekségi udvaroncok közül a kormányzó és a kiskorú érsek nevelője után a harmadik legnagyobbnak számított.[59] Ezt cáfolja Alfonso Morselli, aki említést tesz Antonio Sbelzarinóról, aki szerinte Bencióval ellentétben nem évi két-, hanem háromszáz forintra tarthatott igényt.[60] (Hogy legyen viszonyítási alapunk: a korban egy gyalogos katona havonta 2, egy lovas pedig 3 forintot kapott.)[61] Vagyis a szakirodalom és a források alapján Bencio helyzete félig kiváltságos, félig függő lehetett, de kétségkívül nemesi életformára tarthatott igényt.

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy Bencio levelei érdekes forrásként szolgálnak egy korabeli főúri szolgálatban álló magyarországi olasz orvos életéről, valamint az esztergomi érseki udvar mindennapjairól. Utalást találhatunk a késő Mátyás-korban a magyarok és az „idegenek" közötti feszültségre, egy orvos szemszögéből is megismerhetjük Hippolitot.

55 SZÉKELY 1960: 71–93.
56 BÉKÉS 2014, 44–47.
57 GRMEK 1993: 309–315.
58 KUBINYI 1970: 67–68.
59 KUBINYI 1985: 69.
60 MORSELLI 1957: 47.
61 KUBINYI 1985: 71.

Források

1. Augusto Bencio Bécsből Aragóniai Eleonórának

ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 2. f. 1. (=Vestigia 2519.)
8 maggio 1488
Illustrissima et excellentissima duchessa, essendo lo reverendissimo monsignor, vostro fiolo, ali zorni passati in via per andare a Vienna, venne uno messo di serenissima rezina, el quale mi menò in Schiavonia per medicare uno servitore de quella. Dapoi tornato ala octava di pasqua, trovai sua maestà esser tornata quasi ale pristine sue forze. Da poi ala fine del mese passato a sua maestà sopravvenne una terziana semplice, et haverne hauto septe parosismi, de li quali lo septimo è stato tanto leziero che extimo non ne harrà più, et credo che dicta febbre sii più presto stata per qualche reliquia rimasta del mal passato che per altra caxone.

Lo reverendissimo monsignore sta bene per Dio grazia, et spesso sta cum le serenissime maestà da le quale molto e molto sua signoria è acarezata.

Io dovevo havere alcuni dinari dal comune, e perché mio cugnato, Ludovico Bruzzi, ne haveva spexo alcuni per mi, ge havevo consignato quilli. Al presente suo avisato da lui come non ne può retrare uno soldo per tanto prego e suplico vostra domina signoria che quella faci comissione di bono inchiostro a Niccolò Ariosto, che voglia dare dicti dinari al mio cugnato, aciò che da lui non sii molestato cum lettere. Altro non accade se non che me raccomando ali piedi di vostra signoria la quale Dio feliciti in le sue voglie. Vienne, VIII[a] madii 1488.

Eiusdem [ducalis dominacionis] servitor minimus, Augustus Bencius

Post scripta: la maestà di madama è guarita.

2. Augusto Bencio Esztergomból Aragóniai Eleonórának

ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 2. f. 2. (=Vestigia 2526.)
18 marzo 1491
Illustrissima et excellentissima madama, sono za più zorni che io recevi una di vostra excellentia di dieci novembre ad alcune mie responsiva per la quale ho inteso vostra excellentia haver scritto a monsignore governatore che non solo mi havesse a satisfare del mio, ma che anchora fusse cum la maestà di madama per aumentarmi la provisione secondo la possibilità del presente tempo di che ne rendo infinite gracie ad vostra excellentia perché vedo quella non solo ricordarsi di uno suo minimo servitore, ma desiderare ogni suo commodo et utile. Ma che ad scrivere ad uno lo quale non possa o simuli non potere sua signoria, per quello che judico et vedo pò pochissimo o niente e se potesse forse non faria perché quando potè non volse ma di continuo mi tenne pasuto di parole et vana speranza. Dico de lo satisfarmi che fu casone che anche essendo venuto la maestà del re Mathia domandavo licencia ad vostra excellentia. Vostra excellentia sa che per una mia domandavo o aumento ovvero licencia, per un'altra sola licencia cussì fo per la presente perché di aumento non mi curo, né lo voglio, e quello che sozonze vostra excellentia che doveria starli volontiera per sapere li modi et

complexione del reverendissimo patrone mio, dico che se extimassi vostra excellentia non poter havere uno medico più docto e soficiente di me et poterlo mandare, non solo serviria cum la incomodità et insatisfacione che io ho facto et fo, ma com molto mazore non ne sparagnando alcuna. Ma perché so quella poterne havere et facilmente mandare et uno bono medico presto comprende la natura et complexione di uno, però vostra excellentia per questo rispeto me doveria retenire, anci, peraltro rivocarmi, e ciò si è che havendo io poco contento di animo, pochissimi infermi da medicare se non ungari li quali ala contraria se medicano, incomodità di luocho per studiare che serà forza che al ultimo in tutto divengi ignorante a che venendo non seria lo utile del patrone mio. Però suplico ali piedi di vostra excellentia che quella per sua insita humanità voia darmi bona e grata licencia, la quale in vero non doveria domandare, ma reputando di haverla pigliarmela, perché quando uno signore non solo non paga lo servitore, ma non li dà lo vivere, tale per deserezione doveria intendere essere licenciato, cussì acadendo a mi, lo simile doveria fare, ma non ho voluto, anci ho ellecto di fare come bono servitore et per questa tertia mia ovvero quarta suplicare vostra excellentia che per la ritornata di Pauliza, ovvero di altri voglia scrivendomi licenciarmi, o almeno operare per tale modo che di bona parte del mio salario io sii satisfacto, dello quale dal primo zorno che cominzai a servire per infino al presente solo ho ricevuto ducati docento cinquanta cinque, deli quali tra spexi et rubati uno solo non me ne rimasto. Se vostra excellentia adoncha non fa questo, havendo za facto lo debito mio, mi serà forza per non fare un'altra vernata simile a questa in Ungaria, verso la fine de la state vendere quello poco mi ritrovo, et per quello miore modo che io potrò, fuzirme et venire a Ferrara acciò che se io harrò errato vostra excellentia possa punirmi, la quale Dio conservi in felize stato.

Lo illustre et reverendissimo patrone mio è sano per Dio grazie grasso et frescho, ma credo che molto meglio staria se apresso di vostra excellentia fusse. Nove non scrivo a quella perché credo che lei intenderà assai per lo guvernatore.

Ali piedi de la quale infinite volte me raccomando. Datum Strigonii XVIII[a] marzii 1491.

Eiusdem ducalis dominacionis servitor minimus Augustin Bencius

3. Augusto Bencio Esztergomból Aragóniai Eleonórának

ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 2. f. 3. (=Vestigia 2527.)

25 giugno 1491

Illustrissima et excellentissima ducissa domina mi singularissima. Per la venuta di Pauliza lo signor governatore m'à mostrato una parte di una lettera di vostra excellentia sopra lo facto mio, a che risposi assai cosse, tra le quale due ne dirò ad vostra excellentia. L'una che volevo assignacione di bona parte di quello che io ho havere sopra le decime afictate come mi promisse; dubito non mi fazzi come per lo passato ha facto che se lo farrà el mi bixognarà fare quello per Pauliza scripsi ad vostra excellentia. L'altra parte fu che havendo voglia vostra excellentia che io secua lo patron mio, bexogna che quella me dii licencia per mesi dui o tri che a la

quadrigesima avenire possi venire a caxa essendome necessarissimo per mettere in asseto le cosse mie et di mei fratelli de li quali io sono tutore, le quale cosse, come pò credere vostra excellentia, lassai in fasso grandissimo. Non vogliando adoncha vostra excellentia fare questo, è del bisogno che vostra excellentia mandi uno medico e lassi mi, perché per uno tempo me bixogna essere in caxa. Aricomandomi ad vostra excellentia per infinite volte la quale Dio conservi. Strigoni XXV[a] iunii 1491.

Eiusdem ducalis dominacionis servitor minimus Augustus Bencius physicus

De scrivere a messer et ala reverendissima per il fratello di Francesco Da Bagnacavallo

4. Augusto Bencio Esztergomból Aragóniai Eleonórának

ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 2. f. 4. (=Vestigia 2528.)

4 maggio 1492

Illustrissima et excellentissima ducissa domina mi singularissima. Non havendo nove alcune da scrivere ad vostra excellentia, scriverò ad quella de lo illustrissimo et reverendissimo figliuolo suo, patron mio, lo quale per Dio grazia è sano, et tanto facto grande che a lo presente veramente mi pare havere patrone et signore, dove prima lo simile non mi pareva. Sua reverendissima signoria s'è vestita questa pascha lo habito cardinalescho, nel qual in verità uno homo pareva. Resta che vostra excellentia soliciti di là de ponerli lo capello acioché habiamo lo cardinale[62] compito et che presagio di qua sii bene incominzato.

Essendo ne la bottega cum lo speciale facessemo una lista de le cosse che mancavano in speciaria et sono necessarie, la quale mando qui inclusa ad vostra excellentia, le quale cosse potrà mandare vostra excellentia mandando altre robe. E benché lo speciale habia com mi fatto dicta lista mostra impero de volere apatriare per tanto vede vostra excellentia se li pare di mandarne un altro. Altro per questa non scrivo, se non che me ricomando ali piedi di vostra excellentia la quale suplico che ale altre mie lettere dii bona et iocunda risposta; la quale Dio feliciti nel stato suo per sua infinita misericordia. Datum Strigonii IIII[a] madii 1492.

Eiusdem illustrissime ducalis dominacionis servitor Augustus Bemcius physicus

5. Augusto Bencio Esztergomból Tommaso Fuscónak

ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 2. f. 5. (=Vestigia 2529.)

8 febbre 1496

Eximie doctor et maior honoris, dapoi la partita vostra per fino alo presente zorno non ho saputo di voi; né me ne meraviglio per non essere ritornato messo niuno de là, pur spero tutti vui esser sani, e che ala recevuta de questa, seriti zonti aporto bono per Dio grazia, che in vero credo che lo tempo habiati hauto alo proposito vostro, salvo se non fusse stato tanto fredo quanto è stato qui lo quale

62 Estei Hippolitot végül 1493. szeptember 20-án nevezte ki bíborossá VI. Sándor papa. Erről bővebben ld. BERZEVICZY 1908: 5. könyv, 2. fejezet.

da lo dì de la Purificacione fino a mo' è stato tanto e tale che non si poteva a partire, dove comprendo Dio havervi facta bella grazia di qua havervi levato essendovi innanti la partita manchate le legne che se la bursa non vi havesse aitato, haresti imparato se non l'avesti saputo di fare lo sono de la cichogna, ma forsi lo haviti facto per la strada che Dio non lo voglia. Qua anchora cresse dico fredo et ogni dì neva; et io mi ripezzo al meglio che posso. Aciò che a primo numero di state se potiamo vedere, diriti a Pietro Maria Montolino che ebbi la lettera sua e visti quanto mi advisava dello suo cavallo, ma che non è anchora zonto; se sarà menato, farrò quanto mio fosse. Io non ho se non uno famiglio, e non ho cavallo, però non posso mandare a vedere che ne sii; me è dicto che è in Javerino. Lo vostro vino non è anchora venduto, credo lo venderò in grosso ala corte de la Regina, (però) cum li dinari in mano.

Post hoc io ho una assignacione de la reale maestà a Piero Antonio Calderino di ducati 124, perché haria caro, lui me li desse inanci la partita. Senza dare altro disturbo a Sua Maestà vi voria pregare che se possete cum honore vostro, come credo possiati, scrivesti a dicto Pietro Antonio una lettera de bona maniera e calda per parte de lo reverendissimo pregandolo che mi volesse havere per racomandato e per suo amore volermi spazare senza dirne altro alo reverendissimo. E se pur non vi par farlo senza saputa di sua reverendissima signoria, vi prego ge lo dicati e servitimi de bono inchiostro come ho speranza in vui, et voiati per lo primo messo a scrivere et drizatila a me. Altro non ho a dirvi, se no che a voi mi raccomando e per voi posso cossa alcuna di qua advisatimi che mi sforzarò servirvi di bon core. Strigonii VIII[a] februarii 1496.

Tuus Augusti Bencius

Diti a don Zoane che ala partita sua non li volsi dare molestia, ma che li ricordo mi ha dare ducati 2 / 1 i che li vinci su ale scancie che messer Tadeo mezo in stufa de lo governatore, mezo de una brete. Se vi pare di fare la lettera a Piero Antonio senza dirlo a reverendissimo, fatilo perché non voio che se Idio alto ma più presto alo Cantelmo a cui signoria mi racomandariti.

6. Augusto Bencio Esztergomból Estei Hippolitnak

ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 2. f. 7. (=Vestigia 2537.)

4 marzo 1496

Illustrissime et reverendissime domine mi observandissime. Volendo io in questi proximi zorni passati una assignacione da la serenissima regina sopra a quella lettera factami da vostra reverendissima signoria per conto de parte di mio salario, me è stato non solo posto in dubio di non me la volere fare, ma quasi manifestò segnosco, e questo dicono perché el vescovo di Agria dice esserli stato promesso tute le decime de lo archiepischopato et volerle di che se cossì fusse. Non so di chi mi possa lamentare o di vostra reverendissima signoria ovvero de oficiali di quella, perché mi do ad intendere dal uno di dui o dal uno e l'altro essere stato deluso da vostra reverendissima signoria, non credo extimando quella, non volere che quello pocho che essa me deve lo quale e tuto quello ho

avanzato in anni nove in servirla in Ungaria che io lo perda, ovvero al presente non lo habia che se cossì è et anche come di sopra ho dicto, cioè che la maestà reale non habia havere dicte decime. Prego et supplico vostra reverendissima signoria che mi voglia fare una assignacione al dicto veschoo di Agria ovvero dove meglio a quella si parerà acioché essendo qui possi lo mio havere e di quello prevalerme ne le occurencie mie; che se cossì farrà vostra reverendissima signoria, farrà cossa degna di principe et conveniente ad ogni vero et bon patrone, ali pedi del quale di continuo mi racomando e Dio lui conservi longamente. Strignoii 4ª marcii 1496.

Eiusdem illustrissime et reverendissime ducalis dominacionis servitor minimus Augusti Bencius

7. Augusto Bencio Esztergomból Tommaso Fuscónak

ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 2. f. 6. (=Vestigia 2536.)

16 marzo 1496

Messer Tommaso mio, io ho venduto lo vino vostro in nel modo che ve dirò. Io ne ho dato pinte cento per ducato 1 denari 90. Sono stati cubuli 96 ad 8 pinte lo cubulo; e secondo me riferise lo famiglio mio, ge ne usi cubuli almeno 3 molto torbidi, e lui è stato sempre in presenzia a darlo. Prima che cominzasse lo vaxo, feci mesurare ad uno camtaro di legno alo celario del preposito de Santo Stefano 8 pinte di aqua e signarlo e cum quella mesura se venduto. Solo mi maraviglio di uno vaso tale essendo usito sì pocho vino che almeno extimaro usir di vino chiaro 110 cubuli non so dove si venga la magagna. Li farò di oro e se voriti, ve li portarò a pericolo che farò li mei le spexe che li sono et ocorse sono queste denari 16 per octo pinti de vino che avendo ad re inprese denari 10 ho dato alo clavigero de lo lectore benché dubiti che non habia robato. Quid aliud scribam nescio, nisi ut valeas et domino nostro reverendissimo me plurimam commendatam facias, rogo, et ceteroque amico sit salv[u]s dices, canzelario autem nostro dices equum suum aduch non venisse cuius [...] sit culpa ignoro item. Vale et me ama. Strigonii XVI marcii 1496.

Tuus Augusti Bencius

Pur ozi ho receputo una lettera di Pietro Maria Montolino data in nova cità e per risposta li basti quanto altre volete ho scritto.

8. Augusto Bencio súlyosan megrongálódott, olvashatatlan levele feltehetően Estei Hippolitnak

9. Augusto Bencio levele Estei Herkulesnek

ASMo C.Misc. Mat. Medici e medicina, b. 19.

25 aprile 1498

Illustrissime et excellentissime princeps domine observandissime, se persino al presemte non ho scripto ad vostra excellenzia de lo illustrissimo et reverendissimo monsignor mio è stato per esser sua reverendissima signoria stata

sana persino alo sabato sancto, nel qual zorno, essendo la prestata ad una abatia apresso Milano a miglia 7 per devotione, mi mandò a chiamare, et ritrovai la dicta cun qualche lasitudine et alteracione, ma non febre, de che in Gusago, luoco apresso al predicto doe miglia, la cominzai ad evacuare a cui sucesse alterazione. Se partì poi sua reverendissima signoria la octava de lo sabato santo, e venne a Pavia cun cuntinua piova et vento, et essendo sua reverendissima Signoria cun pochi panni fu caxone che li venne la febre de cui ozzi se aspectava lo terzo parosismo ma zà è pasato hora doe del tempo che lo soleva invadere de che sono certo che non li soprazunzea altro, solo li è rimasto uno poco di fluxo lo quale reputo più a bene che a male. Questo mi ha parso de scrivere ad vostra excellenzia per fare parte de lo debito mio. Dapoi recuperata la totale sanità, ne advisuo di novo vostra excellenzia. Ali pedi de la quale de comtinuo mi raccomando. Papie, 25 aprilis, 1498

Eiusdem illustrissime et excellentissime ducalis dominationis servitor minimus Augustinus Bemtius

Post scripta: Hieri sira non soprazonse altra febre et anche lo fluxo non ha molestata sua reverendissima signoria. questa notte dove spero de proximo la sua integra sanità. 26ª aprilis

10. Augusto Bencio levele Tommaso Fuscónak

ASMo C.Misc. Mat. Medici e medicina, b. 19.

6 settembre 1498

Messer Thomaxo mio caro, vui sapiti come desiderava de havere certe lettere da lo reverendissimo nostro le quale per fino al presente ho aspetate et non le havendo haute, dubito o che sua signoria non le habia voluto cometere ovvero no li siano state racordate, però vi prego per questa et suplico, mi voiati servire de bono inchiostro et racordarle al dicto a cui amcora io similmente le scrivo, ma sapendo vui la cossa, non la replicarò a sua signoria. Iterum vi prego che per mezo de messer Ieronymo Vazabil o de chi vi parerà vedati fare una lettera ducale de passo, possa comdure le robe mie cum sit che quasi niente habia lì et anche intendo portare qualche forma de formezo et Malvaxia de le quale anche vui ne hariti parte. Le lettere sono de lo reverendissimo, lettera de passo, lettere al duca, a messer Zoanni Lucha ricomandandoli la cossa mia et anche messer Tito Stroze a don Alfonso de lo Regazo. Aspeto da vui risposta cun el tuto et di cò ve ne prego et sii presto et a voi mi raccomando Ferrarie, sexta septii 1498. Questa matina manzo cun messer Pandolfino et messer Mateo et credo torro el pasto lupino.

Vostro Augusti Bencius

Befejezetlen cédula a levélre ragasztva, aláírás nélkül, pecséttel (amelynek mintája már nem kivehető):

Illustrissimo signor mio, questa note è sopraiuncta tanta aqua da mare e da monte che grossisima asai più qua de soto del consueto. Me dole el core che trovi questi argeni in tal desordene che dubito forte de mal asai. Se li zudizi, pur avese

fato il suo debito, delivrare la coronela nova che fo bon ricordo il mio a farli perché adeso si vide il bisogno. Non dubitaria che dubito sfordandomi l'aqua, non la potse tenire che farà dano asai ala signoria vostra che serà il debito suo portare la pina aché merita. Signore, non starò de dire queste parole per mia fidelissima servitù a vi a mal che volga et di far ogni l'ora. Il mio debito è sorzarmi con la vita, tenere li argeni…

11. Estei Hippolit levele I. Estei Herkulesnek
ASMo C.Misc. Mat. Medici e medicina, b. 19.
27 maggio 1499
Illustrissime princeps et excellentissime domine patre et domine colendisssime, humillime commendat. Venendo là oltra messer Augustino Bentio mio physico carissimo per alcune sue facende per le quale haverà recorso a vostra illustrissima signoria. La prego che per amor mio sé degni haverlo per raccommandato et prestarli quel bon favore ale cose sue che la faria ale mie proprie in che La mi compiacerà tanto quanto sia possibile a dire. A Lei sempre me raccomandato, qua foelix valeat. Mediolani ex arce 27 maii 1498

Eiusdem vostre illustrissime ducalis dominacionis humilis servitor et filius Hippolitus diaconus cardinalis Este

DOMOKOS GYÖRGY – SCHRÖDL-LIBÁRDI KAROLINA

Donato Aretino magyarországi levelei a Modenai Állami Levéltárban

Donato Aretino, vagy teljes nevén Donato Marinelli da Arezzo (aki általában latinosan, Donatus Aretinusként írja alá leveleit) legalább két, de valószínűleg három ízben járt Magyarországon Estei Hippolit szolgálatában. Az első kevéssel több, mint egy éves időszakban érseki helynök azaz vikárius és egyben kormányzó, 1494 júliusától 1495 októberéig. Kuffart Hajnalka a korabeli számadáskönyvek vizsgálata alapján megállapította, hogy elődjénél, Beltrame Costabilinél alacsonyabb rangban és fizetéssel érkezik Budára, éppen Hippolit távozását követően.[1] Az erre az időszakra vonatkozó levelekből adatokat Berzeviczy Albert is kiemelt már fontossága miatt a Beatrix-monográfiában,[2] s további nyolcat dolgozott fel Libárdi Karolina 2014-es szakdolgozatában.[3] Donato Aretino második (vagy második és harmadik) magyarországi utazása 1497–98 között zajlik, és az esztergomi érsekség és az egri püspökség cseréjével kapcsolatos átadás-átvétel könyvviteli részének kézbentartása lehetett a feladata. A jelen forrásközlés tartalmazza az összes magyarországi levelét, amely ma Modenában található az Állami Levéltárban, tehát a második időszakra vonatkozókat is (szám szerint tizennégyet).

Személyéhez kapcsolható dokumentumok fellelhetők még más levéltárakban is: Rómából is tudósította urát még 1495-ben, és esztergomi tevékenységének nyomai a magyar levéltárak történelmi zivatarok tépázta anyagában is fellelhetők. Kormányzói tevékenységét a levelek mellett főként a számadáskönyvek tanúsítják. Az 1495-ben megnövekedett számú katonaság zsoldjának kifizetését ő vezette sajátkezűleg.[4] Erre az időszakra esik például a Hippolitot Ferrarába hazakísérő katonák kifizetése, de az Újlaki Lőrinc elleni hadjárat költségeinek lejegyzése is. Az 1495 februárjában Magyarországra visszaérkező Hippolit érsek tevékenységé-

1 KUFFART 2018: 159. További adatok róla KRISTÓF 2018.

2 BERZEVICZY 1908: 1405, 2000, 2008. lj. Ez utóbbinak a datálása minden valószínűség szerint téves: az idézet az esztergomi, 1498. április 30-ai levélből való (ami természetesen nem zárja ki, hogy egy Rómából kelt levélben is használhatta ugyanezeket a lekicsinylő szavakat Donato, 1497-ben, ám ilyen levelet nem találtunk).

3 LIBÁRDI 2014.

4 ASMo Cam. AdP 703.

nek hű lenyomata a számadáskönyv, amelyet Kuffart Hajnalka vizsgált részletesen.[5]

Donato Aretino kinevezésével kapcsolatban már Berzeviczy Albert is megemlít egy dokumentumot,[6] amelyet Hippolitnak tulajdonít és 1494. április 11-ére datál. A szöveg egy 1494-es, Ferrarában kelt követutasítás piszkozatán, a fennmaradó helyre lejegyzett levélkezdeményekben található:

> Kineveztem vikáriusomnak Messer Donatót[7]

Donato Aretino Esztergomba érkezése mindenesetre közvetlenül Hippolit hazatérte után történik, 1494 júliusában, ekkor tájékoztatja urát a várban uralkodó viszonyokról. Első dolga megírni a számára, hogy a keresett vadászkutyákat nem találta a toronyban (talán a Vitéz János, majd később Beatrix lakhelyéül szolgáló Fehér-toronyban vagy annak udvarában).

> Amint megérkeztem elküldettem valakit, hogy nézzék meg a toronyban, ott vannak-e a kutyák, ám semmit sem találtak ott. (1. levél, 1r)[8]

Beszámol arról is, hogy találkozott a várban egy Barbalunga nevű pappal, akinek viszont sok kutyája van, s ezek közül tud küldeni Ferrarába urának. A második fennmaradt levél 1494 augusztusából datálódik, szintén Esztergomból.

> Uraságod elindulása után igyekeztem csökkenteni a költségeket itt, a várban, ám mindent összevéve eddig még semmire sem jutnék a csatolt listában szereplőknél kevesebb emberrel, s nem tehetem meg ezért, hogy kevesebbet költsek naponta tíz vagy tizenkét forintnál. Ugyanis csak borra elmegy négy forint, és ökörből is kettő kell egy nap, nem számolva a kisebb dolgokat, és az is éppen, hogy elégséges. Úgy hiszem, Uraságod oroszlánok vagy farkasok között hagyott itt engem, akik nap mint nap kiabálnak, és mindig csak inni- s ennivalót követelnek. (2. levél, 1r)

Megemlíti ezután, hogy Beatrix királyné akaratának kell engedelmeskednie, ami további költségekkel jár.

> Asszonyunk azt akarta, hogy vegyem fel provizornak Stefanót, aki egykor Mátyás király borbélya volt,[9] évi nyolc forintos fizetéssel és el-

5 KUFFART 2018: 211.

6 BERZEVICZY 1908: 1955. jegyzet.

7 Vestigia 1324, 1r. Hogy valóban Hippolit fogalmazványa-e a szöveg, nem állapítható meg. A befoglaló irat még 1494. április 27-ei, címzettje Nicolò Maria d'Este püspök, aki Hippolit Itáliába kísérésére kap utasítást. Minthogy ő Herkules herceg megbízásából járt el, ő is eljárhatott akár Hippolit nevében, s akkor a fogalmazványt is Hippolit helyett neki tulajdoníthatjuk.

8 A függelékként közreadott levelekre a rövidség kedvéért a táblázatban megadott sorszámmal és a lapszám megadásával hivatkozunk.

9 Talán Stefano Raguseo vagy másképpen Ragúzai István az említett személy, aki valóban esztergomi majd egri provizor, és Fógelnál (talán alap nélkül) II. Ulászló „olasz tolmácsaként" van megemlítve, aki II. Lajos királyt olasz nyelvre tanította volna. Az említett feltételezés alapja ugyanis egyetlen oklevél, amelyben Stefano Raguseo fogadja a tatai országgyűlésre (1510) érkező velencei követet. (A lábjegy-

látással az ő számára, négy szolgával és két lóval és azt hiszem, azt is akarja, hogy Nicolò Cagnolót írnoknak vegyem fel. (2. levél, 1r)

Fontos információnak tűnik, hogy a levél tanúsága szerint Hippolit elindulásakor félbemaradt Esztergomban egy templom[10] építése.

Miután Uraságod elindult, itt arról sugdolóztak az emberek, hogy ez a munka a templom bejárata felett félbemaradt, és úgy tűnt, nem is fogja senki befejezni. Én azonnal elküldettem egy firenzei asztalosért Budára, és megállapodtam vele, hogy havi 9 forintért fog dolgozni, s amellett ellátást kap ő és három segédje is. Alessandro mesternek, a festőnek vettem aranyat és kéket, és hajtom a munkában, s azt hiszem, októberre meglesz, és a faszerkezet is felkerül. Azt nem tudom, hogy addigra be lesz-e festve, de azon leszek, hogy az is készen legyen és úgy nógatom, ahogyan csak lehet. (2. levél, 1r)

Magában a várban is folynak munkálatok: ide tartozik a kút kitisztítása, amit Beatrix utasítására végeztek el, mivel a várban nem volt elegendő víz.

Továbbá tudja Uraságod, hogy itt a várban nincsen víz. Asszonyunk[11] és a követ[12] azon a véleményen volt, hogy ki kell tisztíttatni ezt a kutat a várban, a Szent István-templom mellett, és elhivattunk négy embert Körmöcről azok közül, akik szoktak föld alatt dolgozni, és folyamatosan ásnak, s mindeddig már sok anyagot kiszedtek, de még mindig nem jutottak el a jó talajhoz. (2. levél, 1r)

Megtudjuk ezen felül, hogy Itáliából, pontosan Milánóból tíz lovat indítottak visszza Hippoliték egy bizonyos Agostino mesterrel, ám a lovak rossz állapotban voltak már és az úton kettő el is hullott, s amelyek megérkeztek Esztergomba, azokban nincs annyi erő sem, hogy elhagyják az istállót.

A levél következő részében egy ló- és szekérvásárlás leírása következik, többször felbukkan a váltópénz megnevezése *pinzi* formában, amely egykorú magyar kölcsönszó az itteni olasz ügynökök nyelvében, másutt is találkozunk vele.

Személyi kérdések következnek ezután.

Ami az itteni dolgokat illeti: egy bizonyos Brancha mestert,[13] akit Uraságod ismert, a napokban kiengedtek a börtönből és úgy hiszem, el is megy Itáliába. Egy bizonyos Ambrosio mester,[14] Uraságod itteni

---

zetben hivatkozott másik dokumentum Stefano Raguseo kocsmanyitási kérelmére vonatkozik, tehát még kevésbé bizonyító erejű.) FÓGEL 1913:43, a hivatkozott dokumentumok: 1507: MNL OL DL 21696, 1510: SANUDO 1879, X, col. 504.

10 A XV. századi templom vagy kápolna helyét nem sikerült megállapítani, a váron belüli elhelyezkedésére utalhat a bejárat fölé helyezett Este-címer.

11 Beatrix királyné.

12 A Beatrix mellett hűségesen kitartó nápolyi követre, Antonio Branciára történhet utalás.

13 Vagy maga a követ, vagy egy rokona. Nem találtunk utalást a börtönbüntetés okára.

14 Feltehetően Almási Ambrussal azonos, aki 1480-ban szerepel kanonokként először, az utolsó adat 1486-ból való vele kapcsolatban. (MNL OL DF 237849., KNAUZ 1866: 774. – C. Tóth Norbert szíves közlése)

> templomának[15] kanonokja, aki a kanonoki stallumát Antonio apáttól vette át, ezekben a napokban jött Váradról Budára, ám meggyilkolták s a kanonoki stallumát még senki nem kapta meg, bár sokan kérték. (2. levél, 1r–1v)

A levél keletkezésekor Ulászló király éppen Erdélyben tartózkodik meghatározatlan ideig. A fontos ügyek között utolsóként, de hangsúllyal szerepel a kérdés, hogy Hippolit mikor szándékozik visszatérni Esztergomba.

> Az olvasókanonok[16] és a többi kanonok is többször kérdezte tőlem, hogy Uraságod visszatér-e és mikor. Mindenkinek azt felelem, hogy Uraságod visszajön, és még húsvét előtt lesz ez. Mindenki arra buzdít, hogy írjak Uraságodnak, és bíztassam a visszatérésre a saját érdeke és becsülete okán. Megtudtam, hogy barátaik leveléből úgy tudják: a király csak arra vár, hogy leteljen az Uraságod távollétére kiszabott idő, s ha vissza nem térne, sokféle tervet sző. (2. levél, 1v)

Donato állítása szerint egyetért vele a váradi püspök[17] is, tehát azt tanácsolják Hippolitnak, mihamarabb térjen vissza székhelyére. Végül az önmagát *„servulus"*-nak, kicsiny szolgának minősítő Donato kéri Hippolitot, hogy édesatyját, Herkules herceget is tájékoztassa minderről.

1494. szeptember 30-áról két levél is fennmaradt. Az elsőben Donato Aretino egy barátját, Nicolò Calzetát ajánlja Hippolit szolgálatába. A második, hosszabb levélben elmondja, hogy Esztergomba érkezett egy bizonyos Piero Chiavero, és Hippolit két levelét is magával hozta. Az elsőben kapott utasításra válaszolva írja, hogy mindent meg fog tenni, amit lehet, de megismétli, hogy egészsége nem tökéletes. Hippolit másik levelére ezt válaszolja:

> Tisztelendőséged azt írja, küldjek sok dolgot, ám a mostani küldönccel még nem tudok semmit küldeni. Először is azért, mert nem találtam eddig sem lovat, sem számszeríjat, s a többi dolgot sem, amit ír Uraságod, s ha még megvolnának is, Pietro Chiavero azt mondja, nem tudna most semmit elszállítani. (4. levél, 1r)

Megemlíti, hogy bizonyos Sigismondo Paganót[18] Erdélybe küldött lovakat keresni, mert ott jobbak találhatók, mint Esztergomban, legalábbis addig, amíg a király meg nem jön a törökök felé eső határvidékről *„ami olyan messze esik innen, mint Ferrara"*. Arról is szót ejt, hogy nem szívesen küld innen embereket (többek között egy *maestro di bolzonit,* vagyis nyíl- vagy nyílhegykészítő mestert), mert rosszul bánnak velük, panasszal térnek haza, amelyet ő szégyell végighallgatni is.

A sok helyi hír nyilván olyan eseményekre és emberekre vonatkozik, akiket Hippolit személyesen ismer.

---

15 Bizonyára a Szent Adalbert-székesegyház.

16 Kesztölci Mihály (1383. X. 7. – 1496. X. 16. vagy tovább). C. TÓTH 2015: 43–50, Körmendy 2007: 200 (124. sz.).

17 Farkas Bálint váradi püspök (1490–1495).

18 Minden bizonnyal Csebi Pogány Zsigmondról, Beatrix királyné egyik vezető familiárisáról esik itt szó (Neumann Tibor szíves közlése).

> Ami az itteni híreket illeti, tudja meg Tisztelendőséged, hogy Bernardino Monello[19] mester meghalt itt, a várban, mivel már több, mint két hónapja betegeskedett és lassan elfogyott. Meghalt Stefano Baion,[20] a komáromi főesperes is. Az esperességet a Szent István-templom prépostjának unokaöccse kapta,[21] aki most Ferrarában tanul. Giorgio Frivolo[22] is a végét járja, attól tartok, néhány nap, és ő is örökre leteszi a mankót. A cseh[23] jó ideje elment innen és beállt várnagynak egy báróhoz, jó messze innen. Ha megjön, átadom neki Tisztelendőséged üzenetét. Hasonlóképpen Scipio mester is elment, azt hiszem, Kinizsi Pálhoz, jó ideje már. Ha megjön, átadom Uraságod üzenetét. A nagyprépost itt van, a saját házában. A követ őméltósága a Szent Tamás-templomhoz ment lakni, Sanctorum pedig Taddeo mester[24] házába. (4. levél, 1r–1v)

Donato Aretino ezután megismétli figyelmeztetését, hogy ha Hippolit nem jön vissza Magyarországra, elvesztheti az érsekséget és minden javadalmát, végül rátér saját ügyére: kéri urát, hogy hazatérhessen és kaphasson egy jól jövedelmező plébániát Ferrarában vagy a környékén, mert már nem akar szegény papként élni.

Az 1494. október 14-én kelt levél legfőbb témája a beszerzések állása. Piero Chiavero visszatérni készül, de még nem tudta összeszedni a kért lovakat és számszeríjakat (ez utóbbiakat Prágából kell beszerezni). A cseh elviszi Hippolitnak a „kését", de Antal mester még nem fejezte be, majd Augustinóval[25] küldi el, amikor az novemberben elindul Itáliába. Elmondja, hogy meghalt Giorgio de Frivolis mester.

> A kápolnáját megszerezte a káplánja egy olyan egyesítés révén, amelyet elértek a pápánál, a király egyetértésével, a jövedelmet a kanono-

19 Bernardino Monello az esztergomi udvar provizora 1492–94 között (Kuffart 2019: 149–155), valószínű, hogy azonos a királynő diósgyőri majd óbudai várnagyával, akinek vörösmárvány sírkövét 1496-os felirattal a budavári Mátyás-templom közelében találták meg és jelenleg is ki van állítva a Budapesti Történeti Múzeumban (Szendrei 1927). A sírkövet testvére, Paolo állíttatta, akinek magyarországi jelenlétét egy számadáskönyv (ASMo Cam. AdP 705.) 1495-ben valószínűsíti.

20 Bajoni István komáromi főesperes. Ld. C. TÓTH 2015: 120–121. Eddig halálának időpontjáról nem volt adatunk.

21 Gosztonyi János, későbbi győri, erdélyi püspök, akiről tudjuk, hogy 1493-ban Ferrarában tanult (Veress 1941: 379, Körmendy 2007: 203.). Az ő nagybátyja, Gosztonyi András 1483 és 1499 között szentistváni prépost volt (C. TÓTH 2016: 9.).

22 Az esztergomi forrásokban Georgius de Priolis néven szerepel, esztergomi kanonok és a (Kanizsai János érsek alapította) Szűz Mária-kápolna rektora 1484. XII. 30-tól (MNL OL DL 102630.) haláláig, 1494. X. 4-ig (MNL OL DF 237689.: „Georgius de Priolis obiit proxime preterito in festo Sancti Francisci" – 1495. I. 20-i oklevél.)

23 Személyét nem sikerült azonosítani, mindig „il Boemo"-ként hivatkozik rá Donato.

24 Taddeo Lardi, esztergomi majd egri kormányzó.

25 Ez az utalás valószínűleg Agostino Bencióra, Hippolit orvosára vonatkozik, akinek novemberi útnak indításáról a 8. levélben ír Donato. Agostino Bencióról további részleteket közöl Kriston Dorottya Anna ebben a kötetben.

> kok osztják majd fel maguk között, ha mások ezt meg nem akadályozzák. Sok hagyaték maradt utána, többek között egy rózsaszín miseruhát hagyott az egri püspökre,[26] rám pedig egy vöröset. (5. levél, 1r)

Tudósít róla, hogy Ulászló és Beatrix összetűzésbe keveredtek.

> Őfelsége, a király ezekben a napokban elfoglaltatta Óbudát és Asszonyunk néhány másik városát, mivel Asszonyunk nem akarta, hogy alattvalói megfizessék az idei egyforintos adót.[27] Most így állnak a dolgok, nem tudom, mi lesz ebből, de ezek nem tűnnek számomra jó jelnek. (5. levél, 1r)

1494 novemberében egyszerre három levélre is kell válaszolnia Donatónak. Erősen panaszkodik, hogy annyi embernek ígért Hippolit ezt-azt, hogy az nehezen követhető és erősen megcsappannak a bevételek is miatta. Ráadásul az egészet úgy tüntetik fel, mintha ő volna a ludas benne:

> Tisztelendőséged azt írja Perottónak,[28] hogy én fösvény volnék – ezt nem gondolom. Inkább úgy tartom, hogy igyekszem a kiadásokat a bevételek szerint korlátozni, és hadd tegyek ehhez még valamit: Tisztelendőséged azért küldött engem ide, hogy nemhogy fösvény, de nyomorult kell, hogy legyek ahhoz, hogy ne adósságot halmozzak fel és helyreállítsam hitelünket, ami nem volt, amikor ideérkeztem. (6. levél, 1r)

Hozzáfűzi ebben a levélben is: Hippolit jöjjön el, mert különben baj lesz. Megtudjuk, hogy befejeződött az építkezés:

> Az ácsolat a templom ajtaja fölé felkerült, rögzítve van és nincs más hátra, mint egy kis festés, ami meg is lesz hamarosan, s ha szegény Alessandro mester meg nem halt volna időközben, már meg is volnánk vele. Ám ő az elmúlt napokban félrebeszélt, azt mondta, égessék meg, és ebben a képzelgő állapotában meg is halt pár nap alatt, most új festő után kell néznem. Ám minden hamar el fog készülni, szép lesz és látványos, és Uraságod címerét is a közepén akkor nagyra készíttettem el, hogy nálam is magasabb. (6. levél, 1r)

Donato hírt ad a sok ló-, vadászkutya- és egyéb beszerzés mellett a Beatrix és a király között dúló ellentétről.

> Őfelsége, a király […] elküldött minden officiálist, aki korábban Asszonyunk mellett volt, és másokat nevezett ki saját nevében, ami rossz jelnek tűnik a számomra. (6. levél 1r–1v)

Ulászló arra utasította Donatót, hogy 300 lovast állítson ki, amit nem tudott megtenni, csak a királyné segítségével, aki odaadta az ékszereit is, összesen 3.000 dukát értékben és ezt szeretett unokaöccse miatt tette meg, nélküle ki tudja, mi tör-

---

26 Bakóc Tamás.

27 Más forrásból tudjuk, hogy a kincstartó az ez évi adóról végül különmegállapodást kötött a királynéval.

28 Perotto de Vesach, Aragóniai János érsek alatt esztergomi várnagy és a jövedelmek kormányzója – C. TÓTH 2017: 26.

ténhetett volna – pedig a mostani, vészterhes időkben bizony érthető volna, ha magánál tartaná azokat az ékszereket. Végezetül szó kerül a török veszélyről: úgy hírlik eljutottak már Zágrábig. Megírja, hogy Kinizsi a török ellen vonult és gazdag zsákmánnyal tért haza.

Ugyanazon a napon, 1494. november 15-én írt másik levelét Donato Hippolit titkárának, Tommaso Fuscónak írja, annak esztergomi kanonoki jövedelmével kapcsolatban: a prépost kezeli a pénzt és mostantól, Giorgio Frivolis jövedelmének szétosztása révén meg fog kettőződni.

Öt nappal később, november 20-án rövidke levélben azt írja, hogy e levelet Agostino Bencio (Hippolit orvosa) nevében írja, aki három napja indult útnak Esztergomból. Beszámol a bandérium kiállításának nehézségeiről.

1495 januárjában kelt levelében Donato Aretino elsőként ismét a lovak és fegyverek beszerzéséről számol be urának. Úgy tűnik, arra is kaphatott utasítást már ekkor, hogy mások számadásait ellenőrizze.

> Azzal kapcsolatban, amit Tisztelendőséged Berandino mester[29] elszámolásairól, a prépost nyugtáiról és számláiról ír, már írtam is az írnoknak. Azt kell mondjam Berandino mester elszámolásairól, hogy nem tudom, miként küldhetném el, talán legjobb, ha az összes könyvet elküldetem, és ott megnézeti, mert itt nem tudok jó munkát végezni ebben, hiszen annyira össze vannak kuszálva, hogy nem tudom elmondani. (9. levél, 1r)

Ebben a levélben történik utalás a király és Újlaki Lőrinc háborújára:

> Nem tudom, miként képzeli Uraságod, hogy beszedjem ezt a pénzt az Ön távollétében, főként most, hogy a király üldözi Lőrinc herceget, és már nyolc várát el is foglalta, minden főúr fegyverben van és teljes a felfordulás, nem tudom, hogyan tudnám a pénzt beszedni.

Nyilván a hadjárat költségei miatt, rendkívüli intézkedések is történnek az érsekség rovására:

> Ezeknek levelei vannak a királytól, hogy e pénzek fejében rátehetik a kezüket az érsekség javaira, s ha jó szóval nem segítettem volna magunkon, tudom, hogy mostanra már kevés tisztelettel és még kevesebb hasznunkra eljártak volna. (9. levél, 1r–1v)

Hippolit azt is elvárja Donatótól, hogy kifizesse a fűszerest *(spetiale),* ám a számadáskönyveket már eddigre Ferrarába vitték, és Donato visszadobja a labdát: ő nem tudja, mennyit kellene fizetnie, mert az írnok erről egy sort sem hagyott neki. Érdekes, hogy az érsek távoli székhelyéről Foglia nevű vadászebe megküldését kéri, de Donato ebben sem segíthet.

> Azt mondja, hogy Uraságod elindulása után bizonyos idegenek jártak itt Kassáról és elvitték, azt mondták, hogy nem tudom ki az Úr emberei közül eladta neki egy másik nagyon jó vadászkutyával együtt. Meglátom, hírt tudok-e róla szerezni és hogy vissza tudom-e vásárol-

29 Talán az elhunyt provizor, Bernardo Monello iratainak egyeztetésére vonatkozott a megbízása.

> ni. Megteszem, amit Uraságod ír, de azt hiszem, nehéz ügy lesz. (9. levél, 1v)

A levél végén még egyszer, keményen az érsek fejére olvassa: ha akar Magyarországról lovakat, íjakat és mindenfélét, tegyen érte, hogy el ne veszítse az érsekségét, amiért nem tér vissza székhelyére.

Ugyancsak 1495 januárjában Pietro Picharónak is ír egy levelet, méghozzá szokatlanul kemény hangon.

> Talán azt gondolja, amint leveléből kivehetem, hogy ha módom volna megadni Antonio da Strigonia[30] pénzét, nem adnám meg szívesen. Ha ezt gondolja, tudja meg, hogy nagy tévedésben van, mert ha tudnám, honnan szedjem a pénzt, nem kellene írnia sem Asszonyunknak, sem a mesternek. (10. levél, 1r)

A hivatkozási alap: a bandérium kiállításának hatalmas költsége, s az, hogy senki sem ad neki kölcsönt a tized értékén felül.

Hosszú szünet után 1496 augusztusából maradt ránk két levél, egy rövidke és egy hosszabb, amelyeket tévesen 1495-re datálták, ám a másodikban leírt események alapján 1496-ra kell helyeznünk őket (a dátum utolsó számjegye 5-ösként és 6-osként is olvasható). Az elsőben Rasone de Bontempihez fordul az esztergomi helynök, s a személyes találkozó hátterében annyit vehetünk ki belőle, hogy Bakóc Tamás egri püspök hívatja őt – talán megkezdődtek már a puhatolózások a két egyházmegye cseréjéről. Valóban: a másik levélben Hippolitnak számol be arról, hogy megérkezett Esztergomba és tárgyalásokat folytatott.

> Esztergomba érve átadtam a leveleket Felséges Asszonyunknak és előadtam, amit rám bízott Tisztelendő Uraságod és Atyja, s elmondtam az egész eljárást. (12. levél, 1r)

Az előadott ügy nyilván az egri püspöki és az esztergomi érseki szék cseréjére vonatkozik, ám Beatrixnak az a véleménye, hogy ebbe nem kell beavatkoznia, mivel részint szinte lezárták az ügyletet és ezért nem volna illő, részint ő csak veszthet ezzel. Donato Aretino Beatrixtól Budára siet, ahol Bakóc Tamásnak is előadja a javaslatot. Mint kiderül a sorok között, az egyetlen akadály Ascanio Sforza igénye ugyanarra a lodi-i apátságra, amelyet Bakóc is meg akar szerezni (és talán az egri püspökségre is). Bakóc Tamás a rákövetkező napra halasztja a döntést, s akkor előadja: úgy értesült római ügynökeitől, hogy ez az apátság valójában soha nem volt felajánlva Ascaniónak, de Donato (saját beszámolója szerint) erre is megfelel. Bakóc végül csak a harmadik napon adja be a derekát:

> ... semmi esetre nem akarja, hogy monsignore Ascanio nagyobb ellenségévé váljon, mint most, és azt sem akarja, hogy Tisztelendő Uraságod és a tekintetes herceg urak között nézeteltérés szülessék, mert ez számára itt kárt okozna, és nekünk sem volna hasznunkra; egyszóval ő is akarja, hogy folytassuk le az egri ügyletet (12. levél, 1r)

Hajlandó tehát Ascaniót kárpótolni, amiért nagylelkűen lemond igényeiről, 8000 dukát éves bevétel erejéig, és megemlíti rögtön Győrt és Pannonhalmát. A csere

30 Személyét nem sikerült azonosítanunk.

jóváhagyását a királytól is kell kérni, ám Ulászló nem ad többet két hónap időnél. Azt javasolja, hogy amint meglesz Bakóc konkrét ajánlata (szerinte még fog engedni, vagyis feljebb fog menni az összeg), Donato személyesen vigye azt el Ferrarába, mert így kívánja Bakóc és Beatrix is.

A terjedelmes levél vége szól az 1496. évi országgyűlésen történt zavargásokról, amint arra már Fraknói Vilmos[31] is felhívta a figyelmet:

> Az itteni eseményekről Tisztelendő Uraságod hosszabban hallhat majd Stefanótól,[32] aki ott volt a zavargások és veszedelem kellős közepén az elmúlt napokban, amely minden főpapot és főurat, s ráadásul minden olaszt is érintett. Minthogy Budán összegyűlt az egész ország, hogy országgyűlést tartsanak […] a fiatal urak egyik nap elkezdték a gyümölcsöket rabolni a piacon. Ezután a zsidók házához mentek, ide már kicsik és nagyok is összegyűltek, az egész nép, és kifosztották őket, az olaszokat és a cseheket is, meg néhány főpapot is, olyannyira, hogy soha nem volt még ekkora veszedelem errefelé. Minden főpap és főúr és minden olasz a javaival együtt bemenekült a várba, és sem a király, sem senki más nem mert kijönni a kapun. Egyesek azonnal hazamentek, mint a kalocsai meg a váci püspök és mások is. (12. levél, 1v)

Legvégül azt is megtudjuk, hogy merre terjed éppen a pestis: Vácot, Pécsváradot, Bátát és Erdélyt említi.

Donato Aretino 1498-ban visszatér Magyarországra, a püspökségek cseréjének lebonyolításában vesz részt számvevőként. Április végén írja urának:

> Jelen levelemmel röviden tudatom, hogy mostanra megtörtént a tulajdon átadása az itteni templomai és várai tekintetében, a tisztelendő egri püspök és Thomaso de Strigonia mester[33] számára, és eddig minden jól zajlott, a király tetszésével.

Cáfolja a pletykákat, miszerint a király haragudna Bakócra, hiszen ennek nagyobb a hatalma, mint valaha. Donato Egerben is járt és intézkedett a szükséges dolgokban, majd visszatért Esztergomba az elszámolások ügyében, ám ez még nyolc-tíz napot fog igénybe venni, írja, s azután térhet csak haza. Szembeötlő, hogy az eltelt három évben mennyit romlott Beatrix helyzete:

> Amikor megérkeztem Itáliából, Felséges Asszonyunkat a szokott termeiben találtam, s jelenleg is ott lakik az érsek egyetértésével és jóindulatával. Amikor idértem, akkora nyomorban találtam őt, hogy úgy hiszem, egy rühes kutya is megszánta volna. Megsegítettem őt egy kis búzával és rozzsal, ami volt itt a várban, csupa együttérzésből. (13. levél, 1r)

Az utolsó itt feldolgozott levélben Donato 1498. május végén Hippolit három egyszerre megérkezett levelére válaszol. Úgy tűnik, a Milánóban időző uraság

31 FRAKNÓI 1896.

32 Stefano személyét nem sikerült közelebbről meghatároznunk.

33 Talán Tommaso Amadeiről van szó, aki Esztergomban kormányzóként tevékenykedett Donatót követően.

nem kapta meg addig Donato beszámolóit. Bár már indulni készül, Donato újra megírja, mi a helyzet Esztergomban:

> Tudja meg tehát Tiszelendő Uraságod, hogy itteni dolgai aszerint alakultak, amint meghagyta nekem: átadtuk Esztergom birtokát és átvettük Egerét, s ott beiktattuk Ludovico mestert[34] kormányzóként és Pier Jacobót[35] várnagynak, s a bérletet is elintéztük a korábban megbeszéltek szerint. (14. levél, 1r)

Természetesen nem hiányzik a panasz ebben a levélben sem: Thomaso mester számlái nagyon kuszák és a Donato indulásakor készített leltár sincsen meg. Elmondja gunyorosan, hogy ő, mint a francia királyi házból származó nemes, óriási bevételre tett szert, azért időzött eddig Magyarországon. Az írnokát úgy kirabolta egy magyar szolgája, hogy „olyan üres lett, mint a borbély tányérja". Indulását a felfordulásokkal is kísért országgyűlés is késleltette. Beatrix helyzete mit sem változott, Bakóc felajánlotta neki, hogy maradjon Esztergomban.

A levél lezárására marad azért még vészjósló híre:

> Nem tudom, mi hírt adhatnék még, hacsak azt nem, hogy a törökök a lengyel király ellen vonulnak és már meg is érkeztek oda: itt az a hír járja, hogy már csak 24 magyar mérföldre vannak Krakkótól és a lengyel király négy vagy öt küldöncével is sürgeti a segítséget e királynál. Nagy a kapkodás a királyságban, mivel úgy mondják, ha a török beveszi Krakkót, kedve szerint el tud jönni Budáig is bárminemű akadály nélkül. Azt mondják, hogy ezek a törökök hallatlanul kegyetlenek, így tehát mindenki meg van ijedve.

34 Ludovico Floreno egri kormányzó. Leveleit Király Bálint dolgozta fel.

35 Pier Giacomo Maraviglia (Kuffart 2018: 43.), Eger nápolyi származású várnagya 1497-től.

A 14 levél főbb adatai

#	Vestigia	kelt Esztergomban	címzett	egyéb személyek	Bibliográfia
1.	1327.	1494.VII.11.	Estei Hippolit	Barbalunga (pap)	Libárdi 2014
2.	1328.	1494.VIII.25.	Estei Hippolit	Stefano (Mátyás király borbélya), messer Nicolò Cagnolo (írnok), Palco da Maroth, Bernardo, (firenzei asztalos), maestro Alessandro festő, ambasciatore (nápolyi követ), maestro Agostino, messer Brancha, messer Ambrosio, abate Antonio, Maestà di Madama (Beatrix királyné), Farkas Bálint (váradi püspök)	Libárdi 2014
3.	1329.	1494.IX.30.	Estei Hippolit	Nicolò Calzeta	Libárdi 2014
4.	1330.	1494.IX.30.	Estei Hippolit	Piero Chiavero, messer Augustino, Sigismondo Pagano, II. Ulászló, Maestà di Madama (Beatrix királyné), Bernardino Monello, Stefano Baion (Bajoni István), maestro Giorgio, il Boemio, barone (Brandenburgi György), Kinizsi Pál, messer Tadeo	Libárdi 2014
5.	1331.	1494.X.14.	Estei Hippolit	Piero Chiavero, messer Scipio, Kinizsi Pál, il Boemio, Menon, messer Antonio, messer Giorgio de Frivolis (Priuli), Bakóc Tamás, il Rosso	Libárdi 2014
6.	1332.	1494.XI.15.	Estei Hippolit	Horváth Gergely, messer Altobello, messer Perotto, messer Alexandro, messer Scipio, Zabatero, Francesco Sabbatino, il Boemio, Sigismondo Pagano, madama (Beatrix királyné), II. Ulászló, messer Giorgio, Kinizsi Pál, messer Agostino	Libárdi 2014
7.	1333.	1494.XI.15.	Tommaso Fusco	messer Giorgio	Libárdi 2014
8.	1334.	1494.XI.20.	Estei Hippolit	messer Agostino Benzo, messer Giorgio de Frivolis (Priuli)	Libárdi 2014

9.	1335.	1495.I.23.	Estei Hippolit	Ridolzi, Giunco, Rasone, Maestà di Madama (Beatrix királyné), Francesco Sabatino, Scipio, el Boemo, Lazko, messer Berandino (Beltrame Costabili), messer Filipo, messer Paulo, conte Piero, duca Lorenzo (Újlaki Lőrinc), II. Ulászló, kalocsai érsek, messer Agostino	–
10.	1336.	1495.I.14.	Piero Pincharo	Antonio de Strigonia, Maestà di Madama (Beatrix királyné), il Messere, Monsignore Reverendissimo (Estei Hippolit)	–
11.	1337.	1496.VIII.2.	Rasone Bontempi	Monsignore di Agria (Bakóc Tamás),	–
12.	1338.	1496.VIII.2.	Estei Hippolit	Gregorio (Donato Aretino szolgája), Maestà di Madama (Beatrix királyné), duca di Milano (Francesco Sforza), signor Vostro Padre (Estei Herkules), monsignore di Agria (Bakóc Tamás), monsignor Ascanio (Sforza), II. Ulászló, Stefano (Raguseo), Rasone	Berzeviczy 1908; Libárdi 2014
13.	1424.	1498.IV.30.	Estei Hippolit	Signoria reverendissima di Agria (Bakóc Tamás), messer Tommaso (Amadei), Maestà di Madama (Beatrix királyné)	Berzeviczy 1908
14.	1430.	1498.V.31.	Estei Hippolit	Messer Ludovico (Floreno), messer Pier Jacobo (egri várkapitány), Andrea Caraffa, messer Tommaso (Amadei), maestro Augustino, il Boemo, lo scribano (Piero Pincharo?), Stefano (Raguseo), lengyel király, il Rosso	Berzeviczy 1908

Források

1. ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 3, 1494 július 11, Esztergom

1r
Reverendissimo Monsignor mio, subito ch'io giunsi in castro[36] mandai a vedere ala tore[37] se quelli canni heranno[38] dentro. Il che non s'è trovato alcuna cosa. Di poy vidi el prete Barbalunga,[39] che ne havea una grande frota[40], quale vene[41] dreto a Vostra Signoria Reverendissima, et mo' in ultimo ho trovato ho >trovato< questo cane grande, il quale mando a Vostra Signoria Reverendissima per uno mulatiero del ducha signor Vostro patre.[42] Nec alia. Bene valeat. A vostro Reverendissime cui me humiliter commendo. Datum in castro Strigoniense XI julii M°CCCC°L°XXXXIIII°

Eiusdem Vostre Illustrissime et Reverendissime Dominationi humilis servitor, Donatus Aretinus

1v
Reverendissimo Domino meo Singularissimo Domino Hipoliti Estensi, tituli Sancte Lucie in Silice diacono cardinali Strigoniensi dignissimo domino [bene]-factori precipuo

[keresztben, más kézzel:]
D. Donati Aretini 15 Julii 1494
Recepta 17 Julii 1494[43]

36 *castro:* latinizmus, castrum alapján, 'vár'.

37 *tore:* az északi koiné szerinti mássalhangzó rövidüléssel a torre 'torony' jelentésében: itt minden bizonnyal az esztergomi vár ötszög alaprajzú Fehér tornya, amelynek udvarában ezek szerint Hippolit a vadászkutyáit tarthatta.

38 *canni, heranno:* két hiperkorrekt mássalhangzó-kettőzés, a cane illetve az erano szó jelölésére. Az utóbbiban a szó elei néma h is hiperkorrekcióval magyarázható.

39 Tommaso Barbalonga, udvari pap (KUFFART 2018: 166, 182.), aki a nevet a ASMo Cam. AdP 706. (101v–104r) és az ASMo Cam. AdP 699. (53v–55r 62v–64r) kötetekben azonosította, az 1493–95-ös évek alkalmazottai között.

40 *frota:* északi ejtés szerint, a frotta 'falka' értelmében. A nagy számú degemináció és a hiperkorrekt kettőzések együttesen mutatják Donato északias nyelvhasználatát.

41 *vene:* ld. 2. lj. a toszkán venne igealak megfelelője, 'jött' értelemben.

42 *ducha signor Vostro padre:* Hippolit apja, Estei Herkules herceg.

43 A kétnapos kézbesítés a kor viszonyait ismerve nehezen hihető, de nem elképzelhetetlen.

2. ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 3, 1494 augusztus 25, Esztergom

1r

Reverendissime in Christo pater et domine domine mi ac benefactore unico post comendationem etc.. Dopo che la Vostra Signoria Reverendissima passò Vilacho[44] io non ho avuta novella de la brigata:[45] aspetto con desiderio intendere che Vostra Signoria con tutta la comitiva sia arivata a salvamento, et con più desiderio ancora aspetto intendere che Quella[46] abbi operato de la grazia che io Le adimandai essendo qui >abbi< qualche bona opera. Io so' ancora in quello medesimo stato che Vostra Signoria mi lassò et non posso andare senza bastone; aspetto quanto piacerà a Vostra Signoria Reverendissima et al signor Vostro padre a disponere di me.[47] Ulterius, dopo la partita di Vostra Signoria io ho sforzatomi a limitare le spese qui in castello, et in summa per ancora io non posso fare con manco boche che quelli che si contengono in lo introscritto registro,[48] et non posso ne so sì bene fare che io non spendo ogni dì da dieci infino a dodici fiorini. E questo perché solo in vino va da quattro fiorini, et non posso fare di manco di doi boi il giorno, senza l'altre picole cose, et anco apena basta. Io credo che Vostra Signoria mi abbi lassato qua fra lioni o lupi, che ogni dì gridano et mai fano questione se non per bevere o per mangiare. Io mi difendarò meglio che poterò perfino che sarò qui. Ulterius Madama[49] à voluto che io tolga Stefano,[50] già barbiero del re Mathias, per me provisore, con provisione di cento fiorini l'anno, et spese a luy con quattro boche et doi cavalli, et cusì credo che vorrà che io tolga messere Nicolò Cagnolo[51] per scribano. Non à ancora voluto che io facci niente con Palco da Maroth et con Bernardo[52] di quelle decime, né che loro abbino quello offitialato di Maroth como lo ànno avuto. Ma siamo rimasti che loro abbino l'offitialato con li bersagi[53] soli et

---

44 *Vilacho:* Villach (Ausztria), ezen a városon keresztül haladt a szokott szárazföldi út Magyarországról Itáliába.

45 *brigata:* 'csapat', valamint egy sorral lejjebb comitiva, arra a csoportra vonatkozhat, amely Hippolitot kísérte. A továbbiakból kiderül, hogy Villachból egy részük visszatért Esztergomba, s nyilván Ferrarából odáig érkezett eléjük egy másik csoport.

46 *Quella:* a Lei, 'Ön' udvarias megszólítás korabeli változata. A mutató névmás quellától történő megkülönböztetés miatt mindenütt nagybetűvel szerepel a levelek átiratában.

47 Donato egészségére hivatkozva („bottal járok") valamilyen külön kedvezményt kérhetett az Itáliába visszetérő Hippolittól, vagy rajta keresztül Herkules hercegtől.

48 *introscritto registro:* Donato nyilván mellékelt egy listát az esztergomi vár költségén tartott személyekről, ez a lista azonban nem áll rendelkezésünkre sajnos.

49 *Madama:* a megjelölés bizonyosan az özvegy Beatrix királynőre vonatkozik. Az átírásban megkülönböztetésül mindenütt nagybetűvel írjuk.

50 Talán azonos Stefano Raguseóval, aki Esztergomban, majd később Egerben is felbukkan Hippolit szolgálatában provizorként (KUFFART 2018: 215, 1782, 1786. lj.)

51 Nicola Cagnola, Hippolit körmöcbányai megbízottja, pizetárius (KUFFART 2018: 43).

52 *Palco di Maroth, Bernardo:* közelebbről meg nem határozott tizedbérlők (Maróti Palkó, Bernát).

che abbino il soldo loro come li altri soldati. El contado di Santa Croce[54] più ancora si sta como era; bene è vero che Madama dice che vole che io lo abbi, pare non l'ò ancora. Preterea, poi che >vo< Vostra Signoria si partì, qui si mormorava che questa opera sopra la porta de la chiesa[55] era rimasta imperfetta e che non se forniria[56] mai più. Io mandai subito per uno fiorentino maestro di legname a Buda; e convenni con lui che dovesse lavorare >a 9< a 9 fiorini il mese, con le spese a lui e tre garzoni. Ho comperato a maestro Alessandro dipintore[57] oro e azurro e faccio lavorare a furia, in modo che io credo per tutto ottobre sirà finito e posto suso il legname, non so se sarà finito di dipingere, me sforzerò che sia fatto et solecitarò quanto poterò. Ulterius Vostra Signoria sa che qui in castello non è aqua[58]; Madama[59] et lo imbasatore[60] sono stati di parere che questo pozo di castello apresso a Santo Stefano[61] si facci nettare, et cusì sono venuti quattro da Cremitia[62] di quelli che sono usi a stare sotto terra, et continuamente cavano et infino a qua ànno già cavato molta robba, et ancora non ànno il bono terreno. Quelli che vennero con Vostra Signoria infino a Vilac insieme con maestro Agostino[63] tornaro, et de li 10 cavalli che mi dovevano rimanere ne conduxero qua otto, et doi ne morirono per la via, et questi otto vennero in tal modo che infino a

---

53 *bersagi:* talán efemer jövevényszó a magyar 'bírság'-ból. Ebben az esetben a mondat arra vonatkozhatna, hogy Maróti Palkó megtarthatta adószedői állását, de csak a bírságokat szedhette ő. A feltételezést megerősíti a tény, hogy a ezzel a jelentéssel regisztrálja a *birsagium/byrsagium* szót a *Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae* (DÉRI 1987).

54 *Santa Croce:* a *croce* szó helyett a kéziratban egy kereszt szerepel. Ha a következtetés helyes, talán Garamszentkeresztről lehet szó a szövegben. Köszönöm az információt Kuffart Hajnalkának.

55 *opera sopra la porta della chiesa:* nem meghatározható a szöveg alapján, hogy melyik templom kapuja fölé, és pontosan mit helyeznek el: a továbbiakból annyi derül ki, hogy készítője asztalosmester vagy ács *(maestro di legname)* és festők dolgoznak rajta, akik Hippolit címerét is elkészítik.

56 a *forniria* alak feltételes mód jelen időben áll, ma ez a szintaktikai helyzet (múlt idejű főmondatot követő utóidejű mellékmondat) feltételes múlt időt kívánna. Ez az igeidő használat következetesen ugyanez Donato leveleiben.

57 *maestro Alessandro dipintore:* a levelekből és a számadáskönyvekből nem jutunk közelebb Alessandro festő személyéhez

58 *non è aqua:* 'nincsen víz'. Az esztergomi vár vizellátását két kút (ciszterna) és a Dunától az északi bástyához érkező vízgép biztosította, ez utóbbi talán már nem működött 1494-ben.

59 *Madama:* minden esetben egyértelműen az ekkor már az esztergomi várban lakó Aragóniai Beatrix özvegy királynéra vonatkozik.

60 *imbasatore:* az *ambasciatore* 'követ' szó népi etimológián alapuló változata. Valószínűleg Carafa nápolyi követ, aki sokáig Beatrix mellett volt még Mátyás halála után.

61 *Santo Stefano:* a Szent István protomártírról elnevezett templom, alapfalai a mai bazilika jobb oldalán találhatók.

62 Körmöcbánya (ma Kremnica, Szlovákia).

63 Talán azonos Agostino Bencióval.

qui non sono possuti uscire de la stalla. Né mai vidi cosa sconfitta come quella. Di quelli poveri villani non tornò indrieto né cavallo né carretta alcuna, perché dicono che non ebbero per le spese più che 14 fiorini, et non essendo possibile che sì pochi denari bastasse[64] a tanti cavali, che erano circa trenta e persone circa disdotto, li cavalli mancavano per la via, et quale per morto et quale venduto quaranta o cinquanta pinzi,[65] e le carette non le potendo condurre è bisognato vendere a bon mercato, quale ottanta pinzi et quale uno fiorino,[66] in modo che me li bisogna a tutti satisfare et è un'altra confusione. Sia con Dio anco questo ripezarò[67] meglio che io poterò. Preterea, de le cose di qua uno maestro >Bran< Brancha[68], il quale so che Vostra Signoria cognosciva, a questi dì è stato relassato di prisone et credo che se ne verrà ala volta d'Italia. Uno messer Ambrosio canonico[69] qui nella chiesa Vostra,[70] il quale avia tolto il suo canonicato a abate Antonio,[71] a questi dì venuto da Varadino[72] a Buda è stato asasinato,[73] >et per<

1v

e per ancora non è dato questo canonicato benché molti lo abino adimandato *qui verus canonice ut audio adhuc vivit.* El re è andato a Transilvania et non si sa quando tornerà. El lettore et questi altri canonici più volti me ànno adimandato se vostra signoria tornerà et quando. Attutti[74] ho resposto che Vostra Signoria tornerà et serà qui omnino innanti Pasqua. Ognuno me dice che io scriva a Vostra Signoria et che io La conforti al tornare, per utile et honore di Quella. Ho inteso che ànno lettere da amici loro che el re el re (sic!) aspetta che el termine del

64 *bastasse:* a számbeli egyeztetés hiánya a többes harmadik személyű alany *(denari)* mellett, ez elvileg venetói jellegzetességként szerepel a szakirodalomban.

65 *pinzi:* a magyarból vett efemer kölcsönszó Donato olasz nyelvében, 'pénz', 'aprópénz' jelentéssel, szembeállítva a *ducato, fiorino, denaro* szavakkal, amelyek nemesfémből vert érmekre vonatkoznak.

66 E részletből nyilvánvaló az átváltás: 1 forint *(fiorino)* 100 aprónak *(denari, pinzi)* felel meg.

67 *ripezare:* a *pezza,* 'folt' szóból, kifoltozni, pótolni jelentéssel.

68 A XV. század végén két Brancia vezetéknevű embert is ismerünk Esztergomban: Bernabò Brancia kormányzó volt Aragóniai János érseksége idején (1487-re tehető a halála), míg Antonello vagy Antonio Brancia (talán az előző rokona) nápolyi követ (KUFFART 2018: 182.) Donato Aretino kormányzósága idején.

69 Esetleg azonosítható Almásy Ambrus kanonokkal, ám ő már 1480-ban bírta a kanonoki stallumot.

70 *chiesa Vostra:* Hippolit temploma minden bizonnyal a Szent Adalbert-székesegyházzal azonosítandó.

71 *abate Antonio:* esetleg Fabrignisi Andrásról lehet szó, aki névleg birtokolta csak a kanonoki stallumot 1493–94-ben. C. Tóth Norbertnek köszönöm ezt az adatot.

72 *Varadino:* Várad (ma Nagyvárad ill. Oradea, Románia)

73 Ambrus kanonok meggyilkolásával kapcsolatban nem bukkantunk más forrásra.

74 *attutti:* a tutti, 'mindenkinek', a déli dialektusokra és regionális olasz ejtésre jellemző szóeleji mássalhangzókettőzés.

tornare vostro passi,[75] et che non tornando c'è chi fa disegni assai. Ulterius, el vescovo di Varadino[76] che fo 1 quello fonte me ha fatto intendere et fatto dire per bona via che io avisi et conforti Vostra Signoria Reverendissima, se Quella à volontà di tornare, che torni più presto che pò, et non essendo desposta a venire che Quella si disponga a venire *quia si non venerit* è per incontrare danno et vergogna, et che Vostra Signoria non dia fede né creda a persona perché qua ci sono tristi et mali homini assai, et s'el potesseno, con qualche colore farebero del male assai. Tutto questo ho voluto significare a Vostra Signoria Reverendissima a ciò che Quella possa provedere al fatto Suo circa le cose Sue di qua, che io per me >so< non so' bastante a queste brigate di qua, quando volesseno malignare, a potere resistere ale forze loro. Io non replicarò queste cose al signor vostro padre; poterà Vostra Signoria Reverendissima conferire con sua Excellenza et ordinare quanto parerà a l'uno et al altro, ali quali continue mi racomando et qui bene valeant. Ex Strigonio XXV augusti 1494

Eiusdem Vestre Reverendissime dominationis servulus, Donatus Aretinus

2v

Reverendissmo in Christo patri e domino domino Ypolito Estensi Sancte Romane Ecclesie tituli Sancte Lucie in Silice diacono cardinali, dignissimo et benefactori precipuo,

Ferrarie

[keresztben, más kézzel:]

D. Donati Aretini 25 augusti 1494

Recepta 16 septembris 1494

3. ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 3, 1494. szeptember 30./1, Esztergom

1r

Reverendissimo in Cristo patre et domine domine mi, post commendationem etc. El presente latore[77] sirà uno Nicolò Calzeta[78] mio amicissimo, homo da bene, el quale recomando a Vostro Signore Reverendissimo quanto la mia persona. Lui desidera et voria da la Excellenza di Vostro patre di obtinere uno qualche offizio, non gran cosa, per mezzo di Vostra Signoria Reverendissima; pertanto prego Quella che per amor mio le pi<a>za haverlo per recomandato et voler dignaresse con la Excellenza del Signor Duca impetrare uno >l< offitio, quale lui exponerà a Vostra Signoria Reverendissima. Et havelo <et> potendendossi servire detto amico mio farà honore a Vostra Signoria Reverendissima. Il dicto offitio, Signor

75 A fordulat értelme: arra várnak, hogy leteljen a Hippolit visszatértére előírt határidő.

76 Farkas Bálint váradi püspök.

77 *latore:* 'küldönc'.

78 Nicolò Calzetára nem találtunk más hivatkozást az általunk eddig kutatott dokumentumokban.

mio Reverendissimo, *intelegendum gratis.*[79] Et bene valeat, Dominus Vester Reverendissimus, cui me humiliter commendo. Datum in castro Strigoniense ultima septembris MCCCCLXXXXIIII

EiusdemVestre Reverendissime ac Illustrissime Dominationi servitor, Donatus Aretinus

1v
Reverendissmo ac Illustrissimo in Christo patre e domino domino Hyppolito Estensi, Sancte Romane Ecclesie Diacono Cardinali ac Archiepiscopo Strigoniensi dignissimo ac benefactori precipuo, Ferrarie

[keresztben, más kéz:]
M. Donati Aretini ultimo septembris 1494
Recepta 16 octobris 1494

4. ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 3, 1494. szeptember 30./2, Esztergom

1r
Reverendissime in Christo pater et Domine domine mi, post commendationem etc. Grandissima consolatione et contento ho havuto intendere che Vostra Signoria Reverendissima con tuta la brigata sia giunto a salvamento.[80] Ho visto quanto Quella me scrive per due Sue lettere recevute da Piero Chiavero.[81] Ala prima dico che circa ale facende di Vostra Signoria Reverendissima di qua a la cura del spaziale e temporale[82] farò quanto saperò et potrò. Ma s'io fosse sanno me bastaria l'animo di fare molto meglio et non facendo tuto quello sia de bisogno non lo imputi Vostra Signoria Reverendissima a me, ma assé medemo et ala Excellentia del signor duca Vostro padre. Ceterum ala seconda lettera Vostra Signoria Reverendissima me scrive che vi mandi molte cose, et per il presente latore non vi posso mandare niente. Prima perché al presente non <ò> possuto trovare né cavalli né balestre, né de quelle altre cose che Vostra Signoria Reverendissima me scrive, et quando bene ogni cosa havesse in ordine, Piero Chiavero dice non potria portare niente. Ma ala venuta de magistro Augustino[83] vederò <mandare> tuto o parte de quello che Vostra Signoria Reverendissima m'à scrito, per ché già ò scrito et mandato >et mandato< in Transilvania per cavalli et a Marmorus[84] a Sigismondo Pagani et qua fazo cerchar per tuto, ma nulla si trova

79 *intelegendum gratis:* 'ingyen értendő', vagyis Nicolò Calzeta pénzt sem kér a szolgálatért, amit felajánl Hippolit apjának, Herkules hercegnek.

80 Szeptember végére érkezett meg a híre, hogy a júniusban hazaindult Hippolit szerencsésen megérkezett Ferrarába az őt kísérő csoporttal.

81 *Pietro Chiavero:* minden bizonnyal küldönc, nem találtunk róla további forrást.

82 *la cura del spaziale e temporale:* szószerint 'gondoskodás a tér- és időbeli dolgokról', vagyis az adott szövegkörnyezetben 'az evilági gondok'.

83 Utalás Agostino Bencio közelgő indulására.

84 Máramaros (ma Maramureş, Románia).

di bono né se trovarà, secondo intendo per fino ala tornata del Re, il quale etiam si trova in Transilvania presso a confini de turchi lungi di qua quanto de qua a Ferrara. Magistro Augustino se partirà di qua al principio di novembre, procurarò quanto potrò et per lui avisarò Vostra Signoria Reverendissima. Preterea Vostra Signoria Reverendissima me scrive che io manda a Quella uno magistro de bolzoni.[85] Dico che non se trova homo che voglia venire in quelle parte. Tanto mancho la presente per quilli che dicono che sono tornati di novo insieme con li vostri orossi, che per Dio me vergogno >audire< audire quello che dicono de li mali tractamenti li sono stati facti, che ce son de quelli che ce sono partiti dal patron con bona licentia da loro patronj da lì quali non hanno havuto alcun salario. Et per tornare a Strigonia li è stato dato XV marcheti. Se 'l fosse uno seria cosa da biasmare, pure loro dicono.

A la Maestà de la Regina feci l'ambasata de Vostra Signoria Reverendissima, la quale ebbe molto accaressato, et non desidera altro <se> non vedere Quella. De le nove di qua, Vostra Signoria Reverendissima sapia che messer Bernardino Monello[86] è morto qui in castello et è stato amalato poi de doi mesi, a poco a poco s'è consumato. Item è morto messer Stefano Baion, archidiacono di Comorno,[87] lo archidiaconato è dato al nepote[88] del preposto di Sancto Stefano[89] quale al presente studia in Ferrara. Item messer Giorgio Frivolo[90] laborat in extremis dubito che questo fra dui dì torà su le tampele. Item il Boemio più tempo fa si partì et è andato castellano d'uno certo barone, lungi de qua asai. Como el torna farò l'ambasata de Vostra Signoria Reverendissima. Similiter messer Scipio credo che sia da Chinispaulo[91] più tempo fa. Quando lui sarà tornato farò la >Sua< ambasata Vostra. El preposto magiore è venuto a star

1v

qua in casa soa. La Maestia delo ambasatore è andata a stare a Sancto Tomaso, Sanctorum è andato in casa de messer Tadeo.

Tuti quisti signori canonici se racomandino a Vostra Signoria Reverendissima et tuti quelli pregano Quella che torni, perché non tornando tuti me dicono e loro et altri et maxime il lectore, il preposto,[92] che Vostra Signoria Reverendissima perderà questo loco il che molto gli rencresseria. Sì perché amano Vostra Signoria Reverendissima sì et perché loro pare stare bene, et non vorebeno altro signore, et

85 *bolzone:* nagyméretű számszeríj vagy ehhez tartozó nyíl. A maestro di bolzone minden bizonnyal ilyen számszeríjak vagy ilyenekre alkalmas nyilak készítőjét jelenti (de Jacobis 1843.).

86 Bernardino Monello udvarbíró majd provizor (Kuffart 2018: 202, 1698. j.).

87 Bajoni István komáromi főesperes.

88 Gosztonyi János.

89 Gosztonyi András.

90 A neve a számadáskönyvekben Giorgio di Priuli (Kuffart 2018: 92), esztergomi kánonjogász, a Boldogságos Szent Szűz kápolnájának rektora.

91 Kinizsi Pál (1431–1494) hadvezér, országbíró.

92 *lectore, preposto:* olvasókanonok és prépost

dubitano che quando Vostra Signoria Reverendissima fosse molestata anchora loro non starebeno in reposso. Sì che io prego et conforto Vostra Signoria Reverendissima non voglia perdere questo loco et che proveda in modo che La possi tenerlo et goderlo in pace.

Ulterius prego et supplico Vostra Signoria Reverendissima che s'aricordi deli facti mei. Quella sa bene quanto mi promesse quando era qua. Ma io cognosco per quanto me >stato< à scrito la Excellentia del Signor Duca Vostro Patre et altri che non c'è ordine a la mia tornata, de mandare al presente uno in loco mio. Poy che così è haverò patientia per questa invernata, ma a la prima vera ben prego Vostra Signoria Reverendissima che mi observa la promessa et interim Quella se digni recomandarmi al Signor Duca et operare con sua Excellentia che poi che più tempo fa se dignò donarme uno canonicato li a Ferrara sopra il quale è più de pensione che non vale, et etiam se digni farmela havere et farme havere qualche benefitiolo, non dico gran cosa pure ch'io possa pagare quella che sono XXII ducati l'anno. Et ch'io abba il cannonicato libro che non cercho più in là, salvo vivere da povero prete. Altro non mi occorre. Bene valeat Domine Vostra Reverendissima cui me humiliter comendo. Datum in castro Strigoni ultima septembris MCCCCLXXXXIIII

Eiusdem Vestre Reverendissime ac Illustrissime Dominationis servitor, Donatus Aretinus

5. ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 3, 1494. október 14, Esztergom

1r

Reverendissimo in Christo patre et Domine, Domine mi singularissime, post comendationem postea. Vostra Signoria Reverendissima non si maravigli se Piero Chiavero è soprastato a ritornare perché non l'ò retenuto senza casone. Come pienamente ne scrivo a la Excellentia del Ducha Vostro Patre, hora il remando expedito e recomandovel quanto so e posso. Per fin che lui è stato qua per exeguire quanto vostra signoria me commisse, non sono restato de cerchar ne resto e per cavalli e per balestre.

De cavalli qua non se trova niente. Messer Scipio è stato Chinspaul et questa sera è tornato, similiter il Boemio pochi dì fa è venuto e lui à facto ogni diligentia et in conclusione non trova cosa bona. Menon è andato a Praga et deba portar due balestre, ma non ho mai inteso niente di fatti soi. El Boemio m'à promesso farmene havere il vostro cortello, non est fornito da messer Antonio solecitarò che 'l se finisca et a la venuta di maestro Augustino, che serà presto, vederò di mandare quello che potrò de quanto Vostra Signoria Reverendissima me scrive.

El priore se torna in là per alcune sue facende et mie, non so s'el potrà tornare; non tornando, prego Vostra Signoria Reverendissima l'abi per recomandato et aceptelo nel novero deli altri vostri servitori.

Del facto mio non scrivo altro a Vostra Signoria Reverendissima se non che aspeto ogni dì che Quella mi mandi qualche bona nova. Messer Giorgio de

Frivolis se morì, la cappella sua l'à pigliato il capitolo per vigore d'una unione che hano obtenuta dal papa, de consensu regis, li fructi se dividerano fra canonici se altri non impediarano. À lassato legati assai et fra li altri à lassata una vesta de rosata al episcopo d'Agria et a me una de pavonazo.

La Maestà del re a quisti dì fecce occupare Buda vecchia[93] et certe altre ville de Madama et questo perché Madama non havia voluto che li soi subditi pagasse la decha de questo anno. Hora le cose stano così non so quello sequitarà. Questi non me pare bon segnali.

1v
Ulterius, ho scrito al signor Vostro patre che s'el vol conservare questo benefitio per Vostra Reverendissima Signoria, che La rimandi qua al termine, altramente le cose non andarà bene, et così prego Vostra Signoria Reverendissima, de cuius speciali interesse agitur, che se sforza de fare et credo che questo sia el più vero et fermo remedio che possiasi fare, et d'ogni altra provisione ne dubito forte. Altro non me acade scrivere, salvo che io et il Rosso se recomandamo ala Vostra Signoria Reverendissima. Datum in castro Strigonii, XIIII octobris MCCCCLXXXXIIII

Eiusdem Vestre Reverendissime ac Illustrissime Dominationis Servitor, Donatus Aretinus

Reverendissmo in Christo patre e domino domino Hyppolito Estensi, Sacre Romne Ecclesie Diacono Cardinali ac Archiepiscopo Strigoniensi dignissimo domino suo olim observantissimo

[keresztben, más kéz:]
D. Donati Aretini 14 octobris 1494
Recepta primo novembris 1494

6. ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 3, 1494. november 15./1, Esztergom

1r
Monsignor mio Reverendissimo post comendationem etc. Per Grigorio Orvat ho recepute tre lettere di Vostra Signoria Reverendissima ale qual facendo breve resposta dico prima: quanto ala cappella di Posonia >f< se achaderà ala vacatione, finché serò qua farò l'offizio del fidele servo. Quanto autem al vino di maestro Altobello[94] dico che quando la lettera vene tuto el vino era riposto ma fra quello che m'è bisognato dare per lettere di Vostra Signoria Reverendissima e quello che m'è bisognato relasare per exemptione facte da Quella, et quello che per obligatione m'è bisognato pagare, et fra quello che se venderono a la partita di Vostra Si-

93 Óbuda.
94 Altobello borbélymester (Kuffart 2018: 169.).

gnoria Reverendissima, in castello non è venuto octanta vaxa, che non bastarà ale spese che corno al presente. Pensi mo' Vostra Signoria Reverendissima se Quella torna di qua, como speramo e desideramo, se 'l bisognarà a provedere de vino.

Tuta volta per exequire li comandamenti di Vostra Signoria Reverendissima vederò in dicembre posse provedere o di tuto o di parte. Vostra Signoria Reverendissima scrive a messer Perotto[95] che io sono avaro questo non confesso io. Ma dico bene ch'io vedo fare le spese secondo le intrate et dico un'altra cosa: che Vostra Signoria Reverendissima m'à messo in questo loco con tal ordine che non che avaro ma per forza mi bisogna esser misero per non fare debito e per requistar il credito che s'era perso . io veni qua. Quanto ale facende delo archiepiscopato di Vostra Signoria Reverendissima, in ogni cosa usarò la diligentia possibile per fin a qui, venga Vostra Signoria Reverendissima. Quando Li piace che io non credo haver bisogno di comperare per tuto questo anno, né pane, né biava como bisognava a lo aprille passato. Lo edifitio sopra la porta de la chiesa è posto suso, è stabilito e non resta a farce sennò un poco de dipintura, la quale se fa tuta via, se quello povero homo di maestro Alexandro depintore non se fosse voluto morire, a questa hora l'opera seria tuta fornita. Ma lui a questi dì intrò in un farnetico che'l volea essere brusato et <con> questa fantasia se morì in brevi zornj et mo' mi bisogna farlo fornire per uno altro dipintore.[96] Ma ogni cosa sarà presto fornito et serà bella et vistosa opera cum una vostra armaza in mezo ch'io fata far più alta che non son io.

Circa al facto di cavalli non obstante che io non abbi un quatrino et con faticha possa vivere, Messer Sipio, il Zabatero, Francesco Sabbatino[97], messer Perotto et il Boemo, la diligentia et le pregere ho fato a tuti quanti. Insumma per fin adesso non se trova cosa bona al proposito. Il Boemo è andato fin a caxa sua, dicono che serà qui a natale, à me promesso fornire Vostra Signoria Reverendissima di balestre et di qualche bello cavallo. Sigismondo Pagano è qui et lui anchora ò pregato mi proveda, à me promesso provedermj di qualche valacho. Messer Scipio è stato discazato del'isolla et à a pensare per sé perché à patito et pate danno assai e questo è perché la Maestà del re à tolto de fato […] Regina […]

1v

vechia et à mandato via tuto li offitiali che havia lì la Maestà di Madama, et posto altri in nome suo che mi par un mal segno a medesima. Ulterius Vostra Signoria Reverendissima me scrive delli cani de la cagna vostra rossa. Sa bene Quella che

95 *Perotto:* Perotto de Vesach, Beatrix királyné tanácsosa, zólyomi ispán (KUFFART 2018: 71.).

96 Kuffart Hajnalka egy lábjegyzetben megmutatja a mű folytatóját is (KUFFART 2018: 165.): 1494. március 22-én egy Márton nevű festő folytatta az elhunyt Alessandro művét a templomkapu fölött. Az adatot Balogh Jolán is közli, Mártont magyarnak tartotta (BALOGH 1966: I, 526.).

97 Kuffart Hajnalka szerint azonosítható Francesco Violával, Beatrix királyné diósgyőri provizorával (KUFFART 2018: 120.).

alla partita Sua non mi ne volsse lassare nisuno, et tuti furno menati via, né qui rimaste né rossa né bianca, et pochi credo ne fossi conduti a Ferrara. Sì che monsignor mio Reverendissimo di questo non vi so rendere conto alcuno né per questo resti Vostra Signoria Reverendissima de venire perché non vi mancharà canni se 'l non ce fosse mai altri che quelli del notaro che in fino adesso ne à tanti che parno un brancho di pecore et tuti son boni. Ulterius Vostra Signoria Reverendissima consideri in che termine son stato a quisti, dì et pensi che animo sia stato il mio. Quella sa che alla partita Sua non che mi lassasse dinari, ma mi lassò debito presso a 4 milla fiorini et tuti m'erano alle spalle e a questi dì la maestà di Re m'à comandato che io gli mandi trecento cavalli et non havendo denari né potendomi atrovare né per via del preposto che non m'à voluto servire d'uno denaro per non essere etiam el termine di pagamento suo né per via di mercati né per altra via, et essendosi Vostra Signoria Reverendissima ubligata per proprie lettere de subvenire ale oportunità del regno, non sapendo io più che mi fare, mi ridussi ala Maestà de la Regina la quale considerato il pericolo bene che abba a pensar di fati soi, per amor che porta a Vostra Signoria Reverendissima, me à prestato zoglie et altre robe per più che tre milla ducati così ne ò tolto ad me stesso fra le robe et denarj per ducati due milla et continuo meto ad ordine la gente d'arme, et ò scrito al re dove le ho a mandare et aspecto resposta.

Veda mo' Vostra Signoria Reverendissima se la Maestà di Madama non hera qua dov'io me mi trovava et consideri quanto Quella le resti ubligato. Ne pensi che questo sia facto per altro se non per il grandissimo amore che sua Maestà porta a Vostra Signoria Reverendissima perché andando li tempi como vano per sua Maestà faceva tenere le zoglie sue apresso di sé, ma ha voluto mostrare che v'ama di bon core. La capella di messer Giorgio è rimasta pacifica al capitolo et così li canonicj hanno augumentato l'intra>c<te loco il doppio.

Ulterius li turchi questo anno son corsi in Crovatia et a Zagabria et per tuto quello paese. Di poi Chinisipaul è corsso in Torchia et è tornato si crede mandò con una gran preda. Dell'altre et dele fati mei Vostra Signoria Reverendissima intenderà a pieno da maestro Augustino et per ora non scrivo più oltre a Quella alla qual continuo mi ricomando. Strigonij XV. novembris 1494, [...] Reverendissime servitor, Donatus Aretinus

2v
Illustrissimo ac Reverendissimo in Cristo patri et domino, domino Hyppolito Estensi, Sacre Romane Ecclesie Diacono Cardinali ac Archiepiscopo Strigoniensi dignissimo, domino ac benefactori singularissimo

[keresztben, más kézzel:]
D. Donati Aretini 15 novembris
Recepta XI decembris 1494

7. ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 3, 1494. november 15./2, Esztergom

1r
Clarissime doctor et tamquam fratre bone, salutem. S'io credesse che per vostro non scriver spesso l'amore fra noi havesse a minuirsse, io crederia che la nostra fosse vera amicitia, com' io la tengo. Et perhò non fate scusa perché non bisogna. Atendeti pure a stare sano et qualche volta mi recomandati a Monsignor nostro Reverendissimo, el quale m'ha messo in tal exercitio ch'io so che non starò troppo ocioso. Sia con Dio, son contento di patire per amore di sua Signoria Reverendissima et più volentieri suportaria ogni fatica s'io fossi sanno ma io ho tormento di for et di dentro. Le vostre distributione del Vostro cannonicato se le à preso fin al presente el preposto di San Giorgio, perché cusì dice haveti ordinato. Da mo avanti voi et li altri haveti megliore intrata, il dopio che non haveti havuto per il passato, per essere stata unita la cappella di messer Giorgio alla mensa Vostra et è ferma et stabilita unita per il papa de consentimento del re, è ratificata et confermata de novo da Sua Maestà.

Sì che congratulatine inseme con quello tripon di Don Jo. Altro non mi occorre. Bene valeat. Strigonii XV novembris MCCCCLXXXXIIII Vester, Donatus Aretinus vicarius

1v
Clarissimo doctor et tamquam fratri honorandi Domino Tomaso Fuscho, Reverendissimi Domini Cardinalis Estensis preceptori dignissimo

Ferrarie

8. ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 3, 1494. november 20, Esztergom

1r
Reverendissimo in Christo patre et domine mi ac benefactor unice post comendationem etc. Maestro Augustino Benzo s'è partito mo fa terzo dì et per lui scrissi a Vostra Signoria Reverendissima quanto alhora achadea. Di poi non c'è altro di novo se non che continuo combato sopra la expedictione di questi homini d'arme, le quali trovo molto strani.

Il nostro messer lo lectore vene da le parte di là per andare a Roma per stabilire et fermare le cose de la cappella che fo di messer Giorgio unita a la mensa capitulare. Lo recomando a Vostra Signoria Reverendissima, benché so non bisogna, ma per fare il debito mio et perché cognosco che lui è un di quilli che ama la Signoria Vostra Reverendissima. Quod bene valeat et cui me humiliter commendo. Datum in castro strigoniense, XX novembris MCCCCLXXXXIIII, Eiusdem Vestre Reverendissme ac Illustrissime Dominationi servitor, Donatus Aretinus

1v
postscritto: Vostra Signoria Reverendissima sa, se questo homo è homo da bene, da epso potrà intendere che oppinione à le brigate di qua et quello che se dice di Vostra Signoria Reverendissima se Lei non torna al termene deputato.

Reverendissimo in Christo patri e domino, domino Hyppolito Estensi, Sancte Lucie in Silice domino Diacono Cardinali ac Archiepiscopo Strigoniensi dignissimo, benefactori singularissimo,
Ferrarie

9. ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 3, 1495. január 13, Esztergom

1r
Reverendissime et Illustrissime Domine mi, post commendationem etc. In risposta di più lettere che io ho avute di Vostra Reverendissima Signoria a questi dì, e da Ridolzi e da Giunco e da Rasone,[98] dico prima che Rasone è venuto et à portato quelle arme le quale sono molto belle et honorevole e molto sono piazute ala Maestà di Madama, e circa el fatto di Rasone farò pro posse quanto Vostra Signoria mi scrive. Circa quanto Quella più volte me à scritto di cavalli, dico che di quelli di Francesco Sabatino non è da parlare perché se fosseno de oro non li aprezaria più e non sono di quella perfettione che bisognaria. So' stato con Scipio, luy ne à doi turchi gioveni. Io li ho adimandati in vendita, dice non li voler vendere; non so come mi farò, li darò come el torna perché non è qui; un'altra bataglia, e secondo che poterò fare cusì farò. El Boemo è tornato a questi dì, et è subito andato al re e tornarà presto, dicemi che fa venire alcune balestre e che me ne farà parte per Vostra Signoria, et non le avendo possute portare à lassato che certi mercatanti le mandarano fino qui. Item dice aver comprati doi cavalli gioveni per Vostra Signoria li quali venerano in fra pochi dì e come sieno venuti e luy tornato da lore, siremo insiemi e faremo quanto bisogna. Et cusì mi sforzarò adempire il desiderio di Vostra Signoria quanto poterò, benché io mi trovi in mal termine e non ho uno soldo. Pure io vederò o per una via o per un'altra di provedere a quanto Vostra Signoria Reverendissima me scrive. Al fatto di Lazko dirò che luy non pò venire et forse che a questa ora non è in troppo bono stato e la rasone si è che luy come tornò da compagnare Vostra Signoria poco dipoi se amalò di febre e tutta questa state è stato qui amalato di febre cotidiana e poi si convertì in quartana doppia e luy non si volse maj riguardare in modo che luy si ridusse in mal termine. Io lo vestii e feci quanto mi paria expediente, di poi pegiorando, poco tempo fa venne uno de li sui et menollo a casa sua e da poi non ho mai inteso quello che sia de li fatti suoi. Ma so bene che per ancora non pò stare troppo bene. Ulterius Vostra Signoria Reverendissima me scrive deli conti di

98 A megnevezett személyek közül csak Rasone Bontempit, az egyik levél címzettjét sikerült azonosítani.

Misser Berandino[99] e de le quietanze overo conti de lo proposto, già ne ho scritto a lo scrivano,[100] dirò che li conti di Messer Berandino non so in che modo mi possa meglio mandare che mandare tutti li sui libri e fareti vedere là, perché qua non farò may cosa bona, perché sono tanto intricati che non so che me dice et già più tempo fa io li dedi a Messer Filipo che ne facesse uno summario et in summa lui dice a me che Messer Berandino resta avere et a Messer Paulo fratello di dicto Messer Berandino il quale è qui; dice che luy è debitore bene una grande somma et cusì va le facende nostre. Et pure per commissione di Madama me li bisogna fare le spese e vole averle bene, et io non posso fare altro, et si è in summa non vedo miglior via che mandare là li libri soi del proposto in uno statto che lui non à altro conto se non quello che à dato alo scrivano e a le sue quietanze le quale vole per sé et à rasone. Di quanto Vostra Signoria me scrive del redito di li sei cento ducati di quelli de la terra grande che io lo riscota dal conte Piero, io dico che più tempo fa che el conte Piero ne fo debitore et may essendo la Signora Vostra qua li possete rescotere uno soldo li officiali vostri, non so mo come crede Vostra Signoria che io li possa riscotere in absentia Vostra, et maxime al presente che il re perseguita il Duca Lorenzo li à tolta già otto castelle et tutti questi baroni sono in arme e qua ogni cosa è sotto sopra siché io non so come poterli scotere. Isti autem anno le lettere dal re di poter per questi denari occupare li beni

1v

de lo arcivescoado, e se io non me avesse aiutato con le bone parole so che in fino a qui avrebbeno fatto poco honore e manco utile a questa chiesa e sui soldati, di quello che de antonio letterato io ho avute lettere del re e tante lettere del provisore di Buda che se'l no fosse uno poco de amicitia che io feci con quello provisore già saria andato a male la metà de li Vostri subditi, ma luy me à aiutato fino qui et vederò de aiutarme meglio che io poterò. In summa da ogni canto fra creditori con lettere di Vostra Signoria e fra altri acta Vostra Signoria concede a chi già no a chi vino et a chi una cosa e a chi un'altra. S'io pagasse et adempisse il tutto io remaneria in le seche di Barbaria,[101] ma sappia Vostra Signoria Reverendissima che io provedo a tutti a uno modo meglio che io posso. Ulterius Vostra Signoria me scrive che io facci lo conto de lo spetiale e che io li dia il suo resto. Io non so come mi possa fare conto alcuno cum sit che lo scrivano non mi lassò uno verso da poter fare conto alcuno e tutti li libri portò con seco e per consequens non posso fare conto alcuno, siché Vostra Signoria li pò fare fare là e poi avisare me, quanto li ho a dare et quando averò denari, pagarò luy e li altri. Preterea Vostra Signoria mi scrive che io Vi mandi la Vostra cagna, chiamata

99 A *Berandino* alakot csak Donato Aretino használja, minden bizonnyal elődjét, Beltrame (vagy másképpen: Beltrando) Costabilit érti alatta (KUFFART 2018: 181.).

100 Ez a *scrivano* minden bizonnyal Piero Pincharo (KUFFART 2018: 173.).

101 *le secche di Barberia:* szó szerinti jelentése 'sivatag', a szólásokban a *lasciare nelle secche di Barberia* 'cserben hagy'; ennek alapján a fordulat jelentése kb. 'nagy bajba keveredtünk volna' (ti. ha nem lennének Donatónak baráti kapcsolatai a magyar udvarnál).

Foglia, ma Quella non me dice, dove se sia: avanti la partita Vostra io Vi dissi che me ne lassasse qualche uno di quelli Vostri cani et non lo volesse fare. Il prete che n'avia cura debba sapere dove et a chi luy la lassò; ò cercato dal notaro se luy ne à notitia: mi dice che a la partita Vostra certi forestieri da Cassovia la menarono via e disseno che non so chi de li Vostri li avia venduta quella e un'altro Vostro bracho molto bono. Io vederò s'io Vi posso aver notitia e s'io la poterò riavere. Farò quanto Vostra Signoria mi scrive ma credo sarà difficile.

De le altre cose che Vostra Signoria me scrive e di veste a la turchesca e archi e coltelli e scimitarre io ho tutte tre lettere, ma prego Vostra Signoria Reverendissima che lassa ricogliere un poco il fiato, perché se Quella sapesse in che termine io mi ritrovo, so che me averia compassione: questi diavoli di gente d'arme me ha desfatto del mondo, che se questo non fosse stato, so che Vostra Signoria non me averia scritto se non una volta la volontà Sua, ma non posso più e so' per loro amore al marcio spedale.[102] Preterea Vostra Signoria mi adimanda anuntiatura dicendo che presto venerà qua uno in mio logo e che io me ne venerò di là: se questo posto non è uno tantosto di Francia, io so molto ben contento darvela da homo da bene, ma se non sia il vero, io intendo volerla doppia da Vostra Signoria Reverendissima che mi pare giusto. Ora mo, Signore mio Reverendissimo, in fino a qui ho resposto ale Vostra lettere, ora scriverò quello che a me pare che importi molto più: 1. lo interesse di questo Vostro arci-vescovado il quale se Ve lo conservate ce sirà modo mandarVe cavalli et balestre, armadure, veste, scimitarre[103] e tutto quello che s'atrovy di qua, ma se ve lo perdete, di qua non pensate aver niente.

Dico in effetto che più volti io ho scritto a Vostra Signoria Reverendissima e al Signor Vostro Padre, e mandato a dire e per messer Augustino e per lo lettore che se non tornate nel tempo convenuto che senza dubio alcuno non fate conto più di questo logo: e tamen non se intende che del tornare Vostro faciate ordine alcuno. Io non restarò fino che sono qui di fare ogni cosa per conservarlo et anco recordarve il bisognio, e cusì di nuovo Ve arenco che se non tornate al tempo siate certo esserne fore. Questo dice il re proprezo ove lo arcivescovo di colozia il quale dimostra che li rincresca assai che lo perdiate, lo vescovo di Varadino [...] tutta la corte del re e tutto questo paese pure tene per [...] che se io [...] vende tutte le nostre decime al presente non ne troverei cento ut ita loqui. Siché vedete dove mi ritrovo e come mi posso

2r

mantenere o sustentare e pertanto io suplico Vostra Signoria Reverendissima che intenda la monetione del Signore Vostro padre e fatta ferma deliberatione me avisiati di quello che se à a fare aciò che io sappi come me ho a governare e quello

102 *marcio spedale:* szó szerint 'rothadt kórház', a XVI. századi népies szövegekben előforduló szólás jelentése itt ebben a kontextusban kb. 'az ő szerelmükért (t.i. miattuk) teljesen ki vagyok borulva'.

103 nagyméretű kard

che ho a fare dal canto di qua. E sempre me ricomando a Vostra Signoria Reverendissima que bene feliciter valeat. Strigonii xiii Januarii 1495

Eiusdem Vestre Reverendissime Dominationi servulus, Donatus Aretinus

2v

Reverendissimo et Illustrissimo in Christo patri et domino Domino Hyppolito Sancte Romane Ecclesie Renerendissime Eminentissime Diacono Cardinali Estensi, ac Archiepiscopo Strigoniensi dignissimo, Domino e benefactori precipuo.

10. ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 3, 1495. január 14, Esztergom

1r

Prestante vir et tanquam fratre honorandissime. Voi forssi Ve pensate secondo ho inteso per il scrivere Vostro, che s'io havesse il modo voluntieri non ve facesse havere li dinari Vostri de Antonio de Strigonia. Se Voi credeti questo, sapiati che Voi seti in gran herrore, perché s'io sapesse dove me li cavare, non bisognaria scrivere né a Madona né a Messere. Ma voi sapeti che m'è stato forza a trovare doa milla ducati per le gente d'arme et mo' me ne bisogna a trovare di novo 7 cento o più per un'altra messata, che non so dove mi voltare. Et perché qua se dice che Monsignor Reverendissimo non torna, non trovo chi mi voglia servire sopra le decime di un soldo. Siché Voi che sapeti le facultà de questo loco meglio di me, considerate como io possi fare che munita così voluntieri ve li saria como voi li recevessi. Ma teneti per certo che se per qualche via la posso retrare, el non bisognarà per Voi et per altri troppo scrivere, neanche solecitarme. Altro non mi occorre, atendeti a stare sano et bene valete. Datum in Castro Strigoniense xiiii Januarii 1495

1v

Spectabili viro Petro Picharo parmense, Reverendissimi Domini Cardinalis Estensi scribano dignissimo, tanquam observatissimo

11. ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 3, 1495. augusztus 2, Esztergom

1r

Amatissime fratre, salutem. El me incresce o non ve aver trovato qui overo che Voi non mi trovasse costà che l'uno e l'altro mi saria stato grato. Hora per Dio già io so' qui e Monsignore di Agria vole che io me ne venga volando, e li mei piei mi dolgano e non so se mai poterò restare. Io conto trovare una caretta a fine che il male me asaltasse non possendo cavalcare, mi farò strasanare. Io insumma partirò presto con bona risolutione interim Voi me aspetterete costì e così ve ho avisare

da parte di Monsignore de Agria che aspettiate per bon respetto. De le nove di qua e de le cose Vostre io non mi extendo perché da meo sarete avisato del tutto. Altro non me occore, atendete a stare sano et bene valete. Ex Strignoio, 4 augusti 1495

1v
Spectabili Viro Rasono de Bontempis, Mercatori florentino dignissimo tranquam fratri optimo

12. ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 3, 1496[104] augusztus 2, Esztergom

1r
Reverendissime et Illustrissime Domine mi, post commendationem etc. Io arrivai qui a Strigonia ali xvii del passato et più presto che al presente non ho possuto expedire Gregorio. Hora io per questa avisarò Vostra Reverendissima Signoria di quanto è seguito. Arrivato a Strigonia presentai le lettere a la Maestà di Madama et exposi tutto quello che me era stato commesso per Vostra Reverendissima Signoria et per lo signor Vostro padre et narrai tutto il processo, et pregai sua Maestà che in questo mi volesse dare aviso et favore essendo deliberati lo Illustrissimo Signor duca di Milano e il signor Vostro padre che questa cosa se expedisse a fine che Vostra Reverendissima Signoria non avesse a tornare più in questa parte. Sua Maestà in vero mi fece bona cera[105] e disse che tutto quello che piaceva al signor Vostro padre et a Vostra Reverendissima Signoria piaceva ancora a lei e che io exequisse con diligentia quanto io avevo in commissione, ma che lei in questa cosa non se voleva inpaiare solo perché non ce era il suo honore a doverse intromettere in questa cosa, hora che era quasi conclusa, non ce essendo stata chiamata da prima. Et poi adoperandose adesso in questo non ne poterebbe se non perdere. Ma che più avria respetto ala prima cosa che era de lo honore che ala seconda.

Expedito che io fui da la Maestà di Madama, el giobia[106] sequente che fo a li xxi del predicto andai a Buda et là pressentai le lettere a monsignore de Agria[107] et con sua signoria feci et dissi quanto Vostra Signoria Reverendissima me avia imposto, excusando Vostra Signoria Reverendissima et il signore Vostro padre, che per voi non era stato che le pratiche vostre non fosseno venute a fine, ma era

104 A levelet a levéltárban (tévesen) 1495-re datálták, ám a vége felé leírt zavaros országgyűlés (a főpapok, bárók, zsidók, olaszok és csehek kifosztása) más forrásokból ismert esemény és 1496-ban történt. 1495-ben augusztusban nem volt országgyűlés. A forrást már Fraknói Vilmos is 1496-ra datálta (FRAKNÓI 1896: 90.).

105 *mi fece bona cera:* szó szerint 'jó (viasz)képet csinált', vagyis e szövegkörnyezetben 'jó képet vágott a dologhoz'.

106 *giobia,* 'csütörtök'.

107 Bakóc Tamás érsek (1442–1521).

rimasto per monsignore Ascanio,[108] il quale avia fatte molte >vale< varie mutatione, et volute più et diverse dure conditioni da Vostra Reverendissima Signoria per fare la renuntia de Agria, per le quale varietà il signor duca di Milano et il signor Vostro padre aviano preso qualche poco di sdegno. Et poi che questa via per la durezza di dicto monsignore Ascanio non se posseva a vostro modo expedire, a ciò che sua signoria fosse certa che Vostra Signoria Reverendissima et il signor Vostro padre era di buon proposito di fare cosa grata a sua signoria ex nunc se Lei voleva dare altri benefitii tanti che deduttis expensis ascendesse ala somma di x milia ducati omne anno, Vostra Signoria Reverendissima era parata di fare permutatione, servandose le promesse et capitoli già fatti fra le Vostre signorie. Fatto la proposta et expeso ad longum omni cose et come non solum per doimilia ducati ma quattromilia Vostra Signoria Reverendissima avia voluto dare ad Ascanio et tutto, sua signoria mi vide volentieri, et differì la resposta a l'altro dì seguente.

Da poi sua Signoria l'altro giorno mi rispose dicendo che non credeva che el signor Vostro padre avesse mai voluto dare l'abadia di Lodi a monsignore Ascanio, ma bene li avia voluto dare certe pensione, e questo credeva per certe lettere che lui avia avute da Roma poi che io so' arrivato qui in Ongaria, da li sui procuratori, dove loro scrivono, che monsignore Ascanio se era molto doluto di monsignore d'Agria et de li sui procuratori dicendo che loro lo aviano ucellato et promessoli più volte l'abadia di Lodi et tenutolo in parole et che poi non era niente et che luy anchora terrebbe a mente. Et molte parole che quelli tali procuratori scrivevano. Io replicai che possibile era che monsignore Ascanio avesse dette quelle parole da poi che avia inteso la partita mia di là, et anche lo sdegnio di quilli Illustrissimi signor duci, ma che veramente più volte se li era oferto dictta abadia, et oltra a quelle benefitii per doimilia ducati di li premi vacanti nel destretto di Milano.

El terzo giorno dopo molti rasonamenti sua Signoria fece questa conclusione che per niente non si vorrebbe recare monsignore Ascanio più inimico che se sia, et anco non vorrebbe essere casone che fra sua Signoria Reverendissima et la Vostra et quelli Illustrissimi Signori Duchi surgesse qualche desdegnio, perché qua a luy poterebbe nocere, et anche a voi di là non giovare et che in summa vole che se seguiti la praticha di Agria et non di altro, perché la pare a lui più sicura et honorevole per l'una parte et per l'altra et più quieta et pacifica per omne homo, et perfino che in tutto non se vede il fine di questa via, che non vole pigliare altra praticha. Io replicai che forse il signor vostro padre et il signor duca di Milano non vorrano più rasonare di questa cosa con Ascanio, parendo forse a loro Illustrissime Signorie che monsignore Ascanio non facci di loro quello conto in queste cose che doverebbe. Sua Signoria mi rispose che se >darrà< tenerà satisfatto et sia salvato l'onore suo et excusato apresso di monsignore Ascanio omne volta che Vostra Signoria Reverendissima et il Signor Vostro padre liberamente commetterà ali sui procuratori a Roma che volendo monsignor

108 Ascanio Sforza bíboros (1455–1505).

Ascanio sola l'abadia di Lodi senza altri benefitii o altre promesse overo expettative, et cedere ad Agria et poi se solo per l'abadia vole cedere, bene è che si seguiti quella pratica quando autem per questa sola non voglia che alora è contento di dare altri benefitii in fino ala somma di otto milia ducati in portantis et acennami di Chiaverino[109] et di Santo Martino[110] ma non me à ancora chiarito et questo credo che dica perché non crede che detta abbadia sia stata voluta dare a monsignor Ascanio et questo è quello che al presente vole che si seguiti et pratichi.

1v
Io replicai che non credevo che monsignor Ascanio per l'abadia sola facesse tale cessione avendo possuto aver doimilia fiorini oltra di quella. Mi disse che li bastava a lui a fare sue scuse con Ascanio et sola l'abadia adimandava et non altro. Perché non avia mai fatto promesse altro et che così lui saria scusato et salvaria il suo honore. Dixi che questo bisognava che io ne avisasse Vostra Signoria et che bisognava dilatione a queste cose et che la pratica seria longa et cusì me disse che mi prorogaria il termine.

Di poi Sua Signoria fo con la Maestà del re et finalmente mi disse che non possevo avere più prorogatione che di doi mesi, sì per tutto novembre proximo. Come Vostra Signoria Reverendissima ne darà la copia de la prorogatione che io Vi mando l'autentico ho apresso di me et porterollo come di sotto intenderete. A questa poca dilatione ȯ ffatto omne diligentia et parlato con la Maestà del Re, et ditto più volte >che non< a monssignore de Agria che non è possibile che in sì poca dilatione si possa concludere et expedire queste cose et se sua Signoria darà casone che Vostra Signoria Reverendissima abbi a ritornare in queste parte, che mai si farà questa permutatione et che di questo lui ne sia più che certo. Insumma né più tempo né in altra fare ma che Vostra Signoria Reverendissima veda ò possuto avere altra dilatione.

Io so' stato da poi con monsignore di Agria in molti rasonamenti et fatto instantia che si faccia qualche conclusione et che io sappi quello che ho a fare overo a scrivere a Vostra Signoria Reverendissima. Insumma sua Signoria ha concluso così che se io voglio venire in fino a Strigonia per rispetto de la regina et expedire Gregorio con lo aviso di quanto è fatto infino a qui, che io debba venire et expedirlo <et> che io lo facci, et però expedito che io mi torni a Buda, che in brevi giorni resolutamente me dirà quello che mi vole dare ultra Agriam in ricompensa de la Abadia di Lodi facendosi questa cosa per quella via. E non si potendo concludere con Agria come lui desidera più che altro, lui mi darà li nomi deli benefitii che mi vole dare facendosi questa cosa per altra via che credo che farà per uno chiaverino et per l'altro quella Abadia de Sancto Martino et deli altri infino ala summa de quello che si poterà fare. Et benché lui abbi detto che otto milia ducati credo che verrà più suso, et farà che di doi benefitii overo per litrare

109 Győr.
110 Szent Márton-hegy, ma Pannonhalma.

et vorà informatione di doi […] benefitii et loro intrate, et poi con queste informationi vole che più presto che io posso me ne venga da Vostra Reverendissima Signoria et credo che manderà uno suo mandato con meco. E quando io sia poi costà, Vostra Signoria Reverendissima intenderà l'una et l'altra via et poi pigliarà quella che più Li piacerà, et cusì infra tre giorni mi tornerò a Buda et pigliarò tutte queste informatione. Et inteso il tutto me ne verrò per la più corta che cusì vole dicto Monsignore et anche cusì pare ala Maestà di Madama. Benché io fosse di parere de avisare del tutto Vostra Reverendissima Signoria et aspettare la resposta, ma Monsignore dice che questo foria uno tempo perduto et che mi mandarà in modo resoluto che non bisognarà se non che Vostra Reverendissima Signoria pigli quella via che Li piazerà, che sirà chiara et expedita et credo in mancho di xv giorni expedirme et venire via. Et questo è la sua determinatione.

Dele nove di qua Vostra Reverendissima Signoria intenderà per Stefano più longamente, il quale s'è trovato infatto il tomulto e lo gran pericolo, che sono stati a questi die. Tutti li prelati et Baroni, et precipue ancora tutti l'italiani, che essendosi a Buda tutto il Regno congregato per fare una dieta et ponere una dica,[111] li ragazi piccoli incominciarono uno dì a mettere a sacco tutti li frutti che erano in piaza et questo expediro presto. Quo fatto, se n'andaro a casa de li giudei, et li concorse et putti et grandi et tutto il populo et tutti li miseno a sacco, et là se ferì molti homini e morì qualchuno. Da poi incominciaro a dire di andare contra li taliani et boemi, et anche qualche prelato, in modo che mai stete quella terra in magior pericolo. Et tutti li prelati et baroni et tutti l'italiani con loro robbe fugiro in castello, in modo che né il re, né nisuno altro ardiva uscire de la porta; et alcuni se partiro subito et andaro a casa sua, come fo il Colotia, il Vatia et più altri. Ora le cose se stano et non si sa altro. Grande discordie sono fra questi grandi, in modo che se stima che qualche male seguirà uno giorno et presto. Dio facci quello che è il meglio.

2r

Ulterius, la peste è grande a Vatia[112] >ad< anque adnest a Pezivaradino[113] a Bata[114] et in Transilvania qui et a Buda et per tutto verso vienna se sta molto bene. Per questo rispetto >in< io non ho voluto né andare né mandare a Vatia per lo fatto di messer Francesco Negro. Me à scritto una lettera la quale io mando a Vostra Reverendissima Signoria circa la sua tornata. Quella mo pigli di lui partito che Li pare. Et in questo mezo ordinate che Rasone fiorentino[115] non se parta infino che io vengo perché poi se ne poterà tornare di qua risoluto. Io non scrivo ad longum queste cose al Signor Vostro padre ma me rimetto a questa lettera. Et per tanto

111 *dica:* egyforintos adó, amelyet II. Ulászló király az országgyűlés szavazatával vethetett ki. Vö. NEUMANN 2017.

112 Vác

113 Pécsvárad

114 Báta

115 Ragione Bontempi firenzei kereskedő.

per sua informatione Vostra Reverendissima Signoria piacendoLi li la facci vedere, che meglio sarà resoluto. Non dico altro al presente se non che mi ricomando a Vostra Reverendissima Signoria. Que bene valeat. Ex Strigonio II augusti 1496

Eiusdem Vostre Reverendissime Dominationi servulus, Donatus Aretinus

2v
Reverendissimo et Illustrissimo Domino, Domino Hyppolito, Sancte Romane Ecclesie diacono cardinali Estensis, dignissimo domino et benefacitori suo precipuo

13. ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 3, 1498. április 30, Esztergom

Reverendissime Domine mi singularissime. Post commendationem etc. Da poy la partita mia da Ferrara io non ò scrito a Vostra Signoria Reverendissima, non ce essendo stata occasione de scrivere, al presente Quella intenderà per questa sucintamente in effecto como infino al presente è stata consegnata la possessione hinc inde de le chiese et sue forteze videlicet a sua Signoria Reverendissima de Agria et a monsignor messer Thomaso de Strigonia,[116] et ogni cosa fin qui è pasato bene et con bona gratia del Signor Re el quale à dimostrato de havere questa cosa molto gratissima secondo che mi demostrò quando io arivai qua visitando sua Maestà prima che fecesse cosa alcuna comme fece. Et quelli che dicono che sua Maestà di questa permutatione è mal contenta hovero che questo archiepiscopo non sia più in gratia sua, errano grandemente, perché la demostratione de esserne contento è grande et che questo possa, dico che luy pò più che mai. Son stato in Agria parechi dì et ordinato quello che bisogna, son tornato qui in Strigonio per fare li computi de Messer Thomaso inseme con lo scribano et credo che in fra otto, dieci dì havremo expedito et pigliaremo il camino per la volta di là, et trovo tante spese che non spero che mi avanzi molto a quello che credevo, pure farò ogni sforzo de sparamiare più che sia possibile, como più apieno Vostra Signoria Reverendissima intenderà.

Quando io veni >de Agria< de Italia trovai qui la Maestà di Madama ne le stantie consuete nele quale se retrova fin a quest'ora, de consentimento et bona voluntà de lo archiepiscopo. Et a la venuta mia la trovai in tanta myseria ch'io credo che ad ogni rognoso cane li seria venuto compassione de fati soi. Io la ò subvenuta de uno poco de grano ed selega che era qui in castello, solo per compasione et lo archiepiscopo che è stato qui alcuni dì li à fato honore assai, et lassatola qui con più aiuta che fosse mai, non so quello che seguitarà di fati soi, ne a la cosa particulare firma posso scrivere a Vostra Signoria Reverendissima, né altro di novo c'è qua, se non che se commenza a congregare la gente a questa nova dieta qui di Santo Giorgio, de la quale spero ala venuta mia poterne dare

116 Tommaso Amadei, esztergomi érseki helynök.

qualche notitia a Vostra Signoria Reverendissima, que bene valeat et cui me humiliter commendo. Strigonii, ultima aprilis 1498

Eiusdem Vostre Illustrissime et Reverendissime Dominationi Servitor, Donatus Aretinus

1v
Reverendissimo et Illustrissimo in Christo Patri et Domino Domino Hyppolito Sancte Lucie in Silice Diacono Cardinali Mediolanensi dignissimo domino ac benefactori singularissimo,

Mediolani

14. ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 3, 1498. május 31, Esztergom

1r
Reverendissime Domine, post commendationem, etc. Hier sera veni da Buda qui a Strigonio e questa matina ho havuto tre lettere de Vostra Signoria Reverendissima, date in Milano, una a sei, l'altra a otto et la terza a dieci del presente. A tute farò breve risposta. El primo dico che Vostra Signoria Reverendissima per lo scrivere Suo mi dice non havere havuto mie lettere poi che fui qua, né aviso di quello che sia seguito de le cose Vostre, et così resta in grandissima admiratione e per questa casone mi reputa grandemente negligente. Di che inteso io tal cosa bene che io sia per partirme presto di qua, non obstante questo ho voluto mandare il presente latore aposta. Sappi adonque Vostra Signoria Reverendissima como le cose Vostre di qua sonno andate secondo che Vostra Signoria Reverendissima mi ordinò: data le possessione di Strigonio et presa quella de Agria, et là posto Messer Ludovico[117] per gubernatore et vicario et Pier Jacobo per castellano, et è fato l'afficto secondo le conventione già facte, como per due altre mie ho de tuto dato aviso a Vostra Signoria Reverendissima, le quale ò mandate una per via di merchanti et l'altra mandai per via de messer Andrea Caraffa, qual era qui apresso di Madama ambasatore, et un'altra volta havia scrito quando arivai qua, dando aviso como eramo giunti a salvamento. Maravegliomi per certo che de le tre lettere non ne sia qualchuna giunto a salvamento. Io son soprastato fino a qui per essere li conti di Messer Thomaso tanti intrigati quanto sia possibele de dire, et per volere intendere non s'è possuto fare diligente inquisitione senza tempo. Hora siamo quasi al fine et credo al più longo luni che ve ne pigliarò il camino verso Vostra Signoria Reverendissima. Non so se con lui concluderò cosa bona, quando non possa fare altro, sto in pensero de venirmeni con quelle informatione che ò possuto havere.

117 *Messer Ludovico:* Ludovico Floreno.

De >q< le cose di qui del castello sappi Vostra Signoria Reverendissima che quasi non mentre m'hanno consegnato né anchora so quello che a lui fu consegnato a la partita di Vostra Signoria Reverendissima, so bene che a la partita mia di qua fu facto un certo inventario qual non ò, né quello né altro, et però non posso dire né dimandare cosa particulare, ma quando sarò da Vostra Signoria Reverendissima, Quella intenderà tuto il successo nostro et a tuto potrà provedere oportunamente. Messer Thomaso se è refermato per vicario qui in Strigonio et per la sua habitatione li è stata consegnata la casa del cantore. À anchora tardata la mia expedictione la dieta che a questi dì è fato a Buda, la qual è stata una cosa molto teribile et pericolosa per le grandissime discensione et tribulatione che sono in questo mondo che veramente serà gran cosa se un dì non segua fra loro

1v
qualche grande scandalo, et io per me qualche volta havea pagato già cose et non c'è stato a Buda. Pure la cosa è finita senza scandalo et ognuno tornato a casa, non so mo' se questi principali saperano pigliare partito a quanto bisogna.

Io non posso scrivere el tuto ad longum, perché troppo gran facenda, ma a bocca spero in fra pochi dì contare per ordine a Vostra Signoria Reverendissima.

Preterea de quanto Quella scrive de Maestro Augustino, potrò exequire al tuto et farli dare li denari che scrive Vostra Signoria Reverendissima a Venetia, per una lettera de cambio de certa summa che m'ha ordinato lo archiepiscopo. Del facto del Boemeo, credo che per lo tempo de li dui anni che dura lo afficto non sia da farsse desegno, perché tuti li emolumenti e le entrate che si pono havere, lo amico li vole per sé, commo è iusto, e così benché in Agria ci sia >qu< de li lochi in li guadagni et le intrate per questo tempo tocchino ad altri.

La Maestà de Madama de consentimento de lo archiepiscopo ancora è qui in Strigonio et niente è moso del facto suo de quello che solea, ymmo lo archiepiscopo è stato qui et à la pregata et preha che ce stia quanto vole, et à comandato a li soy castellani che non obedischano manco sua Maestà che sua signoria propria. Ma la sua Maestà è in tanta miseria che non è sì crudel core che non li havesse compassione, considerato la penuria che à nel umore suo che quando sarò con Vostra Signoria Reverendissima, et Quella intenderà le particularità, so che non havrà piacere nisuno. Ulterius se la Signoria Vostra Reverendissima s'è forssi maravigliato del mio non scrivere pensando forsi che'l mio ben stare ne stia state casone, in questo ce potria essere qualche rasone, e questo per gran guadagno che ne havemo conseguito fino a qui lo scrivano et io, perché io sono nobilitato e fato de la casa de Franza in tal modo che io sono come desperato: et lo scribano a questi dì in Agria havea tolto un famiglio ongaro el qual lo à facto neto commo uno bello bazile da barbero che una nocte, in casa de Stefano li tolsse lo gipone, la camisa, le calze, drappi, scuffia, petene et cento ducati d'oro con alcuni restani ferraresi et altre zaccharette. In modo che lui ancora sta assai bene contento como pò ben pensare Vostra Signoria Reverendissima.

2r
Io non scrivo a Vostra Signoria Illustrissima la summa de quello potrà avanzare del Suo resto de lo afficto, perché oltra le insolentie che me hanno facto questi Vostri verestegini etiam cum favore Regis, io trovo poi tante zaccare et tanti debiti facti per costui che io non so como ne reussirò, e qui bisogna che si faza il debito a chaduno, perché altramente non si faria bene de la cavalchata. Per tuto questa septimana farò quello ch'io potrò et poy me ne verò con quello poco che me restarà. Altro non so che me dire a Vostra Signoria Reverendissima, né che altre nove me li dare se non che li turchi vano contra il Re de Polonia e già sono arivati siendo che qui è aviso presso a Crachovia[118] a XXIIII mila ongaresche et il Re de Polonia[119] per quattro o cinque nuntii venuti con gran furia à mandato a dimandare aiuto a questo re, e questo da ancora gran orrore a questo regno, perché dicono che ogni volta che'l turcho havesse Crachovia che'l se ne potria venire a suo piacere in fino a Buda in cinque dì senza obstaculo alcuno. Dicesse che dicti turchi usano le magiore crudeltà che mai fuse udite et così ogni homo sta sbigotiti. Non so che me dire altro se non che io me ricomando a Vostra Signoria Reverendissima, qui bene valeat. El scribano, el Rosso similiter se recomandano a Vostra Signoria Reverendissima. Datum Strigonii, ultimo maij 1498

Eiusdem Vestre Illustrissime et Reverendissime Dominationi servulus, Donatus Aretinus

2v
Reverendissimo et Illustrissimo in Christo Patri et Domino, Domino Hippoliti Estensi Cardinali et generali gubernatori Mediolani dignissimo Domino meo singularissimo

Mediolani, volante

118 *Crachovia:* Krakkó (Kraków), a lengyel király székvárosa.
119 *Re de Polonia:* a lengyel király ebben az időszakban I. János Albert, II. Ulászló magyar király testvére.

ROBERTO VETRUGNO

Isabella d'Este mantovai őrgrófné levelezése Aragóniai Beatrix magyar királynéval

Az IDEA (Isabella d'Este Archive) elnevezésű internetes platform segítségével Isabella d'Este mantovai őrgrófné levelezésének igen érdekes hálózatai térképezhetők fel. Luzio és Renier tanulmányaikban Isabella irodalmi kapcsolatait vizsgálták a XVI. század első felének kiemelkedő személyiségeivel.[1] Ugyanez a vizsgálat most már más irányokban is kiterjeszthető, bevonva a kutatásba egyéb levélváltásait: a családi, politikai és nemzetközi levelezését is.

A levelekről készült, a Mantovai Állami Levéltárban őrzött másolati kötetek *(copialettere)* leltárát Matteo Basora készítette el.[2] Ennek a felmérésnek köszönhetően láthatjuk most világosan magunk előtt azokat a leveleket is, amelyeket Isabella számos európai levelezőpartnerének küldött. A kutatásokat egy évvel ezelőtt kezdtem meg, elsőként a Lengyelországhoz, Bona Sforza személyéhez kapcsolódó anyagokat vizsgáltam. A lengyel királynévá lett milánói nemesasszony az olasz reneszánsz politika és művészet képviselője volt Itáliától messze. A két hölgy közötti levelezést vizsgálva megállapítható volt, hogy kettejük közül Bona már az uralkodó nemesasszonyok egy újabb nemzedékét képviseli, aki Isabellára valóságos eszményképeként tekint.

Ez alkalommal egy másik levélváltás vizsgálatának kezdeti lépéseit szeretném bemutatni, amelynek vannak közös jellemzői az előzővel: itt is uralkodó fejedelemasszonyok levelezéséről van szó. Isabella nagynénje ugyanis nem volt más, mint Aragóniai Beatrix, a művelt és politikailag is tevékeny uralkodónő, aki a nápolyi udvar egy virágzó koszakában nevelkedett. A Hunyadi Mátyás magyar királlyal kötött házassága az Aragóniai-ház európai felemelkedésének tervébe illeszkedik, amikor Mátyás egész Európa katonai, politikai és kulturális főszereplője volt, aki a földrészt a kelet felől érkező török hódítás ellen védelmezte.

Berzeviczy Albert 1908-ban jelentette meg monográfiáját Aragónai Beatrixról, majd néhány évvel később közzétette azokat a forrásokat, amelyek a reneszánsz kori Magyar Királyság kapcsolatait dokumentálják azokkal az olasz udvarokkal, amelyekkel Mátyás és Beatrix élénk kapcsolatot tartott fenn: az érintett városok

1 LUZIO–RENIER 1893.
2 BASORA 2017.

főként Nápoly, Ferrara és Milánó.[3] Most a Vestigia kutatás számára ide csatolhatjuk Mantova városát is.[4]

Az én részvételem ebben a kutatási programban az Isabella d'Este-féle levelezésre vonatkozik, legfőképpen azokra a levelekre, melyeket Aragóniai Beatrixnak írt. Beatrix minden bizonnyal csodált ideálként szolgált Isabella számára fiatal korától fogva: a művészetek és az irodalom szeretetére nevelték, értett az államügyekhez, ahogyan ezt Berzeviczy életrajza bemutatja, ha mégoly regényes formában is olykor. Említést tesz róla Baldassare Castiglione is, amikor az Aragóniai-ház leghíresebb királynéit és fejedelemasszonyait felsorolván Isabellához és Beatrixhez hasonlítja őket, mint olyan nőket, akik képesek voltak szembenézni az uralkodókra leselkedő balsorssal is:[5]

> Visszatérve tehát Itáliába, azt mondom: nálunk sincs kiváló hölgyekben hiány. Nápolyban két kivételes királynőnk is volt, és nemrégiben szintén Nápolyban halt meg egy másik, Magyarország királynője, aki olyan kiváló asszony volt, mint tudja Kegyelmed, hogy méltó társa volt férjének, a győzhetetlen és dicsőséges Hunyadi Mátyásnak. Hasonlóképpen Isabella d'Aragona, a nápolyi király, Ferdinánd méltó nőtestvére, aki – mint arany a tűzben – az élet viharai közepette bizonyította erényét és bátorságát. Ha pedig Lombardiába megy, találkozhat Isabellával, Mantova márkinőjével, akinek kiváló erényeiről igazságtalanság lenne ilyen szűkszavúan megemlékezni, mint ahogy kénytelenek vagyunk most e helyt, még ha hosszasabban is akarnánk szólni róla. Még most is sajnálom, hogy nem ismerte meg húgát, Beatricét, a milánói fejedelemasszonyt, mert nő elméjét még nem csodálták annyira, mint az övét. És itt van még Eleonora d'Aragona, Ferrara fejedelemasszonya, mindkét imént említett hölgynek az édesanyja, akinek kiváló erényei tanúbizonyságul szolgáltak mindenki számára, hogy nem csak királyi apához méltó leány, de megérdemelte volna, hogy sokkal nagyobb államnak legyen királynője, mint amekkora felett elődei uralkodtak. De hogy egy másik hölgyről is szót ejtsek, ugyan hány férfit ismer Kegyelmed a földön, aki nagyobb lelkierővel viselte volna a sorscsapásokat, mint Isabella, Nápoly királynője tette? Ő a királyság elvesztése, a száműzetés, férje, Federico és két gyermek halála, Calabria hercegének fogsága után még mindig királynőhöz méltó módon viseli el a szegénység nyomorúságos terheit, hogy mindenki számára azt bizonyítja, mennyire királynő tudott maradni a megváltozott körülmények közepette is.[6]

3 BERZEVICZY 1908, 1914.

4 Köszönöm Domokos Györgynek a közös munkát és készséges rendelkezésre állását a kutatások alatt.

5 A Castiglione *Dialogó*jának korábbi kiadásaiban található említéseket ld. ZORZI PUGLIESE 2008.

6 Baldassare Castiglione: *Il libro del Cortegiano*, III 36. Ld. CASTIGLIONE 2008, 212–213.

Castiglione művének III. részében találjuk ezt a részletet, amely kiemeli, mennyire dicséri a szerző a korabeli hölgyek erényeit, túllépve a klasszikus antik példákon. Lépjünk most tovább a királynői udvar eszményein, és lássuk a valós udvari életet, a történelmet és azokat az iratokat, amelyek erről vallanak a levelek közvetlen stílusában *(cotidiana favellare,* 'mindennapos beszédstílus'). E levelekben felfedezhetjük az ember valós, benső mozgatórugóit, s így egyszerre történelmi és emberi dokumentumok, annak a *humanitas*-nak a hordozói, amelyből a reneszánsz sarjadt.

Aragóniai Beatrix és az Este-ház tagjai közötti levelezést Enrica Guerra adta ki 2010-ben,[7] s már ebből sokat megismerhettünk azokról a drámai fordulatokról, amelyek a királyné életében történtek és kiegészítik Berzeviczynek a királyné nyilvános és politikai életéről szóló írását.

E kutatás első eredményeként alább bemutatom azoknak a leveleknek a listáját, amelyeket Isabella váltott Beatrixszal, és ehhez most két levél átiratát adom, rövid nyelvi elemzéssel. A kutatás további célja annak feltérképezése, hogy a *lingua cortigiana*, vagyis az olasz udvari nyelv miképpen terjedt el Itáliában és Európában az olasz uralkodók közötti levélváltásokban a XV. század közepétől a XVI. század közepéig, ebben az időszakban alakul ki ugyanis a közös nyelv a megszokások és a kommunikációs tendenciák hatására az uralkodó rétegben. Ez a nyelvváltozat nem független a firenzei irodalmi nyelv egységesítő befolyásától, ugyanakkor csatlakozik a latinos, művelt diplomáciai levélváltások hagyományához, amely már megszabadul ekkorra a városi és regionális vonásoktól. Ebben a korszakban ugyanis hatalmas mennyiségű levél keletkezik, s ezeknek a nyelve fontos szerepet játszhatott a nemzeti nyelv kialakulásában és megszilárdulásában.

A Beatrix és Isabella közötti levelezésként ma 22 levelet tarthatunk számon, ezekből 14-et Beatrix és 8-at Isabella írt:

	a levél szerzője	címzett	dátum	jelzet: ASMn AG…	megjegyzés
1.	Isabella d'Este Gonzaga	Aragóniai Beatrix	Mantova, 1494.02.14.	b. 2991. l. 4. c. 26r	copialettere
2.	Aragóniai Beatrix	Isabella d'Este Gonzaga	1501.01.28.	b. 808. c. 11	eredeti, nem autográf, autográf aláírás
3.	Isabella d'Este Gonzaga	Aragóniai Beatrix	Mantova, 1501.03.03.	b. 2993. l. 12. c. 22r	copialettere
4.	Aragóniai Beatrix	Isabella d'Este Gonzaga	Nápoly, 1501.05.21.	b. 808. c. 15	eredeti, nem autográf, autográf aláírás
5.	Isabella d'Este Gonzaga	Aragóniai Beatrix	Mantova, 1501.10.10.	b. 2993. l. 12. c. 52v	copialettere

7 GUERRA 2010.

6.	Isabella d'Este Gonzaga	Aragóniai Beatrix	Mantova, 1501.06.03.	b. 2993. l. 12. c. 53r	copialettere
7.	Aragóniai Beatrix	Isabella d'Este Gonzaga	Bles, 1503.01.31.	b. 808. c. 19	eredeti, nem autográf, autográf aláírás
8.	Aragóniai Beatrix	Isabella d'Este Gonzaga	Nápoly, 1504.09.02.	b. 808. c. 21	eredeti, nem autográf
9.	Aragóniai Beatrix	Isabella d'Este Gonzaga	Nápoly, 1505.02.10.	b. 808. c. 58	eredeti, nem autográf, autográf aláírás
10.	Isabella d'Este Gonzaga	Aragóniai Beatrix	Mantova, 1505.03.14.	b. 2994. l. 17. c. 77r	copialettere
11.	Aragóniai Beatrix	Isabella d'Este Gonzaga	Nápoly, 1505.04.21.	b. 808. c. 59	eredeti, nem autográf, autográf aláírás
12.	Isabella d'Este Gonzaga	Aragóniai Beatrix	Mantova, 1505. 05.17.	b. 2994. l. 17. c. 95v	nem autográf, copialettere
13.	Aragóniai Beatrix	Isabella d'Este Gonzaga	Nápoly, 1505.06.22.	b. 808. c. 60	eredeti, nem autográf, autográf aláírás
14.	Aragóniai Beatrix	Isabella d'Este Gonzaga	Nápoly, 1505.07.26.	b. 808. c. 61	eredeti, nem autográf, autográf aláírás
15.	Aragóniai Beatrix	Isabella d'Este Gonzaga	Nápoly, 1507.04.06.	b. 808. c. 29	eredeti, nem autográf, autográf aláírás
16.	Aragóniai Beatrix	Isabella d'Este Gonzaga	Nápoly, 1507.05.04.	b. 808. c. 30	eredeti, nem autográf, autográf aláírás
17.	Isabella d'Este Gonzaga	Aragóniai Beatrix	Mantova, 1507.10.27.	b. 2994. l. 20. c. 74r	copialettere
18.	Isabella d'Este Gonzaga	Aragóniai Beatrix	Mantova, 1507.12.12.	b. 2994. l. 20. c. 79r	copialettere
19.	Aragóniai Beatrix	Isabella d'Este Gonzaga	Nápoly, 1507.12.13.	b. 808. c. 31	copialettere
20.	Aragóniai Beatrix	Isabella d'Este Gonzaga	Nápoly, 1508.02.05.	b. 808. c. 69	eredeti, nem autográf, autográf aláírás

21.	Aragóniai Beatrix	Isabella d'Este Gonzaga	Nápoly, 1508.02.25.	b. 808. c. 70	eredeti, nem autográf, autográf aláírás
22.	Aragóniai Beatrix	Isabella d'Este Gonzaga	Nápoly, 1508.06.18.	b. 808. c. 71	eredeti, nem autográf, autográf aláírás

Beatrix első, a Mantovai Állami Levéltár Gonzaga Levéltárában őrzött levelének címzettje Francesco őrgróf, akinek az Isabellával kötendő közelgő házasságához gratulál a magyar királyné (ez a fenti táblázatban nem szerepel, mivel az csak a két nemes hölgy levélváltására vonatkozik). A két nemes hölgy levelezését áttekintő táblázatunkban az első levél Isabelláé, és 1494. február 14-éről származik, az utolsó Beatrixé és az 1508. június 18-ai dátumot viseli, vagyis a királyné halála előtt mintegy három hónappal keletkezett. A levelek zöme az 1501–1508 közötti időszakban született, amikor a meggyötört Beatrix visszatért Nápolyba a magyar trónért folytatott viharos belharcok után, melynek során több oldalról is támadások kereszttüzébe került. A hazatérés nagy szomorúsággal töltötte el a királynét, aki innentől kezdve magát *infelicissima*, vagyis *igen boldogtalan*, vagy akár *legboldogtalanabb* jelzővel illeti. A levelekből az unokahúg és nagynénje közötti kölcsönös tisztelet és szeretet látszik; mindketten kifejezik készségüket a másik bármilyen kívánságának teljesítésére. A 8. számmal jelölt levélben kiderül, hogy Isabellát érdekli egy bizonyos *tavola* (talán táblakép), amit Beatrice unokahúgának ajándékoz, és megengedi számára, hogy Velencéből azt elhozassa a levél felmutatásával magától a *maestró*-tól, akinek nevére Beatrice nem emlékszik. Ez is példa rá, hogy további kutatások szükségesek még annak megállapításhoz, milyen környezetben, milyen jellegű mű lehetett, amiről a levelek szólnak.

Berzeviczy Albert Beatrixről szóló monográfiája azért mintaszerű, mivel a magyar tudós rendszeresen merít az eredeti forrásokból: levelekből, nyilvános és titkos iratokból, s ezeket alaposan és szenvedélyesen kommentálja. Azok az évek, amelyekben a két kiválasztott levél keletkezett, Berzeviczy pontos leírása szerint Nápoly és az Aragóniai-ház történelmének egy tragikus időszakát jelentik, amikor a francia és a spanyol király támadta meg a királyságukat, miközben ez utóbbi mindig is a nápolyi dinasztia szövetségese és rokona volt. E levelek elküldése után nem sokkal, miközben ezekből még boldogság és derű árad, Nápolyt és Federico d'Aragona királyt lerohanták a franciák, a nápolyi királyt Franciaországba hurcolták, ahova elkíséri őt Jacopo Sannazaro, a nagy költő, aki önmagában is jelképezte Nápoly kulturális fellegvár voltát a XV. század utolsó éveiben.

A Nápolyi Királyság röviddel ezután megingott s az Aragóniai-ház tagjait örökre elűzték az országból. A levelekben a gyermek születése feletti öröm ugyanakkor felülkerekedik, és szó sincsen a politikai helyzetről.

Ezek után érdemes egy pillantást vetnünk e fejedelmi levelezés nyelvezetére. Mindkét levél írásmódja latinizáló a helyesírását tekintve[8] *(hora, tucta, havemo facta, optima* 1 *ad contenteza* 2 B, *letitia* B és Is; *coniunctione* 1, *reverentia* 2 Is) és fonetikájában is *(heri, multo, cum, citate* de pl.: *cità, pleno, particulare, bona, ipse, maiestate, ad vostra, dicta* B; *coniunctione* 2 B és 1 Is; *matre* 1, *dignata* e *digni, summamente, cum* 2 stb. Is). Isabella általában a *bona* latinos formát használja, ám itt feltűnik a diftongusos változat *buona nuova* 1, *buona gratia* 2. Beatrix is a diftongus nélküli alakot részesíti előnyben.

Ebben az időszakban Isabellánál (vagy inkább titkáránál, aki egy általa tollba mondott szöveget másolt át) jellemzővé válik már az irodalmi firenzei nyelv iránti odafigyelés, amely egyre inkább elterjed majd a XVI. század során: ezt jelzi a *buona* forma két felbukkanása is.[9]

Ami a mássalhangzó-kettőzéseket illetve rövidüléseket illeti, nagyfokú bizonytalanságot észlelhetünk, nem állítható egyértelműen szembe a déli születésű Beatrix és az északi születésű Isabella nyelve ebből a szempontból.

Ami viszont a szövegek morfológiai jellemzőit illeti, elmondhatjuk, hogy van jelentős különbség: Beatrix használ még olyan alakokat, amelyek a XV. századi nyelvhasználatot jellemzik, s inkább délen, semmint északon.[10] A Beatrix levelében megtalálható alakoknak *(stamo* 3, *restamo* 1, *damo* és *salutamo* 3) Isabellánál a *stiamo* vagy ritkán a *stemo* felel meg. A magyar királynénál fellelhető a *parturio* 1 alak, és a magyar királynő nyelvhasználata őrzi a *lo* határozott névelőt is mássalhangzó előtt *(lo simile*, két ízben *lo quale* 3). Ezek az alakok régiesek, és közép- illetve dél-itáliai jellegűek. Ugyanitt Isabella az *l* vagy *el* alakot használná, akkor is, ha prepozíció áll előtte, s utána mássalhangzóval, s+mássalhangzóval vagy akár magánhangzóval kezdődő szó. Az őrgrófné saját kezűleg vagy akár titkárai által a *del ilustrissimo* formát használja. Ugyanez az ellentét vonatkozik a *simo* igealakra és a többi, metafonetikus *–imo* végződésre *(rendimo* 2, *scrivimo* 3 és jövő időben is: *scriverimo* e *mandarimo* 3); ehelyett északon ezeket használják: *semo, rendemo* stb. Nagyon fontos maradvány a progresszív asszimiláció egy esete: a 'queste' helyett álló *quesse*, amelyet számos más nápolyi forrásban is megtalálhatunk.

Isabellánál ezzel szemben megfigyelhetjük a Pó-síkság vidékére jellemző *baso* 1 és *basandoli* 2 alakokat, illetve az *el* névelő használatát. Az apró különbség a két levél nyelve között azt mutatja, hogy már alapvetően közös olasz nyelvet használ a két, különböző vidékről származó nemesasszony.

Visszatérve a mantovai dokumentumokhoz, a két kiválasztott levél témája Cesare d'Aragona születése, aki Federico d'Aragona és Isabella del Balzo gyerme-

8 B-vel jelölöm a Beatrix levelében megjelenő alakokat, Is-sel pedig az Isabella levelében olvashatóakat.

9 Lásd Matteo Basora Isabella d'Este ötszáz levelét tartalmazó értékes válogatását mesterképzési szakdolgozatában. (BASORA 2011.)

10 Vö. LEDGEWAY 2009.

keként jött a világra. Isabella del Balzo rövid ideig volt királyné és a király hitvese, s e hónapokban igen közel állt Beatrixhoz.

Források

Aragóniai Beatrix magyar királyné levele Isabella d'Este Gonzaga mantovai őrgrófnéhoz (Nápoly, 1501.05.26.)

[1]Illustrissima marchionessa neptis et filia nostra carissima. Per lettere de la maestà de la serenissima signora regina consorte de la maestà del signor re nostro fratre, intenderà vostra illustrissima signoria como heri ad XXV del presente ad XXII hore et quarta, parturio sua reginale maestà uno figliolo bellissimo et cum parto multo facile et cum salvezza e salute de <...> serenissima regina. Del che dite maiestate et tuti nuj restamo incredibilmente allegri e contenti cum grande letitia de tucta questa citate, del che havemo facta festa e luminarie per tucta la cità. [2]Lo simile vi avisamo nuj, licet sia, supplico per esserenj vostra illustrissima signoria avisata per lettere de dicta maestà, la quale simo certe vi ne dà pleno e particulare aviso ad contenteza de vostra illustrissima signoria, come ni rendimo certe ne havrete per la coniuntione e fra dicta maestà et vostra signoria illustrissima. Nostro signore Dio per sua benignità et gratia <...> ad dicte maiestate figliolo e ad tucti li altri quella felicità et vita che ipse stesse desyderano.

[3]Preterea vi damo aviso como nuj per la gratia de Dio stamo in bona e optima sanità, desiderando intendere lo simile de vostra illustrissima signoria et de lo illustrissimo signor marchese vostro consorte, lo quale salutamo molto. Non vi scrivimo altro al presente, appresso scriverimo ad vostra illustrissima signoria per uno homo nostro amplamente, lo quale mandarimo prestissimo in quesse parte e ad lo illustrissimo marchese vostro consorte e ad vostra illustrissima signoria.

Data in castello novo Neapolis, XXVJ maij M.° quingentesimo primo. Regina Beatrix.

Isabella d'Este Gonzaga mantovai őrgrófné levele Aragóniai Beatrix magyar királynéhoz (Mantova, 1501.06.10.)

Reginae Ungariae.

[1]<...> reverendissima maestà baso vostra mane. Per le lettere de la maestà vostra de XXVJ del passato ho inteso el felice parto de la signora regina, del quale ho preso quello piacere et contento che se recerca a la coniunctione et reverentia che ho a la sacra maestà sua et prego nostro signore Dio che per sua bontà doni perpetua felicità a la matre et figliolo. [2]Ringratio la maestà vostra che la se sij dignata partecipare cum me questa buona nuova insieme cum lo aviso dil suo ben stare, quale non mi ha portato minore letitia, per il desiderio che ho continuamen-

te del ben stare suo. Supplicola se digni congratularsi cum la maestà regale et recommandarmeli summamente. Io per Dio gratia sto bene insieme cum lo illustrissimo signor mio consorte e figlioli, et in buona gratia de vostra maestà basandoli la mane me raccomando.

Mantuae, X junij MDI.

Fordította: Domokos György

DEMJÉN BALÁZS ÁDÁM

„Fényességes és Excellenciás Tekintetes Uramnak" – egy itáliai jelentés az 1543-as magyarországi török hadjáratról

A Modenai Állami Levéltár magyarországi követjárásokat tartalmazó fondjában található egy bizonyos Giovan Anselmo Bonini Komáromban, 1543. szeptember 12-én kelt levele, amely az Oszmán Birodalom azévi hadműveleteiről tudósít az immár kizárólagosan I. Ferdinánd (1526–1564) uralma alatt álló királyság területén. A hadjárat célja Buda várának 1541-es bevételét követően elsősorban a vár körüli határsáv kiszélesítése (egyszersmind a középkori *medium regni* bevétele), másfelől pedig a Dráva menti további terjeszkedés volt.[1]

A levél szerzője a formális bevezetőben utal arra, hogy az ismeretlen – rangban mindenképpen fölötte álló – címzett bizonyára már értesült a szóban forgó eseményekről, melyek esetlegesen pontatlan lejegyzése miatt előre is elnézést kér. Az események leírását ezt követően az általa „Soclor"-nak nevezett Siklós[2] és „a Dráva fölötti Valpó várának"[3] török bevételével kezdi meg, majd rögzíti, hogy az ottomán hadak Buda érintésével közelítették meg Esztergomot és kezdték meg a fellegvár körülzárását.[4] A leírás szerint az érsekségi központnak tizennyolc nap alatt három ostromot kellett kiállnia – ezt követően távozott a várból a hatvan esztendős, nápolyi származású, csupán „mesteremberként" aposztrofált védő,[5] aki megmutatta a törököknek, hogy melyek a vár leggyengébb pontjai és hová érde-

1 ASMo C.Est. Amb. Ungh. b. 4. fasc. 34. ff.1r–3r.

2 A tárgyalt időszakban és ma is Baranya (vár)megyei várat körülbelül 1543. június 23-án foglalhatták el az oszmán hadak. Ld. SZÁNTÓ 1985: 20–22.

3 A 16. század első felében Baranya vármegyei Valpó (ma Valpovo, Osijek-Baranja županija) ostroma minden bizonnyal két részletben zajlott: az első, 1543. május 24-ei rohamot még visszaverték a vár keresztény védői, de a június 23. – július 7. közötti időszakban már maga az I. Szulejmán szultán (1520–1566) vezette fősereggel szemben tehetetlennek bizonyultak. Ld. MHH TT: II, 296–297 (Szinán csausz).

4 A középkori Magyar Királyság központjába a szultán 1543. június 17. és 25. között vonulhatott be, ezt követően kezdhették meg az oszmánok Esztergom ostromát is. Ld. Györkös Attila: Az 1543. évi török hadjárat Magyarországon http://gyorkos.uw.hu/1543/1543.htm Utolsó letöltés: 2018. június 18.

5 Giovanni Massa, a vár olasz zászlótartója. 1543. augusztus 8-i árulásáért feljebbvalói eleinte fővesztéssel fenyegették, de végül maguk is együttműködtek az oszmán hadakkal a vár átadása során. Ld. BAGI 2012: 18–21.

mes helyezni a tüzérséget. Az árulás következtében 1543. augusztus 8-án az ostromlottak megadásra kényszerültek, ráadásul az előzetes megállapodással ellentétben – mint Bonini írja – a vár bevételét követően az oszmánok már csupán a katonák személyére értették a szabad elvonulást, javaikra nem. Így az Esztergomot elhagyókat még ruháiktól is megfosztották, ráadásul a kisgyermekek nemre való tekintet nélküli fogságba ejtésével a *devsirme* beszedésére is sor került. A beszámoló szerint a törökök veszteség mintegy ötezer főnyire rúgott (közülük csak a várban háromszázan vesztették életüket), míg a keresztények közül százötvenen haltak meg az ostrom során, kétszázan pedig átálltak a törökökhöz. A várból kivonulókat a spanyol Lascano[6] kapitány és alvezére, Salamanca[7] vezették, akiket – mint azt Bonini tévesen állítja – Bécsbe igyekezvén Pozsonyban megállították, majd társaikkal együtt lefejeztek. Az események következtében a németekben különösen negatív kép alakult ki az olaszokról, akiket legenyhébb esetben is csak árulókként emlegettek. Ezt követően a török Fehérvár felé vette az irányt, egy bizonyos „Tatt" nevű település érintésével, amelyet egyetlen puskalövés nélkül vettek be, noha a vár tele volt védőkkel.[8] Itt azonban Bonini szerint nem maradt megtorlatlanul az árulás: az ezredes, „Fekete Fülöp" gróf fővesztéssel sújtott le a vétkesekre.[9] Miután ugyanő csapataival Fehérvár környékére érkezett, egy „magas lovaggal" együtt farakásokkal erősítette meg a várárok környékét, a tüzérség pedig a janicsárok várható nyílzáporával nézett farkasszemet, amely 1543. augusztus 28-án, egy keddi napon meg is érkezett. A reggeli támadást másnap újabb roham követte, vasárnap, szeptember 2-án – amikor is a védők időben megerősítették a sérült bástyákat – azonban olyan sűrű köd ereszkedett le Fehérvárra, hogy a várost védők egymást sem látták, így visszavonulni kényszerültek, immár csupán

6 „Lascano" – eredeti nevén Martín Musica – Esztergom spanyol őrségének zsoldos vezére, egyben a vár kapitánya volt. A vár feladását követően szabad elvonulást kapott az oszmánoktól Komárom felé. A szöveg sugalmazásával ellentétben (bár valóban hadbíróság elé idézték) később felmentették az árulás vádja alól. Ld. NN 1994.

7 Francisco de Salamanca, Esztergom alkapitánya Lascano megsebesülését követően lépett a kapitány helyébe. A vár feladása után a törökök őt is Komáromba szállították, ahonnan Bécsbe ment tovább. Az ifjabb Niklas von Salm (?–1550, császári és királyi kapitány) vezette hadbíróság előtt őt is árulással gyanúsították, egyévnyi börtönbüntetést követően, 1544-ben szabadult. Ld. LACZLAVIK 2012: 73.

8 Minden bizonnyal nem Tát, hanem Tata nevét írta le hibásan a szerző, melyet szintén 1543 nyarán foglaltak el az oszmánok.

9 „Fekete Fülöp" – eredeti nevén Filippo Tornelli – I. Ferdinánd olasz zsoldosainak kapitánya volt. 1543 májusa és júliusa között két hónapot várakozott a katonáival Bécs alatt a munícióra, mely az ostromok idejére biztosította volna az ellátást. Nem vállalta Fehérvár kapitányi megbízatását (Varkocs Györggyel ellentétben), megmaradt az olasz zsoldosok vezetőjének. 1543. július 27-én csapataival együtt Esztergom alatt találjuk, de az ottani harcokban végül nem vettek részt. Fehérvár ellenállását viszont 1543. szeptember 5-éig sikerült meghosszabbítania, amikor is a védelemben résztvevő összesen mintegy 500 katona (300 olasz és 200 német) fegyvertelen megadásra és török kísérettel való távozásra kényszerült. Ld. Györkös Attila: Az 1543. évi török hadjárat Magyarországon.

a városkapu őrzésére szorítkozva a polgárok segítségével az ismételt oszmán támadással szemben. A védekezés azonban nem járt sikerrel: a magyar, német és olasz katonák zöme odaveszett, utóbbiak közül Bonini – Tornellire hivatkozva – 1100-ból mindössze alig 250 életben maradottat említ. Az áldozatok között szerepelt Giovanni Domenico Tornelli, Filippo unokatestvére; egy bizonyos „Carlo Secco Bressano”[10] és egy oszmán kapitány – érdekesség, hogy valamennyien milánóiak voltak… Más, meg nem nevezett, de rangosabb katonai vezetők halála mellett Bonini százötven további áldozatról ír, a kevés túlélő pedig a várárokban, esetleg hullahegyek között megbújva kényszerült éjszakázni. Akárcsak az a névtelen olasz kapitány, aki így egérutat nyerve próbálta megértetni a városi polgárokkal, hogy az ő parancsa Fehérvár utolsó emberig való megvédésére szól – muníció híján ők azonban a megadást választották. Másnap, hétfőn el is küldtek három embert maguk közül, hogy tárgyaljanak a törökökkel a feltételekről, amely ellen a lakosoknál jóval kisebb létszámban megmaradt várvédő katonaság ekkor már nem tiltakozhatott. Az oszmánok szabad elvonulást és az ingóságok kimenekítésének lehetőségét ígérték, úgy a polgároknak, mint a katonáknak. A távozás Bonini által példátlanul tisztességesnek tartott levezénylésében egy török hadvezér segédkezett, akit ezt követően övéi fővesztéssel büntettek, míg a beszámolók szerint másik két társa 1543 végén visszatérni készült Fehérvárról Konstantinápolyba. Olyannyira megerősítették azonban az újonnan elfoglalt erődítményeket, hogy a szerző igencsak nehéznek ítélte visszafoglalásukat. Ráadásul Bonini abbéli aggodalmát is kifejezte, hogy amennyiben a császár nem küld felmentő sereget, úgy a következő ostromlott erődítmény már az Esztergomtól harminc, míg Fehérvártól negyven-ötven mérföldnyire fekvő Komárom lehet, ahol csupán egy-egy német és olasz egység állomásozik. Közülük – mintegy tízezer lovasból – már Esztergom ostroma során is átküldtek a Dunán naponta egy-kétezer főt, akiket – annak ellenére, hogy kevesen voltak nem tudtak visszavonulásra kényszeríteni a törökök. Ezek az egységek ezáltal sikeresen megzavarták a törökök hadműveleteit, meggátolták az oszmán előrenyomulást.

Giovanni Anselmo Bonini – mielőtt magát és a címzettet is Isten kegyelmébe ajánlaná – azzal a reményteli gondolattal zárja sorait, hogy a császár hatvanezer katonájával a hadoszlást követően talán megkísérelheti egy csatában az elvesztett területek visszafoglalását, mivelhogy ekkora létszámú seregtől a Magyarországon csekélyebb létszámban maradó törökök már bizonyosan megrettennek.

10 Carlo Sicca és más olasz katonák 1543. augusztus 21-én bekövetkezett haláláról a magyar források is megemlékeznek. Ld. ISTVÁNFFY 1962: 155–166.

Forrás

Giovan Anselmo Bonini levele Komáromból

ASMo C.Est. Amb. Ungh. b. 4, fasc. 34, ff.1r–3r.

1r

Bonini Gio: Anselmo

Illustrissimo et Excellentissimo Signore Mio Osservatissimo

Ritrovandomi esser tanto debitor di vostra Illustrissima et Excellentissima Signoria per li infiniti benefficii da Lei ricevuti, poi per far l'offizio che si conviene a bon perfedel servitor, benché non dubito che di tutti questi nomi di qua la sia stato per molti altri raguagliata, ho pensato scriverli come queste di Ongheria siano passate, sopplicandola che se non le saprò scriver cossi a puntino ogni cosa perché non stia cossi bene per la sua innata bontà la mi perdoni.

Il Turcho, dopo la giunta sua in Ongheria havendo preso Soclor et Valpo castelli sopra la Drava, se ne venne a Buda, d'indi partito pose il campo intorno a Strigonia, et statovi dicidotto giorni al assedio dopo che li habbe dati tre assalti, uscì dal detto castello di Strigonia un Napolettano nomato il messere homo di sessant'anni, andò dal Turco per rivelloli tutti li lochi più debili alli quali subito sia drizzar l'artigliaria di modo che o che il castellano ne havesse partecipato co' il generale dalli soldati per havessino prendimento co' il Turcho, o sia come si voglia si aresino alle 8. del passato salva la robba per le persone, non dimeno essendo il Turcho impatronito

1v

dal castello, spogliò tutti li soldati lasciandoli solo la vitta et cavandone da loro tutte le puttine pichole et li sbarbatti, quali vittimi apresso di sé, et in tutta quella guerra si creddé che morisse da circa cinque milia Turchi, dalle sapiame che erano dentro ne morsino da circa trecento, duecento si furono turchi volontariamente, et più di cento cinquanta furno quelli che vittimino. Il castellano che si nominava Lascano spagnolo, et il generale che si chiamava Salamanca, uscisse dal castello co' gli pocho resto et soldati. Se ne andorno alla volta di Vienna, ma per la strada furno rittenuti in un loco nominato Posonio, ove si fur perfermo che habbiano a esser decapitati insieme co' li capitani! Che vi si trovarno che sono ove la qualcosa ha generato sulli animi di questi Todeschi un' odio che la minor parola che ne dicano e di dirne Italiano traditor'. Partito poi il Turco da Strigonia andòalla volta di Alba Regale bonissima citta dell'Ongheria pigliando la strada un castello nominato Tatt senza un tiro d'artigliaria benché quelli che vi erano dentro

2r

ma tutti li capi ne hanno portato con degno merito dalla multituda che il signor conte Philippo Nero collonello li ha fatta tagliar la testa. Arrivato che fu intorno Alba Regal, si mise co' legni a far impir li fossi di lignami per a far trinceri co' un

cavaliero alto, sopra il qual stavano li jannizari co' li archi, base per co' l'artigliaria attese a linear le diffese per il marte che fu alle XXVIII dal passato diu. Dar uno assalto la mattina, rifrescandolo il dopo desinar il mircori un maggior, su li quali non poté far cosa bona per lui, anzi per le genti assai. La domenica, che fu alle doi del presente, dopoi che habbe lineate in tutto le diffese per fianche delle sue per havendo fatti li ripari soi sopra le bastioni le fine dar uno assalto generale a bon' hora, nel qual campo era una nebbia tanto oscura che li nostri non potevano scorger' l'inimico ne quali si potevano veder l'uno l'altro di manera che li nostri furno constretti a rittirarsi verso la città perché prima si combatevano li borghi che erano forti, né ritrovarono che quelli della città haviano serrato la porta forte che

2v

crescendo ogni hor più la calca dei Turchi. Tagliarono a pezzi quasi tutti li soldati cossi Allimani come Italiani et Unghari, et per quanto bandere d'italiani che ne havea mandate il signor conte sulle quali potevano esser mille et cento homini, non ne sono rimasi vivi duecento cinquanta, fra li quali è morto il signor Gio: Domenico Tornelli, cugino del signor conte, il signor Carlo Secco Bressano, et un capitano ottmano. Eravano milanesi tutti tre capitani! Et tutti li alteri strageti et officiali da due intera, et dicesse che vi sono morti fra loro più di cento cinquanta altri homini, et quelli pochi che si salvarno nottando la fossa entravano nella terra, et altri movendo sopra li monti delli corpi morti intrarono dentro il castello, et cossi salvato un capitano dei Italiani, fece prender alli cittadini che lui era li per combatter sino che di loro ne rimanesse un pezzo ma loro risposono che essendo la terra debile per non vi essendo monitione si volevano arrender come sicuro. Il luni seguente che mandarno tre dal Turco

3r

a stabilir li capitoli per li poveri soldati non poter contradirli perché erano di assai minor numero che li cittadini. Il Turco li permisse salvar la robba et li persone perché i soldati liberamente potessero andar ove a lor piacesse. Li quali usciti sia' acompagnar dal basia suo ministro di campo co' tanta cortesia quanta fosse mai usata ad alli altri soldati alli cittadini per quanto si intende adesso ha fatto tagliar la testa ma tenne a molti di loro. Si dice che hoggi due partir da Alba Regal per rittornarsene a Constantinopoli con finito per questo anno. Di quelle imprese ha fatte vi attendo a fortifficar questi lochi che ha questi di manera che creddo che li per pieni haverano faticha a rihaverli ma tutto! Se non vi si intrapone altra forza che quella di questo Re serenissimo nostro di Romani, noi si troviamo qua in un'isola che si chiama Comar qual è fatta dal Danubio lontano da Strigonia per la man diritta trenta miglia Italiane, et da Alba Regal circa quaranta-cinquanta, solo co' sue bander' d'Italiani et una d'Allemani, et mentre che il Turcho era sotto Strigonia, ogni

3v
giorno facevamo scaramuccie co' li lassati del Turcho che il ferme per non andar che il fino ad Alba Regal venne qui vicino. A dieci miglia mandando ogni giorno quando mille quando domillia cavalli in questa compagna oltre il Danubio a scaramucciar per noi, non solamente come era opinion d'ognuno che esser cossi pochi, non si rittirassero ma andasseranno a scaramucciar co' loro, il che causò che il Turco ne venne a questa impresa come era suo animo, po' né mai havevano havuto soccorso da persona.

Si dice che il Serenissimo Re di Romani venne a basso co' sessanta milia persone per recuperar quelle terre che lui ha perse, ma scrivendo il mio poco sudizio, creddo che il vennerà a questo battale, quando non si potrà star in campagna. Et questo me lo fa creder l'ordine per le cose sue andar tanto bene nondimeno se venisse si possia far qualche cosa bona perché li Turchi, per quante si intende da quelli che fugono, sono strachi per la bontà di loro immorta. Io non ho altro di novo che hora digno da fornir alla vostra Illustrissima et Excellentissima Signoria, ma quando mi accaderà da qui inanzi,

4r
no mancharò di avvisarla, come mi si conviene prega Dio che facci nascer occasione che si come li sono affisionatissimo servitor di morte, lo posso servir massime savio di vitta col corpo et co' la morte, et cossi facendo fine, humilmente le baso le mani da Comar il di XII di settembre 1543

Per Illustrissima et Excellentissima Signoria

Certissimo estimo Gio: Anselmo Bonini

HUSZTHY BÁLINT – KANÁSZ VIKTOR – SZOVÁK MÁRTON

A hadi kudarc állatorvosi lova

Ercole Torbidi jelentései Kanizsa 1601. évi ostromáról [1]

A tizenöt éves háború a kora-újkori Habsburg és Oszmán Birodalom közti vetélkedés egyik legfontosabb eseménysorozata, amely hosszú távon meghatározta a Magyar Királyság sorsát.[2] A harcok országszerte több fronton zajlottak, Győr, Esztergom, Fehérvár, Várad és Eger ostroma, valamint a mezőkeresztesi csata mellett kiemelkedik Kanizsa ostromainak jelentősége. Szigetvár 1566-os elvesztése következtében a vár nemcsak a Balaton és a Dráva közti terület, hanem a mögötte elterülő örökös tartományok számára is védelmet nyújtott.[3] Mindennek a jelentőségét e tartományok rendjei hamar felismerték, és jelentős mértékben hozzájárultak az erősség és katonasága fenntartásának költségeihez.[4] Régóta híreszteltek, hogy az oszmánok Kanizsa ellen készülődnek, a korabeli levelezésekben pedig folyamatosan panaszkodtak a vár és a katonaság siralmas állapota miatt, 1600-ban mégis nagy megdöbbenést keltett a hír, miszerint a Georg von Paradeiser által védett Kanizsát – hosszú ostrom után – októberben elfoglalta a török hadsereg.[5] Hamar felmerült a vár visszafoglalásának terve, és – mivel a terv mögött komoly politikai és diplomáciai támogatás állt – már a következő évben egy nemzetközi hadsereg indult el Kanizsa visszafoglalására. A sereget belső-ausztriai, itá-

---

1 Az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-3-I-PTE-305. kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült. Ezúton köszönjük Domokos Györgynek, hogy felhívta a figyelmünket e forráscsoportra, a PPKE BTK Vestigia Kutatócsoportnak, továbbá Bagi Zoltán Péternek és Kruppa Tamásnak pedig az értékes szakmai segítséget és konzultációs lehetőséget.

2 A háborúról átfogóan: TÓTH 2000, BAGI 2013, 2013b, az 1601. év hadi eseményeiről: BANFI 1940, BAGI 2016.

3 A vár és a védelmi rendszer kiépítéséről MÉRI 1988, KELENIK 1995, VÁNDOR 1994: 288–290, 299–330, KELENIK 2016.

4 PÁLFFY 1996: 202, az ellátásáról KENYERES 2008: 279–282, 486–494.

5 A 16. század utolsó évtizedeinek romló állapotáról SZAKÁLY 1992, KERECSÉNYI 1992, KERECSÉNYI 1993, TURBULY 1997: 31–34, SZ. SIMON 2014, 2017, az ostromról TÓTH 1986, VÁNDOR 1994: 330–335., TÓTH 2000: 309–325. Paradeisert a vár feladása miatt Bécsújhelyen kivégezték. Ld. PÁLFFY 1996: 200–212.

liai, spanyol, horvát és magyar csapatok alkották. Bár a csapatok a biztos győzelem tudatában indultak útnak, hatalmas vereséget szenvedtek. A keresztény Európa közvéleménye számára is fontos ostrom sikertelenségének külső és belső okai jól feltárhatók a fennmaradt források segítségével.[6]

Kanizsa 1601. évi sikertelen ostroma kapcsán szerencsés helyzetben vannak a kutatók, ugyanis a keresztény és a török részről is gazdag elbeszélő és levéltári forrásbázis áll a rendelkezésükre, amelynek kiaknázásával nem is maradt adós a történettudomány. Előbbiek között említhetjük Illésházy István és Istvánffy Miklós, valamint Giovanni Marco Isolano elbeszélő munkáit,[7] török történetírók részéről pedig egy részletes anonim krónika mellett Kjátib Cselebi és Pecsevi Ibrahim műveit.[8]

A nagy létszámú itáliai katonaság jelenlétének következtében az olasz (elsősorban a vatikáni, római és az észak-itáliai) közgyűjtemények jelentős mennyiségű forrással rendelkeznek a tizenötéves háború eseményeiről. E források felhasználásával 1939–1940-ben Florio Banfi adott közre Gianfrancesco Aldobrandini, VIII. Kelemen pápa unokaöccsének és hadvezérének három magyarországi hadjáratáról egy három közleményből álló összefoglalót, mely Kanizsa 1601-es ostromának ismertetésével zárul.[9] 2013-ban Bagi Zoltán Péter elsősorban az örökös tartományok iratanyagát felhasználva adott átfogó képet a hadjárat megszervezéséről.[10] A nagykanizsai helytörténeti szakirodalom is rendre tárgyalja az ostromot: elsőként Horváth Gyula, majd Halis István, Balogh János, Barbarits Lajos és V. Molnár László, legutóbb pedig Vándor László foglalkozott a témával.[11]

Az említett forrásokon túl a Modenai Állami Levéltár gyűjteményében tizennégy, mindmáig kiadatlan olasz nyelvű levelet őriznek,[12] melyek a Kanizsa visszafoglalására induló pápai segélycsapatok útjáról és küzdelmeiről tájékoztatnak. E forráscsoportra felfigyeltek már a hungarikakutatók, hiszen készült erről mikrofilm-reprodukció,[13] továbbá a magyar témákkal is foglalkozó olasz szakemberek előtt sem volt ismeretlen,[14] mégsem került mindeddig részletes feldolgozásra.

A leveleket egy bizonyos Ercole Torbidi írta Alessandro d'Este bíboros számára Rómába. Torbidi személye – tudomásunk szerint – teljesen ismertetlen mind a magyar, mind pedig az olasz szakirodalomban, ezeken a leveleken kívül több

6 Kanizsa 1600. és 1601. évi ostromainak nemzetközi ismertségére vonatkozóan HANLON 1998: 85, MURPHEY 1999: 158, IMBER 2002: 69.

7 ILLÉSHÁZY 1863: 85–86., ISTVÁNFFY 2001, BENDA 1983.

8 VÁMBÉRY 1887, MHH TT: III, 71–193, 201–388, SUDÁR 2006.

9 BANFI 1940.

10 BAGI 2013a.

11 Horváth az ostrom évét tévesen 1661-re teszi. Ld. HORVÁTH 1861: 19–21, HALIS 1896: 28, BALOGH 1896: 183–148, BARBARITS 1929: 15–16, V. MOLNÁR 1987: 84–91, VÁNDOR 1994: 356–359. Balogh említett művére annak ellenére, hogy igen elterjedt a szakirodalomban, csak historiográfiai érdekességként tekinthetünk. Ld. KANÁSZ 2014: 169.

12 ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 4. fasc. 38. No. 1–14. Ld. Források.

13 MNL OL X ASMo 8616. doboz, 12. cím.

14 Venturi Barbolini 2002.

forrást nem tudunk hozzá kötni. Az Este-családhoz fűződő kapcsolatán túl északitáliai származására levelei nyelvezetéből következtethetünk, mely már első ránézésre az északolasz dialektális makrorégióhoz köti, leginkább Emilia-Romagnához. Alaposabban megvizsgálva a szöveget azonban több probléma is felmerül származásának pontos lokalizálásával kapcsolatban. A szöveg alapvetően kevés kimondottan nyelvjárásinak mondható elemet tartalmaz, ami valószínűleg az írott nyelvi, illetve a hivatalos jellegének is köszönhető. A mondattan és az alaktan, valamint a szóhasználat tekintetében nagyon hasonlít a korban is nagy befolyású, a hivatali nyelvet meghatározó toszkán nyelvváltozatokhoz, leginkább hangtani jelenségek alapján lehet északiságára következtetni.

Elmondhatjuk továbbá Torbidiről, hogy katolikus vallású volt, amit a pápai segélyhadban végzett szolgálatán, az Este-bíboroshoz kapcsolódásán és a lutheránusokat érintő pejoratív megjegyzésein kívül olyan apróságok is alátámasztanak, mint a Gergely-naptár használata. Torbidi levélfolyama még az ostrom vége előtt megszakadt, s mivel a későbbiekben semmilyen forrásban nem sikerült a nyomára bukkannunk, bár bizonyítani nem tudjuk, de feltételezhetjük, hogy az ostrom utolsó szakaszában vagy az elvonulás során életét vesztette.

A jelentések tartalma

Torbidi híradásait Ljubljanából címzett levelével 1601. július 3-án kezdte, 16-án Zágrábból, majd szeptember 9-én már Varasdról, Aldobrandini főhadiszállásáról írt.[15] A kanizsai táborból először szeptember 14-én küldött jelentést, majd – valószínűleg ura betegsége miatt – visszatért Varasdra, ám a hónap végén ismét a Kanizsa falainál találjuk. Utolsó levelét november 10-én írta meg. A jelentések tartalma igen változatos, és a már ismert adatok megerősítésén kívül több új információt is hordoz.

Az eddig feldolgozott forrásokat Torbidi levelei azzal egészítik ki, hogy betekintést engednek a keresztény sereg mindennapjaiba és hangulatába, különös tekintettel a katonák életét megnehezítő, szélsőségesen rossz időjárásra, amely az ostrom kudarcának egyik fő oka lett.[16] A levelekből nyomon követhetjük, ahogy a biztos győzelem reménye letargiába, vádaskodásba csap át, végül kétségbeeséssé válik. Ezt a „hangulatgörbét" a sereg Torbidi által becsült létszáma is követi. Augusztus 18-án Torbidi józan bizakodással jelentette bíborosának:

> Kanizsát […], ahogy a hadmérnökök mondják, igen könnyű bevenni, habár úgy tudni, hogy négy-hat napja a törököknek komoly erősítés érkezett.[17]

15 BANFI 1939: 13.

16 JEZSO: 73. BAGI 2013: 28–29. BAGI 2015: 92–93. A rossz időjárás a keresztény haderő mellett az oszmán csapatokat is megivselte. BAGI 2016: 183.

17 *Canissa […], sicome dicono questi ingegnieri, hè facilissima da pigliare, sebene s'intende che da quattro o sei giorni in qua vi sia venuto gran socorso di turchi.* – Idézet a függelékben 2-es számmal jelzett levélből. A továbbiakban az idézett levelek számát szögletes zárójelben közöljük. Az olasz szövegeket Szovák Márton fordította.

Szeptember 2-án, a seregszemle után, talán a vezetők optimizmusa miatt már jóval bizakodóbbnak mutatkozott, de a katonák harci kedve már nem volt csorbítatlan:

> Négy napja csatlakozott a pápai tábor a főhercegéhez 15 olasz mérföldre Kanizsától, a teljes hadsereg száma a húszezret érheti el vagy kevesebbet. […] Holnap, folyó hó harmadikán az egész sereg együtt vonul Kanizsa alá azzal a reménnyel, hogy nagyon hamar bevesszük, miként azt könnyűnek tartják a kapitányok, don Giovanni de' Medici és minden hadmérnök. […] A tábor romlásnak indult, mert mindenféle katonák elszökdösnek.[18]

A keresztény had szeptember 14-én érte el maximális létszámát:

> Mindent egybevéve körülbelül a huszonkétezer főt érheti el a sereg.[19]

Szeptember 16-án már visszaesett a létszám, de Torbidi még az ostromlók pozitív hozzáállásáról ad hírt:

> A sereg létszáma körülbelül húszezer fő. Négy napja kezdődött a csata, és azt remélik, hogy gyorsan győzelmet aratnak.[20]

Az időjárás már szeptember 23-ára rosszra fordul, de a hangulat még bizakodó:

> Mégis [ti.: annak ellenére, hogy a főherceg lassú] Isten segedelmével néhány napon belül győzelmet remélünk, mivel a firenzeiek mögött haladó spanyolok elfoglaltak egy tornyot, ahonnan lőni fogják Kanizsát. […] Más hír nincs innen, hacsak nem az, hogy nagyon hideg van, sőt, még havazott is.[21]

Szeptember 29-én már a csalódottság jelei mutatkoznak:

> Semmi emlékezetes nincs. Mégis, az Eminenciád iránti kötelességből értesítem, hogy bár húsz napja itt vagyunk, nem értünk még el semmit. […] A hideg idő továbbra is tart.[22]

---

18 *[…] quattro giorni sono il campo ecclesiastico hè gionto a congiongersi con quello dell serenissimo arciducha, discosto quindeci miglia tagliane da Canissa, et tutto l'escercito potrà arivare al numero di 20 mila et forsi anco meno. […] Domani che sarà gli tre del presente tutto il campo si anderà unitti sotto Canissa con speranza di molto presto pigliarla, sicome la mettono molto facile gli cappitani, il signor don Giovanni de' Medici, et tutti gl'ingegneri. […] il campo va al rovescio perché tutti gli soldati si fugono* [3.]

19 *L'esercito tutto computatis computandis può giungere a 22 mila in circha.* [4.]

20 *[…] il numero del esercito qual ariva a 20 mila in circha. Et come di già quattro giorni sono si hè incominciata la batteria, et sperano presto haverne la vittoria.* [5.]

21 *Nondimeno con l'aiutto di Dio speriamo haverne la vittoria in pochi giorni, essendo che dietro a firentini sono andati spagnoli, et hanno pigliata una tore, dove stano a battere Canissa. […] Alcuno altro non vi hè costà senon grandissima fredo in modo tale che fu la neve* [6.]

22 *[…] non vi è cosa memorabile. Nondimeno per l'obligo che Gli tengo Le do aviso come in venti giorni che siamo sotto questa piazza, non habbiamo ancor fatto cosa alcuna […] Gli fredi costà vanno continuando al solito.* [7.]

Első októberi levelében Torbidi jelenti az erősítés megérkezését, de gyors győzelemről már nem beszél:

> Tájékoztatom eminenciádat, hogy tegnap a huszonegyedik órában a császár ezerötszáz lovasa érkezett a főherceg segítségére.[23]

Október 14-én már a kétségbeesés járja át a jelentést, maga Torbidi is a menekülést fontolgatja, és a felmentő sereget várja. A tény, hogy csizmában alszik, mindennél kézzelfoghatóbban ábrázolja az elkeseredettségét, amely egyébként az egész keresztény hadat jellemezhette:

> Most itt nagy veszélyben élünk, mivel két napra van innen az ötvenezer fős török hadsereg, amely csupa lovasból áll. […] Az uram elküldte az ezüstneműjét és javait Varasdra, és a többi uraság is hasonlóan járt el. Én magam csizmában, felsarkantyúzva vagyok éjjel is, magam mellett tartva a csomagomat, és mivel már nincs sok hátaslova az uramnak, egy igásat adott nekem, hogy kihúzzon a bajból, ha a szükség úgy hozza.[24]

Következő levelében, október 20-án Torbidi már a menekülő katonák[25] és a veszteségek miatt fokozatosan elnéptelenedő táborokról ír:

> Mindegyik seregben kevés ember maradt, mert egyrészt sokan megszöktek, másrészt meghaltak.[26]

A tizenkettedik jelentés következő mondata magáért beszél:

> Akinek van fogalma a háborúról, ezt a legkegyetlenebbek egyikének tartja, amilyet ember hosszú ideje nem látott már.[27]

Utolsó jelentése változó hangvételű, de az olaszok vitézségét illető mondata valószínűleg inkább öntudatáról árulkodik, mintsem a katonák tényleges harci kedvéről:

> Itt éjszaka is felnyergelve tartják a lovakat, és úgy kell éjszaka őrködni, mintha nappal lenne, mert annyian elmenekültek az olasz katonák közül. Sok a halott és kétezerre rúg a sebesültek száma, így nehezen jutunk bármire is. […] Az olaszok azonban nem félnek, habár kevesen vannak, de ezek a nyúlszívű németek annyira megfélemlítették a főherceget, hogy most nagy rettegésben él […] Más újdonságot most

---

23 *Le dico che hieri alle 21 hora gionsero 1500 cavalli del imperadore in aiutto al arciduccha […].* [8.] Sajnos nem tudjuk beazonosítani az erősítés kilétét.

24 *Hora costà si vive in grandissimi pericolo, essendo due giornate discosto l'esercito turchescho, in numero di 50 mila quasi tutti cavalli […] Et il mio padrone ha mandato l'argenteria et il suo meglio a Varasdino, et anco gli altri signori hanno il simile fatto. Et io per me sempre ne sto con gli stivalli et speroni in piedi anco la notte col mio valigino acanto, et perché non vi sono molti cavalli da sella del padrone, me ne ho adochiati un leardo da carozza per levarmi delli affari, se occorerà.* [9.] Vö. BAGI 2016: 164.

25 BAGI 2013: 15, 19, DOMINKOVITS 2008: 460.

26 *[…] vi hè pocha gente rimasta in tutti gli eserciti, sì per l'esserne fuggiti assai, come anco morti.* [10.]

27 *[…] chi ha cognicione di guerra, la tiene per una delle più aspre guerre che si sia veduta molto tempo fa.* [12.]

> nem tudok Eminenciádnak mondani, mivel már mindenki elgyötört és fáradt egyrészt az erőfeszítésektől, melyeket itt a szegény katonák végeznek, másrészt az állandó hidegtől és esőtől.[28]

A levél bizakodó hangvétele talán az érkező felmentő seregnek is köszönhető, amelynek első ezer katonája a levél írásának napján meg is érkezett. Utólag már tudjuk, hogy ez sem segített az ostromlókon.

De nem csak a keresztény haderő létszámára vonatkozó információk találhatók a levelekben, Torbidi többször ír az ostromlottak számáról és a várható erősítésről, ami, noha a valódi létszámról nem közöl pontos információt, a keresztények megtévesztését annál jobban ábrázolja.[29] A harmadik jelentésben olvashatjuk, hogy két török fogoly háromezernél nagyobb védőseregről vallott. A következő levélben már csak kétezer fős létszámról tájékoztat Torbidi, beleszámítva a nőket és gyerekeket, és külön megjegyzi, hogy ebből hatszáz katona francia.[30] Ezután a jelentések többnyire az oszmán felmentő seregektől való félelmet mutatják, illetve ezek bukásáról tudósítanak. Torbidi elismeréssel beszél a törökök bátorságáról, akiket főtisztjeik, Mankirkusi Muhammed budai pasának és helytartójának levágott fejei sem rémítenek el.[31] A tizenharmadik levélben Torbidi újra megerősíti a védők ostrom elején becsült kétezer fős létszámát, akik közül ezúttal háromszáz janicsárt emel ki. A harcok azonban a török sereget sem hagyták érintetlenül, november 4-ére a vár lakóinak száma ötszázra csökkent, ezek közül is csak háromszáz maradt hadra fogható.

A vezérkar tagjai között feszülő ellentéteket, amelyek eddig sem voltak ismeretlenek a kutatók számára, ugyancsak megerősíti Torbidi. Rossz előjelként vetül az egész vállalkozásra, hogy július 3-án még nem tudta az ostromra készülő katonaság, hogy pontosan mi lesz a hadjárat célja. A sereg túlnyomó részét felsorakoztató Gianfrancesco Aldobrandini ugyan Kanizsa mellett tört lándzsát, de II. Rudolf császár ambiciózusabb tervet szőtt: [32]

> Mostanáig nem tudni, hogy hova fog menni a sereg, annyi bizonyos, hogy az innen két napi járásra lévő Zágrábba indulunk, ahol a mustra lesz folyó hó tizedikén. Van, aki azt mondja, hogy onnan Szigetvárra megyünk, van, aki azt, hogy Kanizsára, de amennyire tudni lehet, Ka-

28 *Costà si tiene la notte selati gli cavali, et si veglia come il giorno essendosi fuggiti gran numero de soldati tagliani; et molti morti et sino 2 mila infermi in modo che dificilmente si potrà far testa. […] Insoma gli tagliani non havriano anco paura, sebene sono pochi; ma quelli pusilanimi de thedeschi hanno cotanto inpaurito l'arciduca che vive in grandissimo timore […] Altro di novo non saprei che dirGli essendo hormai il tutto vechio et fiaco si per le fatiche che costi si fanno da poveri soldati, com'anco da fredi et pioggie che costà di continuuo sono.* [14.]

29 Florio Banfi szerint a várban körülbelül ezer fős védőőrség volt. BANFI 1940: 151.

30 A francia jelenlétet egyéb források is megerősítik: Guillaume Ancel szerint 1601 telén a kanizsai oszmán helyőrséget mintegy százötven „renegát" egészítette ki. SAHIN-TÓTH 1999: 236, BAGI 2016: 82–83. Erről Martinus Zeiler is írt ZEILER 1997: 49.

31 [12.] Vö. BAGI 2016: 167, 171–172.

32 Vö. BAGI 2013: 16, BANFI 1939: 13, BANFI 1940: 144–145.

> nizsát nagyon megerősítették és felszerelték kívülről-belülről. Mások azt akarják, hogy Buda ostromára induljunk.[33]

További problémát jelentettek Aldobrandini, a hadjáratok értelmi szerzőjének szeptember 16-i halála utáni rangviták, elsősorban Flaminio Delfini hadvezérré és Ascanio Sforza *mastro di campo generalé*vá[34] való előléptetését a pápai csapatok felett. Delfini megbízása miatt több *colonnello* még a súlyosan beteg Aldobrandini életében visszautasította a saját kinevezését:[35]

> Malatesta őrgróf, Paolo Savelli és Orazio Baglioni urak visszautasították ezredesi rangjukat az elsőség miatt, amely az urat [Aldobrandinit] érzékenyen érintette.[36]

Delfini munkájával Giovanni de' Medici, a firenzei gyalogosok vezetője, egyszersmind Ferdinánd *General Obrist-Feldmarschall*ja[37] is elégedetlen volt:

> A legrosszabb állásokban a mieink vannak, mégis megteszik a kötelességüket, és azt hiszem, többet is tehettek volna, ha nem vitatkozott volna Giovanni de' Medici és Flaminio Delfini úr, mint akkor történt, amikor azt mondta neki don Giovanni, hogy sok ostobaságot csinál, Flaminio úr pedig azt válaszolta, hogy mindent megfontoltan tett.[38]

Mielőtt azonban Delfini képességeit végső kétségbe vonnánk, fontos megjegyezni, hogy a három *colonnello* magasabbnak tartott társadalmi státuszukra hivatkozva tagadta meg az engedelmességet Delfini felé, mivel mindhárman régi nemesi családokhoz tartoztak.[39]

---

33 *Di dove si habbia a caminare l'esercito, sino ad hora non si sa, ma egli è ben vero che si va a Zagabria, discosto di costà due giornate, ove si farà la generale mostra et sarà alli dieci del presente. Di poi chi dice si anderà a Segetto, et chi dice a Canissa, ma per quanto s'intende, Canissa hè molto fortificatta et munita d'esercito di dentro et fuori. Altri vogliono che si vadi all'assalto di Buda.* [1.]

34 Ez a rang a parancsnoki lánc második eleme, utasítást csak a főhadparancsnoktól kaphat. Rendelkezik a lovasság, a tüzérség és a gyalogság fölött is. Feladatairól tratktátust írt Basta György (BASTA 1606). Valószínűleg a magyar helytartó-tábornok (Banfi) vagy főhadparancsnok-helyettes (Bagi), illetve a német *General Obristleutnant* terminusnak feleltethető meg.

35 BANFI 1940: 146, JEZSO: 73, KRUPPA 2002: 287.

36 *Il signor marchese Malatesta, il signor Paulo Savelli, il signor Horacio Baglioni hano rinunciato gli loro terzi di colonelli, et questo per la precedenza, la onde il signore ne vive molto adolorato […].* [3.]

37 BAGI 2013: 23.

38 *[…] nel più peggio posto stano gli nostri, nondimeno fanno il debito, et credo che molto più haviamo fatto se non fosse occorso parolla tra il signor don Giovanni de' Medici et il signor Flaminio Delfini, come fu quandi gli dise il signore don Giovanni che faceva molte strampalarie, ed il signor Flaminio le rispose che con ragione il tutto faceva.* [6.]

39 BRUNELLI 2008: 341.

Sforza esetében, aki Aldobrandini első expedíciójában a negyedik gyalogezred tábornoka volt,[40] ezúttal pedig saját zsoldos csapatával érkezett,[41] nem tudni, hogy ki volt az ellenlábasa, Torbidi pusztán annyit jegyez föl, hogy:

> A dolgok két napja elmérgesedtek, mert a *sergente maggiore* nem akar engedelmeskedni Ascanio Sforzának, de azt reméljük, hogy minden elrendeződik.[42]

Az itáliai vezérek között a későbbiekben is súlyos nézeteltérések támadtak, bár nem tudni, hogy az alábbi részletben leírt kísérlet a tábor elhagyására valóban a viták következményének tekinthető-e:

> A mantovai herceg már hazaküldte az apródjait, muzsikusait és értékesebb lovait a kíséretével együtt, úgy tudni, hogy a közte és don Giovanni de' Medici között kialakult viszály miatt. A főherceg megnyugtatta őket, de békét teremtenie nem sikerült.[43]

Az ostrom során a hadvezetés és a katonák vallási ellentétei is felerősödtek, Torbidi a keresztény tábor problémáiért egyértelműen Ferdinánd protestáns helytartóját *(mastro)* tette felelőssé:

> Mindez [ti.: a nézeteltérések a sereg elosztásáról] abból következik, hogy a főherceg vezére, aki az összes sereget irányítja, lutheránus.[44] […] A főherceg pedig nagyon lassan végzi el, amit szükséges lenne, mindezt a vezére miatt, aki lutheránus.[45]

Az említett vezér kiléte rejtélyes, hiszen az összes sereget irányító vezér, Ferdinánd, helyettese, Vincenzo Gonzaga mantovai herceg és a tanácsosok jelentős része is katolikus.[46] A protestánsok pont fordítva látták a helyzetet, és a főherceg gyengeségét az őt segítő jezsuita és kapucinus szerzetesek hibájának vélték. Jól példázza ezt a soproni lutheránus polgárok véleménye:

> Ferdinánd főherceg Grazban, a Főtéren, ládákból és fatörzsekből a jezsuiták biztatására és hízelgésére felépítette Kanizsa mását, ezt a faerősséget megostromolta és nyomban be is vette. Amikor azonban a Magyarországon fekvő igazi Kanizsa ellen vonult olasz hadinépével, jezsuita és kapucinus szerzeteseivel – ezek voltak a legjobb haditaná-

40 BANFI 1939: 19.

41 BANFI 1940: 144.

42 *Et perché si mosse il sergente maggiore un pinsiero di non ubidire al signor Ascanio Sforza, si sono diferrite le cose duoi giorni, ma si crede che il tutto sia accomodato.* [8.]

43 *Il signor duccha di Mantova ha di già inviato gli suoi paggi, musici et cavalli di rispetto con la famiglia bassa, intendendosi che per disgusti nati tra lui et don Giovanni voleva andarsi a casa sua. Et s'intende che l'arciduccha l'habbi anche gli quettato, ma non repacificato.* [9.]

44 *Tutto ciò procede perché il presente mastro del arciducha che tutti gli eserciti governa hè lutterano.* [4.]

45 *Ma l'arciducha va lentissimo nel fare havere quelo che bisogna, et tutto ciò procede dal presente mastro suo qual hè lutterano.* [6.] Kanizsa vallásos életét illetően ld. KANÁSZ 2018.

46 BAGI 2013: 21–26.

> csosai és ezredesei – egy kapucinus a keresztet a várban levő törökök felé emelte, de egy ágyúgolyó keresztestől a levegőbe repítette. […] Azt is mondták a törökök, hogy ha lutheránusok lettek volna, akkor a grazi herceg könnyen meghódoltatta volna őket és a várukat, mert állítólag különös szerencséje van a lutheránusokkal szemben.[47]

Hasonló módon gondolkodtak az esetről a német és a cseh lutheránusok is.[48]

A Magyarországon tevékenykedő keresztény hadak közti információáramlást jól mutatja, hogy az augusztus 3-i goroszlói csatáról már 18-án részletes jelentés érkezett Zágrábba:

> Továbbá [tudomásunk] van Basta György győzelméről az erdélyi [Báthory Zsigmond] felett a megszerzett zászlók[49] és ágyúk számával és az erdélyiek meneküléséről.[50]

Végül az itáliai katonák személyes sorsáról is többet tudhatunk meg Torbidi leveleiből. Először is részletesen beszámol Gianfrancesco Aldobrandini haláláról: szeptember 2-án megtudjuk tőle, hogy Aldobrandini, mivel rosszul érezte magát, Varasdon maradt. Az állapota nem javult, így 14-én felvette az utolsó kenetet,[51] tudata már zavaros lett, és 17-én elhalálozott. Ezt követően a testét bebalzsamozva Rómába küldték, ahol már szeptember 26-án tudtak a haláláról.[52] A jelen tanulmány elején említett török anonim krónika szerzője – hogy győzelmük még nagyobbnak tűnjön – erős túlzással a következőket jegyzi fel:

> Azon túl, hogy Allah kegyelméből 12 ezer hitetlen pusztult el, még a római pápa testvérét is puskalövés érte, és meghalt.[53]

Érdemes még kiemelni Orphinio Galliani, a tüzérség vezetőjének halálát. Bagi Zoltán Péter, összefoglalva az eddigi eredményeket, így ír az esetről:

> Október 2-án bekövetkezett halálának részleteit még ma is homály fedi. Istvánffy szerint a várból ráirányzott forgótarack lövedéke vállai közé találva sebezte halálra. Ortelius már sejtelmesebben fogalmazott az ügyről, amikor lejegyezte, hogy az itáliai hadinép között egy muskétagolyó oltotta ki az életét. Az ostromban személyesen részt vett Peter Casalnak pedig egyetlen egy levele sem maradt fenn szeptember vége és október 28-a között. Florio Banfi, majd az ő nyomán Benda Kálmán egyértelműen gyilkosságot feltételezett Galliani halálánál. Előbbi egy kódexben fennmaradt jelentésekre hivatkozik, amelyek naplószerűen örökítették meg az eseményeket. A magam részéről én

47 FAUT-KLEIN 1995: 76–77, 139–140.
48 Ld. TARJÁN 2009, G. ETÉNYI 2008: 80.
49 Ezek szerepelnek Hans von Aachen *A török háború allegóriája* c. festményén.
50 *Ancora vi è la vittoria di Giorgio Basti contra il Transilvano, con il numero delle insegne pigliate, et artiglierie, et della fugha loro.* [2.]
51 [5.]
52 [6.] Vö. TUSOR–NEMES 2011: 239.
53 Sudár Balázs fordítása. SUDÁR 2006: 1045.

is elfogadhatónak tartom feltételezését, miszerint egy nyílt lázadást kihasználva orvul megölették Gallianit.[54]

Torbidi Galliani halálát is érintő jelentésében nem ír arról, hogy sajátjai ölték volna meg, pusztán – Istvánffyval megegyező módon – arról számol be, hogy egy a hátát és a mellkasát átütő ágyúgolyó oltotta ki az életét.[55] Feladatát a levél szerint Federico Ghislieri vette át,[56] ez egybevág eddigi ismereteinkkel.[57] Az itáliai csapatok soraiból még számos név feltűnik a jelentésekben, sokukat azonban nem tudjuk pontosan azonosítani, így a Torbidi által többször említett közvetlen felettesét *(il mio signore/padrone, monsignor mio signore)* sem. Mindenképpen említésre méltóak a pápai ezredek vezetői; a rangjukról lemondókon kívül Bisaccione Bisaccioni, Vincenzo di Santa Croce és a harcokban megsebesülő Lazzaro Magoni; és az önálló zsoldos csapatok vezetői; az említett mantovai és firenzei előkelőkön, illetve Ascanio Sforzán túl a firenzei Francesco del Monte. Az alacsonyabb rangú tisztek közül érdemes kiemelni az Aldobrandini-expedíciók kezdete óta a pápai csapatok kapitányaként szolgáló Sforza Nerit, Carlo Rossit, a mantovai lovasok parancsnokát és Francesco del Monte zsoldosainak két jelentős tagját: del Monte helyettesét, Molza da Modena lovagot és vejét, Emilio Panellini da Sienát, akik mindketten Kanizsa falai alatt vesztették életüket.

A spanyol, osztrák és magyar, sőt az oszmán vezetők közül is találkozhatunk egy-egy személlyel a levelekben, őket is igyekeztünk azonosítani és a szövegközlés lábjegyzeteiben nevük elterjedt formáját megadni. Sajnos ez nem sikerült mindegyikük esetében, bízunk benne, hogy a kanizsai ostromra és az Aldobrandini-féle hadjáratokra vonatkozó itáliai források további feltárása és vizsgálata során fény derül kilétükre.

Összességében elmondható, hogy e levelek több szempontból is pontosítják, tovább árnyalják ismereteinket, ezekből az adatokból fentebb párat bemutattunk. A téma további kutatását illetően érdemes lesz a Florio Banfi által megtalált, ám csak kis részben kihasznált vatikáni és észak-itáliai forrásokat számba venni és rendszeresen feldolgozni.

A levelek nyelvezete és a szövegkiadási elvek

Ahogy korábban már utaltunk rá, Torbidi, leveleinek nyelvezete alapján az északolasz dialektális makrorégióból származik. Nyelvezetének leginkább északi vonása a *degeminácio* (mássalhangzó-rövidülés),[58] miszerint szövegében etimológiailag hosszú mássalhangzók helyén rövid mássalhangzók szerepelnek. A *degeminácio* általában ingadozik a szövegben, vagyis az érintett szavak többsége hol

54 BAGI 2013: 28.

55 [8.]

56 Ghislieri a sikertelen ostrom után összeállított Kanizsa visszafoglalását célzó haditervét ld. SZOVÁK 2018.

57 BAGI 2013: 26.

58 Ld. ROHLSF 1966.

hosszú, hol rövid mássalhangzóval szerepel, például: *colonelli* 'ezredesek' (vö. lat. *columna), ucisione* 'gyilkosság' (vö. lat. *occidere), efetti* 'hatások' (vö. lat. *effectus), tropo* 'túlságosan' (vö. lat. *troppus), matina* 'reggel' (vö. lat. *matutina > mattina),* stb.

Szintén a mássalhangzók hosszúságával kapcsolatos jelenség a *gemináció* (mássalhangzónyúlás) hiánya olyan etimologikusan rövid mássalhangzók esetében, melyek a középolasz és délolasz dialektusokban jellemzően megnyúlnak. Torbidi nyelvezetében ezek következetesen rövidek maradnak. Így a jelenség *(raddoppiamento fonosintattico)* teljes hiányáról beszélhetünk, ami alapján Torbidi nyelvezete egyértelműen északinak tekinthető, a toszkánnal való rokonítást pedig kizárhatjuk (az egyéb grammatikai hasonlóságok ellenére), például: *aviso* 'értesítés' (vö. toszkán *avviso), sicome* (vö. toszkán *siccome), acanto* 'mellett' (vö. toszkán *accanto), sebene* (vö. toszkán *sebbene),* stb.[59]

Más dialektális hangtani jelenségre jóval kevesebb példát találni a szövegben, ahogy az a lenti táblázatból is kivehető. Fontos lehet a 3. sorban feltüntetett jelenség, melyben a 'dzs' [dʒ] hangot 'z'-vel megjelenítő szavak láthatók: egy olyan, főleg Itália középső északi részére jellemző folyamatról van szó, melyben a palatális 'dzs' [dʒ], és 'cs' [tʃ] mássalhangzók ejtése előre tolt nyelvheggyel történik, majdnem elérve a 'dz' [dz] és 'c' [ts] képzési helyét. Ha a jelenség nagy számban előfordulna, jó eséllyel a mai Emilia-Romagna tartomány területére tehetnénk Torbidi nyelvjárását, sajnos azonban csak két példánk van, a *zenerale* 'tábornok' (vö. toszkán *generale)* és a *zenero* 'vő' (vö. toszkán *genero),* valamint számos ellenpélda, például: *giorno* 'nap', *gente* 'emberek', *giovine* 'fiatal' stb.

Számtalan más, Torbidi szövegében megfigyelhető jelenség valamennyi észak-olasz nyelvjárásban előfordulhat, úgy mint a magánhangzók közé eső 't' szórványos zöngésülése *(leníció),* például: *imperadore* 'császár' (vö. toszkán *imperatore), non podendo* 'nem lehetséges' (vö. toszkán *non potendo)* stb.; a magánhangzók közé eső 'v' szórványos kiesése, például: *dovea* 'kellett' (vö. toszkán *doveva), volea* 'akart' (vö. toszkán *voleva)* stb.; a zengőhangok [l, n, m, r] utáni magánhangzó kiesése, például: *feceron resistenza* 'ellenálltak', *baron* 'báró', *morieron* 'meghaltak', *un sol giorno* 'egyetlen nap', *dar carica* 'számot adni' stb. Mégis megjegyzendő, hogy ha Torbidi nyelvezete az észak-olasz nyelvjárások keleti (velencei) csoportjába tartozna, a fenti szórványos jelenségek valószínűleg sokkal következetesebben jelennének meg, valamint hosszú mássalhangzók egyáltalán nem fordulnának elő a szövegben. Minthogy ez nem így van, feltehetőleg Torbidi velencei (ill. északkeleti) eredete is kizárható.

Az olasz nyelvjárásokban tapasztalható jelenségek sokszor fokozatos átmenetekben nyilvánulnak meg, vagyis minél jobban közelítünk egy jelenségek közti határvonalhoz (izoglosszához), annál kevesebb fordul elő belőle. Minthogy a tipikusan északi jellegzetességek korlátozott számúak Torbidi nyelvezetében, való-

59 A toszkánnal való hasonlítás nem diakrón, hanem szinkrón alapon történik, amennyiben Torbidi nyelvjárása több nyelvi szinten mutat rokon vonásokat a toszkánnal, ám hangtani alapon ezt a rokonságot szeretnénk kizárni.

színűleg az északi nyelvjárási makrorégió déli részén kell keresnünk az anyadialektusát, ami újfent a mai Emilia-Romagna tartomány területére irányít minket.

Táblázat Ercole Torbidi nyelvjárásának jellemzőbb hangtani tulajdonságairól

Degemináció (az etimológiai tőhöz képest)	*coriero, ochio, pasa, sapia, ne dano segni, aventura, ucidono, tropo, efetti, colonelli, cavaleria, canonate, tutti gli soldati si fugono, ogi apunto, sucesso ocurente, cervelo, quelo, una tore, profito, fredo, raguaglio, grosezza, obligo, facio, baterie, gabioni, le bracia, aproci, guera, matina, necesitato, afogavano, vachine, selati gli cavali, dificilmente, tutavia, insoma, sentinela, falito, combatere, vechio* stb.
A „raddoppiamento fonosintattico" hiánya	*sicome, aviso, asieme, presoponendo, sebene, socorso, abondanti, arivare, arestò, amalato, adolorato, aparir, aponto, a traverso, acanto* stb.
A [dʒ] hang depalatalizációja	zenerale, zenero
Intervokális mássalhangzó-leníció ([t] > [d])	imperadore, camerade, non podendo
Zengőhang utáni magánhangzótörlés	*feceron resistenza, il baron Ghizel, morieron, un sol giorno, ho voluto dar carica, gionseron* stb.
Az intervokális 'v' kiesése	Mantua, dovea, vedoan, volea
/sC/ előtti i-betoldás	iscusare, per isbaglio, nel istesso
Laterális palatalizáció ('li' [lj] > 'gli'[ʎ])	tagliano, Massimigliano, cavaglier, oglio
Toszkán diftongizáció hiánya	*nova, core,* (de: *luoco, fuori)*
Magánhangzóváltozá-sok ([o] > [u], [u] > [o])	*ubligattho, congiongersi, ocurente, ruvinata, aponto, pore, angulo* stb.

Kiadási elvek

Szövegközlésünkben meg akartuk őrizni Torbidi nyelvezetének jellegzetes vonásait, ugyanis ezek nem zavarják a szöveg értelmezését. Ebből kifolyólag a szövegen a lehető legkevesebbet változtattunk. A fent felsorolt nyelvjárási jelenségeken túl megőriztük a bizonyos szavak elején található h betűket (elsősorban az *avere* és *essere* igék alakjaiban), az 'és' kötőszó különböző formáit (*e, ed, et)* és a hosszú [i] különböző jelöléseit (pl.: *artificij*)

A változtatások elsősorban a korszakban bevett rövidítéseket érintették, melyeket feloldottunk, legyenek bár udvariassági formulák *(V. Ill.ma)* vagy hónapnevek *(7bre)*. A mai olasz helyesírást alkalmaztuk az egybe- vagy különírást érintő kérdésekben *(mezzo giorno* 'dél' vagy *mezza notte* 'éjfél' jelentésben, *retro guardia),* a központozásban, a kis- és nagybetűk használatában és a diakritikus jelek alkalmazásában.

A szöveg elrendezésének jelölésére a következő jeleket alkalmaztuk:

<nnn> sor fölé beszúrt szöveg

>nnn< áthúzással törölt szöveg

Források

1. Ercole Torbidi Alessandro d'Este bíborosnak

ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 4. fasc. 38. no. 1.

Ljubljana, 1601. július 3. Ercole Torbidi ura és kísérete, valamint a pápai segélycsapatok egy része épségben Ljubljanába érkezett. Azért nem Triesztben kötöttek ki, mert ott pestisjárvány dúl. Gianfrancesco Aldobrandini Ferrarából Velencén át Grazba ment, ahova négy napja érkezett. Még nem dőlt el a hadjárat célja, ez lehet Szigetvár, Kanizsa és Buda is. Annyi bizonyos, hogy Ljubljanából Zágrábba mennek, ahol július 10-re tervezik a seregszemlét. Torbidi ura követet küldött Grazba további információkért.

[1r] Illustrissimo signore mio, signore et padrone osservandissimo

1601 Lubiana

Non prima d'hora ho datto parte a vostra illustrissima del tributto qual Gli deve la devocione della servitù mia. Hora, che con l'illustrissimo mio signore son gionto a Lubiana, città dell serenissimo arhiduccha,[60] et insieme il mio signore con tutta la sua casa et parte del' esercito tutti sani, Gli vengho a fare riverenza, et a significarGli come a Trieste, ove havevamo a sbarchare, vi è la peste et per tal causa siamo di costà venutti. L'eccellentissimo signore generale[61] se n'è itto da Ferrara a Venecia et poi a Gratz, città ove habita il serenissimo arhiduccha, nella quale sono da quattro giorni in circha che vi si ritrova. Di dove si habbia a caminare l'esercito, sino ad hora non si sa, ma egli è ben vero che si va a Zagabria,[62] discosto di costà due giornate, ove si farà la generale mostra et sarà alli dieci del presente. Di poi chi dice si anderà a Segetto,[63] et chi dice a Canissa, ma per quanto s'intende, Canissa hè molto fortificatta et munita d'esercito di dentro et fuori. Altri vogliono

60 Habsburg Ferdinánd, Ausztria főhercege. Vö. BAGI 2013: 6. Lásd még [3, 4, 6, 8, 9, 12, 14.]

61 Gianfrancesco Aldobrandini, a pápai segélycsapatok vezére. Vö. BANFI 1940: 143. Lásd még [3, 5, 6, 8.]

62 Zágráb

63 Szigetvár

che si vadi all'assalto di Buda, però non vi è nova certa, essendo che il mio signore ha spedito un coriero al'eccellenza del signore zenerale, qual con la sua venuta costà porterà l'aviso certo del tutto. Ed io ne darò quel compito aviso a vostra illustrissima qual mi se gli deve per la servitù mia, et altre si farò d'ogni altra cosa degna di Lei sapendo che sempre come suo servitore gli avisi miei con buon ochio guarderà et facendoGli humile riverenza ed bacia Egli la veste, Gli pregho da Nostro Signore Iddio il compito fine di ogni suo desio. Di Lubiana il di 3 luglio 1601.

Di vostra illustrissima affezionatissimo et devotissimo servitore Hercole Torbidi

[2v] Lubiana, 1601 3 di luglio, Hercole Torbidi; All'illustrissimo et reverendissimo signor mio et padrone osservandissimo il signor cardinale d'Este, Roma

2. Ercole Torbidi Alessandro d'Este bíborosnak

ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 4. fasc. 38. no. 2.

Zágráb, 1601. augusztus 18. Ercole Torbidi jelenti, hogy augusztus 14-én megtartották Zábrábban a pápai csapatok szemléjét és kinevezték a tiszteket. Hír érkezett Basta György Báthory Zsigmond feletti győzelméről és arról, hogy a törökök fegyverszünetet ajánlottak a császárnak augusztus 7-én 20-áig tartó haladékkal. Ugyancsak 20-án indul a sereg Kanizsa felé, amelyet könnyen bevehetőnek tartanak, noha hírt kaptak egy török felmentő sereg indulásáról. Torbidi dícséri a vidéket, amerre jár, de lakosait ellenségesnek írja le.

[1r] Illustrissimo et reverendissimo signore mio, signore et padrone osservandissimo

Quantunque Ella conoschi quanto Gli sia ublighatto per le molte gracie di tempo in tempo ricepute, nondimeno anco ha voluto honorarmi d'una sua risposta, per la quale asieme con l'altre gracie Gli ne terò obligho perpetuo, et per significarGli quanto pasa in questi paesi. Hè che il dì quatordeci del presente fu data la mostra costà, et durò dalla mattina a grand'hora, sino alla mezzanotte passata, et nel istesso giorno furno dichiarati gli ufficiali, come vedrà vostra illustrissima. Ancora vi è la vittoria di Giorgio Basti[64] contra il Transilvano,[65] con il numero delle insegne pigliate, et artiglierie, et della fugha loro, et altre sì della pace, qual alli set del presente il turco addimandò al'imperatore[66] con la dillacione sino alli 20, et anco la dimanda che per questa gli chiedeva l'imperatore, di tutto ciò non Le do contezza presoponendo che costi si sapia. Lunì che sarà gli 20 incominciarà marchiare il campo tutto in squadrone alla volta di Canissa, la quale, sicome dicono questi ingegnieri, hè facilissima da pigliare, sebene s'intende che da quattro o sei giorni in qua vi sia venuto gran socorso di turchi. Questi paesi poi, illustrissimo signore, sono belli et abondanti d'ogni gracia di Dio, ma nemici a noi più che tur-

64 Basta György. KRUPPA 2002: 282.

65 Báthory Zsigmond. KRUPPA 2002: 282.

66 II. Rudolf német-római császár, magyar királyként első ezen a néven. Vö. BAGI 2008: 13. Lásd még [8.]

chi, et ne dano segni, che se per aventura trovano un soldato in disparte, l'ucidono et lo spogliano di quanto si trova. Di quelo che alla giornata anderà sucedendo, ne darò contezza a vostra illustrissima preghandoLa ad iscusare il tropo ardire del animo mio, che gli efetti che dal core vengono, non si pono celare, et col farGli humile riverenza Le bacio la veste, preghandoLi da Nostro Signore Iddio il fellice sucesso del generoso animo suo. Di Zagabria il dì 18 agosto 1601.

Di vostra illustrissima et reverendissima affezionatissimo et ublighatissimo servitore Hercole Torbidi

[2v] Zagabria, 18 agosto 1601, Messer Hercole Torbidi; All'illustrissimo et reverendissimo signore mio signor et padrone osservandissimo il signor cardinale d'Este, Roma

3. Ercole Torbidi Alessandro d'Este bíborosnak

ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 4. fasc. 38. no. 3.

Varasd, 1601. szeptember 2. Ercole Torbidi és ura Varasdra érkeztek. A pápai és az osztrák csapatok Kanizsától 15 mérföldre egyesültek, összesen körülbelül húszezren lehetnek. Háromszáz lovas török rajtaütött a spanyol gyalogság utóvédjén, de mivel azok muskétások voltak, a törökök elmenekültek, a spanyolok pedig nem tudták üldözni őket. Szeptember 3-án Kanizsa alá vonul a tábor. Gianfrancesco Aldobrandini lázasan Varasdon maradt és Torbidi ura is rosszul érzi magát, de ő másnap kíséretével a táborba indul. Carlo Felice Malatesta, Paolo Savelli és Orazio Baglioni lemondtak ezredeik vezetéséről rangviták miatt. Ezt Aldobrandini is nehezen viselte és a sereg harci kedvét is rombolta, a katonák kezdenek elszökni. Elfogtak két kanizsai törököt, akik szerint háromezren vannak az erődben.

[1r] Illustrissimo et reverendissimo signore mio, signore et padrone osservandissimo

Hora che siamo a Varasdino, città del serenissimo arciducha, luoco distante a Canissa trentacinque miglia tagliane, Li do aviso come quattro giorni sono il campo ecclesiastico[67] hè gionto a congiongersi con quello dell serenissimo arciducha, discosto quindeci miglia tagliane da Canissa, et tutto l'escercito potrà arivare al numero di 20 mila et forsi anco meno. Duoi giorni sono gli turchi andorno in numero di trecento cavalli a fare un'imboschatta per dare alla coda di certa fanteria spagnola qual giunse, et vedendo che la retroguardia erano tutti moschettoni si arestò, la onde scoperti furno seguiti da spagnoli, ma invano perché erano bene a cavallo. Domani che sarà gli tre del presente tutto il campo si anderà unitti sotto Canissa con speranza di molto presto pigliarla, sicome la mettono molto facile gli cappitani, il signor don Giovanni de' Medici, et tutti gl'ingegneri. Il signore hè rimasto a Varasdino[68] amalato di febbre, ma lieve. Il mio padrone anco lui hè stato alquanto resentito, ma domani se ne va al campo con tutti noi altri servitori. Il si-

67 A pápai segélycsapatok.

68 Varasd

gnor marchese Malatesta,[69] il signor Paulo Savelli,[70] il signor Horacio Baglioni[71] hano rinunciato gli loro terzi di colonelli, et questo per la precedenza, la onde il signore ne vive molto adolorato et il campo va al rovescio perché tutti gli soldati si fugono. Si dice che in Canissa non ne sono più che 3 mila turchi, quanto referiscono duoi turchi presi di detta fortezza. Altro per hora non Le dico, et quando sarò al campo, Le darò conto d'ogni sucesso, et Le facio humile riverenza, baciandoLi la veste et preghandoLi da Nostro Signore Iddio il desiderato suo desio. Di Varasdino il dì 2 settembre 1601.

Di vostra illustrissima et reverendissima affezionatissimo et ublighatissimo servitore Hercole Torbidi

[2v] Varasdino, 2 settembre 1601, Messer Hercole Torbido; All'illustrissimo et reverendissimo signore mio siget padrone osservandissimo il signor cardinale d'Este, Roma

4. Ercole Torbidi Alessandro d'Este bíborosnak

ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 4. fasc. 38. no. 4.

Kanizsa, 1601. szeptember 14. Ercole Torbidi jelenti, hogy szeptember 10-én ért a sereg Kanizsa alá. Miközben az olaszok elfoglalták volna az állásaikat, Kanizsáról lovas és gyalogos törökök törtek ki. Mindkét fél kisebb veszteségeket szenvedett, de végül sikerült tábort verni. A következő nap és éjszaka a törökök lőtték az ostromlókat, a lövedékek a sátrakban is kárt tettek és több olaszt megöltek. Másnap nem történt semmi, mert még nem érkezett meg a tüzérség. Szeptember 12-én érkezett meg a toszkán gyalogság, akik a spanyolok és mantovaiak mellett táboroztak le. Szeptember 13-án érkezett meg a tüzérség 30 ágyúval, ebből négyet még éjjel felállíttatott Flaminio Delfini hétszáz lépésre az erődtől, sánckosarakkal és a hadsereg egy részével megerősítve. Szeptember 14-én megkezdődött a tüzérségi támadás, délig lőttek, amit a törökök alig viszonoztak, mert a lövések nem értek el a várig, ezért éjszaka közelebbi ágyúállásokat készítettek. Az itáliai csapatok ezredekre bontásának kérdése megosztotta a vezérkart, Torbidi szerint ez vallási ellentétekből fakad.

[1r] Illustrissimo et reverendissimo signore mio, signore et padrone osservandissimo 14 settembre 1601

Sebene non Le poso dare aviso di vaglia nondimeno Le significherò per debito di servitù come lunì passato, che fu gli 10 del presente, giongessimo sotto Canissa con tutto l'esercito et il signor arciducha in persona col fratello Massimigliano. Et nel voler pigliar il posto gli nostri tagliani uscirno e fanteria e cavaleria dela fortezza et feceron resistenza con ucisione dal'una et altra parte di alcuni ma in poco numero. Al fine si prese il posto et si piantorno gli padiglioni. Et per tutto

69 Carlo Felice Malatesta. Vö. BANFI 1940: 143.

70 Paolo Savelli. Vö. BANFI 1940: 143.

71 Orazio Baglioni. Vö. BANFI 1940: 143.

il giorno et la notte seguente si esercitavano gli turchi dalla fortezza a tirare canonate per isbanglio alli padiglioni, tanto che nel far del giorno gionsero a un padiglione d'un alfiere del capitano Cognio et gettò una gamba netta a un gentilluomo et quella gamba dette nella schiena ad un altro et lo lasciò per morto. Il martì si restò cossì perché non era ancor gionto l'artiglieria et si hè stato in occio. Il mercordì alle 16 hore gionse la fanteria toschana col signore Francesco del Monte[72] per generale et tiene sotto di se per cappitano il cavaglier Molza da Modena.[73] Questa gente restò dal campo ove habita l'arciducha et il ducha di Mantua[74] et il signor Gaudencio Madruzi,[75] zenerale delle genti di Spagna. La gente crovata et schiavona e todescha hè una bellagente, ma poco amica a noi et vi hè sino 3 mila cavalli stupendi a meraviglia, et poco vogliono affaticarsi atalché tutte le facioni tochino alli tagliani. Il giovedi mattina gionse 30 pezzi d'artiglieria di 60, et la notte seguente il signor Flamino Delfini[76] ne fece fare 4 pezzi 700 passi discosto alla fortezza bene trinziati et con gabioni forniti et parte dell'esercito nel forte ivi fatto. Il vener mattina all'aparir del giorno (sebene tut- [1v] ta la notte hera piovutto) incominciorno a dare un assalto di artiglieria per fare la brechia et tirorno sino al mezzogiorno sino cento tiri et gli nimici le risposero tre volte uno tiro per volta. Alla fine si sono averti che sono discosti assai et poco possono nuocere al nimico, tal che questa notte facinno nuova trinciera più avanti. Ma vi è alcune disenscioni fra queste genti dell'uno et l'altro signore che vorebbe separare la gente tagliana in tre terzi et che in dua et che in uno. La onde ne nasce impedimento giovevolo al nimico. Tutto ciò procede perché il presente mastro[77] del arciducha che tutti gli eserciti governa hè lutterano. L'esercito tutto computatis computandis può giungere a 22 mila in circha. In Canissa si ha aviso che non sono se non 2 mila tra huomini, donne e putti, et tra questi ne sono 600 francesi che vi erano in presidio, quando la dierno al turcho, et alcuni francesi, che nelle fanterie herano venute sono entrati pur in Canissa. Di quanto anderà giornalmente sucedendo Gli ne darò parte che pregandoGli da Nostro Signore Iddio il colmo d'ogni suo compita fellicità Gli faccio humile riverenza, baciandoGli la veste. Di campo sotto Canissa il di 14 settembre 1601.

Di vostra illustrissima et reverendissima affezionatissimo et ublighatissimo servitore Hercole Torbidi

[2v] Dal campo ecclesiastico sotto Canissa il 14 settembre 1601, Messer Hercole Torbidi; All'illustrissimo et reverendissimo signore mio signore et padrone osservandissimo il signor Cardinale d'Este, Roma

---

72 Francesco dal Monte. Vö. BANFI 1940: 144. Lásd még [10, 12.]

73 Molza da Modena, pontosan még nem azonosított személy. Vö. VENTURI BARBOLINI 2002: 57. Lásd még [9.]

74 Vincenzo Gonzaga. Vö. BAGI 2013: 12. Lásd még [9.]

75 Gaudenzio Madruzzi (Gianangelo Gaudanzio di Madruzzo). Vö. BANFI 1940: 144, BAGI 2016: 53. Lásd még [9, 12.]

76 Flaminio Delfini. Vö. BANFI 1940: 144. Lásd még [6, 7, 8, 12.]

77 A főherceg vezérkarának egyik lutheránus tagja. Lásd még [6.]

5. Ercole Torbidi Alessandro d'Este bíborosnak

ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 4. fasc. 38. no. 5.

Kanizsa, 1601. szeptember 16. Ercole Torbidi rövid jelentésében továbbra is húszezer körülre becsüli az ostromlók létszámát és a gyors győzelem reményében ír. Ura Varasdra ment néhány kísérőjével, hogy meglátogassa a haldokló Gianfrancesco Aldobrandinit, aki már az utolsó kenetet is felvette.

[1r] Illustrissimo et reverendissimo signore mio, signore et padrone osservandissimo

Con un'altra mia del campo Le ho significato tutti gli successi sin hora seguiti e del acampo delli tagliani et unghari, crovati, schiavioni et del stato di Spagna, et anco il numero del esercito qual ariva a 20 mila in circha. Et come di già quattro giorni sono si hè incominciata la batteria, et sperano presto haverne la vittoria. Ogi apunto monsignor mio signore hè gionto su le porte a Varasdino con alcuni servitori suoi, et la cause hè questa che il signore Giovanni Francesco da duoi giorni in qua hè stato dato per morto dalli medici, et sin hora ha havutto l'oglio santo. Di tutto ciò ne ho potuto dar parte a vostra illustrissima et reverendissima sicome farò sempre d'ogni altro sucesso ocurente, et preghandoGli da Nostro Signore Iddio il fine d'ogni suo desio Le facio humile riverenza, di Varasdino il dì 16 settembre 1601.

Di vostra illustrissima et reverendissima affezionatissimo et devotissimo servitore Hercole Torbidi

[2v] Varasdino, 16 settembre 1601, Messer Hercole Torbido; All'illustrissimo et reverendissimo signore mio signore et padrone osservandissimo il signor Cardinale d'Este, Roma

6. Ercole Torbidi Alessandro d'Este bíborosnak

ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 4. fasc. 38. no. 6.

Kanizsa, 1601. szeptember 23. Ercole Torbidi tájékoztatja d'Este bíborost, hogy szeptember 17-én a nap huszonharmadik órájában meghalt Gianfrancesco Aldobrandini, agóniájáról és testének Rómába szállításáról részletesen ír. Az ostromot illetően jelenti, hogy a tüzérséget öt helyen állították fel, a firenzeiek pedig átjutottak azon a hídon, amelyet a törökök az egy évvel korábbi ostrom alkalmával építettek, de nem romboltak le a vár bevétele után. A hídon eljutottak egészen a falig, megkezdték a rongálását. A firenzeiek után nyomultak a spanyolok és elfoglaltak egy tornyot, ahonnan tudják lőni Kanizsát. A másik oldalról támadnak a magyarok és horvátok, a legrosszabb helyről pedig a pápai csapatok. Az ostrom elégtelen haladásáért Torbidi a havazást és a vezérkari ellentéteket okolja.

[1r] Illustrissimo et reverendissimo signore mio, signore et padrone osservandissimo

Si detti aviso dell'infirmità greve dell signor Giovanni Francesco, hora Le do aviso come lunì, che fu gli 17 del presente, alle 22 hore et ½ ne passò a miglior vitta, et molto santamente havendo chiesto tutti gli sacramenti da sè, et havendo

anco palesato alcune cose di sgravamento della consienza, come di paghare chi dovea rendere quello che haveva havuto da una certa vedoan et simili. Dopo morto fu riaperto et trovatosi gli interiori belli come il cervelo, et il tutto posto in una cassa di piombo imbalsamato in guisa che potrà si intiero vedere a Roma dela sua famiglia. Non ha parlato niente et non si sa quel che habbia da essere, spettandosi aviso del tutto da Nostro Signore. Intanto la guera va avanti, et si hè in cinque luochi posto la batteria, et si sta di giorno in giorno spettando di darla. Intanto gli fiorentini sono passato per un ponte quale gli turchi già havevano fato quando fu presa Canissa et non l'havevano guasto. La onde sono apostati sotto la muraglia che in pochi giorni lavorerono con gli pichoni al muro, et sino ad hora saria il tutto finito. Ma l'arciducha va lentissimo nel fare havere quelo che bisogna, et tutto ciò procede dal presente mastro suo qual hè lutterano. Nondimeno con l'aiutto di Dio speriamo haverne la vittoria in pochi giorni, essendo che dietro a firentini sono andati spagnoli, et hanno pigliata una tore, dove stano a battere Canissa. Et dal altra parte gli ungari et crovati et altri, nel più peggio posto stano gli nostri, nondimeno fanno il debito, et credo che molto più haviamo fatto se non fosse occorso parolla tra il signor don Giovanni de' Medici et il signor Flaminio Delfini, come fu quandi gli dise il signore don Giovanni [1v] che faceva molte strampalarie, ed il signor Flaminio le rispose che con ragione il tutto faceva. Et altre cose sogionse il signor don Giovanni per le quali gli nostri pocho doppoi hanno accquistato et credo se altro che gli nostri non vi fossero, per tal rispetto non si faria profito alcuno. Altro non vi hè costà senon grandissima fredo in modo tale che fa la neve et habbiamo bisogno di levarsi di qua. Et di quanto anderà sucedendo alla giornata Gliene darò raguaglio compito, et preghandoLi da Dio Nostro Signore ogni sua fellicità compita me Gli raccomando in gracia, et Le facio humile riverenza. Del campo sotto Canissa il dì 23 settembre 1601.

Di vostra illustrissima et reverendissima affidatissimo et devotissimo servitore Hercole Torbidi

[2v] 1601. 23 et 27 settembre, Ercole Torbidi; All'illustrissimo et reverendissimo signore mio signore et padrone colendissimo il signor Cardinale d'Este, Roma

7. Ercole Torbidi Alessandro d'Este bíborosnak

ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 4. fasc. 38. no. 7.

Kanizsa, 1601. szeptember 29. Ercole Torbidi jelenti, hogy szeptember 29-én reggel három helyen készítenek elő tüzérségi támadást: a firenzeieknél, a németeknél és a pápai csapatoknál. Húsz katona megpróbált átkelni a mocsáron, de sikertelenül, mert a torkukig ért a víz. Flaminio Delfinit kis híján elfogták a törökök, amikor négy nappal korábban felderítő útra indult. A keresztény táborban úgy tudják, hogy török segítség várható, és hír érkezett Fehérvár elfoglalásáról.

[1r] Illustrissimo et reverendissimo signore mio, signore et padrone osservandissimo

Sebene costà le cose passano tanto fredamente, quanto dir si possa, in modo che non vi è cosa memorabile. Nondimeno per l'obligo che Gli tengo Le do aviso

come in venti giorni che siamo sotto questa piazza, non habbiamo ancor fatto cosa alcuna sebene questa mattina si era preparata la batteria in tre luochi, tutti dalla banda ove sono posti gli firentini, et gli tedeschi, et poi dalla parte ove siamo posti noi. Si eranno pigliati vent'homini per compagnia per passare gli paludi et pigliare le trinciere al turcho, ma il tutto hè reuscito vano, per la grosezza del aque che arivavano alla sumità della golla a soldati. Per la qual causa il tutto si è diferrito bisognando trovare altra invencione per pigliare la forteza. Gli fredi costà vanno continuando al solito. Quattro giorni sono il signore Flaminio Delfini andando con tre capporalli per il palude riconoscendo il luoco fu sopragionte da un'imboschata di turchi che nel istesso paluda eranno nascosti. Et perché il signore Flaminio era a cavallo, crederno gli nimici che d'altri vi fossero, et sterno chetti. Quando gli tre a piedi gionsero, uscirno fuori gli turchi et gli fecero prigioni et conduserogli in Canissa. Et afaticha il signor Flaminio si puote salvare. Costi non si spetta socorso per turchi, et hè vero la presa d'Alba Regale. Et questo hè quanto occore et col pregharLe da Nostro Signore il colmo di ogni suo desio Le facio riverenza. Dal campo sotto Canissa il dì 29 settembre 1601.

Di vostra maestà reverendissima affezionatissimo servitore Hercole Torbidi

[2v] All'illustrissimo et reverendissimo signore mio signore et padrone colendissimo il signor Cardinale d'Este, Roma

8. Ercole Torbidi Alessandro d'Este bíborosnak

ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 4. fasc. 38. no. 8.

Kanizsa, 1601. október 6. Ercole Torbidi jelenti, hogy október 5-én megérkezett a császár ezerötszáz lovasa a főherceg segítségére. A pápai had egy része átvonult a firenzeiek táborába, de az új táborhelyen a talaj rossz állapotú a folyamatos lövésektől. Csak Santa Croce és Bisaccioni ezredei maradtak a helyükön, hogy a törökök kitörését megakadályozzák. A török védműveket egészen a falig lerombolták, az ostromlók feltöltötték az árkokat. Október 7-re erős tüzérségi támogatás mellett ismét megtámadják a törököket. Torbidi lejegyzi Orphinio Galliani, a tüzérség irányítójának halálát, akinek a helyére Ferdinánd főherceg Federico Ghislierit jelölte ki. A török tüzérek eltalálták Flaminio Delfini sátrát, a lövés több tisztet megölt, köztük Vincenzo di Santa Croce ezredest. Szintén elesett Lorenzeto da Santa Nattoglia hadmérnök, miközben a vár rajzát próbálta megszerezni. Gianfrancesco Aldobrandini halála után változatlanul maradtak a tisztek, három napja Pietro Aldobrandini bíboros brévékben kijelölte az új vezetőket, Flaminio Delfinit megerősíti az elhunyt Aldobrandini pozíciójában, Ascanio Sforzát pedig a főhadparancsnok-helyettesnek jelöli ki, ezek az intézkedések súlyos nézeteltéréseket okoztak.

[1r] Illustrissimo et reverendissimo signore mio, signore et padrone osservandissimo

Per non manchare del debito mio havendoGli ad ogni posta significatto il sucesso di costà, a questa ancora Li rispondo alla di vostra illustrissima, per la quale

sempre mi si vano gli oblighi acrescendo, Le dico che hieri alle 21 hora gionsero 1500 cavalli del imperadore in aiutto al arciduccha, et tutto l'esercito ecclesiastico passò dalla parte ove sono acampati gli firentini et altri. Et oltra la palude, ove erano gli nostri, vi sono rimasti duoi terzi l'uno del collonello Bisacione[78] et l'altro del Santa Croce[79] et stanno nelle trinciere quale havevano fate gli nostri afine che gli nimici non escano da quel lato. Da questa parte, ove venuti siamo, la terra hè molto ruvinata dalle baterie continue et levate tutte le difese al nimico, in modo che con gabioni et fasciri sono andati riempendo la fossa sino apresso la muraglia distante una picha et mezzo. Come si dice ancora che domani si darà la batteria generale et l'assalto delli turchi. Non si sente alcuna nova di socorso. Quattro giorni sono il colonnello Orfeo,[80] generale del'artiglieria et il factotum in questa guerra, fu passato da una banda all'altra per fianco con un sagro del nimico et hè morto. E in luoco suo il serenissimo arciducha ha creato il baron Ghizel.[81] Un giorno avanti questo il signore Flaminio Delfini significando al colonnello Santa Croce et al sergente Durante et al cappitano Giosue quello che la notte doversi fare, vene una cannonata et lascio il signore Flaminio, et colse a mezi il bracio al Santa Croce et la passò, et gettò via tutte due le bracia al sergente, pure pas- [1v] sò il petto et il fianco al cappitano, la onde in un istante ne morieron. Un Lorenzeto da Santa Nattoglia, ingegniero del campo nostro pigliando il disegno della fortezza fu amazzatto dal nimico. Doppo la morte del signore gli ufficiali sono rimasti cossì. Hora 3 giorni sono il cardinale Aldobrandino[82] mandò un breve al signor Flaminio Delfini creandolo vicegenerale, et uno al signor Ascanio Sforza creandolo mastro di campo generale, et ad altri ufficiali concernenti alla guerra, gli ha mandate le sue patente. Et perché si mosse il sergente maggiore un pinsiero di non ubidire al signor Ascanio Sforza, si sono diferrite le cose duoi giorni, ma si crede che il tutto sia accomodato. Et di quanto anderà sucedendo Gli ne darò aviso et col pregharGli da Iddio ogni fellicità Le bacio humilmente la veste. Dal campo ecclesiastico sotto Canissa il dì 6 ottobre 1601.

Di vostra illustrissima et reverendissima affezionatissimo et devotissimo servitore Hercole Torbidi

[2v] Dal campo ecclesiastico 6 ottobre 1601, Don Hercole Torbido; All'illustrissimo et reverendissimo signore mio signore et padrone osservandissimo il signor Cardinale d'Este, Roma

9. Ercole Torbidi Alessandro d'Este bíborosnak

ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 4. fasc. 38. no. 9.

---

78 Bisaccione Bisaccioni. Vö. BANFI 1940: 143. Lásd még [12.]

79 Vincenzo di Santa Croce. Vö. BANFI 1940: 144.

80 Orphinio Galliani, a keresztény hadak tüzérségért és hadianyagért felelős tisztje (*General Obrist-Zeugmeister*). Vö. BAGI 2013: 26.

81 Federico Ghislieri hadmérnök, a hadjárat műszaki tanácsosa. Vö. BANFI 1940: 144.

82 Pietro Aldobrandini bíboros, camerlengo. Vö. HC: IV, 4.

Kanizsa, 1601. október 14. Ercole Torbidi jelenti, hogy pusztán egy napig lőtték a falakat és három helyen sikerült is áttörni, de azután elakadt a támadás és az ellenség megerősítette a falakat, erősebb védműveket csinált, mint korábban. A firenzei, spanyol és pápai csapatok be akartak törni a réseken, de, miközben átkeltek a mocsáron, sokan megsebesültek és meghaltak. Don Giovanni de' Medici eltávozási engedélyt kért a főhercegtől a viták miatt, de az megtagadta. Mantova hercege a zenészeket és a háza népét már hazaküldte ugyanebből az okból. A főherceg próbálta őket nyugtatni, de nem járt sikerrel. Más itáliaiak, így Torbidi ura is, kezdik hazamenekíteni értéktárgyaikat. Nagy veszélyben vannak az ostromlók a két napra lévő ötvenezer fős török felmentő sereg miatt. Torbidi hiányolja az ellátmányt is, nem lát esélyt arra, hogy a hídon átkeljenek. Várják Mátyás főherceg és Lotharingiai Fülöp Emmánuel tízezer fős felmentő seregét.

[1r] Illustrissimo et reverendissimo signore mio, signore et padrone osservandissimo

Conforme al obligho et debito mio Le scrivo a questa posta ancora sicome a tutt l'altre ho fatto, et per farGli sapere quanto di qua occore Le dico che siamo intorno all'assedio di Canissa et un sol giorno si hè datta la batteria in modo che in tre luochi si era fatta la brechia et levate tutte le difese al nimico. Si sono poi fermati et gli nimici hano fortificate le moraglie, et hanno posto le difese molto più forte di prima. Et nel voler fare gli aproci gli nostri, gli firentini et quelli del Madruci per passare le paludi molti ne vengono e feriti e morti. Sicome aponto ocurse l'altra notte al cavaglier Molza da Modena che essendo dietro a un gabione per passare la palude un pezzo gli vene nella schina, et perché haveva il petto a botta lo portò lontani una picha di dove lo prese, et non passò il petto, ma lo taglio a traverso. Et l'altra mattina una moschetta colse nella fronte al conte di Carpegna, et in un istante l'ucise, et molti altri che longo saria il raccontarGli. Il signor don Giovanni per disgusti havutti ha pigliato licenza dal arciducha, ma però non l'ha conseguita. Il signor duccha di Mantova ha di già inviato gli suoi paggi, musici et cavalli di rispetto con la famiglia bassa, intendendosi che per disgusti nati tra lui et don Giovanni voleva andarsi a casa sua. Et s'intende che l'arciduccha l'habbi anche gli quettato, ma non repacificato. Hora costà si vive in grandissimi pericolo, essendo due giornate discosto l'esercito turchescho, in numero di 50 mila quasi tutti cavalli, et si spettano di ponto in ponto costà. Et perché non si vede alcuna provigione fatta in questo esercito, vado inmagginandomi che si voglia pigliare la fugha, che Dio no'l voglia [1v] che al passare la palude sopra un ponte largho dieci palmi et longo duoi quarti di miglio tagliano, tutti saressimo tagliati a pezzi. Egli è poi vero che anco s'intende che l'arciducca Mattias et il ducca di Mercurio[83] con l'esercito suo di 10 mila combatenti, gli viene caminando per fianco a buone giornate et ha avisato l'arciducha che stia parato alli passi, che anch' egli farà il debito quanto più potrà, cossì se ne stamo su l'aviso. Et il mio padrone ha mandato l'argenteria et il suo meglio a Varasdino, et anco gli altri signori hanno il simile

83 Philip Mercour herceg. Vö. BAGI 2008: 7. Lásd még [10, 11, 12, 13, 14.]

fatto. Et io per me sempre ne sto con gli stivalli et speroni in piedi anco la notte col mio valigino acanto, et perché non vi sono molti cavalli da sella del padrone, me ne ho adochiati un leardo da carozza per levarmi delli affari, se occorerà. Di quando anderà sucedendo Gliene darò parte racurdandomeGli servitore in gracia, et augurandoLi da Dio, Nostro Signore il colmo d'ogni suo contento. Del campo sotto Canissa il dì 14 ottobre 1601.

Di vostra illustrissima et reverendissima affezionatissimo et devotissimo servitore Hercole Torbidi

[2v] 14 ottobre 1601. Dal campo ecclesiastico sotto Canissa, Don Hercole Torbidi; All'illustrissimo et reverendissimo signore mio signore et padrone osservandissimo il signor Cardinale d'Este, Roma

10. Ercole Torbidi Alessandro d'Este bíborosnak

ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 4. fasc. 38. no. 10.

Kanizsa, 1601. október 16. Ercole Torbidi soron kívül Lazzaro Magoni tábori papjával küld jelentést Alessandro d'Este bíborosnak. Az előző napon kitörtek a törökök és a hídon átjutottak a firenzeiek állásaiig, a török muskétások lövéseitől meghalt Emilio Panellini, további tizenkét tiszt és húsz katona. A keresztény tüzérségnek köszönhetően viszont sok török is meghalt. A török felmentő sereg siet, de úgy építették az állásokat az ostromlók, hogy kevesen is föl tudják tartóztani őket. A keresztények alkalomadtán kilovagolnak foglyokat ejteni.

[1r] Illustrissimo et reverendissimo signore mio, signore et padrone osservandissimo

Venendo in Ittalia il padre, qual hè stato costi cappellano del collonello Maghone[84] et essendo molto amico mio et servitore a vostra illustrissima, li ho voluto dar carica che in nome mio venghi a basciarGli la veste racordandomeGli servitore di vivo cuore et altri si perché Le significhi gli sucessi sinhora costà ocorsi. Nondimeno conforme al debito mio Le significherò l'occorso dalla posta passata sino ad hora, qual hè che hieri su il mezzogiorno surtirno gli turchi fuori di Canissa et per il pantano gionseron alle trinciere de firentini, et ivi incominciorno a combattere. Et perché eranno discosti alla muraglia due piche gli altri turchi stavano a tirare con moscheti, et artiglierie et ferirno et amazzorno assai taliani, fra quali ne si trovò morto il cavaliere Panolini da Siena, gran priore di Pisa et zenero al signor Francesco del Monte,[85] giovine di 28 anni et sino a dodeci tra cavalieri, cappitanii et nobili, et sino a 20 di serviti. De turchi assai ne furno e uccisi e ferriti, sicome si poteva vedere per gli colpi del artiglierie nostre. Del socorso nimico par che si sia refredato, sebene gli nostri hanno pigliato gli passi et hano trincirato gli transiti in modo che pochi pono vietare il passo a molti. Et vanno fuori alle volte a scorere et pigliano qualche turcho. Del essercito del arciduca et ducca di Mercurio non s'intende se per ancora si siano azufati insieme. Si altro di novo anderà suce-

84 Lazzaro Magoni. Vö. BANFI 1940: 143. Lásd még [13, 14.]

85 Emilio Panellini da Siena, Francesco del Monte Gentilina nevű lányának első férje. Vö. LITTA 1819: LV, tav. 12.

dendo Gli ne darò parte, racurdandoGli l'esserGli servitore che mi strona a ciò fare, et facendoGli humile riverenza Le bacio la veste et Gli raccomando in gracia il padre portatore che molto Gli vive servitore. Del campo sotto Canissa il dì 16 ottobre 1601.

Di vostra illustrissima et reverendissima affezionatissimo et devotissimo servitore Hercole Torbidi

[2v] Dal campo sotto Canissa il 16 ottobre 1601, Messer Hercole Torbidi; All'illustrissimo et reverendissimo signore mio signore et padrone osservandissimo il signor Cardinale d'Este, Roma

11. Ercole Torbidi Alessandro d'Este bíborosnak

ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 4. fasc. 38. no. 11.

Kanizsa, 1601. október 20. Ercole Torbidi nem jelent érdemi fejleményt az ostromról, de közli a hírt, hogy négy-hat napja Mátyás főherceg és Lotharingiai Fülöp Emmánuel megütköztek a budai pasa seregével, a pasát megölték, seregét szétkergették. Ezért a kanizsai pasa intézkedett a török sereg maradékának összegyűjtéséről, hogy felmentsék Kanizsát. Az ostromlók nem rendelték el az általános tüzérségi támadást, de folytatják az előretörést, eljutottak a vizesárokig, felépítették a hidakat és a fedezékeket, de kevés ember maradt, sokan elszöktek, a halott pedig annyi, hogy az ágyúk is őrizetlenül az ellenség kezére kerültek az állásokban. A törökök harciassága és a keresztény had rendezetlensége miatt az a vélemény terjed, hogy az ostrom sikertelen lesz.

[1r] Illustrissimo et reverendissimo signore mio, signore et padrone osservandissimo

Costá non vi hè per ancora sucesso, ne progresso di questa guera, in modo che se Gliene possa dar raguaglio, nondimeno Le daró parte come vi è aviso per certo che cinque o sei giorni sono siano venuti a' fatto d'arme il ducca di Mercurio, l'arciducca Mattias col bassà di Buda[86] et suo esercito, qual veneva come nell altra mia le scrissi per socorere Canissa; e che in tal fatto d'arme sia rimasto morto il bassà di Buda et tutto il suo esercito rotto. Peró quel di Segetto[87] và recapezzando l'esercito sbandato et l'unisce forsi per solvere come disopra. Non hanno ancora cotesti signori ordinata generale batteria, et vanno di continuuo facendo gli suoi aprochi, et sono gionti tuti alla fossa, et hanno alestiti gli ponti, gli ripari et ogni cosa. Ma vi hè pocha gente rimasta in tutti gli eserciti, sì per l'esserne fuggiti assai, come anco morti. Et chi moiono giorno e notte per mane delli nemici havendoli lasciato un'altra volta pore gli pezzi alle difese. In modo che mediante il valore de turchi rinchiusi, che molto sono valorosi, et il poco ordine di chi rege questa guera, si tiene opinione che non si piglii essendovi molti impedimenti, quali a vostra illustrissima significherò a bocca in breve tempo. Et preghandoGli da No-

86 Mankirkusi Muhammed, budai pasa, október 15-én Fehérváron hal meg. Vö. GÉVAY 1841: 21. Lásd még [12.]

87 Terjáki Hasszán, a Szigetvárért is felelős kanizsai pasa. Vö. BÁNLAKY 1940: 350. Lásd még [12.]

stro Signore Iddio la compitta et desiderata sua fellicità Le facio riverenza. Del campo sotto Cannissa il dì 20 ottobre 1601.

Di vostra illustrissima et reverendissima affezionatissimo et devotissimo servitore Hercole Torbidi

[2v] All'illustrissimo et reverendissimo signore mio signore et padrone colendissimo il signor cardinale d'Este, Roma; Del campo ecclesiastico 20 ottobre 1601, Don Hercole Torbidi

12. Ercole Torbidi Alessandro d'Este bíborosnak

ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 4. fasc. 38. no. 12.

Kanizsa, 1601. október 27. Ercole Torbidi jelenti, hogy másnap, szent Simon és Júdás napján, megindítják az ostromot öt helyről, a tüzérséget nyolc helyen állították fel. A támadást az összes helyről megindítják, mivel a törökök nagyon csökönyösen és bátran tartják magukat. Ezután ismerteti az előző héten történteket, illetve említést tesz arról, hogy a levél megírását megelőző kedden volt egy éve, hogy a törökök elfoglalták Kanizsát. Október 23-án (a levélben hibásan 29-én) Mátyás főherceg parancsára bemutatták a budai pasa és helytartójának fejét Ferdinánd főhercegnek. Továbbá értesülést kaptak arról, hogy egy napig harcoltak a török ellen komoly keresztény veszteségekkel, de végül legyőzték a törököt, kétszáz foglyot ejtettek, negyvenhat ágyút zsákmányoltak és kilenc főtisztet - köztük a fent említett fejek birtokosait - megöltek. Október 25-én Mátyás főherceg és Lotharingiai Fülöp Emmánuel egy másik erőd ostromára haladva megütköztek a boszniai pasával és az ő seregét is szétverték és számos ágyút és felszerelést szereztek. Ugyanaznap este az eddig azonosítatlan *vicere albano* ötszáz embere megütközött a kanizsai pasa helytartójával és száz emberével, aki a Szigetvár felé vezető utat őrizte és a szétvert török seregek maradékát gyűjtötte össze Kanizsa felmentésére. Az ütközetben a horvátok elfogták a szigetvári helytartót és még húsz törököt, megöltek tízet, a többi elmenekült. Aznap reggel odavitték a szigetvári török helytartót a kanizsai falakhoz és kihívták a pasa titkárát és egy tisztet tárgyalni, felszólították őket a megadásra, mivel nincs utánpótlásuk. A törökök nem válaszoltak, csak puskákkal kilőttek. Október 24-én reggel trombitásokat és egy törökül beszélő katonát küldtek a törökökhöz, hogy mutassák be nekik a pasák lándzsára tűzött fejeit, amelyeket felismertek, de ezúttal is csak kilövöldöztek rájuk. Minden nap próbálnak ostromgépekkel előrehaladni és ágyúállásokat építeni minden lehetséges módon és helyen, minden nap van egy-két sebesült és halott, összesen már nyolcvan, a törökök kitartása miatt viszont sokan menekülnek, alig nyolcezer gyalogos maradt. Október 26-án este a törökök ismét kitörtek a pápai csapatokra és felgyújtották az állásaikat,

a nagy szél és lövöldözés miatt ezeket nem tudták eloltani, végül maguktól aludtak ki.

[1r] Illustrissimo et reverendissimo signore mio, signore et padrone osservandissimo

Credo che per le mie sino ad hora l'haveva inteso, ogni sucesso della guera havendoGli ogni settimana per la posta inviato mie lettere. Hora Le dico che domani al alba che sarà il giorno di santo Simone et Juda, giorno di gran memoria, si da l'assalto a Canissa, in cinque luochi. Il signor Ascanio Sforza ha pigliato per sua impresa l'assalire un forte fuori della città, di gran momento, et solo con 200 homini dalla parte hove si hè battuto a un cappo quadrangolo alla cortina del baluardo <verso il forte del signor Ascanio>; il signor Francesco del Monte con la gente di Firenze al mezzo ove hè la porta; il signor Flaminio Delfini con la gente di nostro signore a un baluardo nel fianco tra il cantone et la porta; il signor Gaudenzio Madruzzi con la gente di Spagna all'cantone del angulo; la gente thedescha dalla parte di dietro della fortezza. Continua però al posto del signor A scanio Sforza il colonello Bisacione con 400 homini. La batteria formata si hè data duoi giorni, con otto batterie l'una di Carlo de Rossi qual tirava al cantone de thedeschi con sette pezzi grossi di 80; al'istessa la batteria del arciducca con 3 pezzi al baluardo del fianco tra la porta e il cantone; la batteria de thedeschi ove erano 6 pezzi grossi et più avanti per linea diretta; un'altra ove erano pur thedeschi con 3 pezzi grossi, ma tagliati, alla cortina del ponte; tre pezzi di colabrina che governano gli anconitani nostri; et più di sopra altro quattro pezzi governati da firentini alla cortina del baluardo; al cappo verso il forte del signor Ascanio una batteria di thedeschi et tagliani di sei pezzi grossi; et di sopra la batteria di don Giovanni ove sono quattro pezzi. Domattina all'alba si batterà con tutte la camerade una volta, et poi si assalirà le mura essendo molto gli turchi ostinati et bravi per le cosse qui sotto conosiuti.

[1v] Cose ocorse questa settimana

Martì a sera che giusto era un anno che Canissa fu presa dal turco et in particolare dal luocotenente[88] di Hebreim bassà[89] che hora stava per luocotenente col bassà di Buda.

In questa sera delli 29 del presente fu per ordine del arciducca Mattias presentate al'arciducca d'Austria la testa del bassà di Buda et del suo luocotenente, qual un'anno era havea presa Canissa. Et avisava che tutto un giorno durò la bataglia con gran mortalità de nostri, alla fine si posero gli turchi in rotta, et ne pigliorno da ducento vivi, et morti nove prenzipali di loro tra quali gli duoi sudetti, et ne pigliorno 46 pezzi d'artiglieria. Doppo duoi giorni il ducca di Mercurio et Mattias andando per assalire una certe fortezza del nimico si afrontorno col bassà della Bosna[90], qual veneva in soccorso a Canissa, et l'uciseron et messo in rotta il suo esercito con gran preda di arnesi et artiglierie.

88 Mehmed kethüdá. Dámád Ibrahim pasa helyettese. Vö. SUDÁR 2006: 1034.

89 Dámád Ibrahim pasa nagyvezír, aki elfoglalta Kanizsát. Vö. SUDÁR 2006: 1025.

90 Dervis boszniai basa. Vö. TÓTH 2000: 338.

Giobia a sera 500 huomini del vicerè albano andando in corso s'afrontorno nel luocotenente del bassà di Canissa,[91] qual stava per straza a Segetto con 100 cavali, essendo il bassà di Canissa anco bassà di Segetto. Et questo luocotenente andava racogliendo la gente sparsa del bassà di Buda et della Bosna, per venire a sucorere Canissa. Alla fine incominciorno bataglia gli turchi et gli crovati, et pigliorno il luocotenente di Seghetto, et ne pigliorno sino 20 altri, et ucciseron sino 10, l'altri fuggiono.

Questa mattina l'hanno menato alle muraglia di Canissa per parlamentare et ha chiamato per nome un cappitano et il segretario del bassà, quali sono venuti et l'hanno visto et sentito parlare, qual gli significava l'arendersi non podendo havere né socorso, né di gente, né (…)[92] veduto. È sentito et mai gli hanno risposto, se non con moschettoni.

Mercor matina mandorno gli trombetti, et uno che parlava turcho a parlamentare, et a fargli riconoscere le teste de suoi, quale poseron in cima alle piche, et pare videron et inteseron; ma con risposta di moschettute di modo che vengono conosciuti per molto bravi soldati. Ogni giorno et notte andando con invencioni, ponendo e cannoni e sagri e colubrine, e per fianco e in terra e per rimpetto in modo che ogni giorno comput- [2r] tato il giorno et la notte, et l'uno per l'altro tra ferriti et morti ne vengono in tutte le nacioni più di 80. Atalché chi ha cognicione di guerra, la tiene per una delle più aspre guerre che si sia veduta molto tempo fa. Molti soldati in tutte le nacioni si sono fuggiti in modo che non siamo in tutti 8 mila fanti, perché l'animo di questi turchi hè tanto grande.

Hier sera al imbrunire di prima sera uscirno fuori et veneron sopra gli nostri posti, et accesero il fuoco alli gabioni nelli nostri aprochi in tre luochi, et perché tirava vento, n'arseva assai. Alla fine si estinse non potendolo humane forze estinguere per il gran moschettare et bombardare che facevano gli turchi. Di quanto anderà succedendo Gli ne darò parte, sicome hè debito mio, et per fine Le facio humile riverenza preghandoLi da Nostro Signore Iddio ogni suo bene. Del campo sotto Canissa il dì 27 ottobre 1601.

Di vostra illustrissima et reverendissima affezionatissimo et devotissimo servitore Hercole Torbidi

[2v] Dal campo sotto Canissa 27 ottobre 1601, di Messer Hercole Torbidi; All'illustrissimo et reverendissimo signore mio signore et padrone colendissimo il signor Cardinale d'Este, Roma

13. Ercole Torbidi Alessandro d'Este bíborosnak

ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 4. fasc. 38. no. 13.

Kanizsa, 1601. november 4. Ercole Torbidi jelenti, hogy a Simon és Júdás napi támadás az előző levélben leírtak szerint lezajlott, de a futóárkok harminc lépéssel elmaradtak a váráróktól, így a hidak és az átkelő szerkezetek fölöslegesnek bizonyultak, mert a várárok megköze-

91 Iszkender, a kanizsai pasa helyettese. Vö. SUDÁR 2006: 1035.

92 Lakúna.

lítése közben a keresztények a mocsárba fulladtak vagy lelőtték őket. A firenzeiek és a pápai csapatok közt ötszáz halottat számoltak, rengeteg német halott is van, Lazzaro Magoni ezredes megsérült súlyosan a combján, Sforza Neri is, és Pompeo Cesi puskalövésektől a karjain, így visszavonultak. Ascanio Sforza ostroma is sikertelen volt, vissza kellett vonulniuk, különben mind megfulladtak volna. Négy napon belül várják Lotharingiai Fülöp Emmánuel seregét, mivel a törökök folyamatosan visszavonulnak Szigetvárig és hagyják hátra a várakat, amelyeket felégetnek. A keresztények elfogtak három törököt, akik azt mondják, hogy Kanizsán már nincs kenyér sem felszerelés, és már megették a marhákat, most a lovakat eszik meg. Azt is jelentetik, hogy bent csak kétezer török volt, közülük háromszáz janicsár, és a pestistől és tüzérségtől már annyian meghaltak, hogy ötszázan maradtak, abból is csak háromszáz hadrafogható. Bizonyos urak azt akarják, hogy a második roham szent Márton napján legyen.

[1r] Illustrissimo et reverendissimo signore mio, signore et padrone colendissimo

Perché la conoschi et sapia quanto costà ocore, Le do parte come dominica passata di buon hora si dette l'assalto in quella guisa et modi che con l'altra mia gli accennai. Ma quello che più importava era ed hè che gli aprochi non arivavano alla fossa di 30 passi, in modo che gli artificij et ponti fatti furno indarno perché volendo gli nostri apresarsi al fosso restavano sepolti in la palude atalché dal artiglierie et moschetate e acqua restavano morti, in modo che tra gli firentini et gli papalini tra morti e feriti passarno 500, deli tedeschi assai, et non si puote far cosa alcuna, si ritirorno con questa perdita, et il colonello Lazzaro Magone ferrito in una coscia malamente. Il suo alfiere, et di suo (...?)[93] morti, il cappitano Sforza Neri ferito in un piede, il cappitano Pompeo Cesi ferito di due moschettate, una per bracio, et molti altri. Il signor Ascanio >con< Sforza con la sua invencione di assalire il forte >ni< rimase la fogia sopra, perché fu necesitato al tornarsene altrimenti si afogavano tutti nella palude. Tra quattro giorni si spetta costà il ducca di Mercurio con il suo esercito essendosi gli turchi retirati et lasciate certe fortezze, come sarebbe Bobore[94] et un'altra, quale tutte hanno arse, et si sono retirate in Seghetto. Dal assalto in qua gli turchi non hanno più tirato in modo che pare si sia stabilita pace. Gli nostri hanno pigliato tre turchi, duoi insieme in un giorno et l'altro in un'altro giorno. Et dicono che in Canissa non vi hanno pane ne municione da guerra, et hanno mangiato le vachine che entro haveano, et che hora mangiano gli cavalli. Dicono ancora che entro vi erano 2 mila turchi tra quali vi erano 300 gianizeri, et che dalla peste et artiglieria sono morti, in modo che non sono se non 500, et da combattere 300. Codesti signori hanno pensiero di dare l'asalto secondo il giorno di Santo Martino. Che quanto anderà sucedendo Gliene darò parte et facendoLi humile riverenza Le bacio la veste. Del campo sotto Canissa il dì 4 novembre 1601.

93 fo^llo^ – Eddig feloldatlan rövidítés.

94 Babócsa

Di vostra illustrissima et reverendissima affezionatissimo et devotissimo servitore Hercole Torbidi

[2v] Dal campo sotto Canissa il 4 novembre 1601, messer Hercole Torbidi; All'illustrissimo et reverendissimo signore mio signore et padrone colendissimo il signor cardinale d'Este, Roma

14. Ercole Torbidi Alessandro d'Este bíborosnak

ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 4. fasc. 38. no. 14.

Kanizsa, 1601. november 10. Ercole Torbidi jelenti, hogy a keresztény táborban nagy a félelem, mivel Szigetváron tizenötezer török lovas összegyűlt és levágtak kétszáz embert Herberstein katonái közül. A lovakat éjszaka is nyergelve tartják, és nappali őrséget kell állítani, mert sok olasz megszökik, sok a halott és körülbelül kétezer a sérült, így nem tudnak harcolni. Giovanni de' Medici kiépített egy állást a tüzérségnek a pápai sereg és az ő csapatai között, amelyet szükség esetén a pápaiak is használhatnak. A kevés megmaradt olasz bátor, viszont a németek gyávák, a főhercegre is átragadt a félelmük. Zrínyi jelentette csütörtökön a főhercegnek, hogy török felmentő sereg jön, de sem akkor, sem azóta nem érkezett. Viszont folyamatosan érkezik Lotharingiai Fülöp Emmánuel herceg serege, ezer gyalogos már megérkezett, további hatezer gyalogost, háromezer-ötszáz lovast és hatszáz páncélzatot várnak, sőt magát a herceget is. Ha megérkezik ez a sereg, akkor fognak tudni majd harcolni, hiszen a törököket akkor is megverték két alkalommal, amikor azok hatvanezren voltak. Leírja a csütörtök reggeli török kitörést, melyben a pápai csapatok hősiesen helytálltak, és Vincenzo Panduzzi halálát péntek este. A szent Simon és Júdás napi támadásban megsérült Lazzaro Magoni jobban van.

[1r] Illustrissimo et reverendissimo signore mio, signore et padrone colendissimo

Dagli avisi passati l'haverà inteso come passò l'assalto, hora Le dico che stiamo in non poco timore essendosi raccolti sino 15 mila cavali et forse più a Seghetto, quali vano scorendo, et hanno tagliato a pezzi 200 ungheri di queli del Hermestan[95] che anco loro andavono scorendo. Costà si tiene la notte selati gli cavali, et si veglia come il giorno essendosi fuggiti gran numero de soldati tagliani; et molti morti et sino 2 mila infermi in modo che dificilmente si potrà far testa. Tutavia don Giovanni Medici ha fatto un forte tra la sua gente et la nostra per ricappito del'artiglieria, la onde al bisogno sarebbe per noi ricovro ancora. Insoma gli tagliani non havriano anco paura, sebene sono pochi; ma quelli pusilanimi de thedeschi hanno cotanto inpaurito l'arciduca che vive in grandissimo timore, et fa anco noi vivere. Il conte di Sdrino giobbia a sera andò a trovare l'arciducca significandoli che in quela notte saria venuto il socorso a turchi, et quando no, che volea perdere la vitta, che per altre degne accioni sue molto bene merta il perderla, inso-

95 Hans Sigmund Freiherr von Herberstein, vend végvidéki főkapitány, a stájer zsoldosok vezetője. Vö. BAGI 2013: 9.

ma non vene, et non hè sino ad hora venuto. Et di continuuo vanno giondendo gli soldati del socorso del ducca di Mercurio, come fece hieri che ne gionseron 1000 fanti et si spetta d'hora in hora 6 mila fanti pur del istesso et 3500 cavalli et 600 corazze col ducca istesso, atalché se verà, il nimico si farà testa essendo che questo istesso esercito l'ha roto due volte mentre erano 60 mila. Si va di continuuo lavorando e con ripasi e con aprochi, in modo che hormai si hè gionto al fosso, et credo che presto si darà l'assalto. Giobbia mattina un'hora avanti giorno sortirno i turchi alli nostri posti et prima ricurno a quelo de' firentini, e gli pigliorno la sentinela, et tutti gli altri soldati abandonorno il posto, passorno sopra il nostro et amazzorno la nostra sentinela, così venero avanti, pensando che anco gli nostri fossero fuggiti come gli firentini; ma vi andò falito, poiché quattro soli feceron forza et cominciorno a combatere, finché vi gionse aiutto, et ucisero quattro turchi, et gli levorno una insegna, [1v] tutta d'armi sino, quale mostrata a duoi turchi di detta fortezza, che tiene l'arciducca prigioni, disero che era della nobiltà. Venerdì alle 22 hore fu amazzato dal artiglieria il cappitano Vincenzo Panduzzi perugino. Il colonello Lazzaro Magone che all'assalto fu ferito, hora si trova in stato di guarire, essendo hormai libero. Altro di novo non saprei che dirGli essendo hormai il tutto vechio et fiaco si per le fatiche che costi si fanno da poveri soldati, com'anco da fredi et pioggie che costà di continuuo sono. Adunque Gli farò humile riverenza preghandoLi da Nostro Signore Iddio il colmo di ogni suo contento. Del campo sotto Canissa il dì 10 novembre 1601.

Di vostra illustrissima et reverendissima affidatissimo et devotissimo servitore Hercole Torbidi

[2v] Dal Campo sotto Canissa, 1601 10 novembre, Messer Hercole Torbidi; All'illustrissimo et reverendissimo signore mio signore et padrone colendissimo il signor Cardinale d'Este, Roma

ROSA LUPOLI

Esztergom ostroma 1595-ben: a modenai Este-levéltár ábrázolásai és a Pio-család spezzanói várában található freskó

A Vestigia-projekttel való együttműködésünk[1] keretében sikerült a modenai levéltári fondokban néhány régi, értékes ábrázolást azonosítanunk Esztergom városáról és más magyar városokról, amelyek szintén a tizenötéves háború (1593–1606) hadszínterei voltak, amikor a Habsburgok és a törökök között kiújult az ellenségeskedés. A Modenai Állami Levéltárban őrzött *Mappe e disegni* elnevezésű állomány Esztergomot ábrázoló rajzai megmutatják, hogy a hadvezérek mellett 1594 és 1596 között dolgozó hadmérnökök milyen magas művészi színvonalon és szakmai hozzáértéssel végezték munkájukat. A modenai térképtár olyan forrásokat őriz, amelyek a kor legmagasabb színvonalát képviselik, legyen szó bár kézzel készült rajzokról vagy nyomatokról. Ez az állomány az Este-ház történetének topográfiai lenyomata, s megmutatja, milyen módon szereztek információkat és ábrázolásokat különböző európai országokról és területekről.

Ezeknek a magyar területekre vonatkozó ábrázolásoknak egy része, mint az Esztergomot 1595-ben bemutató, öt lapból álló rajz is, kiemelkedően fontos dokumentációt jelentenek földrajzi és történelmi szempontból is, az immár sajnos elveszett építészeti emlékek tanúi, és a régészek számára is hasznos, amikor rekonstruálják az adott területet, s így a városi polgárok közösségének is segítséget nyújtanak abban, hogy jobban megértsék saját történelmüket. A magyar helyszínek topográfiai ábrázolásai arról tanúskodnak, hogy mennyire szoros kapcsolat állt fenn e területek és a Modenában székelő Este-udvar között. Ugyanerről vall a Modenai Állami Levéltárban őrzött számos dokumentum, és az a szerencsés felfedezés is, amely a spezzanói várban lévő „Csaták galériájában" azonosított egy Esztergomot ábrázoló freskót.

1 Ezúton szeretném kifejezni hálámat Domokos Györgynek, Mátyus Norbertnek és Armando Nuzzónak a hasznos és értékes javaslatokért, külön köszönet illeti Major Balázst és Dr. Horváth Istvánt a cikk megírásához nyújtott tudományos észrevételekért.

A térképek

A Modenai Állami Levéltár Esztergom-ábrázolásainak részletesebb bemutatása előtt ki kell emelnünk két érdekes szempontot:

- Esztergom várának ábrázolása megmutatja, hogy egész Európa számára milyen jelentőséggel bírt ez az ostrom és később a törökök előretörését meggátolni hivatott erődítés,
- az ábrázolás különböző formái (térképek, rajzok) azt is mutatják, hogy valójában a megrendelők szemében mi is volt ezeknek a képeknek a jelentősége a XVI. század végén:
    - volt közöttük kiadásra, piacra szánt termék (ilyenek lehettek Hoefnagel és Meyerpeck munkái),
    - céljuk volt a propaganda és a hatalmi reprezentáció segítése, ezek a munkák inkább művészileg kidolgozottak és kevésbé technikai jellegűek (például a 138. számú Esztergomot és a 159. számú Visegrádot ábrázoló munkák),
    - más rajzok viszont kifejezetten a hadászati célokat szolgálták (például a 131. számú, öt lapból álló Esztergom-ábrázolás).

Valójában ezek a célok és módozatok egymás alternatívájaként jelentkeznek, és Esztergom ábrázolása ezeken keresztül a város történetét is elbeszéli.

Ami a modenai levéltárban őrzött ábrázolásokat illeti, nincs rajtuk feltüntetve sem dátum, sem alkotójuk neve, ezért keletkezésük pontos kontextusának megállapításához több forrásból kell adatokat gyűjtenünk, hogy a kronológiai és topográfiai utalásokat értelmezni tudjuk. Az itt bemutatott alkotásokat Don Giovanni de' Medici kíséretébe tartozó személyek készítették. A Medici házból származó hercegi rangot viselő hadvezér a toszkán nagyherceg, I. Ferdinánd féltestvére volt, és részt vett Esztergom és Visegrád ostromában, amint ezt a Firenzei Állami Levéltár bőséges iratanyaga is bizonyítja.

A Visegrád és Esztergom ostromát ábrázoló akvarelleket a képzőművészeti alkotásokhoz kell sorolnunk:

- ASMo MD Militare, n. 159. Visegrád ostroma (akvarell, vászon). (1. ábra)
- ASMo MD Topografie di città, n. 138. Esztergom ostroma (akvarell, vászon). (2. ábra)

A 159. számú[2] és a 138. számú rajzok ugyanattól a kéztől származnak, formai és stilisztikai jegyeik magas művészi színvonalat képviselnek. Az ostromtáborokat alkotó sátrak és más részletek színezéséhez arany festéket is használt a festő. Mindkét ábrázolás vászonra készült, akvarell technikával. Feltételezhető, hogy magas rangú megrendelő számára készültek, aki emlékül készíttette a csatákról ezeket a képeket. A rajzok valós ábrázolások, ezt jelzik azok az építészeti elemek, amelyek az adott korban léteztek még, és ebből feltételezhető, hogy a helyszínen tartózkodó szakértő vagy művész munkái.

2 A rajzzal kapcsolatos kommentárt ld. DOMOKOS 2016.

Mindkét rajzot jellemzi, hogy madártávlatból ábrázolja a helyszínt és a keresztények táborát Visegrád illetve Esztergom ostromakor. A hadvezérek (Gian Francesco Aldobrandini, Don Giovanni de' Medici, Vincenzo Gonzaga mantovai herceg, Marco Pio di Savoia) sátrait kiemelte az alkotó, mindegyiknek a pontos elhelyezkedését is meg lehet ezeken állapítani. A korszak hadviselésében az ostromtáborok kiképzésének nagy jelentősége volt és a sátrak mellett feltüntetett nevek azt is jelentik, hogy a dicsőséges csata helyszínén kívánták megörökíteni jelenlétüket ezek a hadvezérek. A művész megjelölte az égtájakat is, s az események ismeretében az 1595-ös év is megállapítható, mint a készítés dátuma

Más levéltári forrásokkal történő összevetésből segítséget nyerhetünk ahhoz, hogy megpróbáljuk meghatározni e két rajz alkotóját. A két adat, amelyből a kereséshez kiindulhatunk:

- a dátum (1595), mivel ez a két város ostromának éve,
- a két rajzot ugyanaz a kéz készítette, aki jelen volt a csatamezőn, hiszen hűen adja vissza az épületek korabeli építészeti részleteit.

Egy firenzei levéltári forrásból a fentiek figyelembevételével következtethetünk a szerző személyére. A Firenzei Állami Levéltár őriz egy levelet, amelyet 1596. április 25-én írt Carlo Gonzaga di Vescovado, az esztergomi ostromban ugyancsak részt vett Vincenzo Gonzaga mantovai herceg titkára. A címzett Ferdinando de' Medici toszkán nagyherceg, és azt kéri benne írója, hogy Don Giovanni de' Medici készíttessen rajzolójával és bizalmi emberével, Gabriello Ughival egy perspektivikus képet Esztergom ostromáról, amely részletesen ábrázolja a Vincenzo Gonzaga herceget is érintő keresztény csapatok táborát, jelölve rajta az égtájakat is (keletet és nyugatot).

Mantovába ez a rajz soha nem jutott el a megrendelőhöz, de bizonyosan elkészült, mivel Vincenzo Gonzaga szemrevételezte vagy ezt, vagy egy más megrendelő részére készült képet az Esztergom alatti táborról. A kért dolgok szerepelnek rajta: a csapatok elhelyezkedésének ábrázolása túlontúl precíz ahhoz, hogy puszta feltételezésen alapuljon, és a 138. számú képet nézve azt látjuk, hogy részletes topográfiai mutatót is ad; így arra következtethetünk, hogy az Este-levéltár két akvarelljének készítője éppen Gabriello Ughi, akitől Mantovából ezeket megrendelték. A megbízó (valószínűleg szintén az Este-ház egyik tagja) ugyanilyen képet kért Visegrádról is. Ezen a képen egészen hasonló topográfiai mutatót látunk. Bizonyára ennek az ostromnak a megörökítése is azért volt kívánatos, mivel a megrendelő egy sikeres haditett részeseként akarta megőrizni annak emlékét.

Gabriello Ughiról, a feltételezett festőről és rajzolóról keveset tudunk, csakúgy mint a számos többi rajzolóról és mérnökről, akik a hadvezéreket elkísérték a hadszíntérre. Mindössze annyi ismeretes róla, hogy hosszan és hűséggel szolgálta Don Giovanni de' Medicit a magyarországi harcok során, majd Flandriában is 1601–1603-ban. A firenzei művészi körhöz tartozott: 1570-ben ebben a városban látta meg a napvilágot, és a rajztechnikát Buontalenti és Giovanni da Bologna iskolájában sajátította el. Az utóbbi ugyanaz a személy, aki 1543-ban Esztergom erődítési munkáit végezte. A kevés fennmaradt dokumentum arról tanúskodik,

hogy festésmintákat készített Don Giovanni házában, mielőtt követte volna őt Magyarországra, és, noha ekkor már gyakorlott rajzolónak számított, itt sajátította el a kor híres mérnökétől, Alessandro Pieronitól *„miképpen lehet könnyedén elkészíteni tetszőleges alaprajzot”.* Voltaképpen az is szerencsés esetnek számít, hogy ennyit megtudhatunk róla, hiszen a kor mérnökei nem is írták alá rajzaikat és térképeiket, és sokuknak, akik akkor Magyarországon dolgoztak, mára már a nevét sem ismerjük.

Ezek a rajzok megerősítik, hogy ebben a korszakban a háború nem csupán politikai esemény volt, hanem esztétikai kérdés is. A csataábrázolások a XVI. század végén komoly művészi megújuláson mennek keresztül, mivel a számos, sok helyszínen folyó háború új utakat jelölt ki a régi műfaj számára.

Don Giovanni de' Medicitől azt kérte Ferdinánd nagyherceg, hogy a Mediciek művészeti gyűjteménye számára közvetítő szerepet töltsön be.[3] Don Giovanni eleget tett ennek a kérésnek és hadi vállalkozásairól készíttetett ábrázolásokat, amelyeket más uralkodóknak és jeles személyiségeknek ajándékozott. Kíséretének tagja volt az említett Gabriello Ughi, a teheséges festő-rajzoló is. A valószínűleg általa készített két ostrom-akvarellnek tehát kettős célja lehetett: emlékeztetni a megrendelőt, hogy milyen szerepet töltött be az adott csatában (alkalmasint a szépen ábrázolt sátrak egyikében tartózkodott?) illetve rögzítette azokat az ikonográfiai elemeket, amelyek egy később elkészítendő képhez szükségesek voltak, vagy esetleg akár maguk is egy úr otthonának díszévé válhattak. Vagyis elmondhatjuk, hogy olyan korról van már szó, amikor az ostromrajzok már nem csupán hadi célt szolgáltak.[4]

A Firenzei Állami Levéltár egy dokumentumában,[5] abban a levélben, amelyet Don Giovanni 1596. február 12-én írt Ferdinánd nagyhercegnek, a következőt olvassuk:

> …készíttettem három rajzot az esztergomi táborról, egyet Őfelségének, egyet a Főhercegnek, mivel mindkét úr ezt kérte tőlem, a harmadikat, a legszebbet medig Méltóságodnak...

Ez a részlet kiemeli, hogy az ostromábrázolások médiumként nem csupán hadászati funkcióval rendelkeztek, hanem a vizuális kommunikáció szolgálatában is álltak.

---

3 Brendan Dooley is kiemeli Don Giovanni közvetítői szerepét a Mediciek művészeti gyűjtőtevékenysége kapcsán, a *Giovanni herceg elvesztett csatái* című fejezetben (*Le battaglie perse del principe Giovanni* – DOOLEY 2004: 88.) idézi egy levél szövegét, melyet a mantovai udvarból Firenzébe küldtek, ez alapján pedig azt a feltevést alakítja ki (amelyet a két Este-térkép is megerősít), hogy Gabriello Ughi fejedelmi megrendelésekre is készítehetett térképeket.

4 A meghatározást illetően ld. SCHULZ 1990.

5 ASFi MdP Don Giovanni 5156. csomó, c. 752r.

Claudio Cogorano Esztergom-látképe, amely a város 1595-ös elfoglalása után készült[6]

A rajz a város 1595. szeptember 2-a utáni újjáépítésének időszakára vonatkozik, amit a firenzei forrásaink szerint Esztergom elfoglalása után azonnal elkezdtek tervezni. Ez kétségkívül a legszebb a Modenai Állami Levéltárban őrzött Esztergom-ábrázolások között. Nyilvánvaló, hogy az ostrom utáni állapotot mutatja, ezt jelzi többek között az a még nem teljesen kész palisszád, amely a várat körülveszi, és amely a vár bevétele után készült az újjáépítés legelső szakaszában. Erről tanúskodik az a Firenzében, az Állami Levéltárban őrzött dokumentum, amelyben Don Giovanni de' Medici beszél a város megerősítési munkálatairól, amelyet Cogoranóval végez.[7]

> … Őfelsége most azt kívánja, hogy Esztergomot építsük újjá, Cocchert [Párkányt] tegyük védhetővé és Visegrádot helyreállítsuk, vagyis legalábbis a közeljövőben ezzel elkészüljünk...

A kép egy perspektivikus ábrázolás, öt összetartozó lapon, együttes hosszuk két métert tesz ki, ebből az első négyet papírcsíkok segítségével összeragasztották, és így együttesen alkotják Esztergom városának és környékének teljes látképét. Az ötödik lapon viszont a vár látható, a hozzá vezető utak, az ütegek és a keresztény tábor kiemelésével. A rajzon nem szerepel a készítő neve, sem a dátum, tehát ismét más levéltári dokumentumokhoz kell fordulnunk a szerző kilétének megállapításához, aki a részletek pontosságából ítélve jól képzett mérnök és a finom rajztechnika alapján ugyanakkor gyakorlott rajzoló. A Medici hadvezér kíséretében két olyan embert is találunk, aki megfelelhet ennek: Claudio Cogorano, akit mindig idéznek az alaprajzok és ostromrajzok kapcsán, és Gabriello Ughi, aki a hadszíntereket ábrázolta kiemelkedő művészi igénnyel.

A látkép az ostrom utáni helyzetet ábrázolja úgy, ahogyan a város valószínűleg 1595 végén kinézhetett. Az első négy lap a várost és környékét mutatja, az ötödik magát a várat, ahol a törökök legtovább kitartottak. Ez utóbbi rajznak nagyobb a léptéke is, kiemeli az ostromárkokat és a tüzérségi ütegeket, amelyeket a várfal közelében állítottak fel, hogy a védelmet megsemmisítsék és segítsék a falak megközelítését. Ez a kép a rajzművészet és a hadi tervezés művészetének kiváló alkotása, amelyet olyan ember készíthetett, aki értett az alaprajzok, makettek készítéséhez, erődítési munkákhoz, mint amilyen Claudio Cogorano volt.

Cogorano, miután alaposan megfigyelte a területet és Esztergom várát, szinte fényképészi pontossággal rajzolta meg a várost, azokkal a romokkal, amelyek ekkor a látványt jellemezték: a helyenként leomlott falak, a bástyákon aknákkal nyitott rések, a városkép korábbi építészeti jellemzőinek maradványai, amelyeket a magyar régészek azonosítottak az elveszett urbanisztikai jellemzők e pillanatfelvétele alapján.

---

6 ASMo MD Militare n. 131/1–5.: Az esztergomi vár és környékének perspektivikus képe, 1595 (ceruzarajz, 5 db összesen kb. 200 cm hosszú papírlapon). (3-4. ábra)

7 ASFi MdP Don Giovanni 5156. csomó, c. 600r.

A látkép szinte egy filmcsíkhoz hasonlít, amely vízszintes irányban mutatja a tájat és a várat az ostrom lezárulásakor: ennek bizonysága az ágyútűzzel lerombolt palotaépület, amint erre Major Balázs és Horváth István régészek is rámutattak. A modenai veduta csatlakozik egy másik, ugyancsak Cogoranónak tulajdonított rajzhoz, amelyet a karlsruhei Hofbibliothek őriz,[8] és amely szintén az 1595-ös évből számazik, ám a területet alaprajzként mutatja meg. Ehhez a rajzhoz részletes, olasz nyelvű magyarázat készült, amely a császári tábor részleteit és a hadvezéri sátrak elhelyezkedését mutatja. Egyes stíluselemek arra utalnak, hogy ez a két rajz valójában összetartozik, kiegészítik egymást, együttesen mutatják az ostromlók és a hadi helyzet jellemzőit.

A 131. számú Este-levéltárbeli rajz, főként az ötödik lap, olyan pusztításokat örökít meg a városban, amelyeket a történészek Meyerpeck híres metszetéről ismertek eddig. Meyerpeck talán még láthatta (esetleg már csak romjaiban) a Vitéz János érsek építtette nagytermet, amely az ostrom során pusztult el:[9]

> … [Meyerpeck] a metszeten a termet így jelzi: „*Ein schoner Saal*", amely a lángoló Fehér torony *(Weiss Thurm)* mellett található...

Maga a Fehér torony is súlyos kárt szenvedett az ágyútűzben, amelyek felső emeleteit leomlasztották már a török időkben, s ebből épült a Lipót-bástya a vár déli végén, majd ágyúbástyává alakították át, a beomlott épülettörmelékkel tömedékelve a tornyot.[10] Jól kivehető a Bakócz-kápolna, amely a XVI. században épült reneszánsz, vörösmárvány mestermű, s itt még külön áll a székesegyháztól, míg később, 1823 után beépítették az új bazilika épülettömbjébe oldalkápolnaként.

Az ostrom által okozott pusztítások urbanisztikai és történeti elemei megegyeznek azokkal a tanúságokkal, amelyeket a levéltári források alapján nyerhetünk éppen a két főszereplő, Don Giovanni de' Medici és Claudio Cogorano részéről, amikor az ostrom lezárása után arról írnak, hogy a császár képeket kért, hogy megindítsa Esztergom újjáépítését.

Don Giovanni de' Medici így ír 1595. október 11-én:[11]

> … a példa erre Esztergom és Coccher [Párkány], amelyek bár Őfelsége hatalma alatt vannak másfél hónapja, Esztergom várának nincsen semmi védelme egy roham ellen és a síkon lévő rész minden irányba nyitott...

Cogorano szinte ezzel egyidőben ír Parmába, Ranuccio Farnesének, egészen pontosan 1595. október 2-án a Visegrád alatti táborból:

> … a hadsereg átkelt a Duna túlsó partjára, ahol pár napig most állomásozni fog, amíg Esztergom várát kicsit rendbeszedik, védelemre alkalmassá teszik, majd erre az évre visszavonulunk... [12]

---

8 A karlsruhei Hofbiblitohekban őrzött térkép megismerését Major Balázs és Dr. Horváth István szíves segítsége tette lehetővé.

9 PROKOPP 1967: 283.

10 PROKOPP-VUKOV-WIERDL 2009.

11 ASFi MdP Don Giovanni 5156. csomó, c. 592r.

12 ASPr Epistolario scelto b. 21. no. 3.

Ez azt jelenti, hogy az ostromot követő időszakban dolgozzák ki az erődítések terveit, a pillanatnyi helyzet felméréséből kiindulva. Mind a levéltári iratok, mind a régészeti kutatások azt igazolják tehát, hogy a 131. számú látkép datálása az ostromok lezárása utánra helyezhető, amikor Cogorano azt a feladatot kapja, hogy készítse el a rajzokat. Ő maga írja a következőket Bécsből 1596. január 8-án:

> … elkészítettem azoknak a hadi vállalkozásoknak az ábrázolását, amelyeket az elmúlt évben hajtottak végre, és elkészítettem a váraknak a képét. Megmutattam ezeket Mátyás főhercegnek, akinek tetszettek a munkáim.[13]

E két összekapcsolt vizsgálat eredménye kettős és kétségtelenül igen értékes tudományos szempontból, mind Esztergom történetének kutatásához, mind azoknak az intézményeknek a szempontjából, ahol ezeket a dokumentumokat őrzik, sokszor nem is sejtve az iratanyag nagy értékét. A kutatást nagyban elősegítette a Vestigia projekt, amely összekapcsolta a két tudományos kutatás szempontjait.

Esztergom várának 1595. évi ostroma a spezzanói vár freskóján (5. ábra)

Esztergom ostroma ikonográfiai témaként megjelent mind a művészet terén, mind a nyomtatványokban: először kéziratos forrásokban,[14] majd kiadott formában és festői ábrázolásokon is. A képi anyag több célra felhasználható tehát, éppúgy, mint más városok esetében, modellként is hasznosították ezeket az emiliai úri kastélyok freskóciklusaihoz, pusztán díszítés céljával, vagy azért, hogy a történelem kiemelkedő pillanatait ünnepeljék.

Nyilvánvaló a képi analógia Cogorano 1595-ben készült, az Este-levéltárban őrzött 131. számú katonai célú Esztergom-látképe és egy bizonyos freskó között, amelyet a spezzanói várkastélyban, az úgynevezett „Csaták galériájában" találhatunk. Ez utóbbi az 1990-es években került napvilágra, mintegy négyszáz évnyi szünet után, amíg a történelmi emlékezet nem vett róla tudomást. Azonosítása a közelmúltban történt meg,[15] és így összekapcsolhatóvá vált az ábrázolt várossal.

Ezt a freskót, amely a Modena környéki képzőművészetben Esztergom ostromának egyetlen ismert ábrázolása, Domokos György elsődleges véleménye alapján azonosítottuk,[16] aki az ábrázolás egyes elemei alapján a várost meghatározta.

---

13 ASPr Epistolario scelto b. 21. no. 7.

14 A Modenai Állami Levéltárban őrzik azt a kéziratos jelentést Esztergom ostromáról, amely tartalmazza az események elbeszélését és több mű részeként nyomtatásban is nyilvánosságra került (ASMo C. Est. Avvisi b. 15.).

15 A freskót nemrégen Domokos György azonosította e cikk szerzőjének felhívására a Vestigia II. projekt a Modenai Állami Levéltárban őrzött magyar tárgyű térképek vizsgálatának keretében.

16 A *„Strigonia Grande" Vestigia kerekasztal* című konferencián (Esztergom, 2018. április 22.) Major Balázs és Dr. Horváth István régészek előadásaikban megerősítették a freskó kapcsolatát egy feltehetően Cogorano készítette térképpel és felismerték a stilisztikai azonosságot a mindkét munkán szereplő városképi részletek ábrázolásában.

Feltételezhető, hogy a freskó alapjául szolgáló modell[17] vagy látkép nem más, mint éppen az Esztergomot ábrázoló 131. számú veduta, abból is leginkább az első lap, rajta az előtérben látható impozáns bástyával, amely régi korok óta a vár vízellátását biztosította. A freskó a „Csaták galériájának" egy teljes falszakaszát elfoglalja az északi oldalon. A freskóciklus alkotója, annak közreműködői mind a mai napig nincsenek meghatározva, ám az bizonyos, hogy különböző korokban készültek egyes részei.

A kérdéses freskó Esztergom várát ábrázolja, és az Este-levéltárban őrzött rajzhoz kapcsolódó hasonlóságok alapján 1595-re datálható: szélessége 2,8 m, magassága kb. 2,5 m. A kompozíció közepén a vár tornyosul, előtérben a hatalmas sarokbástyával és az azt övező palisszáddal, amely az újjáépítés során megerősítésére készült. Az előtérben személyeket ábrázolt a festő, amelyek az ábrázolásnak színpadias jelleget kölcsönöznek, a XVI. század végi, északi típusú metszetek szellemében. A kép egésze azokra a városábrázolásokra emlékeztet, amelyeket Joris Hoefnagel készített a XVI. század végén, s amelyeket a festő minden bizonnyal ismerhetett.

Van egy másik figyelembe veendő tény is, ami miatt a freskót 1595-höz kell kötnünk: ebben az esztergomi ostromban vett részt ugyanis az Esték uralta Modena egy vitatott történelmi alakja, a híres Marco Pio di Savoia, aki ezt a freskót a spezzanói kastélya számára megrendelhette. Ez a hadvezér rejtélyes körülmények között lelte halálát (bár a történészek egyetértenek abban, hogy a gyilkosság felbújtója Cesare d'Este), és éppen Esztergom és Visegrád ostromakor tűnt ki a hadi erényekben, ahol a haditanácsnak is tagja volt.

Ha ezt a tényt is tekintetbe vesszük, akkor nyilván újra kell gondolnunk azt is, hogy kié lehetett eredetileg a jelenleg az Este-levéltárban található ábrázolás . Nyilvánvalónak tűnik ugyanis, hogy a Pio di Savoia család spezzanói várában található freskó ikonográfiai előzményét képező ostromrajz Marco Pio tulajdonát kellett, hogy képezze, és az a tény, hogy jelenleg az Este-levéltárban található, csak úgy magyarázható, hogy jogellenesen jutottak hozzá az Este hercegek.

Az is történelmi és levéltári tény, hogy a Pio di Savoia család levéltárából Marco Pio halála után iratokat tulajdonítottak el, hogy bizonyítékokat gyártsanak arra nézve, miszerint Sassuolo birtoka az Estéket illeti: 1609-ben valóban be is kebelezték ezt a területet. E tények igazolásául idézhetjük fel Giovan Battista Spaccini modenai krónikást, aki beszámol róla: egy évvel Marco Pio halála után, 1600-ban Cesare d'Este herceg és megbízottai folyamatosan felforgatták a levéltárat olyan dokumentumok után kutatva, amelyek alátámaszthatták az Este-család igényeit.

> Cipriano, az intéző elment oda, mivel Ercole úrnak szüksége volt bizonyos írásokra Marco úr levéltárából. Ennek a levéltárnak két kulcsa

17 A magyar történészek eredményei egyöntetűek a térkép 1595-re datálását illetően azon feltűnő részek miatt, melyek a freskón is szerepelnek: az előtérben látható bástya, a város vízellátását biztosító régi ciszterna és az ostromot követően rögtön felhúzott a fellegvár megerősítését szolgáló palánk.

van, az egyik a herceg úrnál, s a másik Enea úrnál, aki a számára Nigrellóval foglalkozik, s noha a levéltár még pecsét alatt van, az iratok között kutatva fellelt két darabot. [18]

Azt olvashatjuk ebből a részből, hogy Cesare herceg rendelkezett egy kulccsal Marco Pio levéltárához, és feltételezhetjük, hogy más, a herceg számára fontos dokumentumok mellett átkerülhettek a tulajdonába, személyes levéltárába a háborúban álló országokra és más területekre vonatkozó térképek és rajzok is.

Ha ezt a rajzot ma az Este-levéltárban találjuk, az csak megerősíti tehát azt, ami ismert tény a történészek számára: Marco Pio halálát követően a Pio di Savoia család levéltárát széthordták, s onnan nem csupán az írott dokumentumok tűntek el (ez lett a sorsa a képtárnak is, ismert, hogy a Pio di Savoia család nagy gyűjtő hírében állott). Elképzelhető tehát, hogy a látkép a freskót készítő festő számára szolgált mintaként a város ábrázolásához, amely számára ismeretlen lehetett, s a látképet maga a megrendelő adta neki. A várkastély urának, Marco Pio di Savoiának története egybekapcsolódik a termeket díszítő freskókkal, amelyen részint a család által szerzett birtokokat ábrázolták, részint elkészítteti Esztergom bevételének képét is, hiszen ebben a csatában tüntette ki magát Marco Pio. Ebből az következik, hogy a freskó elkészültét 1596 előttre kell helyeznünk, ám Marco Pio di Savoia hazatérte (1595. december 25.) utánra: ekkor készülhetett el a kép, a Veduták termének képeivel együtt, amelyek a földszinten díszítik a nagytermet.

Rövid összefoglaló Marco Pio di Savoia életéről

Marco Pio di Savoia rövid élete (1567–1599)[19] főként hadviseléssel telt, mint édesapjáé, Ercole Pio di Savoiáé is, aki szinten a török ellen küzdött, és 1571-ben Záránál vesztette életét. Marco, mint sok más kisebb úr, a fegyverek révén kívánt személyes sikereket elérni, hatalomra szert tenni és olyan politikai eszközt látott a harcban, amely kedvező szövetségeket teremhet számára. Már 1590-ben Franciaországban találjuk, ahol a hugenották ellen harcol Alessandro Farnese oldalán (mindig is a Farnese család volt legfőbb szövetségese). 1591–92-ben a pármai herceget kíséri el ugyancsak Franciaországba, majd 1594-ben ott van a között a hat hadvezér között, akiket VIII. Kelemen pápa arra választ ki, hogy Magyarországra menjenek és vegyék fel a harcot a törökkel szemben.

A magyarországi hadi cselekmények (1594–96) során megszerzi a *Feldmeister* rangot, majd pedig, nemes származása miatt a haditanácsba is bevették. E címeket Marco Pio igen nagyra tartotta és igyekezett megszolgálni értük: képes volt haszonnal szemlélni a térképeket és katonai rajzokat, amelyeket a hadmérnökök és szakértők készítettek az erődítési munkákhoz illetve a katonai taktika kidolgozásához. Marco Piónak pedig megvoltak a földrajzi és térképtani ismeretei. Földrajzi érdeklődése segítette benne, hogy jó stratéga legyen: ez az oldala jól ki-

18 SPACCINI 1993: 336.

19 Marco Pio részletes életrajzát Giuseppe Campori modenai történész állította össze (CAMPORI 1871).

olvasható az inventáriumból,[20] amelyet halála után készítettek javairól, s amelyben világtérképek, városlátképek találhatók és két könyv is a *modo di fortificar*, vagyis az erődítés tudománya tárgykörében. Ezek mutatják, hogy a katonai stratégiához kapcsolódó műszaki érdeklődés is megvolt benne, s ezért valószínűnek tűnik, hogy Marco Pio megbízást adott térképek és rajzok készítésére vagy beszerzett ilyeneket, mint gyakorlott katonai vezető. Ezek azután a háború lezárásával a családi levéltárba kerülhettek

Sajnos Marco Pio levéltárát azonnal széthordták tragikus halálát követően: tudható, hogy Cesare d'Este herceg már 1599 végén megbízható udvaroncait (Paolo Brusantini, Alfonso Sassi) azonnal kiküldte, hogy a Pio család iratai közül szerezzék meg az Esték birtokigényeit alátámasztókat, amelyeket azután Marco örökösei ellen fel is használtak. Az is bizonyos, hogy a Pio-levéltárban fekvő szép térképek, hadi vázlatok és rajzok is jól mutattak az Este-dinasztia iratai között, és úgyszintén hasznosnak mutatkoztak a család követeléseinek alátámasztására.

Marco Pio di Savoia javainak leltárában pontos leírását találjuk a helyiségeknek és ezek bútorzatának is, ezek jól tükrözik, milyen szenvedélyes gyűjtő lehetett: a kor hadi krónikáinak szereplőiről készült arcképek és festmények is találhatók közöttük szép számmal. Nem kizárható az sem, hogy azoknak a csatáknak az ábrázolásai, ahol Marco Pio is részt vett, ugyancsak a falakat díszíthették a címerekkel és arcképekkel együtt, hiszen ezeknek is magas művészi értéke volt. E rajzokat akkor tudták díszítő céllal felhasználni, amikor már megszűnt a katonai titoktartás, amely miatt a levéltárak mélyén pihentek addig.

Marco Pio di Savoia halála és a Pio-család hatalmi törekvéseinek vége

Marco Pio di Savoia 1599. november 27-i halálát illetően, amely a november 10-én ismeretlenek által elkövetett merénylet következménye volt, a legrészletesebb leírást az Este-levéltárban[21] találjuk, a kor legnevesebb modenai krónikása, Giovan Battista Spaccini[22] tollából. Ő örökítette meg a város emlékezetét krónikájában, amelyben az 1588 és 1636 közötti időszakból leírja a Modenát érintő eseményeket. Az ő beszámolói persze részrehajlóak és az Este-ház érdekeit helyezik előtérbe: szinte újságírói pontossággal rögzítik az egyes napokat és eseményeket, amelyek lényege a következő: 1599. november 10-ének éjszakáján Marco Piót hét puskalövéssel sebesítették meg súlyosan az ismeretlen, sötétben meglapuló támadók, akik

20 Marco Pio javainak leltára: ASMo CS Contr. Sassuolo b. 553.

21 ASMo CS Contr. Sassuolo bb. 552–558, közvetett utalások: ASMo C. Int. Rettori b. 61. a Pio di Savoia család levéltárának maradványai: BAMi *Archivio Pio Falcò di Savoia*.

22 Giovan Battista Spaccini (1570–1636) kilenc autográf kötetet állított össze, melyek a város 1588 és 1636 közötti krónikáját tartalmazzák, ezeket a modenai Városi Történeti Levéltárban *(Archivio Storico Comunale di Modena)* őrzik. A szöveget nyomtatásban a *Deputazione di Storia Patria di Modena* (a modenai helytörténész társaság) adta ki a XX. század elején, ennek utánnyomására vonatkoznak a jegyzeteim, elsősorban az első kötetre, melyben elszórtan találunk adatokat Marco Pio haláláról (SPACCINI 1993: 277–291.).

kíséretének tagjai közül is többeket meglőttek a Palazzo Ducale közelében.[23] Noha Cesare herceg kiáltványt tesz közzé,[24] amelyben 4500 scudo vérdíjat tűz ki a gonosztevőkre, általános a korban a gyanú, ami a modern történészek meggyőződése is, hogy a megbízó ő maga volt, testvérével, Alessandro d'Este bíborossal. Spaccini is beszámol erről a mendemondáról, ám hozzáfűzi azt a szándékosan már korábban elterjesztett hírt is, hogy a modenai nemesség készült bosszúra a gyűlölt és az Esték szemében is szálkát jelentő Marco Pio ellen, aki mindenkit lenézett maga körül. Íme a krónikás szavai, amelyekkel beszámol Marco Pio haláláról:[25]

> [1599. november 27.] …éjfél után fél órával jobblétre szenderült Marco Pio di Savoia úr a modenai várban, körülbelül 33 évesen, fiatalon, aki nagy szívű, művelt és okos férfiú lett volna, ha talentumait jóra használja, ám kevély és gőgös ember lévén semmibe vette a világot, nem ismerte a félelmet és a veszélyt, és így nem túlzottan szerették ebben a városban, ahol fő ellenségnek tartották…

Marco Pio halálával veszi kezdetét a hosszú Sassuolo-ügy, amely mintegy tíz évre az Este-ház érdekeinek középpontjába került és komoly feszültséget váltott ki az európai diplomácia szintjén is. Már a gyászos esemény is magára vonta Cesare herceg figyelmét, aki Marco Pio megsebesülése után rögtön bezáratta a város kapuit, hogy a tettesek el ne menekülhessenek (így írja le a helyzetet Spaccini), ám a rendkívüli rendőri intézkedések ellenére az elkövetők nem kerültek meg: ismerve Modena szerény méreteit nem elképzelhetetlen tehát az „államilag megrendelt" bűntény. Ráadásul nem csak Marco Piónak, akit a merénylet után rögtön a hercegi palotába vittek, hanem a hírre odasiető nagybátyjának, Enea Piónak is megtiltják a város elhagyását, s így saját kicsiny államuk védelmének kézbentartását. Éppen ellenkezőleg: Cesare d'Este azonnal kiküldi egy hivatalnokát, Alfonso Sassit, hogy foglalja el Sassuolo városát és a hozzá tartozó birtokokat, meg sem várva ezzel a nemes úr halálát. Spaccini úgy írja le az eseményt, hogy Cesare herceg ezzel felszabadította az ott élőket a Pio-ház gyűlölt uralma alól. Miközben Enea Pio hangosan tiltakozott az eljárás ellen, Cesare herceg kiküldte megbízottait az itáliai udvarokba, hogy eloszlassa a rá terelődött gyanút és kijelentse ártatlanságát. Ezeket az érveket hangoztatta a pápa előtt is testvére, Alessandro d'Este bíboros révén, aki kifejtette, hogy az Este-hercegségnek joga hatalma alá vonni a birtokot, mivel Marco Pio közvetlen örökösök nélkül halt meg. Ugyanezt az érvelést adta elő Cesare d'Este Habsburg Rudolf császár felé is, mondván, hogy ez nem csupán a saját érdeke, hanem a császárságé is egyben. E helyzetben teljesen érthető a hosszú per, amelyet Enea Pio kezdeményezett a pápánál, mint Sassuolo jogos örököse (Marco Pio utolsó végrendelete szerint is), s később a császári udvarban is, ahol az itáliai császári birtok ügye nemzetközi politikai üggyé terebélyesedett. Ce-

23 A merénylet helyszíne a mai modenai Katonai Akadémia területe, a korábbi hercegi palota, vagyis a város történelmi központjához nagyon közeli.

24 Egy példány Modenában is megtalálható: ASMo CS Contr. Sassuolo b. 552. (6. ábra)

25 SPACCINI 1993: 291.

sare herceg, miután megszerezte az Este-ház részére Sassuolo birtokát, perbe fogta az elhunyt Marco Piót „árulás" bűntette miatt:[26]

> …az Este-ház részéről a vád árulás volt, amely azon alapult, hogy Marco Pio megsértette a herceg szuverén uralmát, amikor közvetlenül tárgyalt a pápa küldötteivel: ez a vád a birtok elfoglalásakor kellő alapot szolgáltatott...

Az Esték érvelésével szemben a pápaság álláspontja állt, amely ellenezte törekvéseiket, és az ügy csak 1609-ben zárult le, az Este-ház álláspontjának megfelelően, és ez annak volt köszönhető, hogy Savoyai I. Károly Emánuel egy nagy pénzösszeget (215 000 dukátot) fizetett ki a Pio-családnak, és így a pápa el tudta kerülni, hogy szembekerüljön a császár intézkedésével.

A „Sassuolói állam" az Esték részéről történt birtokbavonás után

A „Sassuolói állam", akármennyire kicsiny volt, kiemelt stratégiai fontossággal bírt, és az Esték nem tűrhették el, hogy más hatalom telepedjen ott meg. Ráadásul birtokbavonása a dinasztia számára azért is létfontosságú volt, mert nem sokkal azelőtt szenvedte el Ferrara elvesztését (ezt VIII. Kelemen pápa olvasztotta be a Pápai Államba az 1598-as faenzai egyezménnyel). Sassuolo megszerzése újra rangot adott a jelentőségét elvesztett hercegségnek: amikor az Este-ház elvesztette Ferrarát, Romagnát és Comacchiót, és székhelyét kénytelen volt áthelyezni Ferrarából Modenába, létfontosságú lett ez a városállam más szempontból is. [27]

> … megnőtt a hegyvidék felé eső rész fontossága, mivel az Este-állam erről az oldalról volt határos a Toszkán Nagyhercegséggel és a Luccai Köztársasággal, a Pármai Hercegséggel és a Bolognában székelő pápai legációval is…

Így a Pio-család birtokainak megszerzése nem csupán területi kiterjedése, hanem stratégiai elhelyezkedése miatt is fontossá vált, mivel a szomszédos államok felől védte Modenát.[28]

Sassuolo és környékének birtoka és az onnan származó élelmiszer is igen szükségessé vált a modenai herceg számára, így ki kellett iktatnia Marco Piót, aki hűtlen vazallusnak bizonyult és az Este-házon kívül más szövetségeseket keresett inkább magának.

Innen érthető meg teljesen az új birtokszerzemény fontossága, és hogy az ügy diplomáciai súlya még a területi szerzeményeket is felülmúlta fontosságában. Ezen a módon tudták az Esték meggátolni ugyanis, hogy létrejöjjön egy kiterjedt enklávé a székváros közvetlen közelében, amely a Farnese-családhoz és a pápasághoz közeledett volna politikailag az Esték és a császárság birtokai szomszédságában.

---

26 CALONACI 2012: 176.
27 MARINI 1987: 69.
28 ROTELLI–PIACENTINI 1989: 111.

A terület ezen felül gazdaságilag és demográfiailag is igen fontos volt, ami szintén nem lehetett lebecsülendő szempont az állam pénzügyeinek rendbetétele és a katonai utánpótlás szempontjából, amely ebben az időszakban politikai és pénzügyi szempontból meggyengülve erősen támaszkodott feudális birtokaira. [29]

Néhány megjegyzés Marco Pio uralkodása kapcsán

A helytörténészek gyakran törekedtek rá, hogy Marco Pio viselkedését egyszerűen haragos és gőgös természetéből vezessék le. Az erre vonatkozó iratokból az látszik, hogy nem kevésszer ragadtatta el magát a fizikai tettlegességig, amelynek oka valóban abban keresendő, hogy túlzott jelentőséget tulajdoníthatott uralkodói státuszának. Ezzel magyarázható az a vágya is, hogy még tovább akart terjeszkedni, s ehhez keresett legitimációt és invesztitúrát, különféle szövetségeket és megállapodásokat kötve más államokkal, amelyek a ferrarai udvar hatáskörén kívül estek. Ez volt a kisebb földesurak megszokott magatartása, amikor kicsiny, személyes városállamuk védelmét kívánták biztosítani.

A Pio-család, mint más dinasztiák is, igyekezett felváltani az őket megkötő feudális függő viszonyt a kevésbé merev kapcsolatokkal és támogatást szerezni szövetséget keresve más uralkodókkal. [30]

Ez magyarázza azt is, hogy a Pio di Savoia család tagjai miért fordultak a hadi mesterség felé: ez adott rá lehetőséget, hogy birtokaikat kiterjesszék és hogy kapcsolatba lépjenek más udvarokkal. Marco Pio élete is illeszkedik családjának ebbe a hagyományába.

Sassuolo esete, amelyet az iratok államként említenek, már kezdettől fogva magában hordozott egy ellentmondást, mivel soha nem volt önálló hercegség, csak birtok (feudum),[31] amelyet az Esték a Pio-családra bíztak invesztitúra révén a XVI. század kezdetén, majd a XVII. század elején újra birtokba vontak Marco Pio halála után. A „Sassuolói állam" látványos anomáliát jelentett a modenai jogi és adminisztrációs rendszeren belül, amely éppen csak 1598-ben vált „Modenai állammá". Meglehet, Marco Pio túlfeszítette a húrt, amikor meg kívánta erősíteni államát és Sassuolóból kis fővárost akart teremteni, amely dióhéjban tartalmazta volna mindazt, ami a politikai és gazdasági önállósághoz szükséges.

Ezzel egyidőben, mint a legjobb udvarok, a Pio-udvar is érezte a szükségét, hogy kultúrpolitikájával is hidesse befelé és kifelé is a dinasztia nagyszerű tetteit, hogy ezzel megszerezze az alattvalók csodálatát és elterjessze saját nagyságának hírét.[32]

---

29 CALONACI 2012: 178.

30 ROTELLI–PIACENTINI 1989: 52.

31 1450-ben Gilberto Pio, Carpi ura, átadta Carpi területét Estei Herkulesnek Sassuolo és a hozzá tartozó birtokok és kastélyok fejében. 1499-ben I. Miksa császár is megerősítette a cserét, a Piók hatalmát pedig a hercegivel azonosnak ismerte el, míg az Esték a területet a Modenai Hercegség részeként kezelték, amelyre Modena statútumai érvényesek.

Uralkodói ambícióit hirdették hatalmának reprezentatív székhelyei, vagyis a várak, mint Sassuolo vára, amelyet egy reménybeli hercegség központjaként igyekezett kialakítani, és ennek megfelelően művészileg is ilyen fényt igyekezett neki kölcsönözni. A spezzanói várat ezzel szemben az urak kedvteléseire és időtöltésére szemelte ki, ez lett a „villa delle delizie" vagyis a gyönyörűségek villája, ahol a helyi nemeseket és jeles vendégeit fogadhatta.

Éppen Spezzanóban öltött testet álma, hogy nagysága rögtön szembetűnjön azoknak, akik ide belépnek, ezért tüntette fel freskókon részint a birtokait, részint személyes érdemeit. Ezt a várat díszítette 1595 és 1597 között egy freskóciklussal, amelyet a *Sala delle Vedute,* vagyis a Veduták terme őriz: négy sorban látjuk itt ábrázolva összesen 56 látképen a Pio-ház birtokait, a sassuolói, formiginei, spezzanói, brandolai és solierai podestariák (elöljáróságok) szerint csoportosítva: várakat, falvakat és villákat, amelyek ábrázolása dokumentum értékű. Az első emeleten (a *piano nobilén)* helyezkedik el a most azonosított freskó, a *Galleria delle Battaglie,* vagyis a Csaták galériája egyik elemeként. Ez a kép tanúskodik Marco Pio hősiességéről, amelyet a magyarországi harcokban tanúsított, Esztergom 1595-ös ostromakor. Ez a tény pedig megadja a freskók elkészítésének *post quem* dátumát is, legalábbis ezen a falrészen.

> … ennek a szimbolikus teremnek a freskó-ciklusa a legszuggesztívabb bizonyítéka Marco törekvéseinek: saját uralkodói alakját emeli ki, hogy bizonyítsa: megalapozott a hercegségre vonatkozó igénye.[33]

Marco Pio di Savoia ikonográfiai programja

Marco Pio di Savoia ikongráfiai programja, amely a spezzanói vár egész freskóciklusát átfogja, önmaga dicsőítése, részint államának területeit, részint a saját katonai erényeit mutatja be. A freskók a magyarországi hadjáratot követően készültek, és az volt a céljuk, hogy az ellenséges Este-házzal szemben felmutassák Marco Pio nagyságát és a jogos igényt, hogy számot tart a hercegi címre, amelyet Habsburg Rudolf császártól kért meg, hogy önállósodjon az Este-udvartól. Ráadásul ezt a címet ugyanő már jogellenesen használta is korábban, 1592-től kezdődően, s ezt tüntette fel pecsétjén, a vár kandallóin és azon az emlékoszlopon, amelyet Sassuolo város közössége emeltetett a piactéren. Ezzel kapcsolatban az is szembeötlik, hogy míg az Este-udvarnak írott leveleiben korábban Pio d'Este-ként ír alá, később már a Pio di Savoia megnevezést használja. 1592. május 19-én II. Estei Alfonz herceg egy nyilatkozat aláírására kötelezi, amely mind a mai napig fennmaradt az Este-levéltárban[34] (nyilván nem szívesen írta ezt alá), miszerint *sa-*

32 Nem szabad megfeledkezni arról, hogy Marco Pio mecénásként olyan költők és filozófusok barátja volt, mint Torquato Tasso, Giovanni Battista Guarini, Alfonso Fontanelli vagy Orazio Ariosti. Örömét lelte a költészetben, maga is írt verseket, sőt Sassuolóban megalapította az *Accademia degli Unanimit,* hogy előmozdítsa a humanista tanulmányokat és a zenei és színházi életet.

33 ROTELLI–PIACENTINI 1989: 103.

34 ASMo CS Contr. Sassuolo b. 557. 1592. május 19 (7. ábra)

játkezűleg írom alá és pecsétemmel megerősítem, hogy nem használja többé ezt a címet semmilyen írott formában. Ez azonban nyilván csupán időleges megoldás maradt, hiszen Marco Pio a későbbi években csak még nagyobb erővel dolgozott a célért.

A Marco Pio által készíttetett, személyét dicsőítő freskói, amellyel vendégeit fogadta, nyíltan szembehelyezkedett az örök ellenféllel, vagyis az Este-házzal, amelynek dicsőítését éppen a szemben lévő falon sorakozó freskók szolgálták. Ezeket még Enea Pio di Savoia készíttette el 1530 körül, és itt találjuk a ravennai csata ábrázolását is. Ezeknek a képeknek a szerzője sem ismert.

A spezzanói vár története egybefonódott a Pio di Savoia család felemelkedésével és megállapodásával, korábban inkább középkori erődített vár-jellege domborodott ki, semmint egy uralkodó tartózkodási helye és politikai-adminisztratív központja. A XVI. századtól kezdődik folyamatos átalakulása az úr kedvelt tartózkodási helyévé. A Pio-kastély a várat övező külső falakra épült és lassan olyan képet öltött, mint a gyönyörűségek helye, ahol hosszan és kedvükre időzhettek az urak. Ehhez hozzátartozott a belső és külső terek átszervezése is, kertek kialakítása, bontások és a szobák átalakítása. Az Enea Pio di Savoia által elkezdett, s azután a XVI. század második felében tovább folytatott munkálatok során elkészült az északi szárny[35] (erre emlékeztetnek a mestergerendák festett feliratai) és a nyugati szárny, amelynek a földszintjén találjuk a *Sala delle Vedute*-t. A másik kiemelkedő helyszín, amelyet már Enea Pio elkezdett kialakítani, a *Galleria delle Battaglie,*

> amely I. Estei Alfonz hadi tetteit örökítette meg, mivel ezekben részt vettek a Pio család tagjai is. A hadsereg az akkori Európa legjelesebb tüzérségét is magába foglalta. A falra festett képek mintegy a [drágább] gobelineket helyettesítve ábrázolják az eseményeket.[36]

Eddig ismeretlenek voltak azonban azok a freskó-kompozíciók, amelyek a szemközti falon helyezkednek el s valószínűleg egy nagyobb freskóciklus részeit alkothatták, amelyek Marco Pio haditetteit dicsőíthették, és halála után már nem voltak többé aktuálisak. A vár következő, Este-házbeli birtokosa azonnal le is meszeltette ezeket, amiképpen eltüntették a különböző helyeken elhelyezett heraldikai utalásokat és feliratokat is, főként azokat, amelyek a gyűlölt Marco Piót dicsőítették. Igyekeztek teljesen kitörölni ennek a nemes úrnak az emlékét, arra számítva, hogy a későbbi korok nem is fognak rá emlékezni így.

A magyarországi hadjárat után Marco Pio di Savoia helyzete az Este-családdal szemben még nehezebbé vált. Kezdetben igyekezett még inkább a Farnesék kegyeibe férkőzni (ezzel a családdal rokonságban is állt, hiszen 1587-ben Clelia Farnesét, Alessandro Farnese bíboros törvénytelen leányát vette feleségül) azáltal, hogy végrendeletet készíttetett, s ebben hercegségét rájuk hagyta, abban a reményben, hogy ezáltal elnyeri támogatásukat az Estékkel szemben. A másik olyan lépés, amellyel az Este-házat még jobban magára haragította az volt, amikor

35 A kastély történetéről és a restaurálásokról ld. NN 1985, VANDELLI 2000, SAMBIN 2011.
36 VANDELLI 2011: 120.

kéréssel fordult Habsburg Rudolf császárhoz, hogy megkaphassa a hercegi címet. Erre igen keményen válaszolt az Este-ház: ezt tanúsítja a jelentés, amelyet követének, Marco Antonio Riccinek küldött II. Estei Alfonz herceg Prágába. A mindmáig kiadatlan piszkozati példány[37] 1595. december 8-án kelt, mindössze egy héttel azelőtt, hogy Marco Pio visszatért volna hazájába. Ebben a dokumentumban pontos és határozott utasításokat kap a Prágában tartózkodó követ, hogy miként gátolja meg a császárnál Marco Pio hercegi címének megadását, alapvetően két okból:

- egy vazallus (mint jelen esetben Marco Pio) nem adhat magának más címeket, mint amelyeket hűbérura meghatároz a számára;
- példáját esetleg más nemesek is követhetik, és ez zavargásokat szítana, veszélyeztetvén az állam egyensúlyát.

II. Alfonz ezután ezzel folytatja:

> …az elmúlt hónapokban Őkegyelmessége megtudta, hogy a hercegi címért fordult Őszentségéhez; ezért közbeavatkozott és ezért ebből nem is lett semmi...

Ebből a részletből megtudjuk, hogy II. Estei Alfonz a pápánál is közbenjárt, hogy megakadályozza Marco Pio elszakadási törekvéseit, s itt arra bíztatta követét is, hogy hasonlóképpen tegyen.

Ezzel mindkét részről nyílt összecsapásba fordult a helyzet, visszavonhatatlanná vált a szakadás, mivel az új címekkel, különösen a hercegi címmel Marco Pio politikailag és területileg el kívánt szakadni az Este-államtól, és ki akarta nyilvánítani kicsiny államának függetlenségét.

Éppen ezért, ezek a tettek jelenthették azt a pontot, ahonnan már nem lehetett visszafordulni, s amelyek végül egy állami megbizatásra történt bűntény áldozatává tették Marco Piót. Ezáltal megvalósult az Esték törekvése, hogy Sassuolót magukhoz csatolják és eltöröljék Marco Pio minden emlékét, mind az iratokban, mind a művészi ábrázolásokban: erről tanúskodnak némán a spezzanói freskók. Marco Pio halála után azonnal eltüntették a freskókat, amelyeket ő készíttetett és amelyek az ő katonai dicsőségét örökítették meg: köztük Esztergom ostromát is, amely ismét napvilágra került. Miután hosszas kutatás révén újra előkerült a freskó az 1992-ben lezárult restaurálás során, ma is a büszke Marco Pio bátorságát és katonai erényeit szemlélteti, amit az Este-ház el akart tüntetni a kortársak és az utókor szeme elől. Nem véletlen, hogy a freskóról egyetlen kortársa sem számolt be. Egyedül egy szemtanúnk van, Sassuolo első kormányzója, Paolo Brusantini, aki 1611-ben részletesen leírja a csatákat ábrázoló freskókat, ám nem szól a főszereplőkről, talán szándékosan. Ugyanakkor tudjuk, hogy a katonaként kiemelkedő Pio családtagok kedvelték ezt az ábrázolásmódot: erről vallanak a ma már szétszórt levéltárukból származó inventáriumok is.

37 ASMo C. Est. Amb. Germ. b. 54. (1595. december 8.)

A freskó hátterében

Összeköti ezeket a történeteket egy szál: Marco Pio életének története, az elszakadásról szőtt lehetetlennek bizonyult álmai, amelyeket talán túlzott becsvágya táplált. Beleszövődnek a cselekménybe azonban mellékszálak is: a rajzoké például, amelyeket szinte bizonyosan Marco Pio hozott magával Magyarországról, s amelyek ma az Este-levéltárban pihennek, köztük Cogorano 131. számú rajza is. Nem alaptalan feltételezésekről van szó, mivel az egyetlen Este-alattvaló, aki tevőlegesen részt vett ezekben a harcokban, éppen Marco Pio volt, s a sok magyar vonatkozású ostromrajz és más katonai ábrázolás, amely ma az Este-levéltárat gyarapítja, akkor kerülhetett oda, amikor Marco Pio halálakor eltulajdonították iratait és egyéb dokumentumait.[38]

Egy másik szál, amely összeköti ennek a történetnek a szereplőit, Cogorano egyik leveléből bontható ki, amelyet a hadmérnök Ranuccio Farnesének írt 1595. december 8-án,[39] Marco Pióval, a herceg küldöttével küldve el azokat, néhány nappal Itáliába érkezése után:

> … láttam, amit Kegyelmed írt nekem, hogy a leveleket Marcho di Pij [Marco Pio] vagy Mario Farnese úrnak adjam át, akik már el is indultak Itáliába.

Ebből feltételezhetjük, hogy Marco Piónak közvetlen tudomása lehetett a Cogorano által készített rajzok és látképek létezéséről, hiszen mindketten Farnese kíséretéhez tartoztak és a haditanács tagjai is voltak.

Ami a látkép és a freskó összefüggéseit érinti, ezek nyilvánvalóak, bár a rajzon a város épületeinek részletei pontosabban és valósághűen kidolgozottak, a freskón az urbanisztikai kidolgozás elnagyoltabb, nyilván azért, mivel a festő szabadabban kezelhette a mintát, minthogy a látásmódja inkább topografikus semmint analitikus. Az is lehet ugyanakkor, hogy amikor a freskó restaurálásakor, bármilyen gondossággal jártak is el, esetleg a részletek megszenvedték a mészréteg eltávolítását: így is kellően szerencsésnek mondhatjuk magunkat, hogy a freskó ennyire látható még. Valójában a spezzanói vár Csaták galériája mind a mai napig bizonytalan értelmezésű, kevés kutatás foglalkozott vele, részint azért is, mert hiányosak az írott források a festőkkel és segítőikkel kapcsolatosan is, és ráadásul több egymást követő műveletet kell feltételeznünk. Sajnos a művészet történetében (nemcsak Itáliában) sok a talány, amelyeket nem könnyű megfejteni, csakis a levéltári munka adhat választ sok esetben.

Esetünkben az Este-levéltár katonai rajzaival fennálló (erős vagy gyenge) kapcsolat, a hely felismerhető volta és a magyar régészek munkája segítségével sike-

38 ASMo C. Est. Prin. Carpi, Enea Pio di Savoia, b. 1140. fasc. 43. n. 10. jelzettel őrzik Enea Pio di Savoia 1600. január 20-án kelt levelét, amelyet Laderchinek, Cesare d'Este titkárának küldött. Ebben elpanaszolja egy fontos jogbiztosító irat ellopását a Piók levéltárából és a visszaszolgáltatását kéri.

39 ASPr Epistolario scelto b. 21. no. 4.

rült egyes mozaikdarabokat összeilleszteni; ugyanakkor hiányzik még a művészettörténeti elemzés, amely talán építhet a fentebb rekonstruált történeti elemekre.

Magyarország történetének egy darabja meg van festve ezen a spezzanói falon, és magában hordozza Marco Pio történetét is, az ő háborúját és megvalósíthatatlan álmát az önálló állam alapítására.

Fordította: Domokos György

MOLNÁR ÁDÁM

Esztergom vára a XVI–XVII. század fordulóján Egy ismeretlen térképi forrás a Modenai Állami Levéltár gyűjteményéből

A Vestigia Kutatócsoport 2018 elején a Modenai Állami Levéltár egyik magyar vonatkozásban is rendkívül jelentős, eddig szinte feltáratlan gyűjteményében fedezett fel egy kéziratos jellegű térképi forrást (1. ábra).[1] A felfedezés jelentősége, hogy nemcsak Esztergom egyik legkorábbi, mérnöki pontosságúnak tekinthető térképi felmérése kerülhet a kutatásba, hanem a hitelessége révén a hatalmas képi források zavarában[2] is segíthet eligazodni, vagyis az Esztergomról és a Várhegyről készült kora újkori ábrázolások terén alaposabb forráskritikai vizsgálatok elvégzése válik a későbbiekben lehetségessé.

A cím nélküli, 49×35 cm-es nagyságú, körülbelül 1:1629-es léptékű térkép papírra készült, tus kontúrvonalazással, némi akvarell technikájú vörös és okker színezéssel, illetve olasz nyelvű feliratokkal. Szerzője egyelőre nem ismert, datálás sem látható rajta, csak egy díszesebb szélrózsa pozícionálja a térképet, annak jobb felső sarkában. Az ábrázolt vár egyértelműen az esztergomi,[3] a tájékozódást a sa-

1 A kéziratos térkép: ASMo MD Topografie di città 142/1. Estei Hippolit esztergomi érsekhez (1486–1497) és családjához köthető, egykor Ferrarában őrzött levéltári anyagról és hungarika jellegéről CREMONINI 2015. Ezen térképi forrás a 2018. április 20–21. között, Piliscsabán és Esztergomban megrendezésre került „Strigonia Grande" – Vestigia kerekasztal című konferencián került bemutatásra, e cikk írója által. Köszönettel tartozom a kutatócsoport vezetőjének, Domokos Györgynek e térképi forrás kutathatóságáért.

2 Arra a problémára érdemes felhívni a figyelmet, hogy a képi forrásokról még nem született Esztergom esetében olyan forráskritikai, metodológiai tanulmány, amely támpontot adhatna ahhoz, mely ábrázolásokat érdemes történeti, régészeti, művészettörténeti stb. szempontból felhasználni – elsősorban elméleti – rekonstruktív tudományos munkákhoz. Ebben – az egyébként hatalmas – forrásanyagban külön kell választani az autopszia útján készült ábrázolásokat azoktól, amelyek egyszerűen csak illusztrációk voltak az adott korban és nem akarták az épített környezet látványát minél hűbben leképezni. E két véglet között természetesen árnyalt a határ és sok esetben nehezen, de forráskritikai módszerekkel eldönthető, hogy egy-egy képi forrást érdemes-e a rekonstruktív történeti kutatásba emelni. E témában ki kell emelni Tolnai Gergely munkásságát, főképp a visegrádi metszetek kapcsán TOLNAI 2004, 2006.

3 HORVÁTH–H. KELEMEN–TORMA 1979: 84–87 (8/1. sz. lelőhely).

játos földrajzi jelleg mellett a „Castelo" felirat is segíti. A Várhegy környezetében felismerhetjük Hévíz,[4] a Víziváros[5] és a „Gionta" megnevezésű Szent György-mező[6] területét, a Dunával és a Prímás-sziget[7] északi csücskével együtt. Az ábrázolási séma viszonylag egyszerű: a beépítettségre, domborzati jellemzőkre nem tettek utalást akár színezéssel vagy kisebb rajzi jelekkel, a készítő síkban tartotta mind a hegyet, mind pedig a környezetét. A Duna menti településrészeken kizárólag a védműveket, a Várhegyen pedig a várfalak, illetve néhány épületmaradvány mellett a Szent Adalbert-székesegyházat[8] láthatjuk.

Készítésének ideje a tizenötéves háború időszakára tehető, Esztergom hódoltságának arra a köztes periódusára, amikor 1595 és 1605 között a keresztények tartották a végvárrá lett egykori érseki várpalotát. Esztergom vára már korszerűtlennek számított a XVI. század elején – ez (is) okozta 1543-as elvesztését –, hiszen alapvetően nem a hadászati célok, hanem az érsekek reprezentációs igényei szerint alakították a királyság központi részén fekvő késő középkori, reneszánsz rezidenciát. Az 1594. évi visszahódítási kísérlet kudarccal végződött ugyan, de a következő évben két hónapos harc árán végül sikerült a keresztény erőknek bevenniük az érseki várat is.[9] Esztergom stratégiai jelentőségéből adódóan 1595 után több átépítési terv[10] is született a korszerűsítésére, amelyek igazodtak a már megváltozott ostromtechnikához: a tűzfegyverek ellen kialakult passzív védelem alapjaiban változtatta meg az új várak geometriai jellemzőit.[11] Ezt a tendenciát követve készült el ez a most megtalált, az esztergomi várnak és környezetének egy ún. olasz típusú, fül nélküli védőbástyás erődrendszerré átépítését célzó terve is, vagyis a helyi domborzati sajátosságokat is figyelembe vevő tervvariáns. Vastagabb vörös vonallal jelölték ki a Várhegyen létesítendő felső erőd korszerűbb, bástyás falait, melyek csak a szükséges mértékben, a területi adottságokat kihasználva követték volna a régi várfalak nyomvonalát és a hegy alakját. A felmérésen látható „scholio" felirat szerint a szerző még ismerhette a Vitéz János érsek (1465–1472) által építtetett dísztermet a Fehér-toronyban,[12] melyet megnevezett a térképén. A terv alapján a torony maradványait egy nagyobb ágyúállássá bővítették

4 HORVÁTH–H. KELEMEN–TORMA 1979: 158–161 (8/6. sz. lelőhely).
5 HORVÁTH–H. KELEMEN–TORMA 1979: 113–114 (8/2. sz. lelőhely).
6 HORVÁTH–H. KELEMEN–TORMA 1979: 207 (8/71. sz. lelőhely).
7 HORVÁTH–H. KELEMEN–TORMA 1979: 171–173 (8/13–14. sz. lelőhely).
8 HORVÁTH–H. KELEMEN–TORMA 1979: 101–107 (8/1m sz. lelőhely).
9 Az ostromról bővebben BAGI 1999, CSORBA 1978: 143–156, PÁSZTI 2000: 123–129.
10 Két hasonló, a modenai térképhez képest részletgazdagabb, de kevésbé megbízható, vázlatos formájú kéziratos rajzot közölt Pászti Lajos, a Széchényi Könyvtár állományából: Pompeo Floriani de Maceratának (OSZK Térképtár, TK 3.021 – 8/a kép) és egy ismeretlen szerzőnek (OSZK Térképtár, TK 3.022) tulajdoníthatók. PÁSZTI 2000: 129–140. Megemlítendő még Nicolino Condido 1604-es erődítési terve is, amelyet közölt KISARI BALLA 2000: 158 (238. kép). Az esztergomi vár erődítésének történetének összefoglalója TOLNAI 2004b, TOLNAI 2009.
11 Az ostromtechnika fejlődéséről és az erődépítészetre gyakorolt hatásáról DOMOKOS 2009.
12 HORVÁTH–H. KELEMEN–TORMA 1979: 95–101 (8/1l. sz. lelőhely), BUZÁS 2010 (2012).

volna ki,[13] amely részben az alatta lévő teraszra,[14] illetve a sziklaperemre támaszkodott volna. Ez látta volna el a Víziváros területéből kialakítani kívánt Duna menti alsó erőd déli felének védelmét, a Szent Tamás-hegyi erődítéssel szemben. Ennek okán – ahogyan a felirat is jelzi (2/f ábra): „parte lasiata fora per esere dominata dal monto di san Tomase" – a hévízi területet nem kapcsolták volna be az új erődbe, beépítetlenül hagyták volna azt, hiszen a Szent Tamás-hegy ellenében, az annál alacsonyabban fekvő terület csekély védhetőséggel bírt. A felső erődhöz továbbá három bástyát terveztek: egyet a Vitéz-palota helyén, valamint kettőt a keleti falakból alakítottak volna ki. Észak felé egy ék alakú ágyúállás fedezte volna a Szent György-mezei erődrészt. Az alsó erőd déli vége tehát a Várhegy déli hegyfokától indult volna, a Jezsuita- és a Kis bástya közötti ponton érte volna el a Dunát, e mentén pedig a Malom-bástyán keresztül húzódott volna egészen a Szent György-mezőn kialakítani kívánt csillag alakú erődrészig, amely északról és északkelet felől támogatta volna a Várhegyet. A felső erődre két kaput is terveztek, egyet a délkeleti bástyához bekötő keleti kurtinafalba, a másikat pedig a Kiskapubástya helyére, mely a Macskalépcsőn vezetett volna le a Vízivárosba. Az alsó erődrészbe való bejutás a déli, a dunai és az északi oldalról lett volna lehetséges.

Ezt az új erődtervet viszont megelőzte egy a kor technikai színvonalát tükröző, aránylag pontos helyszíni felmérés, amely ugyanerre a tervlapra került rögzítésre, minden bizonnyal hitelesen ábrázolva a meglévő épületeket. Szerzője pontozással tüntette fel a várfalak és a védművek, valamint a székesegyház alaprajzi körvonalait (2/e ábra), azonban a Várhegy további épületállományáról nem számolt be ily módon. Ezek a pontozott vonalak az elavult, bontásra ítélt, főbb épülettömegeket jelentik, amelyeket már nem kívántak hasznosítani a tervezett erődítés kiépítésekor. Erről a XVI. század végi állapotról viszonylag pontatlan ismereteink vannak. Mai tudásunk[15] a Várhegy elpusztult középkori és reneszánsz építészeti értékeiről alapvetően csak az 1760-as évektől megindult hadmérnöki és építészeti felmérésekre – Máthes János 1827-ben megjelent művére és az általa közölt Hartmann-féle felmérésekre (5. ábra)[16] és a még korábbi, Johann Andreas Kreÿ 1754–56-os hadmérnöki felméréseire (4/a–b ábra),[17] –, illetve gyengébb vázlatokra – Széless György 1761-re megszerkesztett feljegyzéseire és rajzaira (7. ábra)[18] – támaszkodhat a régészeti kutatások mellett, melyeket csak kiegészíteni tudnak a ti-

13 A torony és a déli palotaegyüttes maradványainak drasztikus visszabontását és elföldelését tulajdonképpen e terv alapján is végezhették, 1595 és 1604 között. TOLNAI 2004b: 53.

14 1970-es évekbeli elnevezéssel Lipót-terasz.

15 A régészeti és műemléki kutatásokat az 1960-as évektől legújabban feldolgozta HORVÁTH 2015: 197–238.

16 A Máthes János által 1827-ben közölt, 1763–1765 között felvett Anton Hartmann-féle litografált alaprajzok MÁTHES: 1827 Tab. I–II. és IV. Továbbá ennek keletkezési körülményeiről bővebben PROKOPP 1977.

17 Részletes, magyarázatokkal ellátott térkép és különböző metszeti nézetek a Várhegyről és környezetéről ÖStA, KA KPS GPA I. C. V. a) Gran Nr.06 Neu Verbesserter Haubt Plan 1756. és Profille 1756. Módosított másolatban közölte VILLÁNYI 1891 (I–II. ábra). Továbbá részletesebben a térképről TOLNAI 2009: 261–267.

zenötéves háború idején, Esztergomról készült veduták,[19] illetve hosszabb-rövidebb okleveles és narratív források. Ami tehát jelentőssé teszi a modenai tervlapot, az az ábrázolásának minősége és készültének ideje: pontos, mérnöki felmérésnek tekinthető lap, amely közvetlenül az 1595-ös sikeres keresztény ostromot követően készülhetett el.

A felmért alaprajzi struktúrából több 1543 előtt épült, vagy az oszmánok által a XVI. század második felében emelt védművek külső homlokzati kontúrjai is feltűnnek (3. ábra). Az oszmán építésű Északi rondella[20] egy feltehetően megsérült és már kijavított állapotában látható, ugyanis a kör alaprajzú rondellát a víziváros Malom-bástyával[21] összekötő fal indításától déli irányban egy egyenes falszakasszal zárták le, melyet egy falkiomlás utólagos helyreállításaként értelmezhetünk (3. ábra, 1d).[22] A rondellától délre tisztán kivehető a Kiskapu-bástya[23] szabálytalan alakja a tört útvonalra épített helyiségsorával, északnyugati falszakaszán az egykori északi Macskaútra vezető kapuval (2/c-d ábra). A Vitéz-palotáig kétféle, eltérő jellegű, hosszabb falszakasz kontúrja látható. A Kiskapu-bástyától haladt egy egyenes falszakasz, majd határozott töréssel váltott egy kissé beljebb álló, törtebb vonalvezetésű, pillérekkel támasztott várfallá. Ez utóbbi megfelelhet egy korábbi, a hódoltság korát megelőzően épült pártázatos várfalnak (2/a-b és 9/c. ábra),[24] melybe egy félkör alaprajzú torony[25] (3/a ábra, M3) is be lehetett kapcsolva. A Vitéz-féle palota és a hozzá északról kapcsolódó Sybillák kápolnája[26] nyugati kontúrvonala is még a késő középkori állapotot tükrözi: látható mind a hét támpillér a dunai hegyoldalban, melyekre az egykori grandiózus díszebédlő

18 A Széless György kanonok készítette vázlat 1761-ből: PL AEV 1344, fol. 66., illetve a hasonmás magyar fordítással SZÉLESS 1998.

19 Látképek, melyek a XVI. századtól váltak egyre kedveltebbekké a világkrónikák és az új médium: a hírlapok illusztrálására, melyek a nyomtatásnak köszönhették egyre szélesebb körű elterjedésüket. Ld. SZALAI 2006 III, 9–16.

20 HORVÁTH–H. KELEMEN–TORMA 1979: 88 (8/1d. sz. lelőhely).

21 HORVÁTH–H. KELEMEN–TORMA 1979: 119 (8/2m. sz. lelőhely).

22 TOLNAI 2000: 322.

23 HORVÁTH–H. KELEMEN–TORMA 1979: 89 (8/1e. sz. lelőhely).

24 Szépen látható Wolfgang Meyerpeck 1595-ben szignált rézmetszetén az említett falszakasz pártázatos volta. Fotómásolat (részlet): EKM L.52, közölte LEOPOLD 1944: 26–27 (52. sz. látkép), illetve SZALAI 2006: I, 62 (Esztergom 1595/3, 71. tábla). Továbbá UB HB Grafiken, G 170 III, illetve ÖNB BA und GS (POR) PK 3003, 1260.

25 Az említett területen Méri István 1961-ben végzett feltárást, mely eredményeként egy négyszög alaprajzú, diagonális pillérekkel támasztott torony falmaradványaira bukkant. Értelmezése szerint a XIV–XV. században épülhetett a torony. MÉRI 1962: 268, Méri 1962b: 68, HORVÁTH–H. KELEMEN–TORMA 1979: 88 (8/1c. sz. lelőhely). Valószínű, hogy a torony építése Telegdi Csanád érsekségéhez (1330–1349) köthető: TOLNAI 2004b: 50. A modenai rajz, illetve a Pompeo Floriani-féle kéziratos térkép alapján viszont további kutatás szükséges annak az eldöntésére, hogy számolni lehet-e a XIV. század közepi torony egy kora újkori átépítésével.

26 HORVÁTH–H. KELEMEN–TORMA 1979: 99 (8/1l. sz. lelőhely). Bővebben HORVÁTH–VUKOV 1986.

és kápolna épületszerkezetei a zárt erkélyekkel támaszkodott (3/a ábra, 1l). Átellenben, a Várhegy délkeleti oldalán a hármas várkapu és kaputornyai[27] (3/a ábra, 1f) is rákerültek a felmérésre. A legbelső, Árpád-kori eredetű harmadik kaputoronytól közvetlenül keletre állt a káptalanház (3/a ábra, 1o), észak felé pedig a székesegyházat lehetett elérni. A rajzoló még éppen feltüntette ehhez a harmadik kaputoronyhoz csatlakozó belső várfal csonkját is. A külső várkapu déli oldalán áll a Keleti rondella[28] (3/a ábra, 1c), vagyis a Szent Tamás-hegy ellensúlyozására még közvetlenül 1543 előtt épült reneszánsz ágyútorony, a kaputól északra pedig a szokatlan alaprajzú Budai torony[29] (3/a ábra, 1b), illetve kivehető még a felvonóhíd egyszerűbb, sematikusabb rajza is. A várkaputól északra gyaníthatóan egy kitörőkapu és az ahhoz kapcsolódó kazamata (vagy egy részének?) alaprajzi megjelenítését láthatjuk, mely a Kreÿ-felmérésen ábrázolt, a várfalak tövében volt kazamatának lehetett előzménye (3/a ábra, M2 és 4/b ábra).[30]

Nagyobb, különálló építészeti egységként látható a Szent Adalbert-székesegyház (3/a ábra, 1m). A maradványairól készült, alaprajzként értelmezhető pontozott körvonalrajz olyan új információkat hordoz, amelyek segítségével a székesegyház pusztulástörténete bővül, illetve módosul – több forrás együttes elemzése által.

1770 körül adta közre Friedrich Bernhard Werner azt a tusrajzot a kéziratos gyűjteményében, amely a pusztulásnak indult székesegyházat ábrázolja észak felőli nézetben, viszonylagos épségben, tetőzet híján (10/a ábra). Korábban ezt a grafikát a már ismert Werner-képek sorába illesztették, készültének idejét pedig 1732-ben határozták meg, mivel Werner ebben az évben járhatott Magyarországon.[31] A további kutatás viszont az 1594–1595. évi ostromok által okozott pusztítás mértékét alapul véve és újabb rézmetszetek párhuzamba állításával inkább a XVI. század második felében határozta meg e kép – pontosabban egy előképe – készültének idejét.[32] A Werner által közzétett rajz valóban az 1730-as években ké-

27 HORVÁTH–H. KELEMEN–TORMA 1979: 89 (8/1f. sz. lelőhely). Részletesebben erről az építészeti egységről: TOLNAI 2009b: 256–257.

28 HORVÁTH–H. KELEMEN–TORMA 1979: 88 (8/1c. sz. lelőhely), TOLNAI 2004b: 52.

29 HORVÁTH–H. KELEMEN–TORMA 1979: 88 (8/1b. sz. lelőhely), TOLNAI 2004b: 52.

30 A kazamata részlete a G–H metszeten látható.

31 Közzétette és ismertette: MAROSI 1994: 14–15. A főként fekete, illetve szépia és vörös tussal készült, valamint lavírozott részletekkel bíró rajz megtalálható F. B. Werner: *Peregrinationes oder Christliche Wanderschaft und geistliche Reisebelustigung. Ps. 1, In 158 Abzeichnungen von Dom-, Collegiat-Stifftern etc. in acht Peregrinationen, erstlich von Rom aus durch Italien, Neapel, Piemont, Venetianergebiete, Tyrol, Bayrland, theils Schwaben, Salzburgerlan, Österreich, Steyermarck, Carnthen, Crain, theils Hungarn, Böhmen, Mähren, Schlesien […], a. 1770 aetatis annorum 80.* UJ BJ Ms. 7462, vol 1, fol. 221r. A rajz teljes címe: „Die vorhero halb, nũnmehro gantz ruinierte Ertz:Bischöfl:Kirch in Gran."

32 Tolnai Gergely a kép alaposabb elemzésével árnyalta a leszűrhető információkat: TOLNAI 2004: 87–88, főképp 10. végjegyzet. Ugyanerre a következtetésre jutott a Werner-kép kapcsán Takács Imre is a legújabban megjelent monográfiájában: TAKÁCS 2018: 50–51, illetve a 27. jegyzet.

szülhetett, hiszen a tusrajzot hordó teljes foliót vizsgálva egyértelműen megállapítható a kézírás és a rajz egyidejűsége a technikai kivitelből adódóan, azonban bizonyíthatóan egy, a XVI. század második feléből származó előkép után. Ennek az előképnek a létét és annak pontosabb keltezését az elpusztultan ábrázolt Kanizsai-kápolna és a nyugati toronypár magyarázza. Mint ismert, a kápolna is komolyabban sérült az 1543-as első oszmán ostrom során, romjait pedig 1560 körül a Rüsztem pasa fürdőjének[33] építéséhez használhatták fel.[34] Ebből kiindulva tehát a Werner-rajz előképe mindenképp az 1560 körüli éveket követően készülhetett el. A rajzot azonban több képi és narratív forrással is össze kell vetni, mivel a grafika egyes részletei újabb kérdéseket vetnek fel.

Ahogyan a modenai kéziratos térképen látható, a székesegyház hosszházának teljes keleti vége hiányzik a felmérésről, a kórus középső oszloppárjánál elfalazva mutatja azt. Ennek előzményére, a főszentély 1543-as pusztulására Istvánffy Miklós világított rá a krónikájában:

> Rövidebb, de igen széles lyukú rézálgyúkat […] hoztanak vala, melyekből igen nagy kőgolyóbisokat magasan fellőnek vala, melyek mikoron az házokra leesnének, mindeneket belöl nagy veszedelemmel eltörni s rontani szoknának […] Ezeknek gyakor, sebes lövésekkel az régi templomnak magas napkelet felől való bóthajtása, megboltozott s veres márványkőből való összefoglaltatott táblákkal mázos munkájú lévén, elroskadván s -romolván leszakada, néhány vitézeket meg is üte, s a várnak belső udvarát oly tettetessé tevé, hogy midőn a mieink alá s fel futkosnának, s az pogányoktól a Szent Tamás hegyéről szabadon láttatnának. […] Beléférkezvén Esztergomban Szulimán a négyszögletű kövekből, mineműekből a templomnak elöl való bóthajtása építtetett, de mozsárokkal lőttetvén leromlottnak lenni tanítánk, mivelhogy az váron kivöl hosszan elnyúlva az oltalmazásra alkalmatlanbnak láttatnék, egy bástyát a várnak napkelet felől való részéről csináltata mely még mostan is láttatik.[35]

Ez az új térképi forrás az 1543-as ostrom, így a székesegyház hódítással együtt járó funkcionális átalakulását mutatja be: egy olyan állapotában láthatjuk az egykori érseki templomot, amikor az oszmánok az iszlámnak megfelelően formálták át a rendelkezésükre álló épület még viszonylag ép maradványát.[36] Egy 1587-ben Esztergomban járt császári követ, Reinhold von Lubenau által alkothatunk képet erről a korszakról, aki egy muszlim szertartás közben fordulhatott meg az egykor volt templomban:

---

33 HORVÁTH–H. KELEMEN–TORMA 1979: 123–124 (8/2u. sz. lelőhely).

34 HORVÁTH–H. KELEMEN–TORMA 1979: 105, BUZÁS 2004: 21.

35 ISTVÁNFFY 2001: II, 95–96, 98. A szentély összeomlása feltehetően augusztus 8-án következett be, Szülejmán pedig 10-én intézkedhetett a maradványaiból építendő új bástya építéséről. Ld. CSORBA 1978: 93, 95, illetve: HORVÁTH–H. KELEMEN–TORMA 1979: 102 (8/2f. sz. lelőhely).

36 Korábban csupán raktárként való hasznosítását képzelte el a kutatás. TOLNAI 2004b: 56.

> A templomhoz magas kőlépcső vezetett. A törökök mecsetté [!] alakították át a templomot. Egész sereg török pap ült benne és imádkoztak. Mielőtt beléptünk, le kellett vetni a cipőt. Szigorúan meghagyták, hogy nem szabad a padlóra köpni. A templompadlót szép szőnyeggel borították. De a szőnyegekre nem léphettünk, hanem a közökön kellett járnunk. Középen lámpákkal felszerelt vasabroncs lógott. Különben a padló vörösmárvánnyal volt burkolva. […] Ahol valamikor a főoltár állt, amelynek már nyoma sincs, vérpiros márványlap fekszik. […] Rajta egyházi ornátusban egy érsek [Szatmári György (1522–1524)] domborképe […] A templomban a jobb oldalon egészen vörös márványból készült nagy [Bakóc-] kápolna. Aranyozott rozetták és címerek díszítik. Írás látszik a kőbe vésve, amely szerint a kápolna 1506-ban épült. Kerek ablaka és vörösmárvány oltára van. Oltárán vörös kőből faragva az angyali üdvözlet. Minden még teljesen jó karban. A törökök prédikáló széket építettek bele és sok lámpát függesztettek föl.[37]

Ahogy a fentebbi leírásokat összevetjük a térképi felméréssel, teljessé válik a kép: az oszmánok, hogy hasznosítani tudják a templomhajó keleti végének visszabontásával nyitottá vált székesegyházat, a kórus középvonala mentén egy keresztfallal[38] zárták le (3/a ábra, 1m és 6/b ábra), hogy a hódítást követő első pénteki imára használt Bakóc-kápolna[39] – ezentúl Kizil Elma-dzsámi[40] – számára a későbbiek-

37 Az útinapló részletét fordította és feldolgozta LEOPOLD 1936: 62. Ő is arra a következtetésre jutott, hogy a székesegyház a hódoltság első szakaszában még viszonylag jó állapotban lehetett, „megrövidítve helyreállították" azt. LEOPOLD 1936: 64. Az idézet eredeti nyelven LUBENAU 1912: 75, továbbá HORVÁTH–H. KELEMEN–TORMA 1979: 100. Kissé szűkszavúbban, mint az elődje, de ezt erősítette meg Vaclav z Mitrovic Wratislaw is, aki szintén császári követként járt a székesegyházban 1591-ben, a Konstantinápolyba vezető útja során: WRATISLAW 1786: 16.

38 Ugyanezt az építészeti megoldást láthatjuk a modenai felméréssel kortárs Pompeo Floriani-féle kéziratos térképén (8. ábra) is, mely szintén nagy forrásértékkel rendelkezik, de az előbbinél pontatlanabb, vázlatszerűbb.

39 A Bakóc Tamás érsek (1497–1521) által 1506 és 1511 között emeltetett Gyümölcsoltó Boldogasszony-kápolna. Főbb művészettörténeti feldolgozásai: BALOGH 1955, HORLER 1987. Legújabban megjelent tanulmányok a reneszánsz struktúrájának rekonstrukciójáról: KLINGER 2009, VASÁROS 2009, VASÁROS–SCHUNK 2009.

40 Vélhetően nem volt mód az oszmán szépérzéknek és az iszlám igényeinek jobban megfelelő új mecset építésére a Váron belül, ezért inkább a meglévő szakrális épületet – ez esetben a székesegyházat – hasznosították. A nem példa nélküli esetről általában: SUDÁR 2014: 113–115. A dzsámi rangot kapott Bakóc-kápolna magasabb rangú imahelyet jelölt, ahol lehetséges volt a pénteki istentiszteletet is elvégezni. Vö. SUDÁR 2014: 629.

ben biztosítva legyen egy háremhez[41] szükséges zárt épületrész. Ezt a térszervezést írta le az 1663-ban ott járt Evlia Cselebi (1611–1682) török utazó:

> […] E várban e dzsámin kívül másik imahely nincsen, jelenleg csak ez a dzsámi van. […] a Szülejmán szultán általi ostrom [1543] után a hitetlenek négyszer ostromolták. III Mehmed szultán [1595–1603] idejében az alávaló hitetlenek e várat s e dzsámit addig lőtték, míg bevették. Azután Ahmed szultán [1603–1617] idejében Mehmed pasa nagyvezír [1604–1606] addig lőtte, míg a hitetlenektől el nem vette. A sok ostrom során a dzsámi minden egyes évben találatokat kapott. Ám mindezek után, ha az ember e dzsámi belsejébe megy, csak csodálkozik, s Ádám nemzetségének elméje csak ámul. E dzsámi első, külső udvara [vagyis az előcsarnok] a hitetlenek idején megtekintésre érdemes templom volt, s kétrészes udvara (harem) volt. Az ágyútűz azonban e külső udvart lerombolta, a házas várvédő katonák itt laknak. A belső, kis udvar [a székesegyház hosszháza – kiemelések tőlem, M. Á.] megmaradt, a körben lévő kupolák Kiszrához[42] hasonló ívei és pompás boltozatai ma is állnak. Padlatának kövezésében az ágyútűz nem tett kárt: igen míves, lelket nevelő színjátszó rajzolat, az indiai (…)-hoz hasonlóan lerakott kövezet van. […] mintha a szent Jeruzsálemben az el-Aksza dzsámi udvara volna."[43]

A Werner-kép hitelessége kapcsán két probléma vetődik fel. Egyrészt 1543 után tehát elpusztult a már említett keleti templomfél, melyet ennek ellenére ép falkoronával láthatunk a krakkói tusrajzon. Ha valóban állt volna még 1560 után is a főhajó keleti fele a mellékszentélyekkel együtt, az ábrázoláson látható Vitéz-könyvtárnak el kellett volna takarnia a templom keleti végét, ha a Máthes-féle ismert alaprajzi arányokból indulunk ki. A következő felmerülő kérdés a Wolfgang Meyerpeck 1595-ben szignált metszetén[44] – mely hitelességében a kutatás nem kételkedik – láttatott gádorfalhoz kötődik. Ezen tisztán kivehető az 1595-ben még ál-

41 „harem": a dzsámik előtere, ahol az istentiszteletet megelőző, kötelező rituális tisztálkodást végezték el, vízmedence mellett. A szójegyzetet írta: Fodor Pál CSELEBI 1987: 599. A klasszikusabb, oszmán ízlés szerint épült előcsarnokokról: SUDÁR 2014: 124–128. A Sudár Balázs által leírtak természetesen az újonnan épült mecsetekre vonatkoznak, az esztergomi székesegyház hosszházának és (középkori) előcsarnokának ily módon való hasznosítása kényszermegoldás lehetett. Vö. SUDÁR 2014: 113–115.

42 Tāq Kasrā (más átírásban: Taq-i Kisra, v. Taq-e Kisra), a mai Irak területén álló, 540 körül épített szászánida palota, amelyre Cselebi utalást tehetett. Ennek építéséről: KURZ 1941: 37–41.

43 Adattári részletezettséggel a Kizil Elma-dzsámi és az idézett Cselebi-szöveg új fordítása: SUDÁR 2014: 269–275. Az adattárban sajnos felcserélődött a Bakóc-kápolna alaprajzi azonosítása a Vitéz-könyvtárral, a Máthes-féle alaprajzon „Y" jelöli helyesen a kápolnát.

44 A metszeten látható két toronyból a déli a vélhetően Bakóc által emeltetett „turrim magnam"-mal azonosítható. HORVÁTH–H. KELEMEN–TORMA 1979: 90 (8/1g. sz. lelőhely).

ló déli gádorfal, melyet két – északról a belső oldal, délről a külső homlokzat – nézetében is ábrázolt a rézmetsző (9/b ábra). Werner képén viszont nem találkozunk ezzel az épületszerkezeti résszel, helyette a mellékhajó falkoronájának magasságából „láthatunk át" a székesegyház déli oldalán állt Bakóc-kápolna tetőzetére[45] és egy kisebb toronysisakra. Az ellentmondás opcionális magyarázata az lehet, hogy Werner a feltételezett előképet módosítva, esetleg más, még nem ismert ábrázolással kombinálva másolhatta át a gyűjteményes kéziratába. A tusrajz néhány kiragadható részlete – például a Kanizsai-kápolna még álló szentélyfala, vagy az északi homlokzaton megfigyelhető „íves foltok"[46] – is arról tanúskodik (10/b. ábra), hogy nem tudta teljesen értelmezni az előkép(ek)en látottakat, csak sután, hozzávetőlegesen másolni.

Az 1594–95-ös ostromok során a Kizil Elma-dzsámi háremjeit – az előcsarnokot és a templomhajót – a hadi szükségletek miatt raktárként is használhatták, lőpor – és ebből feltételezhetően egyéb hadi eszközök – tárolására. Az ostrom alatt kilőtt gyújtóbombák és az ott tárolt lőpor szerencsétlen „találkozása" pedig megpecsételte a templom sorsát: az északi Szent Jeromos-torony 1594. május 9-én a templom nagy részével együtt felrobbant.[47] Máthes János fogalmazásában ez volt a legnagyobb pusztítás:

> 1594-ben […] május 9-én gyújtó bombákkal elpusztították először a templom egyik tornyát, majd a templom is összedőlt."[48]

Istvánffy a robbanást így részletezte:

> Pünkösd havának kilencedik napján, midőn az álgyúlövések soha meg nem szűntenek volna, végtére érve meghevített tüzes vasgolyóbisok […] s cserépcsövek is, melyek tudós okossággal szoktanak csináltatni, s enyves és kénköves tűznek lángjai belőlük kimenni az Szent Adalbert legnagyobb templomának tornyára, melyet még Szulimán sem bántott, azt mondják vala, s az várnak többi házi épületeire vettetének. Melyekkel azok felgyúttatván, azonnal nagy ropogással elégének […] és a puskapornak legnagyobb része ugyanazon egy égéssel megemésztetnék […].[49]

Ezek alapján véglegesíthető, hogy a Szent Adalbert-székesegyház Werner-féle ábrázolásának előképe mikorra is tehető. Az 1732-ben lemásolt előkép a fentiek alapján tehát az 1560-as évek után készülhetett el, de még az 1594. évi ostromot

---

45 A tetőzet formája gyanúsan hasonlít az 1688-as helyreállítására, amikorra már elvesztette a reneszánsz kupoláját és az ahhoz idomuló félgömb alakú rézfedését, illetve lanternáját is. Bővebben HORLER 1987: 86, 91, illetve VASÁROS–SCHUNK 2009: 295 (3. ábra). Vö. Kreÿ 1756-os metszeti felmérése (4/b ábra).

46 A részleteket Tolnai Gergely boltvállfészkeknek tulajdonította, elvetve Marosi Ernő korábbi, lőrésekként való azonosítását. TOLNAI 2004b: 54, 64. végjegyzet. Buzás Gergely ezzel szemben ülőfülkékként értelmezte a rajz ezen részleteit. BUZÁS 2004: 21.

47 HORVÁTH–H. KELEMEN–TORMA 1979: 102.

48 MÁTHES 2014: 85–87, 59.§.

49 ISTVÁNFFY 2001: III, 155.

megelőzően, hiszen még teljes épségében látható rajta a nyugati toronypár[50] – igaz, tetőzet híján.

Az 1594. évi májusi pusztítás mértéke és következménye Meyerpeck metszete alapján körvonalazható: a székesegyház teljes északi fele omlott össze a robbanástól, az északi torony alsóbb szintjei[51] kivételével. A déli Szent András-torony, illetve a hosszház déli fele a gádorfallal együtt túlélte a rombolást. A déli torony 1594 utáni fennmaradását bizonyítja egy szintén Modenában felfedezett, a kutatás számára eddig ismeretlen távlati kép (11. ábra),[52] amelyen a déli Szent András-toronnyal azonosítható az ábrázolt nyugati torony. Ugyancsak ez a torony látható a L. Martinus által szignált, az 1605-ös ostromot és csatát ábrázoló rézmetszeten is (12. ábra), amely keletről láttatta a tájat és a zajló eseményeket.[53]

A Szent Adalbert-székesegyház komplexumának további épületei is felismerhetők a modenai felmérésen (2/e ábra). A templom déli oldalában, a Bakóc-kápolna mellett, attól keletre épült fel a Krisztus teste-kápolna (vagy más megnevezéssel Oltáriszentség-kápolna),[54] melyet Demeter bíboros (1378–1387) alapított 1384-ben.[55] A Máthes-féle alaprajzon csak elnagyolt alaprajzát tüntették fel, viszont a

50 Reinhold von Lubenau viszont 1587-ben egyes számban beszélt a székesegyház tornyáról: „da eine schöne, grose Christenkirche stehet mit einem hohen, viereckten Thurm". LUBENAU 1912: 75.

51 Az északi torony alsó két szintjét 1763-ban bontották le. HORVÁTH–H. KELEMEN–TORMA 1979: 103.

52 A tusrajz: ASMo MD Militare, 131/5. A rajz egy egyedülálló, grafit előrajzolatú, tus technikájú panorámakép 5. lapja. Magát a panorámaképet a régmúltban daraboltak fel különálló lapokra, amelyek teljes hosszában ábrázolják Esztergomot és déli területeit nyugati irányból, az 1595. évi ostromot követően. Az 5. lap ezzel szemben a Várhegyet déli-délkeleti nézetből láttatja – ez adja unikális voltát. A Vestigia Kutatócsoport munkájának köszönhető felfedezés még 2014-ben történt. CREMONINI 2015: 18, 20 (3. ábra). Szintén köszönettel tartozom Domokos Györgynek a képi forrásért. A panorámasorozatot Dr. Horváth István régész dolgozza fel egy tanulmány keretében (megjelenés alatt).

53 MNM TKCS T.1072. SZALAI 2006: I, 62 (Esztergom (1595)/2, 78. tábla). A zsúfolt kompozícióból kimagasló torony nem tévesztheto össze a Bakóc építtette toronnyal, mivel annak nagy részét még Pálffy Miklós kapitánysága (1595–1600) alatt bontották le. HORVÁTH–H. KELEMEN–TORMA 1979: 90 (8/1g. sz. lelőhely), TOLNAI 2004b: 54, 61. végjegyzet.

54 Az 1397-es canonica visitatio leírásában „capell[a] Corporis Christi" névvel szerepelt (KOLLÁNYI 1901: 105.), viszont Kollányi Ferenc a forrásközlését megelőző monográfiájában még „Oltáriszentség kápolnaként" nevezte meg ugyanazt a titulatúrát (KOLLÁNYI 1900: LI–LII.). A *Régészeti Topográfia* vonatkozó kötetében (HORVÁTH–H. KELEMEN–TORMA 1979: 105.) viszont félreértésre adhatott okot ez a kettősség, így két külön kápolnaként értelmezhették újra. Köszönöm C. Tóth Norbertnek, hogy rámutatott erre a tévedésre. A római katolikus teológiában az Oltáriszentség – Eucharisztia – a kenyér és bor színe alatt jelen lévő Jézus Krisztusnak felel meg, ebből kiindulva tehát az egykori Krisztus teste-kápolnára szinonimaként használható az Oltáriszentség-kápolna elnevezés is, hiszen ugyanazt a szentséget – és a székesegyháznak ugyanazt az épületrészét – jelenti. Lásd bővebben GÁL 1993: 446–447, GÁL–ERDŐ 1997: 385–391, GÁL 2002: 496–496.

55 HORVÁTH–H. KELEMEN–TORMA 1979: 102.

modenai felmérésen a kápolna délnyugati falcsonkja is látható, két támpillérrel. Ebből egyértelműen látszik, hogy a Demeter érsek alapította kápolna geometriája nagyban hasonlíthatott a már említett, a székesegyház északi oldalához, Kanizsai János (1387–1418) által 1396-ban építtetett Boldogságos Szűz kápolnája[56] alaprajzi megjelenéséhez, vagyis a déli oldalfalait merőleges, a szentélyét pedig diagonális helyzetű támpillérek erősíthették.

A székesegyház északi oldalán ekkorra már nem állhatott a kincstárnak és sekrestyének is említett, két középpilléres helyiség.[57] Az érseki lakótoronyként és Vitéz János érsek könyvtáraként is azonosított négyszög alaprajzú, földszintjén középoszlopos épület[58] még állt a felmérés készültekor. A lakótornyot egy kisebb, téglalap alaprajzú helyiségen keresztül lehetett a székesegyházból megközelíteni, amelyet – valamilyen okból kifolyólag – a Kanizsai érsek által építtetett Boldogságos Szűz-kápolnával összekapcsolva rajzoltak meg, a kis helyiséget és a kápolnát egy összefüggő, hosszanti teremként értelmezve. Mint korábban már említettük, 1543-tól ennek a kápolnának is csak a fokozatos pusztulásáról értesülünk, de falai a tizenötéves háború idején még legalább a lábazatokig állhattak, máskülönben a kápolna alaprajzi szinten nem kerülhetett volna fel a modenai erődítési tervre.

A székesegyház támpillérekkel erősített előcsarnokában – a Máthes-alaprajz (5. ábra) és a Kreÿ-felmérések részletei (4/a ábra) alapján – két középoszlop feltételezhető, a boltozati rendszeréből adódó szerkezeti követelmény okán.[59] Erre tesz utalást a felmérési rajz (2/e ábra), bár az oszlopok pontosabb alaprajzi formájához a visszafogott részletezettsége miatt sajnos nem ad bővebb támpontot. Mivel a hosszházi, összetett oszlopok[60] is csak egy megközelítő, négyzetes alaprajzi nézetben láthatóak, így nyugodtan beszélhetünk az előcsarnokban is összetett oszlopokról, nem pedig pillérekről. Az előcsarnok délnyugati sarkához 1543 után épített és Szinán építőmesternek (1489–1588) tulajdonított minaretet[61] nem ábrázolta e térkép szerzője. Ennek oka talán az lehet, hogy pusztultsági foka miatt nem tarthatta érdemesnek a minaret maradványát a felmérésre vinni. Az előcsarnok déli kapujától egy – több kortárs beszámolóból is ismert[62] – hosszú lépcső vezetett le a

56 HORVÁTH–H. KELEMEN–TORMA 1979: 105. Vö. SZÉLESS 1998: 97 (7. §. „A Kanizsai kápolnáról").

57 HORVÁTH–H. KELEMEN–TORMA 1979: 102, BUZÁS 2004: 21.

58 HORVÁTH–H. KELEMEN–TORMA 1979: 105, BUZÁS 2004: 10.

59 HORVÁTH–H. KELEMEN–TORMA 1979: 104, BUZÁS 2004: 21.

60 A székesegyház hosszházi oszlopairól HAVASI 2008: 192–198.

61 HORVÁTH–H. KELEMEN–TORMA 1979: 104. Evlia Cselebi leírása: „[…] Udvarának (harem) kapuja felett egy magas minaret van. Pontosan 110 fokú lépcsővel bíró magas minaret, nagyon míves, faragott kőből készült, oszmán épület, magas kilátóhely. Ám a mesteri építész ezt a jó formájú minaretet a [Kizil Elma-] dzsámi mögé építette, mert azt gondolta: «Nehogy kárt tegyen a dzsámi ékkövekkel díszített kék színű kupolájában ez a minaret, ha ostrom idején az ágyúk miatt leomlana!» Ezért aztán e magas minaretet a dzsámi mögé tette. […]" (SUDÁR 2014: 274.)

62 LUBENAU 1912: 75. A fentebb idézett Cselebi-szöveg alapján az előcsarnok boltozata az 1604-es ostromkísérletben pusztulhatott el legkorábban.

káptalanház mellett, melynek északi helyisége[63] (3/a ábra, 1o) állt még az ostrom után.

A Víziváros 1595 körül már álló erődítéseit is pontosan felmérték, melyek szintén a külső homlokzati kontúrjukból ismerhetők fel. Ilyen a már fentebb említett Budai kapu rondella[64] (3/a ábra, 2f), amely egy tört vonalú falszakasszal kapcsolódott az alsó erődhöz. A rondella védte a Víziváros délkeleti kapuját, amelyet két félköríves sáncmű (3/a ábra, M6) is közrefogott a későbbi, 1600 körül emelt Postakapu[65] közelében. A Kis-Duna partján állt rondellák következnek a sorban: a Rüsztem pasa által 1559 és 1563 között épült Hévízfürdő tornya[66] (3/a ábra, 2g) és a szintén oszmán építésű Ferences rondella[67] (3/a ábra, 2i). Nyugat felé haladva a középkori eredetű Révkapu[68] (3/a ábra, 2c) látható, de a várfal elé kiugró tornyát már nem ábrázolta szerző – Meyerpeck egykorú metszetével ellentétben (9/a ábra). Szintén közvetlenül a Duna partján álltak a nyugat felé néző, a XVI. század elején, első felében emelt sokszögű bástyák: a fentebb már említett Jezsuita-[69] és Kisbástya[70] (3/a ábra, 2k és 2l). A Víziváros régi védműrendszerét északnyugatról a Malom-bástya[71] (3/a ábra, 2n) zárta, melyet még Várdai Pál érsek (1526–1549) építtetett itáliai hadmérnökökkel 1543 körül, a középkori vízmű[72] védelmére. Ennek északkeleti sarkán már látható az a félköríves, kiugró ágyútorony, amelyet eddigi ismereteink szerint csak a XVII. században építettek az oszmánok.

A Várhegy eddig ismert, mérnöki pontosságúnak ítélhető felmérései csak a XVIII. századtól készültek, amelyek a klasszicista bazilika megalomán építési és tereprendezési munkálatait előzték meg. A kutatás többnyire csak ezekre a viszonylag kései, újkori felmérésekre volt kénytelen támaszkodni, hogy a régészeti adatok, a fennmaradt kőfaragványok, valamint a középkori, kora újkori narratív források és az 1543-tól megjelenő – gyakorlatilag csak 1594-től általánosabbá váló – veduták segítségével rekonstruálni lehessen az esztergomi királyi, majd érseki várpalota elpusztult építészeti értékeit. A Vestigia Kutatócsoportnak köszönhetően fellelt kéziratos térképi forrás viszont ennek a történeti-régészeti kutatásnak szolgáltat új adatokat azzal, hogy láttatni engedi az 1595 utáni állapotaiban a várhegyi és víziváros várfalakat és főbb elemeit, illetve – ami mindinkább kiemeli e forrás jelentőségét – a középkori Szent Adalbert-székesegyházat, annak egyik első, aránylag pontos alaprajzi nézetében.

---

63 A Kreÿ-alaprajzon a 34. sz. helyiség. HORVÁTH–H. KELEMEN–TORMA 1979: 108–110 (8/1o. sz. lelőhely).

64 HORVÁTH–H. KELEMEN–TORMA 1979: 117 (8/2f sz. lelőhely).

65 HORVÁTH–H. KELEMEN–TORMA 1979: 117 (8/2e sz. lelőhely).

66 HORVÁTH–H. KELEMEN–TORMA 1979: 117–118 (8/2g sz. lelőhely).

67 HORVÁTH–H. KELEMEN–TORMA 1979: 118 (8/2i sz. lelőhely).

68 HORVÁTH–H. KELEMEN–TORMA 1979: 116 (8/2c sz. lelőhely).

69 HORVÁTH–H. KELEMEN–TORMA 1979: 119 (8/2k sz. lelőhely).

70 HORVÁTH–H. KELEMEN–TORMA 1979: 119 (8/2l sz. lelőhely).

71 HORVÁTH–H. KELEMEN–TORMA 1979: 119 (8/2m sz. lelőhely).

72 HORVÁTH–H. KELEMEN–TORMA 1979: 119–120 (8/2n sz. lelőhely).

SZOVÁK MÁRTON

Bernardino Zambotti naplójának magyar vonatkozásai

Az olasz-magyar kapcsolatok kutatása és az itáliai források feltárása új lendületet kapott a Vestigia OTKA projekt keretében.[1] A kutatás vezetői a modenai és milánói közgyűjteményekben (Archivio di Stato di Modena, Biblioteca Estense Universitaria, Archivio di Stato di Milano, Biblioteca Ambrosiana) őrzött magyar vonatkozású dokumentumok leírását és digitalizálását tűzték ki céljukként, ugyanis az Este-házhoz és a Ferrarai Hercegséghez kapcsolódó források ma ezekben találhatóak. A projekt kapcsán, a történelmi környezet alaposabb megismerése végett vizsgáltam meg Bernardino Zambotti *Diario ferrarese* című írását, mely a hétköznapi ember szemszögéből mutatja be a Mátyás-kori Ferrara mindennapjait. A *Diario* azonban az itáliai város mindennapi történelmén túl értékes forrás az Esték központjában megforduló magyar emberekről is, illetve a Magyar Királyságba induló, vagy afelé átutazó diplomatákról. Ez utóbbiak közé tartozik Nicolò Maria d'Este adriai püspök és Armanno de Nobili ferrarai jogász. Az ő követjárásukhoz kapcsolódóan Zambotti egy új adatot jegyzett fel, amely a két olasz útjának alaposabb kutatására ösztönzött. Küldetésük bemutatása előtt azonban a *Diarióban* legtöbbször emlegetett magyar vonatkozású szereplők, Aragóniai Beatrix és rokonai, közöttük is elsősorban Estei Hippolit említéseit ismertetem, a diplomaták munkájának részletezését követően pedig kitérek a ferrarai egyetemhez kapcsolódó személyes élményekre és a magyar történelem Ferrarában is visszhangot keltő eseményeire.

Mindenekelőtt azonban érdemes néhány szót ejteni a vizsgált napló műfajáról és természetesen annak szerzőjéről is. A *Diario ferrarese* illeszkedik az itáliai városi krónikák sorába, melyek az olasz városállamok polgárságát alkotó kereskedők számadáskönyveiből alakultak ki. Ezek a kereskedők feljegyzéseiket később a saját életük eseményeivel is kiegészítették, az olasz nyelvű szakirodalom ezeket a műveket már *ricordanze* (emlékiratok) néven említi. A számadáskönyvek krónikává – és így valódi történelmi forrássá – alakulásának végpontja a családi krónikák megjelenése, amelyek már igényesebb formában, de továbbra is népnyelven[2]

1 OTKA 81430. számú XIV–XVI. századi magyar történelmi és irodalmi források Olaszország levéltáraiban és könyvtáraiban projekt.

2 A toszkán naplók nyelvezetéről így ír Paolo Viti: „A visszaemlékezés-irodalom egészében olyan írásokból áll, amelyek nem lépnek fel magas nyelvi, stilisztikai igénnyel, a friss eseményeket beszélik el közvetlen hangon, egyszerű nyelvezettel és szerkezet-

rögzítik egy-egy család életét, amelyet a korban esztétikailag kevesebbre tartottak. A polgári öntudat megerősödésével a családi krónikák látószöge is elkezdett kinyílni, a szűkebb pátriájuk történetét megírni szándékozó szerzők művei lettek a városi krónikák. A XIV. században ezek az írások jelentős mértékben növelték a történelmi tárgyú munkák számát.[3]

A városi krónikák két csoportba oszthatóak, az elsőbe a valódi történeti munkák tartoznak, mint például a firenzei Giovanni Villani *Nuova cronicája*. Villani műve tükrözi a kor történelemszemléletét, tehát a bibliai időkkel, Bábel tornyának építésével kezdi az események elbeszélését, mégis a jelenre fókuszál, hiszen csupán 256 fejezeten keresztül jut el Anjou Károly itáliai bevonulásáig, majd 1125 fejezeten át taglalja a legutolsó 80 év történéseit. A másik kategóriát azok a metodológiailag kevésbé kiforrott, de mégis elsődleges forrásnak tekinthető írások alkotják, amelyeknek szerzői naplószerűen rögzítették az eseményeket. Ilyen művek az ismeretlen szerzőjű *Novità seguite in Firenze nel 1434*, vagy Neri Capponi *Commentarii dell'acquisto di Pisa* című munkája. A XV. században Ferrarában is szép számmal készültek efféle városi krónikák. A legjelentősebbek mindenképpen Ugo Caleffini jegyző munkái. Két olyan művet is írt, amelyek az első, Paolo Viti irodalomtörténész által valódi történeti munkáknak nevezett[4] csoportba sorolhatóak: a *Cronica della Casa da Este* és a *Cronaca di Ferrara dalle origini al 1471*. Az Este-házat bemutató írásban a dinasztia magasztalásának fontossága természetesen megelőzi a történelmi hitelességét, a *Cronaca di Ferrara* pedig egy szöveggyűjtemény 38-tól, tehát Szent Péter első miséjétől a címben jelzett időpontig. Harmadik műve egyszerűen a *Croniche* címet kapta, „amelyben a krónikás arra törekedett, hogy megörökítse «mindazt, ami Ferrarában és másutt volt» Estei Herkules herceg uralma alatt, és ami rendkívüli érdekességű nemcsak a városi életre és különösen a ferrarai hivatalnokok és udvaroncok környezetére vonatkozó részletes híradások miatt, hanem az alapos lajstromok révén is. Ezek felsorolják a munkásokat, tisztségviselőket, gabonaárakat és «Ferrara úriembereinek» jövedelmét, melyek szisztematikus följegyzése tanúsítja a szerző érdeklődését az intézményi változások iránt".[5] A város társasági eseményeit Girolamo Maria Ferrarini jegyezte föl, neki, mint a társadalom felső rétegéhez tartozó ifjúnak kitűnő rálátása volt az esküvőkre, temetésekre és a különböző látványosságokra, ezek mellett saját szerelmi kalandjait is az utókorra hagyta. Érdekes jelenség Giuliano Antigini krónikája is, amellyel a Ferrara környékéről származó szerző saját városi

tel, ám igen hatásosan". Az olasz irodalomtörténet és jelen írásában Viti is rendszerint a firenzei munkákra fókuszál, tekintettel a nagy elődökre, de a megállapítások érvényesek a többi városállamra is. VITI 1996: 273.

3 TARTARO 1984: 647.

4 VITI 1996: 268.

5 FOLIN 2000: 465. Saját fordítás, a szövegbeli idézőjeles kiemelések Folintól származnak, ezeken a helyeken a régies és dialektális nyelvhasználat alapján Caleffinit idézi: „tutto quello se farà in Ferrara et altroe" és „zentilhomini di Ferrara".

identitását próbálta hangsúlyozni „egy olyan városi társadalomban, amely a vidékiek előtt egyre zárkózottabbá vált".[6]

Zambotti munkája, a *Diario ferrarese* az események fonalát 1476-ban veszi fel, amikor szerzője első évét töltötte a ferrarai egyetem jogi fakultásán. Az 1490-es évek közepe táján a krónika stílusában változás érezhető, innentől kezdve a szerző már Itália Ferrarán kívüli részeire is tekintettel van, például a ferencesek presztízsének megromlását és Savonarola kivégzését is feljegyzi.[7] A napló 1504 végén zárul, amikor Zambotti elsődleges információforrása és pártfogója, Herkules ferrarai herceg is a halálos ágyán feküdt. A mű hitelességét erősíti, hogy szerzője a saját tapasztalatain és szóbeli forrásokon kívül írott dokumentumokra is támaszkodott, sőt azokat alkalomadtán be is másolta a szövegbe. Így a ferrarai nép 1482-es levelei a pápához és a válaszul érkezett brévék, 1483-ból Bajazid szultán levelei, 1495-ből pedig a Milánó és Franciaország között kötött békeszerződés kivonata olvasható. Ezeken az iratokon túl több követ beszéde is rögzítésre került a naplóban, sőt egy a török elleni fellépést sürgető szonett is. A művet szerzője ferrarai dialektusban írta, néha népies közmondásokat beemelve. Zambotti krónikájának a *Sylva chronicarum* címet adta, a ma ismert és használatos *Diario ferrarese dall'anno 1476 sino al 1504* cím a szöveg kiadójától, Giuseppe Parditól származik, aki a népnyelvi szöveg kiadását a XX. század elején készítette el. Kiadatlansága miatt addig a mű iránt nem nyilvánult meg komoly érdeklődés. A kiadás az egyetlen autográf kéziraton alapszik, amely a ferrarai Biblioteca Comunale Ario_-steában található C1 I, n. 470-es jelzettel. Az eredeti kiterjedése 372 fóliáns méretű papírlap.[8] A szövegkiadásról érdemes megemlíteni, hogy a magyar helyneveket érintően szerepelnek benne hibák: a 221. oldalon található jegyzetében Pardi Fehérvár latin nevét Pozsonyként, a 278. oldalon Eger latin nevét Zágrábként oldja fel. Zambotti, hogy krónikájának komolyabb tekintélyt adjon, elkezdte a szöveg latin nyelvre átültetését, de a latin változatból végül csak az 1482 és 1490 közötti időszakot tárgyaló rész készült el, és még ebből is hiányzik az 1486-os év.[9]

Bernardino Zambotti Ferrara polgári rétegéből származott. Humanista alapképzésben részesült, a latin nyelvet magas szinten sajátította el első mesterétől, Codro Urceo Antonio da Rubierától. A későbbiekben egyetemi díszbeszédeket, sőt nagybátyja temetésére dícsérő éneket is írt latinul. Megélhetésének biztosítása végett jelentkezett a ferrarai egyetem jogi karára, amit sikerrel végzett el 1485-ben. Jogi tanulmányai alatt Giovanni Maria Riminaldi tanár pártfogását élvezte, aki magával vitte akkor is, amikor Parma és Ferrara városa pereskedett az Enza folyó vizének használatáról. A tárgyalás során mutatta be tanítványát Herkules hercegnek, Zambotti innentől kezdve tájékozódhatott közvetlenül tőle is. Kitűnő jogász

6 FOLIN 2000: 468.

7 Vö. FOLIN 2000: 466.

8 ANDREOLLI 1991: 204.

9 A latin szöveg egy autográf példánya és két XVIII. századi másolata szintén a Biblioteca Comune Ariosteában található. Pontosabb információk a kéziratokról és a kiadásokról ANDREOLLI 1991: 204–205.

lévén később többször visszahívták az egyetemre rendkívüli kurzusokat tartani. Apja halála után Bernardinónak kellett eltartania a családot, ezért képességeihez méltatlan munkákat volt kénytelen elvállalni, amelyek csak rövid időre, fél vagy legföljebb egy évre szóltak. Lényegében a városi hivatalnokréteg másodvonalában maradt, nemessége híján nem nyílt lehetősége a legmagasabb tisztségeket betölteni. A szakma túltelítettsége miatt később költözésre is kényszerült, előbb Reggióba (1490),[10] majd Mantovába (1495).[11] Reggio a ferrarai állam része volt, így továbbra is értesült városa eseményeiről, sőt, még Mantovában is kapott híreket a helyi herceg Este-házból származó feleségén keresztül. Az 1494 körül érezhető változás a krónika részletességét és pontosságát illetően részben mégis a költözködéseknek tulajdonítható. Születéséről és haláláról nem állnak rendelkezésre biztos adatok. Az 1485-ös év, amikor Pardi szerint még huszonötödik születésnapja előtt megszerezte a doktori fokozatot, arra enged következtetni, hogy 1460 körül született.[12] Gabriele Zanella, aki több ferrarai krónika elemzését is elvégezte, viszont csak 1470 körülre datálja a szerző világra jöttét.[13]

Mindezek után lássuk Zambotti krónikájának magyar történeti vonatkozásait, melyeknek nagy részét sikerült beágyazni a történelmi környezetbe. Néhány azonban – éppen a városi krónika a hivatalos történetírásnál alacsonyabb perspektívából szemlélő jellege miatt – valószínűleg nem lesz megfejthető, mivel kevésbé jelentős személyekről szól, vagy csak nagyon távoli utalást tartalmaz hazánkra.

Zambotti feljegyzéseiből bőséges ismereteket meríthetünk Aragóniai Beatrix királyné Magyarországra utazásával kapcsolatban. A *Diario ferrarese* időbeli korlátain kívül a házasság előkészítése végett már két követség utazott Nápolyba. 1474-ben Handó György – aki egyébként maga is a ferrarai egyetemen szerzett 1451-ben bölcsészdoktori címet[14] – és Bánfi Miklós követek intézték az eljegyzést,[15] majd 1475-ben a Vetési Albert vezette követség kötötte meg a házasságot és állapította meg a hozomány összegét.[16] Beatrix innentől kezdve címezte magát magyar királynénak. Amikor 1476-ban a harmadik követség az immáron formálisan feleségül vett Beatrixért ment, útjuk során oda- (augusztus 8 és 13. között,[17] bár a ferrarai krónikák ismertetése során említett Ugo Caleffini szerint már 4–5-e táján érkeztek a küldöttség tagjai[18]) és visszafelé is érintették Ferrara városát. Ennek oka elsősorban az volt, hogy Eleonóra ferrarai hercegné a magyar királyné nővére volt. A követség Zambotti szerint hatszáz lóval vonult be a városba Rüdesheimi Rudolf, Boroszló püspökének vezetésével. „A boroszlói püspök mellett

10 ZAMBOTTI 1937: 216.
11 ZAMBOTTI 1937: 254.
12 Vö. Pardi bevezetője a forrásmunkához ZAMBOTTI 1937: V–IX.
13 ANDREOLLI 1991: 204–205.
14 VERESS 1941: 358.
15 FRAKNÓI 1898b: 110.
16 FRAKNÓI 1898c: 403.
17 ZAMBOTTI 1937: 15.
18 CALEFFINI 2006: 176–177.

mintegy második vezetőként a morva származású prosztaniczi Filipecz, másképp Pruisz János nagyváradi püspök szerepelt",[19] aki a későbbiekben is megfordult diplomataként Ferrarában. A városba érkező magyarokat Sigismondo és Raynaldo d'Este, a herceg testvérei fogadták, a herceg pedig palotájának ablakából üdvözölte a küldöttséget, mivel betegsége miatt nem tudta közvetlenebb tiszteletét tenni. A legfontosabb követeket a Schifanoia palotában szállásolták el, amelyet a szövegkiadó Pardi szerint „különleges vendégeknek szántak, különösen a meleg ferrarai nyarakon".[20] Az érkezést követő napon, augusztus 9-én, a követség felkereste palotájában a gyengélkedő herceget. Augusztus 13-án indultak tovább Nápoly felé Consandalón keresztül, hogy így elkerüljék a Marche és Romagna területein dúló pestisjárványt, ami miatt a Magyarországra vonuló Beatrix is Róma elkerülésére és tengeri utazásra kényszerült.[21]

A tengeri utazás váratlan akadályokat állított Beatrix és kísérete elé, már utazásának második napján,[22] október 3-án, komoly viharba keveredtek.[23] Ezután két hétig hányódtak a tengeren, „míg végül október 13-ikáról 14-ikére éjjel Chioggia közelében partra szállhattak".[24] Viszont a *Diario ferrarese* szerint a kíséret nagy része már 3-a körül Ferrarába ért, nekik emberenként és lovanként Herkules herceg egy negyed dukátot fizetett.[25]

Berzeviczy Albert ugyan megjegyezte Beatrix életrajzában, hogy a nagyszámú magyar és nápolyi küldöttség elhelyezése komoly gondot jelentett a ferrarai hercegnek,[26] de Zambotti naplójából azt is megtudjuk, hogy sokkal nagyobb problémát okozott a félezer főt meghaladó tömeg élelmezése. Október 12-én, amikor a nem sokkal korábbi vihar miatt késlekedő Beatrix még úton volt, de kíséretének nagyobbik fele már Ferrarába érkezett, a hercegnek parancsba kellett adnia, hogy mindenki, akinek földje van a város környékén, kezdjen el kenyeret sütni és gabonaféléket eladni, mert a piacon az égbe szökött a gabona ára.[27] A naplóíró szerint a búzát 20, az árpát és a kölest 10 soldós egységáron adták. Caleffini tanúsága szerint ez az ár a királyné érkeztével sem mérséklődött, még október 18-án is 19 soldóba került a búza, így a herceg – vélhetően hangulatjavító intézkedésként – saját búzáját 12 soldóért volt kénytelen árulni.[28]

Maga Beatrix október 16. és 21. között tartózkodott Ferrarában,[29] bevonulásának pompája párhuzamba állítható a német-római császárok ünnepélyes *adven-*

19 BERZEVICZY 1908: 130.
20 ZAMBOTTI 1937: 15.
21 BERZEVICZY 1908: 152.
22 BERZEVICZY 1908: 155.
23 ZAMBOTTI 1937: 21.
24 BERZEVICZY 1908: 155–156.
25 ZAMBOTTI 1937: 21.
26 BERZEVICZY 1908: 134.
27 ZAMBOTTI 1937: 22.
28 CALEFFINI 2006: 197.
29 ZAMBOTTI 1937: 23–24. CALEFFINI 2006: 195–200.

*tus*ainak menetével, amelyeket Georg Schenk tanulmányozott.[30] Zambotti leírása szerint a hercegi pár a *ponte di Lagoscurónál* fogadta a Beatrix királynét *(occursus),* amely a Pó-folyó fő ágán ívelt keresztül Ferrarától északra.[31] Ezután az *ingressus* következett a város északi, Szt. Balázsról elnevezett kapuján át. A menet élén a magyar királyné haladt, majd Herkules herceg, harmadiknak a hercegné és Federico d'Aragona, Beatrix testvére, majd a kísérő urak lovon, a hölgyek szekereken, végül pedig a zenészek. A királyné díszes öltözete Zambottit is ámulatba ejtette: arany baldachin alatt, amit az orvos- és jogtudomány doktorai vittek, fehér lovon léptetett, szőke haján arany koronát viselt. Caleffini mindezt annyival egészíti ki, hogy ruhája is aranybrokátból volt, királynéi voltát jelölendő pedig kardot is viselt, továbbá megemlíti, hogy a koronát maga IV. Sixtus pápa küldte Nápolyba a helyi bíborossal.[32] A *processio* során Beatrix egészen a város délkeleti részében található Schifanoia palotához vonult. Innen a menet a városközpontban található hercegi palotához fordult vissza, ahol a főtéren kétszáz úrilány fogadta a királynét. Ezzel az úttal el is telt a délelőtt, Beatrix három óra körül ért a szállására,[33] ahol nővére vette gondjaiba.[34]

Október 17-én délelőtt nem történt különösebb említésre méltó esemény. Viszont nagyszabású lakomát rendeztek, amelyről Zambotti följegyezte, hogy a magyarok „a saját szokásuk szerint táncoltak".[35] Caleffini szerint napnyugtáig tartott az ünnepség, ahol ötvenhat tál süteményt szolgáltak fel, Beatrixszal pedig maga a herceg is táncolt.[36] Másnap Herkules és Beatrix szentmisén vettek részt, este pedig kocsin meglátogatták a *Corpus Domini* apácazárdát. A látogatás pompáját jelzendő Zambotti a kocsi aranyozott voltát, Caleffini az ötszáz kísérő lovast emelte ki. 19-éről a *Diario ferraresében* nem találhatóak adatok, a *Croniche* is csak átlagos programról tesz említést: mise, városnézés.[37] Október 20-án este búcsúlakomát tartottak a királyné tiszteletére, amely a 17-ihez hasonlóan csak napnyugta előtt ért véget. Ebben a naplójegyzetben már Zambotti is említi a herceg és sógornője táncát, a *Cronichéből* pedig megtudjuk azt is, hogy az ünnepségen egy német zenész, bizonyos Konrád zenélt, akit a legjobb furulyásnak tartottak. Ferrarai tartózkodásának utolsó napján, október 21-én, Beatrix 10 óra tájban indult el. Első szál-

30 SCHENK 1996.

31 Pardi jegyzete Zambotti 1937: 5. Az átkelő környékén találjuk ma Pontelagoscuro települést.

32 CALEFFINI 2006: 196.

33 ZAMBOTTI 1937: 23. A régi olasz óraszámítás kezdete a napnyugta, illetve az esti Ave Maria volt, amelyet hozzávetőlegesen a napnyugta után fél órával imádkoztak. Vö. Bracci 1935. Az amerikai Nemzeti Éghajlati Adatközpont honlapján (http://www.esrl.noaa.gov/gmd/grad/solcalc/sunrise.html) található kalkulátor szerint a Zambotti által megadott időpont (ore 23) a mai 15 órának felel meg. A további időpontok is a mai óraszámításhoz igazodnak és ezen módszer alapján kerültek kiszámításra.

34 ZAMBOTTI 1937: 23.

35 ZAMBOTTI 1937: 23.

36 CALEFFINI 2006: 199.

37 CALEFFINI 2006: 199.

lásáig, amit Corbulában rendeztek be, még elkísérte nővére, akiről ekkor még „nem sejthette, hogy [...] utolsó Isten-hozzád-ot mond”[38] neki. A corbulai szállásra vonatkozó adat Caleffininél található, Zambotti csak az elutazás idejét rögzíti, illetve azt, hogy hajón indultak el Pontelagoscuróból.

Mátyás király és Beatrix esküvőjéről, amelyet 1476. december 22-én tartottak, még a következő év februárjában is szállingóztak haza a vendégek. Andria hercege, akit a Magyarországra utazó követség listájára[39] is felvettek közvetlenül Beatrix neve után, február 13-án érintette Ferrarát.[40] Herkules fogadta az átutazóban lévő herceget és saját udvarában látta vendégül.

Bár Eleonora nővérét 1493-ban bekövetkezett halála miatt nem látta többet Beatrix, Giovanni bátyjával többször is találkozott. A találkozások hátterében a családi kötelék mellett Giovanni d'Aragona bíboros küldetései és esztergomi érsekké történt kinevezése is állt. Bonfini szerint 1480. február 1-én lépett hivatalba, de már 1479-ben Magyarországra ért, hogy pápai legátusként a török elleni harcra buzdítsa a magyar, lengyel és cseh híveket, első oklevelét február 5-én bocsájtotta ki.[41] Útja során Ferrarát 1479. szeptember 14-én érintette.[42] Méltóságához illő kísérettel utazott, kétszáz ló és huszonöt öszvér hordozta poggyászát és útitársait. A városba Consandalótól a hercegné, a San Giorgio hídtól pedig az összes ferrarai pap és szerzetes kíséretében vonult be. Természetesen haladéktalanul meglátogatta nővérét és Alfonso unokaöccsét, szállást is a hercegné palotájában, a Castello Vecchióban kapott. Kíséretét a Schifanoiában helyezték el.

„Beckensloer János [esztergomi] érsek a királytól való féltében elhagyta az országot, ezért Mátyás üresnek nyilvánította az érseki széket és [...] Aragóniai Jánosra bízza [...]. [Ő] azonban nem élvezhette javadalmát [...], ugyanis Beckensloer Jánost a király a győri püspökséggel akarta kárpótolni, de nem egyezett bele, sőt pert indított Rómában az esztergomi érseki székért.”[43] Ezért Giovanni d'Aragonának még kinevezésének évében el kellett hagynia érseki székhelyét, hogy Rómában kieszközölhesse pozíciójának megerősítését. Így hát július 31-én ismét Ferrarában látja őt Zambotti.[44] Herkules herceg egészen Corboláig ment elé még az előző nap, végül este kilenc körül érkeztek a városba. Újfent a Castello Vecchióban szállásolták el, kíséretét ezúttal a jelentős vendégeknek fenntartott Pendaglia palotában. Utazásának okaként a szerző kizárólag Beatrix meglátogatását említi, valószínűleg nem értesült Giovanni d'Aragona érseki kinevezéséről. Miután a pápa 1483. augusztus 20-án Giovannira bízta az esztergomi érsekség „örökös adminisztrálását lelkiekben és javadalmakban” – hivatalosan majd csak VIII. Ince nevezi ki másfél évvel később,[45] ő újra Magyarországra utazott, eközben szeptember

38 BERZEVICZY 1908: 161.
39 ASMo C. Est. Stati e città b. 196 fasc. II/1. f. 2r. (=Vestigia 628.)
40 ZAMBOTTI 1937: 30.
41 C. TÓTH 2015: 107.
42 ZAMBOTTI 1937: 69.
43 BEKE 2003: 220.
44 ZAMBOTTI 1937: 79.
45 BEKE 2003: 221.

utolsó napján Ferrarában is megpihent. Ekkor kíséretével együtt a Schifanoia palotában látták vendégül.[46] Az 1484-es pápaválasztásra Rómába sietett, majd 1485-ben immáron törvényes érsekként bevonult Esztergomba, majd rövid időn belül ismét az örök városba tért vissza, ahol október 17-én elhunyt.[47] Ezekről az utazásokról már nem találunk említést Zambotti naplójában.

Beatrix királyné Mátyás halála után az 1500-as esztendő végén Nápolyba indult, hogy családjánál leljen nyugalmat.[48] 1501. január 30-án érkezett Ferrarába, ahol nyolc napig időzött. Zambotti ekkor már nem tudósíthatott az odaúthoz hasonló részletességgel az eseményekről, hiszen már Mantovában élt. Viszont Beatrix hazatérése kapcsán Zambotti ismerteti az Ulászlóval kötött sikertelen házasságát.[49] Egy bizonytalan szerzőségű naplóból pedig megtudjuk, hogy ferrarai megállója alatt táncos ünnepségekkel sőt egy Plautus komédiával próbálták felvidítani a politikai küzdelmekben megfáradt özvegyet.[50] Szülővárosába Hippolit unokaöccse kíséretében indult tovább.

Mátyás uralkodásának idejére visszatérve vizsgálhatjuk még Estei Hippolit említéseit. Először 1486. július 20-án találkozunk a nevével, amikor Ferrarában megkapta a protonotáriusi kinevezést. A cím mellé fehér ruhával és protonotáriusi süveggel is megajándékozták. A beiktatási misén az ünnepélyes *Messa grandét* énekelték.[51]

Érseki székhelyére 1487. június 18-án indult el,[52] miután május 21-én VIII. Ince kiállította az adminisztrátorrá kinevező bullát, amelynek révén élvezhette az érsekség jövedelmeit, amelyet Zambotti negyvenezer dukátra becsült. Indulásakor anyja, nagybátyjai (Sigismondo és Raynaldo d'Este), valamint néhány rokona és udvaronca elkísérte Francolinóig az igencsak zsenge korú, mindössze nyolcéves főpapot. A *Diario ferrarese* tanúsága szerint kíséretében ott volt a modenai püspök és Beltrame Costabili protonotárius is, az utóbbinak kellett irányítania az érsekséget, mivel a pápai bulla értelmében Hippolitot huszonöt éves koráig nem lehetett püspökké szentelni.

Zambotti feljegyezte Hippolit bíborossá kreálását 1493. szeptember 20-án, ami a milánói hercegnek is nagy örömére szolgált.[53]

1494. augusztus 11-én újfent Hippolit hazatéréséről olvashatunk,[54] ekkor nyolc hónap erejéig távozott érseki székhelyéről. Raynaldo és Alberto d'Este fogadták érkező rokonukat, aki először a templomba ment, majd utána a herceghez. Miután lovát elvezették, gyalog sietett apja elé, aki nagy örömmel és „édes köny-

46 ZAMBOTTI 1937: 146.
47 BEKE 2003: 221.
48 BERZEVICZY 1908: 604.
49 ZAMBOTTI 1937: 302–303.
50 PARDI 1933: 263–265. Az előadásról bővebben, illetve a magyarországi zenei élet modenai forrásairól ld. DOMOKOS 2018: 57.
51 ZAMBOTTI 1937: 175.
52 ZAMBOTTI 1937: 186.
53 ZAMBOTTI 1937: 229.
54 ZAMBOTTI 1937: 234.

nyeket nem nélkülözve" fogadta. Szállást a Schifanoia palotában kapott. A rövid otthonlétet Herkules herceg a milánói herceg közreműködésével próbálta meghosszabbíttatni a magyar királlyal.[55] Ludovico il Moro milánói herceg Miksa római király közbenjárását kérte az ügyben, aki nem is habozott követet küldeni a magyar udvarba.[56]

A következő év február 13-án Hippolit visszaindult Magyarországra,[57] hogy részt vegyen az országgyűlésen.[58] Jóllehet Estei Herkules még február 6-án a milánói herceg segítségét kérte az utazás elodázásában,[59] és Ludovico herceg továbbította is az ügyet testvérének, Ascanio Sforza bíborosnak, de már csak négy nappal az indulás után.[60] Végül április 14-én érkezett a jelentés Ferrarába, hogy Hippolit épségben megérkezett Esztergomba.[61]

1496-ból ismét követjelentések támasztják alá, hogy Esztergom fiatal érseke hazalátogatott, majd Ferrarából elindult Magyarországra, de rövid időn belül visszafordult.[62] Ennek a látogatásnak nem találni nyomát a *Diario ferraresében*.

A következő időpont, amikor Zambotti Hippolitot említi, 1497 októbere. Ekkor a nemrég elhunyt milánói érsek, Guidantonio Arcimboldi helyére nevezte ki Ludovico il Moro, a követek a kinevezéssel a hónap utolsó napján érkeztek meg Ferrarába.[63] A kinevezés után nem sokkal, november 27-én, Hippolit Rómába indult, hogy megköszönje a pápának a rá ruházott méltóságot. Maga Ludovico herceg is küldött negyven kísérőt Hippolit mellé, akinek így összesen kétszázötven hátas (ló és öszvér) hordozta a kíséretét.[64]

Mátyás halála után Hippolit és Bakóc Tamás között zavaros ügyletek folytak az esztergomi érsekség és az egri püspökség elcserélésének ügyében, amely végül

55 MTAK MS 4936/V, 37 (=Vestigia 753.), eredeti ASMi PE Alemagna, regeszta ÓVÁRY 1890: I, 186, n. 776.

56 MTAK MS 4936/V, 41 (=Vestigia 757.), eredeti ASMi PE Alemagna, regeszta ÓVÁRY 1890: I, 187, n. 778.

57 ZAMBOTTI 1937: 250.

58 C. TÓTH 2015, 107.

59 MTAK MS 4936/VI, 5 (=Vestigia 880.), eredeti ASMi PE Ferrara, regeszta ÓVÁRY 1890: I, 187, n. 780.

60 MTAK MS 4936/VI, 6 (=Vestigia 881.), eredeti ASMi PE Roma, regeszta ÓVÁRY 1890: I, 187, n. 781.

61 MTAK MS 4936/VI, 8 (=Vestigia 891.), eredeti ASMi PE Ferrara, regeszta ÓVÁRY 1890: I, 187, n. 783.

62 MTAK MS 4936/VII, 45 (=Vestigia 1231.), eredeti ASMi PE Ferrara b. 337, regeszta ÓVÁRY 1890: I, 195. n. 824, valamint MTAK MS 4936/VII, 46 (=Vestigia1232.), eredeti ASMi PE Ferrara, regeszta ÓVÁRY 1890: I, 195. n. 825.

63 ZAMBOTTI 1937: 275.

64 ZAMBOTTI 1937: 276.

az egyházi címek felcserélésével zárult 1497-ben,[65] amelyet Zambotti is rögzít naplójában, bár csak 1498. február 19-én, amikor az érsek hazatért Rómából.[66]

A személyes jellegű kapcsolatokon kívül diplomáciai szálak is összekötötték A Magyar Királyságot és Ferrarát. Több átutazó követ érkeztét tanúsítja a *Diario ferrarese:* Sánkfalvi Antal[67] magyar követ, aki Nápolyba utazott a törökökkel tárgyalni a békéről, 1484. március 24-én érintette a várost.[68] Majd 1487. március 25-én ismét a magyar király diplomatája érkezett a városba,[69] Pruisz (vagy Filipec) János váradi püspök, aki már 1476-ban a Beatrixért küldött követség tagjaként is járt Ferrarában. Zambotti feljegyezte róla, hogy kétszáz lónyi díszes, magyaros öltözékű kísérettel *(„vestita la familgia de rosso a la ungarescha")* jött.[70] Fogadására trombitásokat küldtek a San Giorgio kapuhoz, ahonnan a Schifanoia palotába kísérték. A püspök menetének pompájáról Bonfini is részletesen áradozik, és bár ő háromszáz lovasról ír, a bíbor öltözék leírása egyezik Zambottiéval.[71] Pruisz küldetésének célját Bunyitay Vince ismerteti a váradi püspökökről írt művében: „1487-ben pedig előbb a franczia királyhoz ment, hogy annál Bajazed szultán testvérének, a trónkövetelő Dsem herczegnek szabadon bocsáttatását kieszközölje; innét pedig Sforza János milanói herczeghez, hogy ennek leányát, Blankát Mátyás fia, János herczeg számára eljegyezze. Párisi utjának sikere, mely Mátyás egy merész politikai fordulatának képezte volna első lánczszemét, elmaradt; de Milanóban annál fényesebb sikert aratott."[72]

Az előbbiekben felsorolt azonosítható diplomatákon kívül további magyar kötődésű személyek is megfordultak Ferrarában: egyikük egy magyar kardforgató („spadaccione"), aki 1482. április 3-án került említésre Zambotti naplójában.[73] Az illető ugyanis egy bizonyos Bernardino Mazonéval közösen őrségben volt Melara felé, amikor néhány kiabáló velenceivel találkoztak, akikkel kisebb összetűzésbe keveredtek. 1489 tavaszán három részes misztériumjátékot (ún. *sacra rappresentazione)* tartottak a húsvét környéki napokban. Az első „felvonás" nagycsütörtökön, április 16-án került bemutatásra, este hat és tíz óra között, az utolsó vacsorát és Krisztus halálra ítélését adták elő, majd másnap a keresztrefeszítéssel folytatódott a bemutató.[74] A harmadik, feltámadást bemutató részre április 24-én került sor, ezen a milánói herceg követe és egyéb városi nemesek mellett a ma-

65 MTAK MS 4936/VIII, 29 (=Vestigia 1134.), eredeti ASMi PE Roma, regeszta ÓVÁRY 1890: I, 199, n. 842. valamint MTAK MS 4936/VIII, 30 (=Vestigia 1135.), eredeti ASMi PE Roma, regeszta ÓVÁRY 1890: I, 199, n. 843. Továbbá BELCSÁK 2015: 142.

66 ZAMBOTTI 1937: 278. A cserében közreműködő Donato Aretinóról lásd Schrödl-Libárdi Karolina és Domokos György ebben a kötetben megjelent írását.

67 Sánkfalviról részletesebben ld. FRAKNÓI 1898f: 870–875, valamint KUBINYI 1957: 25–46.

68 ZAMBOTTI 1937: 152.

69 ZAMBOTTI 1937: 181.

70 ZAMBOTTI 1937: 181.

71 BONFINI 1995: 877.

72 BUNYITAY 1883: I, 311.

73 ZAMBOTTI 1937: 105.

74 ZAMBOTTI 1937: 205.

gyar király követe is részt vett.[75] Ezután egy esküvőn találkozunk újra magyar követtel, 1490. február 22-én, amikor Francesco Gonzaga mantovai őrgróf és a ferrarai herceg Isabella lánya keltek egybe.[76] A házassághoz Estei Hippolit már január 6-án levélben gratulált.[77] Egyébként ez a frigy segítette elő, hogy Zambotti mantovai szolgálata alatt is tájékozódhasson a szülővárosában zajló eseményekről.

Ahogy láttuk, a magyar követek jelenlétét feljegyzi ugyan Zambotti, de róluk kevés érdemi adattal bír, idegen csengésű nevüket meg sem próbálja lejegyezni, inkább öltözetük, kíséretük, elszállásolásuk, esetleg úticéljuk ismertetésére koncentrál. Az itáliai származású diplomaták esetében azonban pontosabb tájékoztatással szolgál, de legalábbis a nevüket közli. Közülük az első a bresciai Francesco Fontana,[78] Gabriele Rangoni unokaöccse.[79] Említésének apropója, hogy részt vett egy bizonyos Giovanni del Saraceno és menyasszonya, Maddalena esküvőjén. Francesco orvosként került a magyar királyi udvarba, de magas műveltségére tekintettel diplomáciai küldetéseket is teljesített Mátyás megbízásából,[80] sőt idővel „Mátyás legkedveltebb olasz diplomatája"[81] lett. Zambotti is *ambasatore*-ként említi, eredeti foglalkozásáról és megbízásáról sem szól, pedig Fontana sokrétű és fontos feladattal járt Itáliában: felkeresni Milánót és Velencét, Rangoni bíborosi kinevezését megsürgetni Rómában, majd Nápolyban csatlakozni a Beatrixot Magyarországra kísérő követséghez.[82] 1479. november 16-án Gabriele Rangoni bíboros[83] pihent meg Ferrarában Róma felé menet.[84] A Pendaglia palotában szállásolták el, ahol a külföldi tanulók elitje és maga III. Frigyes császár is hált korábban,[85] kíséretét Zambotti száz lóra becsüli. A napló egyik szomorú híre Christoforo di Bianchi lovag halálának feljegyzése 1485. október 12-én.[86] Christoforo Ferrara megbízásából járt Magyarországon, valamint „Ercole herczeg, [őt] adta [Beatrix] mellé kísérőül, egyúttal magyarországi követéül s képviselőjéül a menyegzőn".[87] Nagy tisztelettel temették el a San Domenico templomban. 1487. október 29-én érkezett vissza Borso da Corezo követ Magyarországról, ahova Estei Hippolitot kísérte.[88] Őt Mátyás lovaggá is ütötte és gazdag ajándékokkal (aranyszövet, selyem, ezüst) halmozta el, továbbá a követség többi tagjával is hasonló jóindulattal bánt.

75 ZAMBOTTI 1937: 206.
76 ZAMBOTTI 1937: 213.
77 regeszta ÓVÁRY 1890: I, 152, n. 616.
78 ZAMBOTTI 1937: 9.
79 MHH DEM: II, 339.
80 MAGYARY–KOSSA 1929, I, 65.
81 CSÁNKI 1883: 620.
82 Vö. COVINI 1997.
83 Gabriele Rangoni magyarországi tevékenységét illetően ld. BÓNIS 1971: 227 sgg.
84 ZAMBOTTI 1937: 70.
85 Pardi jegyzete alapján, ZAMBOTTI 1937: 41.
86 ZAMBOTTI 1937: 169.
87 BERZEVICZY 1908: 161.
88 ZAMBOTTI 1937: 189–190.

1488. március 10-én Estei Herkules Pontelagoscuróig kísérte a Magyarországra delegált milánói követeket.[89]

A legmeglepőbb adalékkal a magyar történelemhez talán Zambotti 1491. március 12-i bejegyzése szolgál.[90] A jelzett napon érkezett vissza Ferrarába Nicolò Maria d'Este, Adria püspöke és a herceg unokaöccse, valamint Armanno de Nobili, akik a megelőző év október 26-án indultak Magyarországra követként.[91] Követségük megpróbáltatásait jelentéseik alapján Sárközi Anna Jáhel tárta fel szakdolgozatában.[92]

Hivatalos, latin megbízólevelük[93] szerint Ulászlót és Beatrixot kellett felkeresniük. A királyhoz a ferrarai herceg koronázás alkalmából küldött jókívánságainak közvetítése, Beatrixszal kötött házassága beteljesülésének kipuhatolása, illetve Estei Hippolit támogatása céljából mentek. Az özvegy királynéhoz pedig részvétüket nyilvánítani, továbbá megköszönni Hippolit anyai szeretettel támogatását. Estei Herkulestől azonban további, bizalmasabb információk megszerzésére is utasítást kaptak, mégpedig egy olasz nyelvű levélben,[94] mely szerint további feladatuk a Hippolit mellett álló kormányzótól,[95] Beltrame Costabilitól anyagi segítség kérése, mellyel fedezni tudják tárgyi kiadásaik mellett a Hippolit tisztségét megerősítő bulla kiállítását.

A küldetés eredményéről két záró beszámoló is fennmaradt, nagyjából azonos tartalommal. Az elsőt a püspök kancellárja jegyezte le,[96] a másikat a püspök és Armanno de Nobili aláírásukkal hitelesítették.[97] A kancellár beszámolója szerint a két követ Zágrábban megrekedt, innen csak őt küldték tovább Esztergom felé december 2-án. Ugyanezen hónap 18-án Esztergomba érkezve találkozott a királynéval és átadta a ferraraiak részvétüzenetét, illetve kérte, hogy a királyné és a király tegyék lehetővé, hogy Nicolò püspök és Armanno teljesíthessék küldetésüket. A királyné felkeresése után Beltrame Costabili közvetítése révén Hippolitnál tette tiszteletét. A király 22-én csatlakozott Esztergomban Beatrixhoz, ahol három napot töltött, részben Párkányban. A jelentés szerzője több alkalommal is említi a házasság érvényességét illetően, hogy Ulászló és Beatrix vacsora után *remotis arbitris* töltöttek időt a szobájukban. A király Budára indulása után a püspök kancellárja Esztergomban maradt, majd idővel követi menlevele felől kezdett intézkedni. Miután ezt megkapta, megkezdte visszatérését Itália felé, de útközben Egervári László bán kezébe került, aki eredetileg – Miksa római király utasítása szerint – meg akarta ölni *(havea commisso [che] fossimo asasinati),* de végül a

89 ZAMBOTTI 1937: 194.
90 ZAMBOTTI 1937: 221.
91 ZAMBOTTI 1937: 218.
92 SÁRKÖZI 2015. Az alább idézett modenai dokumentumok átírásai a szakdolgozatban hozzáférhetőek.
93 ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 3/4, 1.
94 ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 3/2, 2.
95 GUERRA 2012: 19.
96 ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 3/5, 1.
97 ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 3/6, 1.

menlevelet látva megkegyelmezett neki, így eljutott Zágrábig. Innen két másik követet kívántak a királyhoz meneszteni (Giovanni Bruttit (vagy Brutturist)[98] és Alessandro Bennasciuttót), ám ők végül a bán és a zágrábi előljáró tanácsára, illetve utasítására nem indultak el az országban dúló háborús helyzet miatt. Így a követek Frangepán Bernáthoz mentek, aki fogadásuk után Nicolò Maria d'Estével megtárgyalta a magyarországi helyzetet és néhány levelet is bemutatott neki, melyekkel kapcsolatban a követek tájékozódtak Fehérvár Ulászló kezére kerüléséről és Székely Jakab szlavóniai hadmozdulatairól. Végül a küldött megjegyzi, hogy a római királytól sem Ulászlón és Beatrixon, sem pedig Egervári Lászlóhoz küldött követeken keresztül nem tudtak menlevelet kieszközölni.

A követek hivatalos jelentése sem tesz ehhez hozzá érdemi adalékot, lényegében egy rövid bevezető után megbízottjuk szövegét írják át.

A jelentésben foglaltakon túl szóban hangozhatott el az az információ, amelyet Zambotti olyan fontosnak ítélt, hogy naplójába le is jegyezte. A bejegyzés szerint ugyanis Miksa, amikor elfoglalta Fehérvárt, felnyittatta Mátyás sírját, majd így szólt: *„Inclite Rex, existimabam te, dum in humanis ageres, immortalem; nunc autem cognosco te mortalem."*[99] Majd a testet és a sírmellékleteket nem háborítva újra eltemettette a maradványokat.

Fehérvár ostromáról különböző források állnak rendelkezésre: személyes feljegyzések Miksától és Ehenheim Mihály lovagtól; Antonio Bonfini és Ludovicus Tubero kortárs történeti munkái, végül későbbi történetírók szövegei: Istvánffy Miklós históriája és Joseph Grünbeck Miksa-életrajza. A város bevételének brutalitását különböző mértékben ábrázolják, a magyar oldal iránt elfogult szerzők (Bonfini és Istvánffy) szerint „a piac felé vezető széles úton kegyetlen harcot kezdtek a lakosokkal, […] az őrségből mindenkit lekaszaboltak"[100] és „mindenütt sírás, rettegés és jajgató asszonyállatok s gyermekek kiáltása, s mind az kegyetlenül megölő és ragadozó vitézlő népnek iszonyú és zordon szavok hallatott".[101] Ilyen felütés után nem csoda, hogy Bonfini a németek megjelenését a sírnál így ábrázolja:

> „Akadtak, akik betörtek a mennyei anya templomába és a szent királyok kápolnájába is, közülök három, mint mondják, az isteni Mátyás sírja fölött öldökölt, és már aszott hulláját akarta szétdarabolni. [...] azonban amikor meghallották a cézár parancsát, aki kihirdette, hogy súlyos ítéletet hoz azok fölött, akik [...] szent épületekre emelik a kezüket [...], felhagytak szándékukkal"[102]

Miksa józanságát, vagyis hogy nem hagyta a templomok feldúlását, még Tubero és Ehenheim írásai is alátámasztják.

A császári oldal narratívája jóval békésebb Bonfininél, Miksa és Ehenheim is elismerik ugyan körülbelül tíz magyar fiatal megölését, de róluk Tubero, aki talán

98 Vö. Giovanni Brutti credentialis levele, ASMo C. Est. Prin. Minute b. 1644/1, 1, 23a.
99 ZAMBOTTI 1937: 221.
100 BONFINI 1995: 945.
101 ISTVÁNFFY 2001: I, 45.
102 BONFINI 1995: 946.

a legtárgyilagosabb művet hagyta ránk, megjegyzi, hogy elkerülhették volna szomorú végüket.[103] Ezen felül Ehenheim még két Mátyás sírja mellett elesett magyar harcosról beszél, valószínűleg ezt a motívumot veszi át Grünbeck, amikor az ostrom borzalmait ábrázolandó a templom véráztatta padlójáról beszél.[104]

Miksa személyes jelenlétéről Mátyás sírjánál Ehenheim, Tubero és Bonfini is beszélnek, így ezt igaznak fogadhatjuk el, utóbbitól pedig átvéve a katonák által feldúlt sír motívumát, Zambotti leírása hitelesnek tűnik. Ami Miksa latin mondatát illeti, az kísérteties hasonlóságot mutat Mátyás sírfeliratával:[105]

Megszólítás	Hivatkozás Mátyás emberfeletti hírére	Az elkerülhetetlen sors konstatálása
Inclite *Rex*	existimabam te, dum in humanis ageres; *immortalem,*	nunc autem cognosco te *mortalem.*[106]
Marmore hoc *Matthias Corvinus* situs est	quem facta *Deum* ostendum	fata fuisse *hominem.*[107]

A Zambotti-féle, elsőre teátrálisnak tűnő jelenet valószínűségét támasztja alá Miksa színpadiasságra hajlamos „utolsó lovag" énképe. Halott ellenlábasát látva eszébe juthattak a mitológiából a Kürosz fejét szólító Tomürisz ellentétes szerkesztésű szavai („A vért szomjaztad: idd tele magad!"[108]), melyeket a sírfelirat tartalmával összekapcsolva valóban megfogalmazhatta a *Diario ferraresében* lejegyzett mondatot. Összességében tehát a követek beszámolója alapján Zambotti egy olyan befejezését hagyta ránk Mátyás evilági pályafutásának, amely méltó a király legendás életéhez.

Az utolsó naplóbejegyzés, amely a Magyarországon megforduló külföldi notabilitásokkal kapcsolatos, 1502. augusztus 20-án született. Ezen a napon tért vissza Margit saluzzói márkinő Velencéből, ahova Candale-i Annát, II. Ulászló menyasszonyát, kísérte.[109] Az egész Este-család kivonult fogadására és a hercegi kápolna fölötti kilenc szobában látták vendégül kíséretével együtt a nemesasszonyt, aki Annával együtt a Foix családból származott.[110]

Ahogy a bevezetésben említettem, a napló típusából kifolyólag diplomatákon és főrangokon túl hétköznapi emberek is szerepelnek benne, magyar szempontból különösen fontosak a diákok. A XV. században és a XVI. első felében Ferrarában tanuló diákok számára különböző becslések ismertek: Enrica Guerra 1402 és 1555

103 TUBERO 1994: 152.
104 GRÜNBECK 1838: 87.
105 TUBERO 1994: 153.
106 ZAMBOTTI 1937: 221.
107 TUBERO 1746: II, 161.
108 ALIGHIERI 2016: 357. Klasszikus források: Iust. 1, 8, Nep. De regibus, 1,2, Val. Max. 9, 15, 5, Iord. Get. 10, 61. stb.
109 ZAMBOTTI 1937: 341.
110 MERLOTTI 1997.

között negyvenhét magyar és lengyel hallgatót említ egy tanulmányában,[111] Veress Endre viszont közel száz nevesített és névtelen diákot sorol fel könyvében, bár alapvető forrásuk valószínűleg azonos: Giuseppe Pardi vonatkozó műve.[112] A magyar hallgatók a ferrarai élet sűrűjébe kerültek, megérezhették a konfliktusokat, de a dicsőségből is kijutott nekik. A Magyar Királyság alattvalóiként egyébként is jelentős kedvezményeket, támogatást kaptak, sőt a többi külföldivel szemben olyannyira csábító előjogokat, hogy a piacenzai Theodosio dal Milgio, II. Ulászló orvosának testvére is a magyar *natióba* kérte felvételét.[113]

Az Este-ház rivális ágának egyik alakja, Nicolò d'Este 1476 szeptemberének első napján zavargásokat keltett Ferrarában, amibe a magyar diákok is belekeveredtek. Hárman közülük meg is sebesültek, egyikük annyira, hogy belehalt a sérüléseibe.[114] A halottat, akinek kiléte nem ismert, Eleonóra hercegné a békés kapcsolatok fenntartása végett és a húgát fogadó nép iránti barátságból nagy tisztelettel temettette el. Az 1488-as rektorválasztáson is hasonló helyzet állt elő, de halottak ekkor szerencsére nem voltak – legalábbis a magyar diákok közül. Eleonóra ekkor is állta egy megsérült diák, János mester, gyógyításának költségeit, mindemellett egy külön házat is berendezett a magyar diákoknak.[115] Erről az eseményről azonban nem tesz említést Zambotti, naplójában szeptember 4 és 11. között egy bejegyzés sem született, az ide vonatkozó információk Eleonóra hercegné húgának írott leveléből származnak.[116]

A ferrarai magyarság életének jóval fényesebb pillanata volt az a Zambottinál is megtalálható esemény, amelyre 1480. január 18-án került sor. Ekkor a ferrarai herceg személyesen avatta a bölcsész fakultás rektorává *(rettore degli artisti)* Magyar Albertet,[117] aki 1481 és 1482 között rektorhelyettesi feladatot látott el.[118] A beavatási beszédet a piacenzai messer Antonio orvosdoktor mondta, majd az újdonsült rektort Antonio Magnanino látta vendégül ünnepi lakomára, aki a herceg szórakoztatásáért felelős udvari mutatványosok vezetője volt.[119]

A konkrét személyekhez köthető vonatkozásokon kívül több jelentős magyar történelmi esemény visszhangra talált Bernardino Zambotti munkájában, persze kis késéssel. 1487. augusztus 17-én Mátyás Bécsújhelyet ostromolta,[120] a hír nyolcnapos késéssel, 25-én ért Ferrarába.[121] Az esemény kapcsán a szerző megemlíti, hogy Mátyással ott volt Beatrix és Hippolit is, meg is ragadja az alkalmat, hogy kifejtse a Mátyás és Hippolit közötti rokoni szálakat, illetve említést tegyen Hip-

111 GUERRA 2012b: 567–574.
112 PARDI 1900.
113 VERESS 1941: 378.
114 ZAMBOTTI 1937: 16.
115 VERESS 1941: 376.
116 BERZEVICZY 1914: 122–124.
117 ZAMBOTTI 1937: 72.
118 PARDI 1972: 72.
119 Antonio Magnaninóra vonatkozóan ld. Pardi jegyzetét: ZAMBOTTI 1937: 7.
120 MTK: 313.
121 ZAMBOTTI 1937: 189–190.

polit fiatal koráról. Az 1490. májusi bejegyzések mellett, nap megjelölése nélkül olvasható egy feljegyzés Mátyás április 6-án bekövetkezett haláláról.[122] Nem tudni mi a késlekedés oka, Caleffini már április 16-án leírja egy követ érkezését a hírrel, „amely nagyon fájt elsősorban Ferrara hercegének és hercegnéjének, majd minden ferrarainak, valamint felettébb tetszett a velenceieknek."[123] 1490. augusztus 17-én egy szerzetesi ruhába bújt küldönc levelet vitt Ferrarába,[124] amelyben közölték, hogy Corvin János bevette Budára magát, az országban pedig hadiállapot van. A levél szerint a királynéra és Hippolitra háromezer katona vigyáz. Továbbá a zavargásokban már huszonhat kereskedő meghalt, a császár pedig feleségül akarja venni Beatrixot. 1501. június 3-án Zambotti leírja, hogy megerősítést nyert a török-ellenes liga híre, amelyet VI. Sándor pápa, Velence, a portugál király és II. Ulászló magyar király a *Diario* szerint május 30-án kötöttek a francia és spanyol királyok beleegyezésével.[125]

Összességében a napló értékes forrás akár a kulturális kapcsolatok kutatói, akár a diplomaták itineráriumainak összeállítói számára, sőt – amint azt a Miksa-Mátyás „királytalálkozóról" olvasva megállapíthatjuk – nemzeti történelmünk főszereplőinek sorsáról is képes még új adatokkal szolgálni. Ezen túl pedig a *Diario ferrarese* híradásai alátámasztják azt is, hogy a Magyar Királyság komoly megbecsültségnek és hírnévnek örvendett, hiszen uralkodójának, diplomatáinak híre az olyan alacsonyabb rangú polgárokhoz is eljutott, mint a napló szerzője, Zambotti.

122 ZAMBOTTI 1937: 216.
123 CALEFFINI 2006: 387.
124 ZAMBOTTI 1937: 217.
125 ZAMBOTTI 1937: 307.

Ábrák

Ferrari, 1. ábra

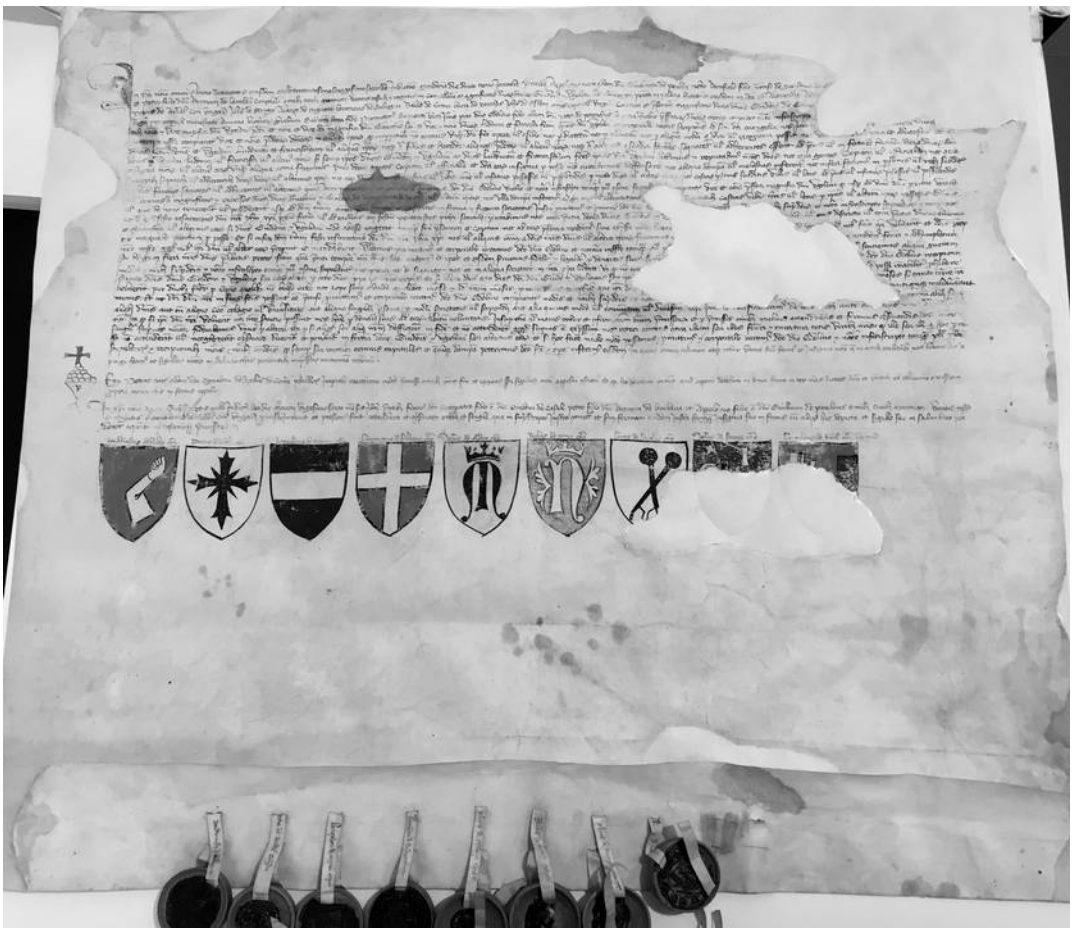

1362. január 9. Magyar nemesek egy csoportja, akiket Guido és Ugolino Gonzaga foglyul ejtett, megállapodást kötnek szabadon engedésükről (ASMn AG. b. 48. f. 13. pergamen, 50,5x57,9 cm címerrel és 8 függőpecséttel, amelyek közül egy elveszett).

Ferrari, 2. ábra

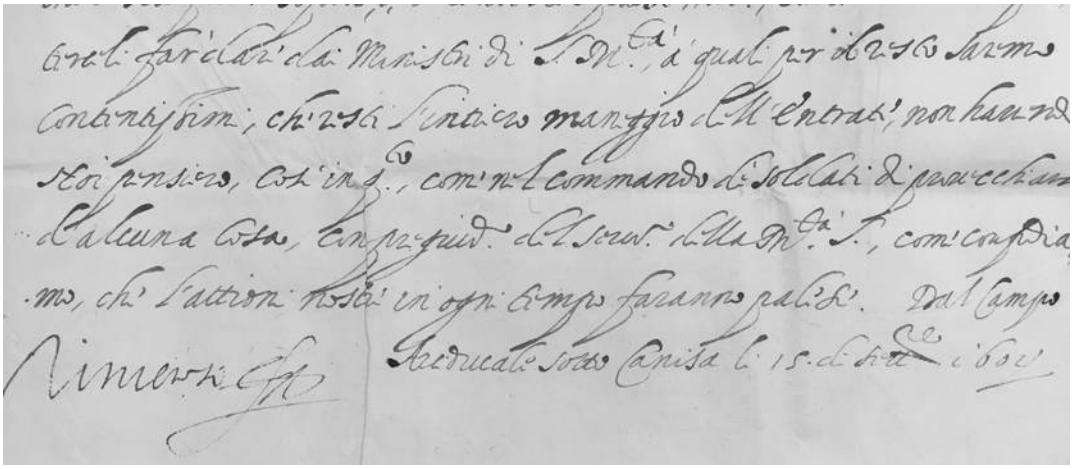

1601. szeptember 15. Vincenzo Gonzaga sajátkezű aláírásával ellátott levél a „Kanizsa alatti" táborból (ASMn AG. b. 531. f 19r. részlet).

Ferrari, 3. ábra

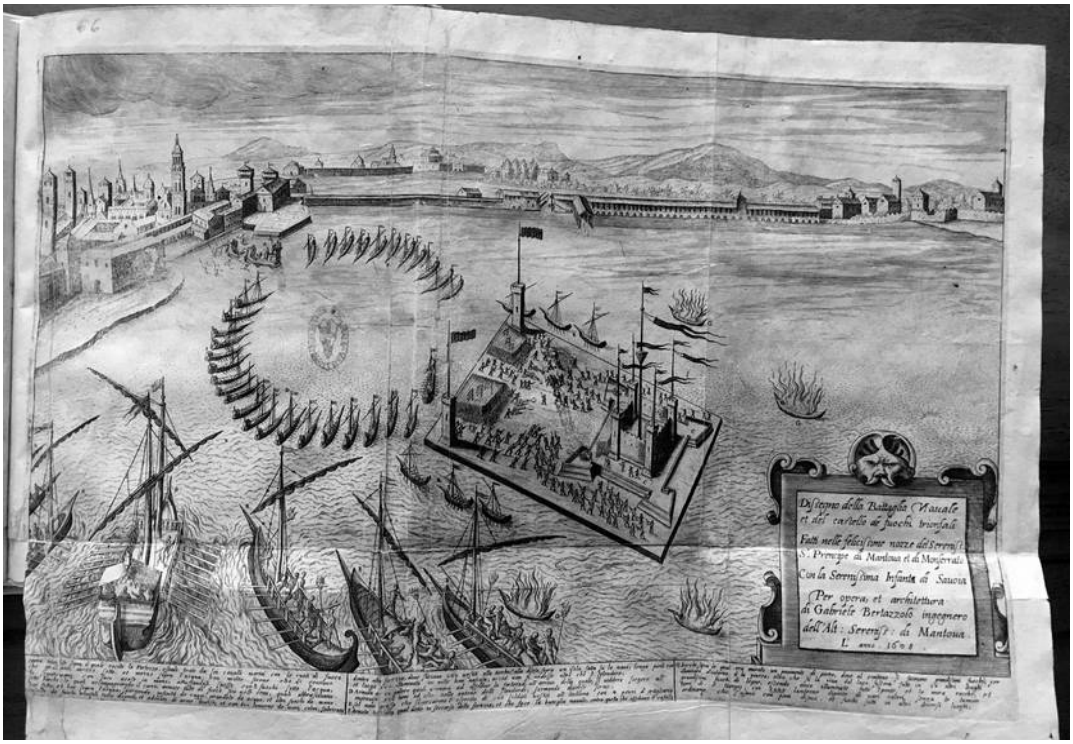

A hajócsata, a vár és a tüzijáték rajza a *Compendio delle sontuose feste fatte l'anno MDCVIII nella città di Mantova* (Beszámoló az 1608. évben Mantova városában zajlott hatalmas ünnepségekről) című Mantovában 1608-ban megjelent kötetben, a háttérben Canisia/Canissa (Nagykanizsa) városával (BCMn, i.II.72).

Ferrari, 4 és 5. ábra

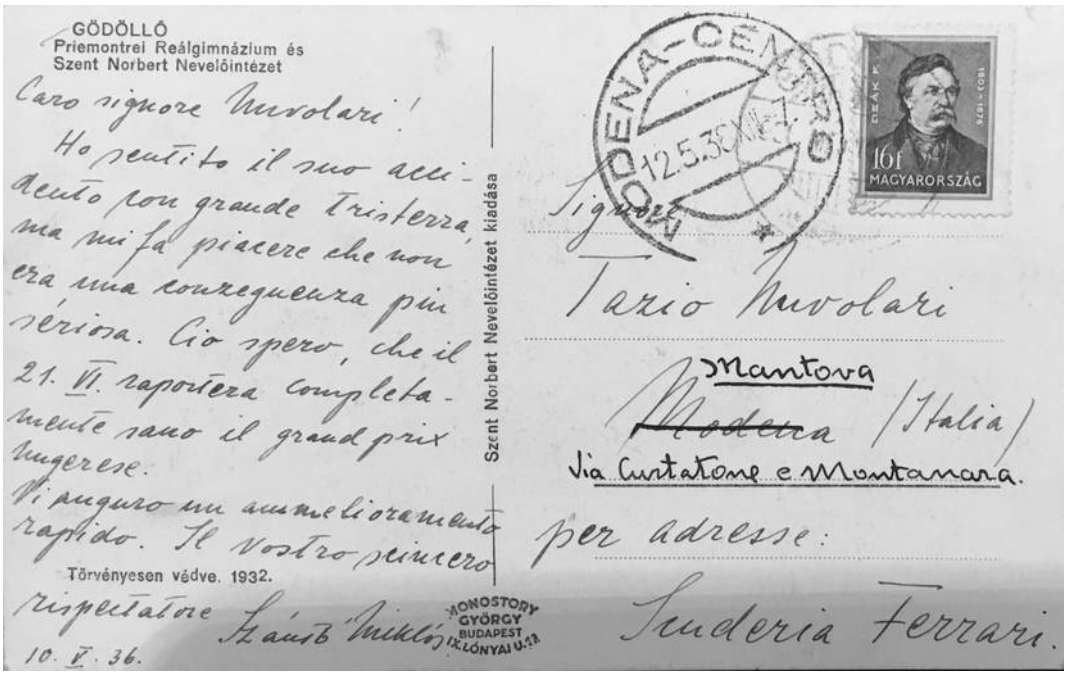
GÖDÖLLŐ
Priemontrei Reálgimnázium és
Szent Norbert Nevelőintézet

Caro signore Nuvolari!
Ho sentito il suo accidente con grande tristezza, ma mi fa piacere che non era una conseguenza più seriosa. Io spero, che il 21. VI. riporterà completamente sano il grand prix inglese.
Vi auguro un miglioramento rapido. Il vostro sincero rispettatore Szántó Miklós
10. V. 36.

Szent Norbert Nevelőintézet kiadása

Törvényesen védve. 1932.

MONOSTORY GYÖRGY BUDAPEST IX. LÓNYAI U. 13

MODENA-CENTRO 12.5.36

16f MAGYARORSZÁG

Signore
Tazio Nuvolari
Mantova
~~Modena~~ (Italia)
Via Curtatone e Montanara.
per adresse:
Scuderia Ferrari.

Képes levelezőlap a Jászóvári Premontrei Kanonokrend Gödöllői Reálgimnáziumának épületével, melyen Szántó Miklós, Tazio Nuvolari autóversenyző rajongója azt írja az olasz sportolónak, hogy reméli, hogy Nuvolari megnyeri a budapesti Grand Prix-t (ASMn Nuvolari b. 22. 1936. május 10.).

Lupoli, 1. ábra

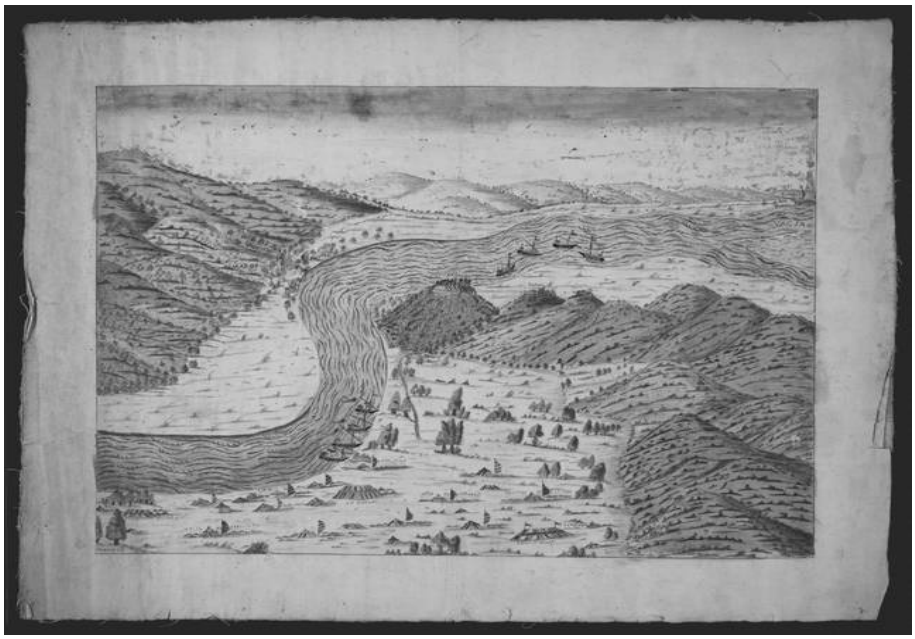

ASMo MD Militare n. 159.: Visegrád ostroma, 1595 (akvarell, vászon).

Lupoli, 2. ábra

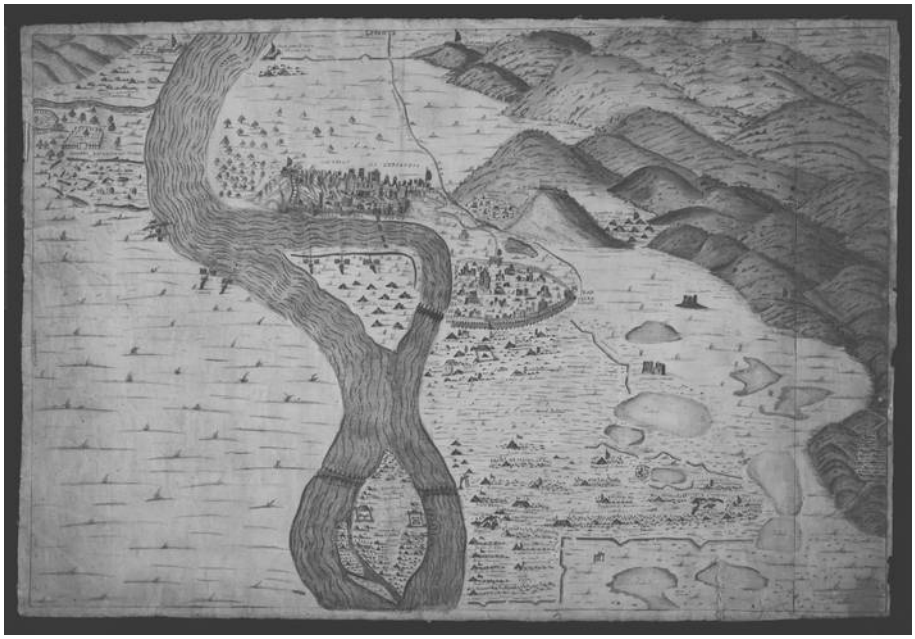

ASMo MD Topografie di città n. 138.: Esztergom ostroma, 1595 (akvarell, vászon).

Lupoli, 3 és 4. ábra

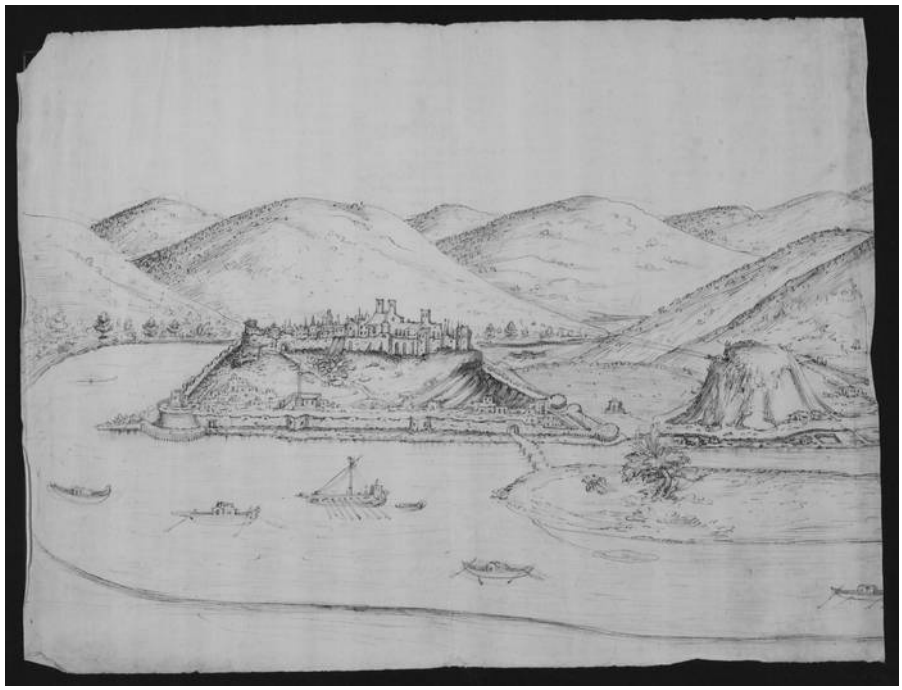

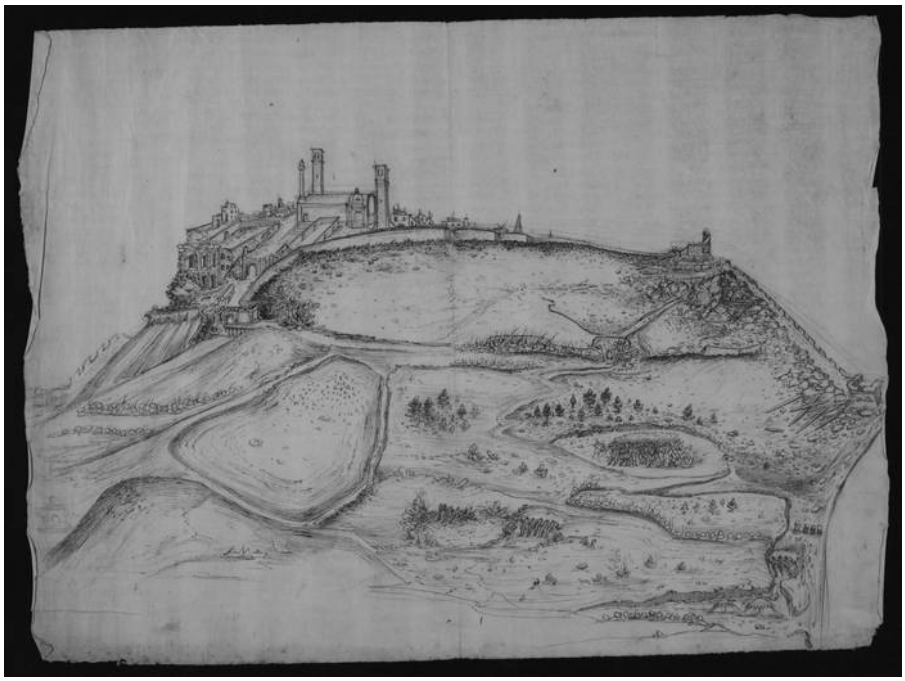

ASMo MD Militare n. 131/1–5.: Esztergom várának és környékének perspektivikus rajza, 1595 (ceruza, papír, 5 lap, összesen 200 cm hosszú). Két részlet: a romos esztergomi vár két nézetből.

Lupoli, 5. ábra

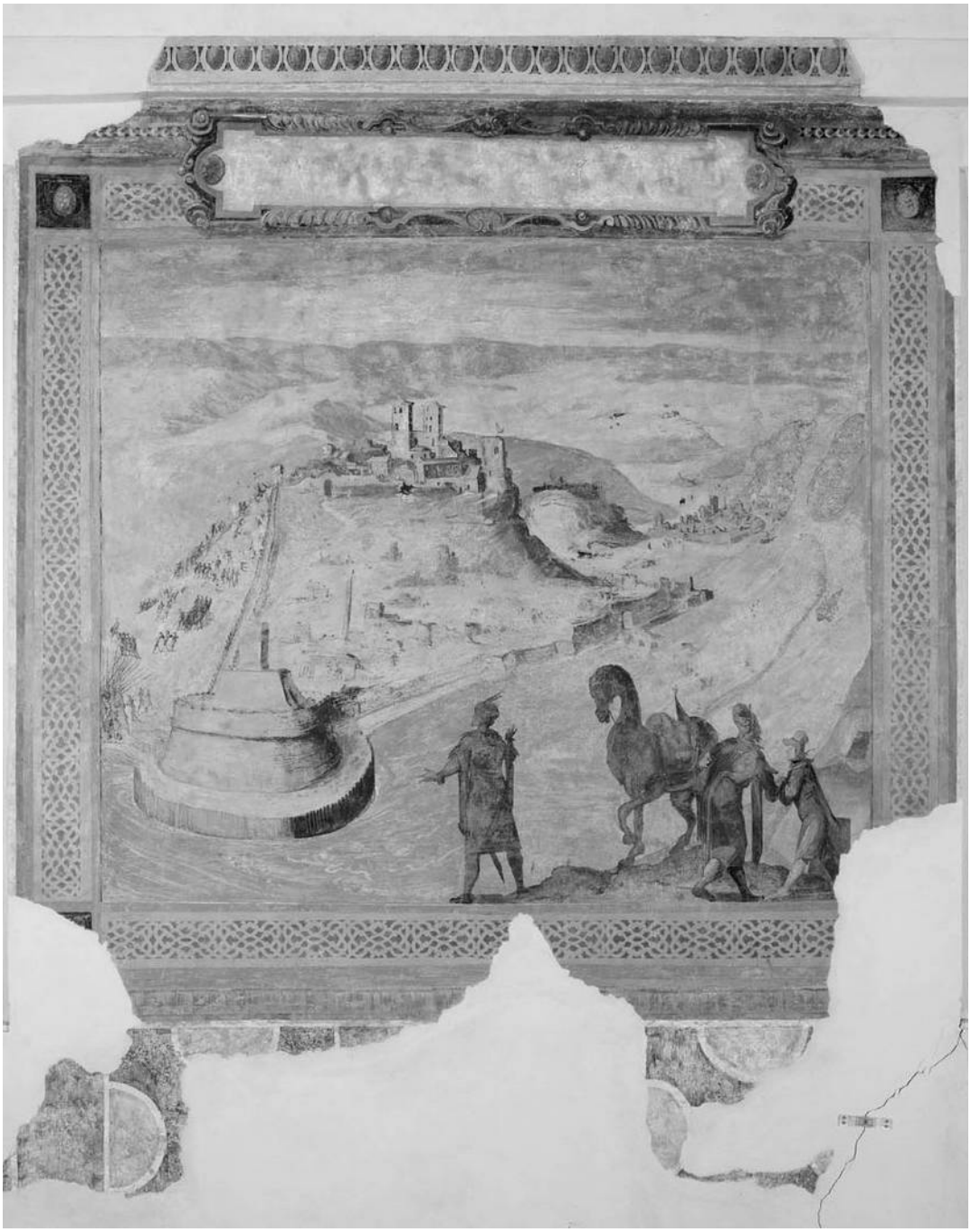

Spezzano vára, Csaták galériája: Esztergom várának ostroma, 1595 (freskó).
Fiorano Modenese város tulajdona.

Lupoli, 6. ábra

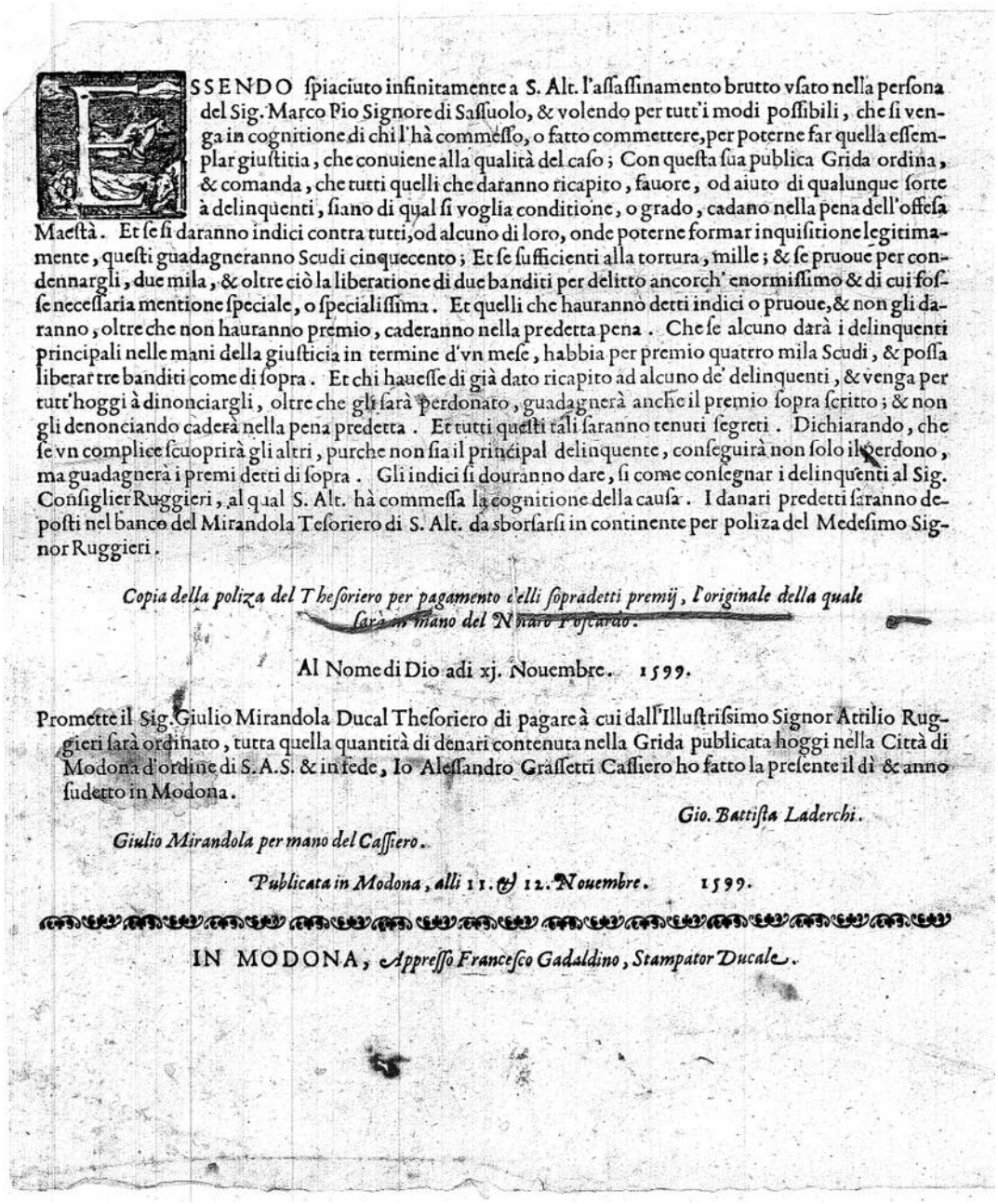

ESSENDO ſpiaciuto infinitamente a S. Alt. l'aſſaſſinamento brutto vſato nella perſona del Sig. Marco Pio Signore di Saſſuolo, & volendo per tutt'i modi poſſibili, che ſi venga in cognitione di chi l'hà commeſſo, o fatto commettere, per poterne far quella eſſemplar giuſtitia, che conuiene alla qualità del caſo; Con queſta ſua publica Grida ordina, & comanda, che tutti quelli che daranno ricapito, fauore, od aiuto di qualunque ſorte à delinquenti, ſiano di qual ſi voglia conditione, o grado, cadano nella pena dell'offeſa Maeſtà. Et ſe ſi daranno indici contra tutti, od alcuno di loro, onde poterne formar inquiſitione legitimamente, queſti guadagneranno Scudi cinquecento; Et ſe ſufficienti alla tortura, mille; & ſe pruoue per condennargli, due mila, & oltre ciò la liberatione di due banditi per delitto ancorch' enormiſſimo & di cui foſſe neceſſaria mentione ſpeciale, o ſpecialiſſima. Et quelli che hauranno detti indici o pruoue, & non gli daranno, oltre che non hauranno premio, caderanno nella predetta pena. Che ſe alcuno darà i delinquenti principali nelle mani della giuſticia in termine d'vn meſe, habbia per premio quattro mila Scudi, & poſſa liberar tre banditi come di ſopra. Et chi haueſſe di già dato ricapito ad alcuno de' delinquenti, & venga per tutt'hoggi à dinonciargli, oltre che gli ſarà perdonato, guadagnerà anche il premio ſopra ſcritto; & non gli denonciando caderà nella pena predetta. Et tutti queſti tali ſaranno tenuti ſegreti. Dichiarando, che ſe vn complice ſcuoprirà gli altri, purche non ſia il principal delinquente, conſeguirà non ſolo il perdono, ma guadagnerà i premi detti di ſopra. Gli indici ſi douranno dare, ſi come conſegnar i delinquenti al Sig. Conſiglier Ruggieri, al qual S. Alt. hà commeſſa la cognitione della cauſa. I danari predetti ſaranno depoſti nel banco del Mirandola Teſoriero di S. Alt. da sborſarſi in continente per poliza del Medeſimo Signor Ruggieri.

Copia della poliza del Theſoriero per pagamento delli ſopradetti premij, l'originale della quale ſarà in mano del Nuaro Poſcardo.

Al Nome di Dio adi xj. Nouembre. 1599.

Promette il Sig. Giulio Mirandola Ducal Theſoriero di pagare à cui dall'Illuſtriſsimo Signor Attilio Ruggieri ſarà ordinato, tutta quella quantità di denari contenuta nella Grida publicata hoggi nella Città di Modona d'ordine di S. A. S. & in fede, Io Aleſſandro Graſſetti Caſſiero ho fatto la preſente il dì & anno ſudetto in Modona.

Gio. Battiſta Laderchi.

Giulio Mirandola per mano del Caſſiero.

Publicata in Modona, alli 11. & 12. Nouembre. 1599.

IN MODONA, *Appreſſo Franceſco Gadaldino, Stampator Ducale.*

ASMo CS Contr. Sassuolo b. 552.
1599. november 11. Cesare d'Este herceg körözési kiáltványa
a Marco Pio di Savoia elleni merénylet tettesei ellen.

Lupoli, 7. ábra

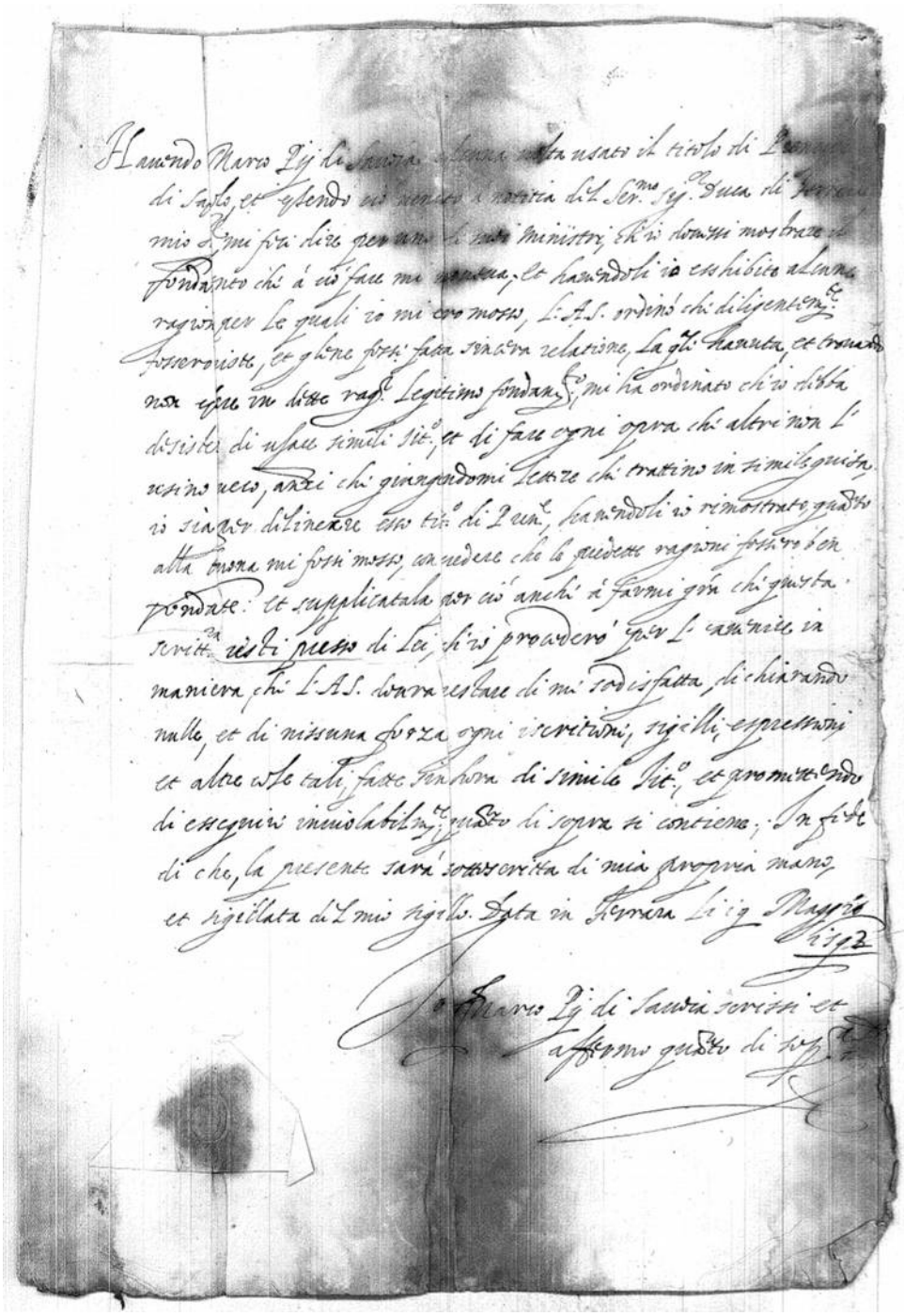

ASMo CS Contr. Sassuolo b. 557.
1592. május 11. Marco Pio di Savoia sajátkezű nyilatkozata, miszerint nem használja a hercegi címet.

Molnár, 1. ábra

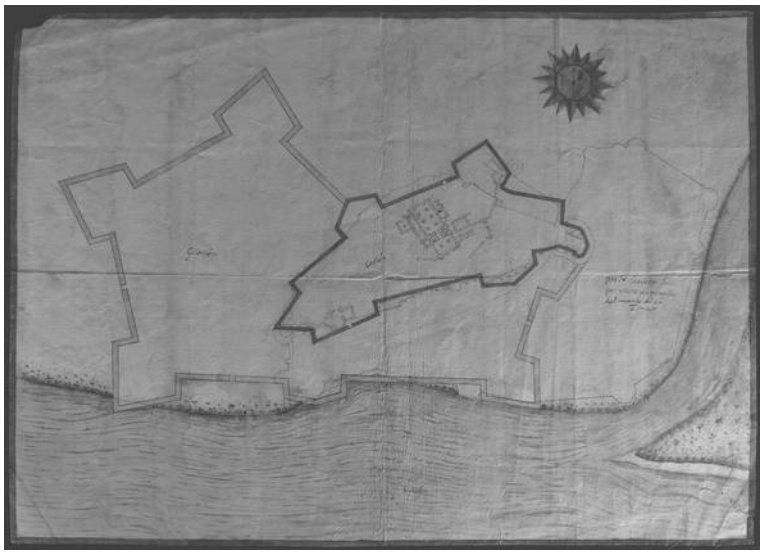

Az eddig ismeretlen felmérés Modenából (ASMo MD Topografie di cittá 142/1.).

Molnár, 2/a-b ábra

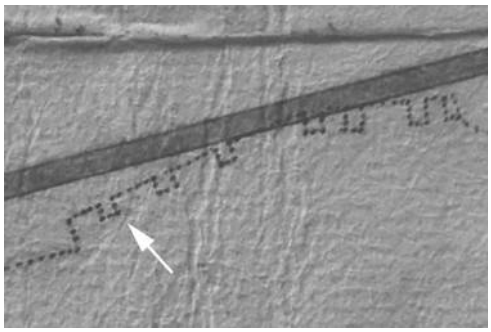

Az 1960-as években falkutatással feltárt támpillér (M4p) a nyugati várfalban (a szerző felvétele), amely a modenai felmérésen is beazonosítható. Lásd: 3. ábra.

Molnár, 2/c-d ábra

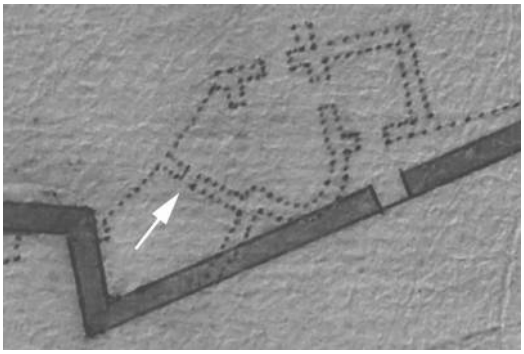

Az Alsó bástya (1e) PPKE Régészeti Tanszéke által 2016-ban feltárt északi kitörőkapuja (M7) mai állapotában (a szerző felvétele), illetve a modenai felmérés részletén. Ld. 3. ábra.

Molnár, 2/e, 2/f ábra

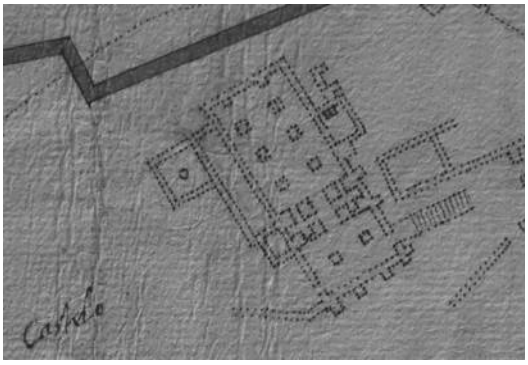

A Szent Adalbert-székesegyház 1595 utáni állapotában a modenai felmérés részletén (ASMo MD Topografie di cittá 142/1.) – részlet.

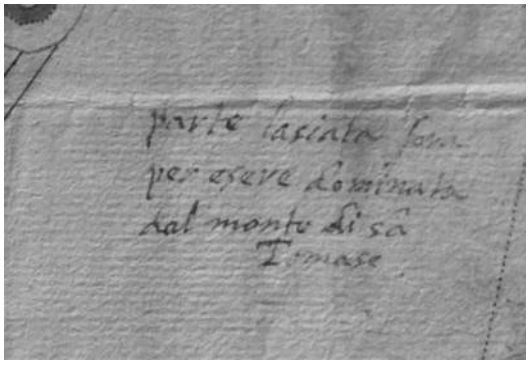

Felirat a hévízi területről (ASMo MD Topografie di cittá 142/1.) – részlet.

Molnár, 3. ábra

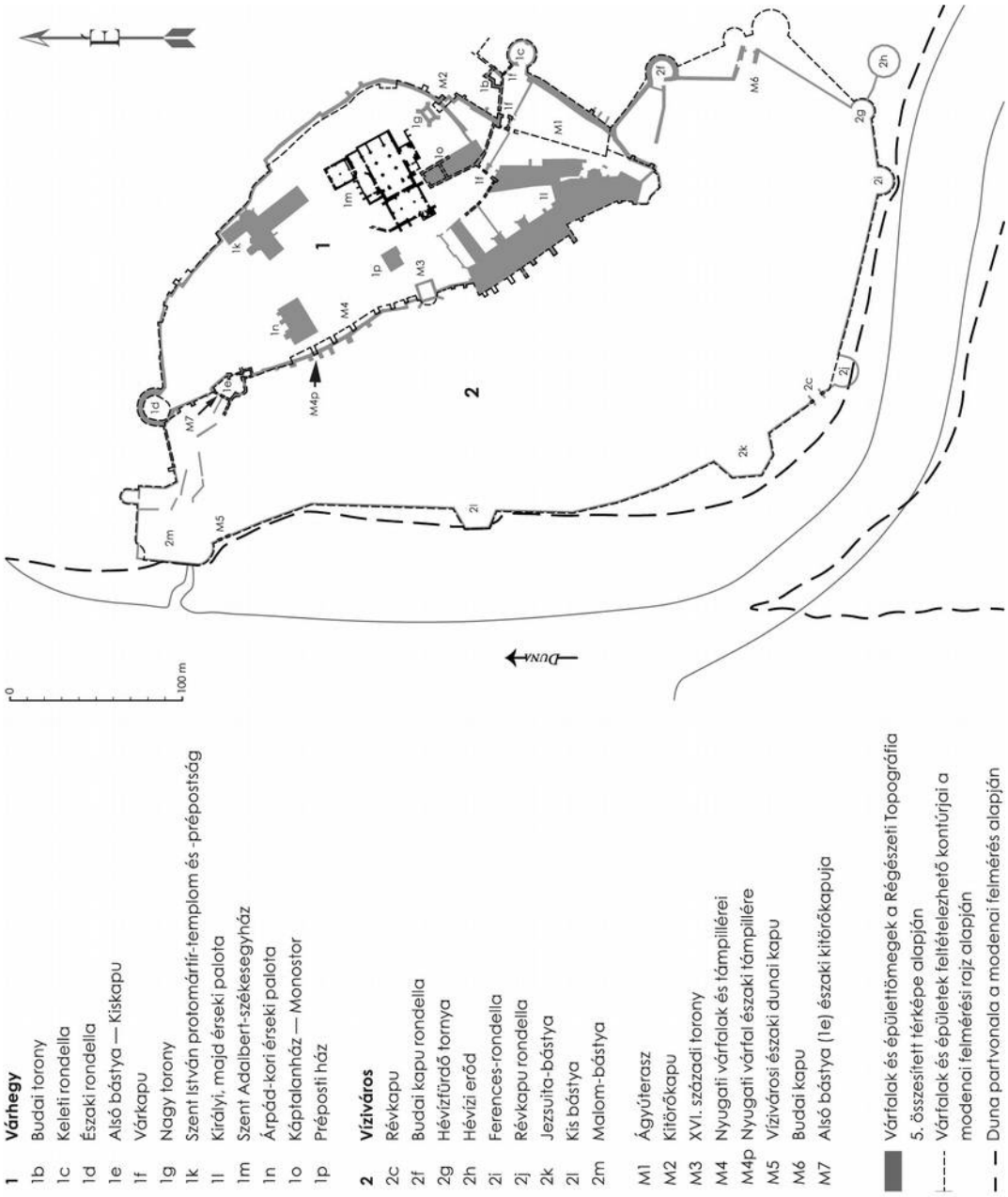

Esztergom vára a XVI–XVII. század fordulóján. A Várhegy és a Víziváros. Összesített térkép a HORVÁTH–H.KELEMEN–TORMA 1979: 79. és 85, TOLNAI 2000: 350, J. B. Packh: Az esztergomi Bakócz-kápolna alaprajza, 1823 (MNG, ltsz. 1937–3205), illetve az arányosan torzított modenai térkép (ASMo MD Topografie di cittá 142/1.) alapján. Magyarázatok a Régészeti Topográfia lelőhely kódjai alapján.

Molnár, 4/a ábra

Andreas Kreÿ hadmérnöki felmérése, térkép (ÖStA KA KPS GPA I. C. V. a) Gran Nr.06 Neu Verbesserter Haubt Plan 1756.) – részlet.

Molnár, 4/b ábra

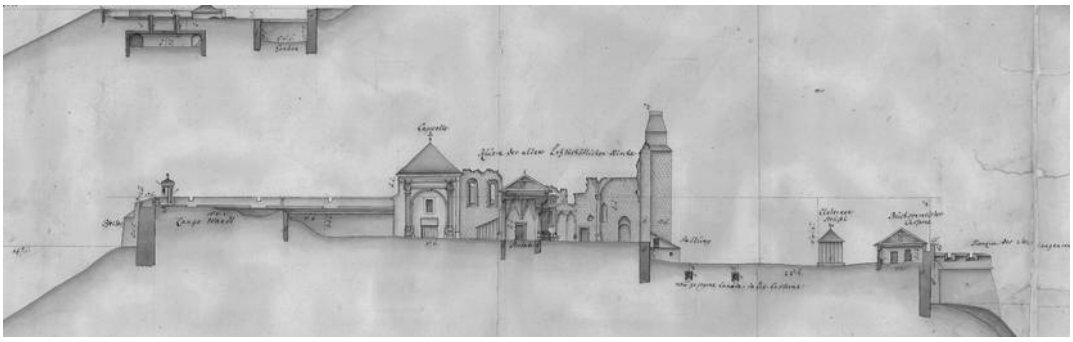

Andreas Kreÿ hadmérnöki felmérése a székesegyházzal, metszet (ÖStA KA KPS GPA I. C. V. a) Gran Nr.06 Profille 1756.) – részlet.

Molnár, 5. ábra

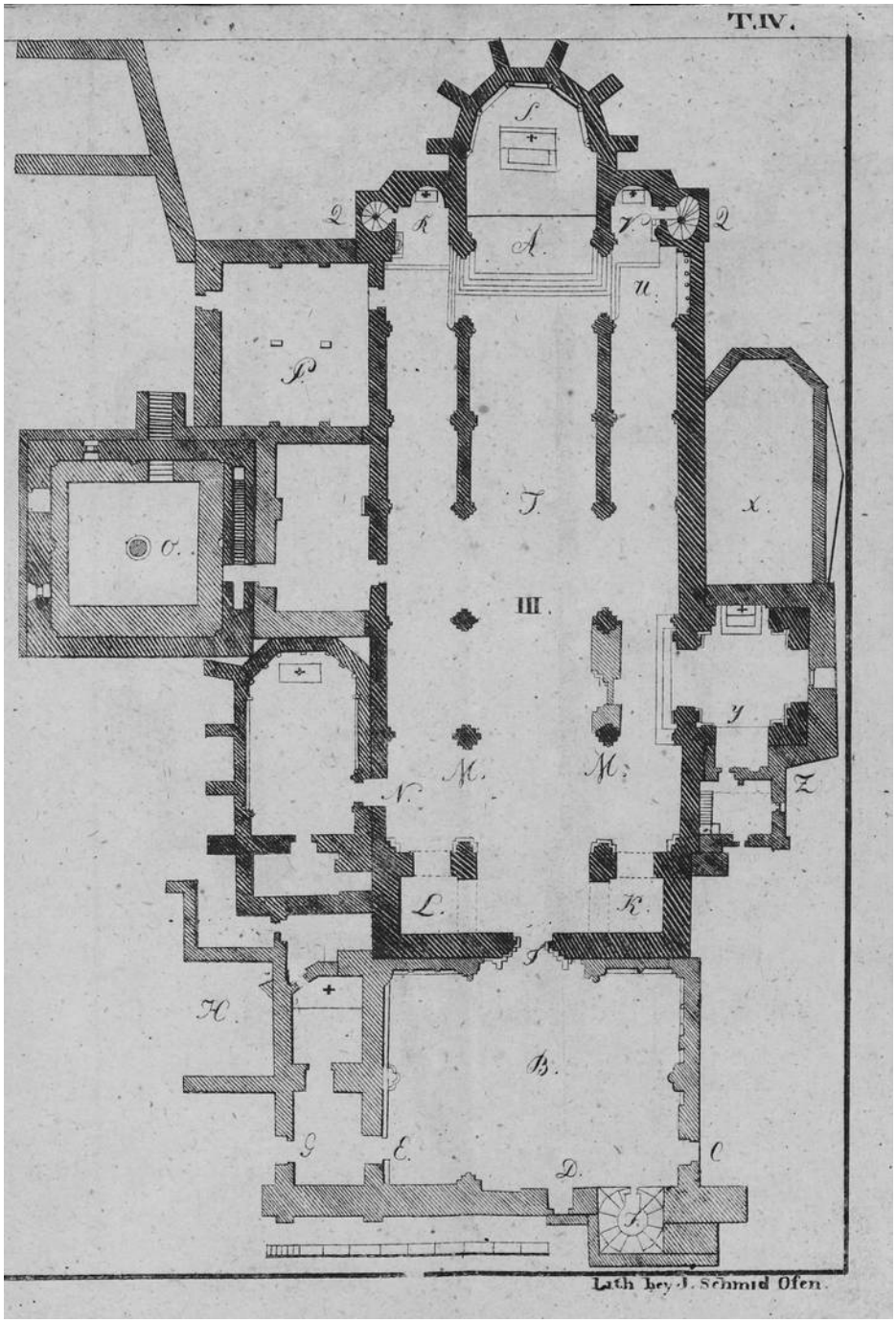

Máthes János 1827-ben közölt litografált székesegyház alaprajza (MÁTHES: 1827, Tab. IV.).

Molnár, 6. ábra

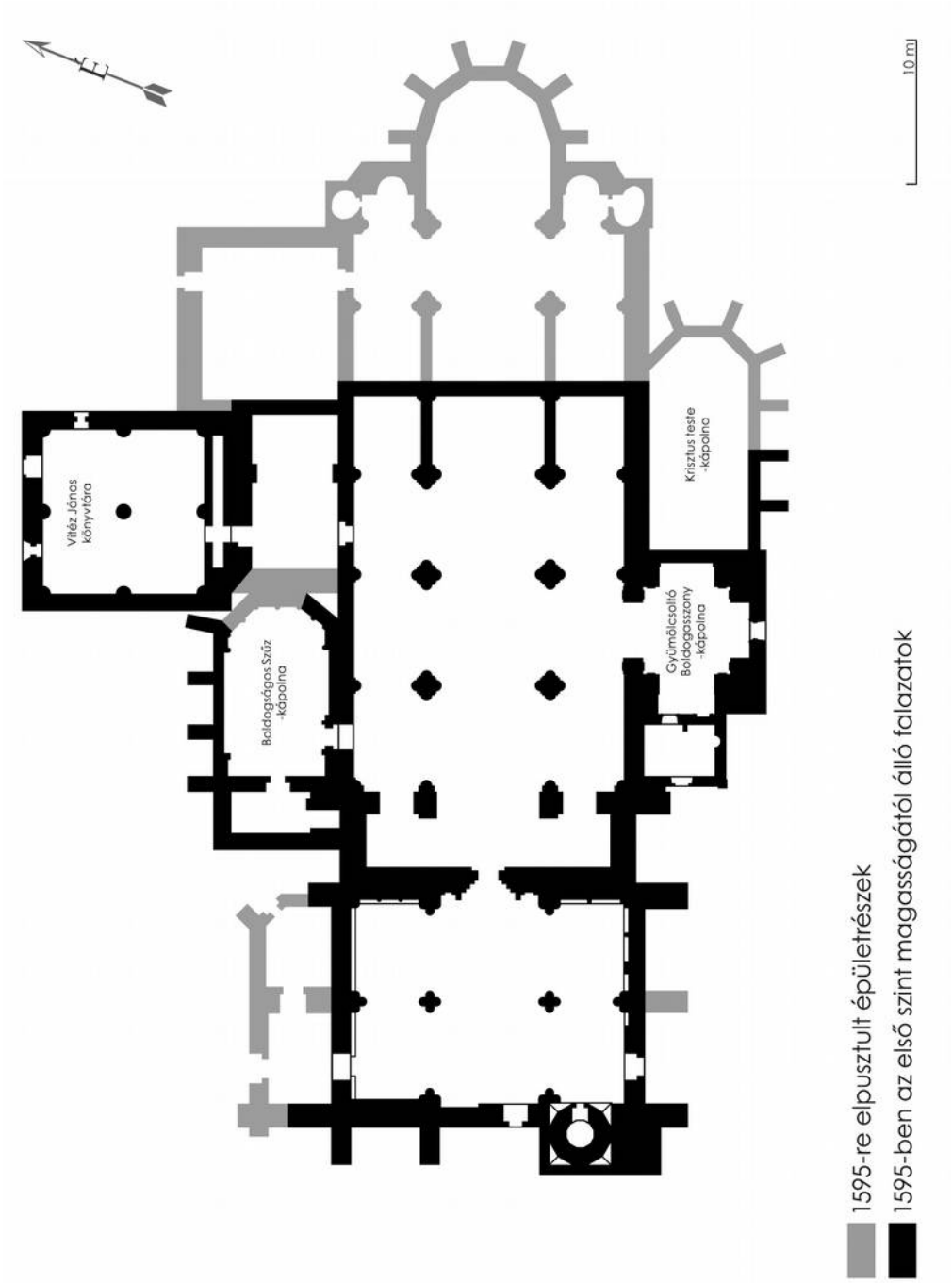

A Szent Adalbert-székesegyház rekonstruált alaprajza a források alapján (MÁTHES: 1827, Tab. IV, MNG, ltsz. 1937–3205, ASMo MD Topografie di cittá 142/1.), 1595 körül.

Molnár, 7. ábra

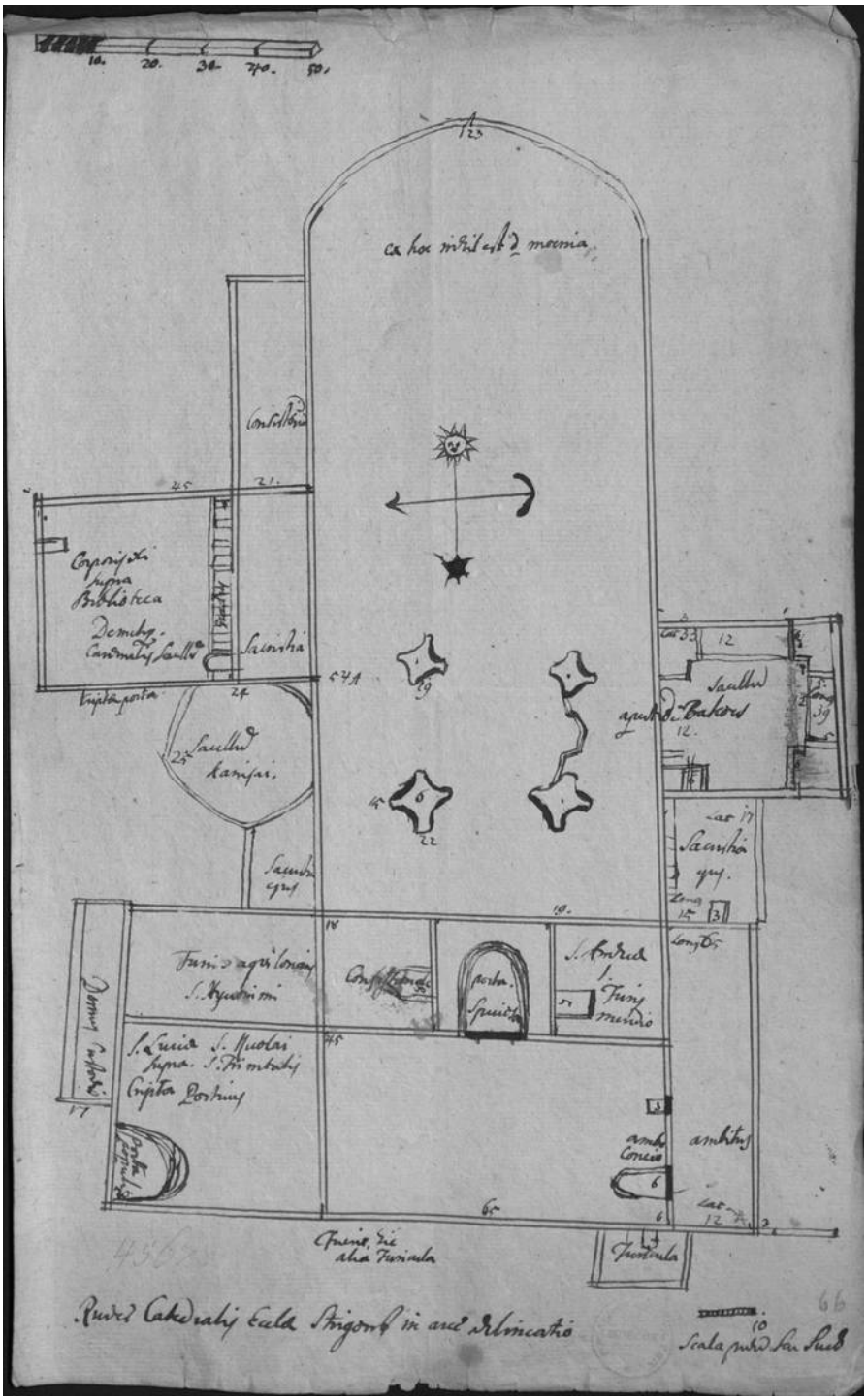

A Széless György kanonok készítette vázlat 1761-ből (PL AEV 1344, fol. 66.)

Molnár, 8/a, 8/b ábra

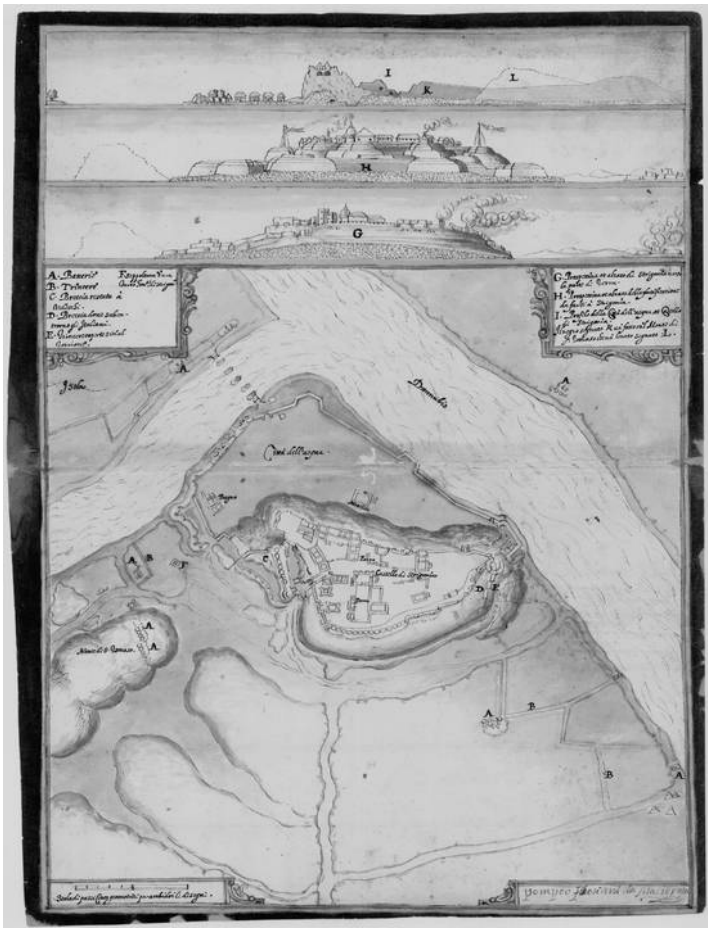

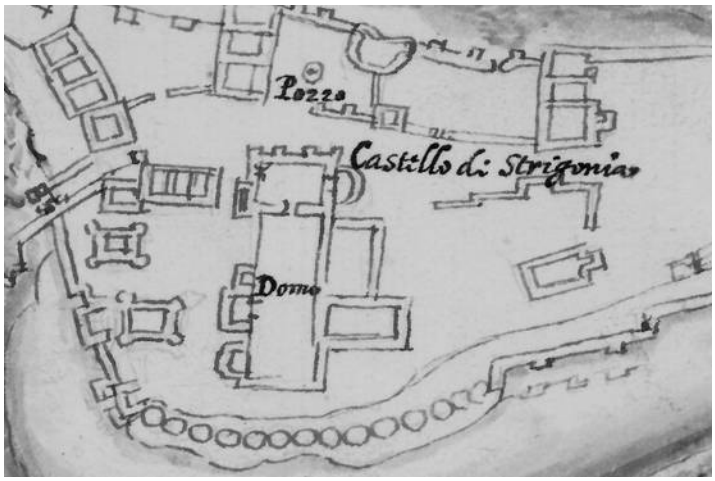

Pompeo Floriani de Maceratának tulajdonított kéziratos térkép (OSZK Térképtár, TK 3.021) és ennek részlete, a Szent Adalbert-székesegyház.

Molnár, 9/a, 9/b ábra

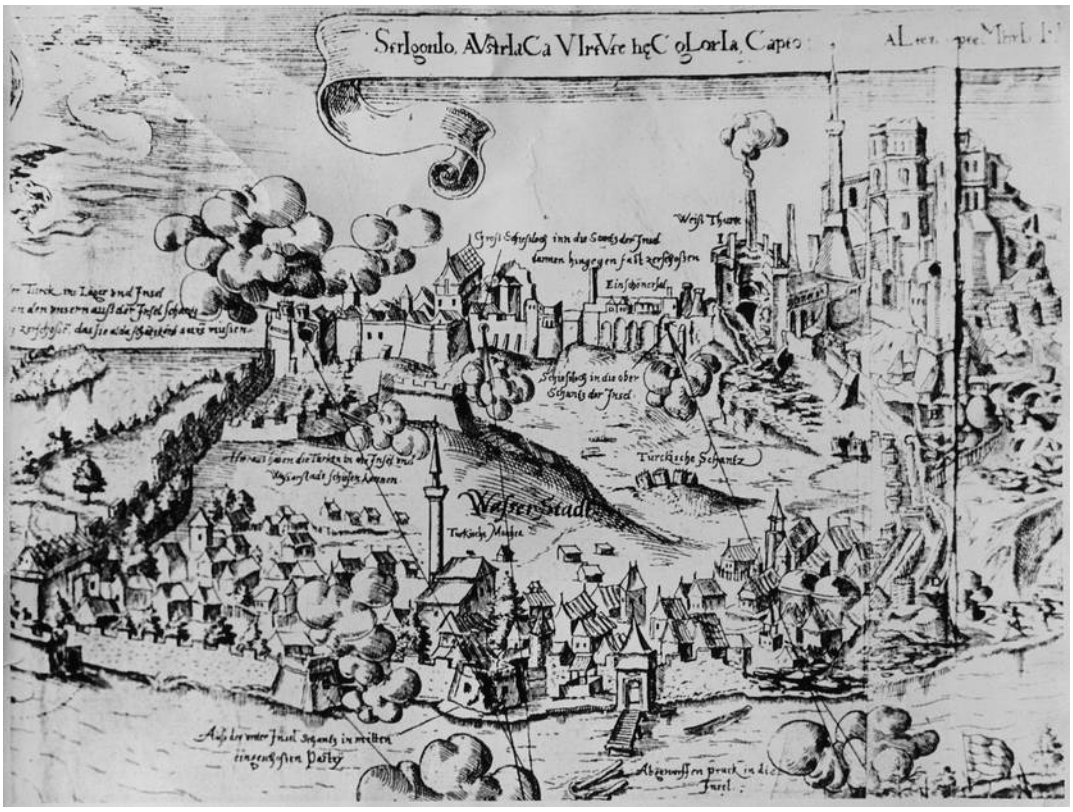

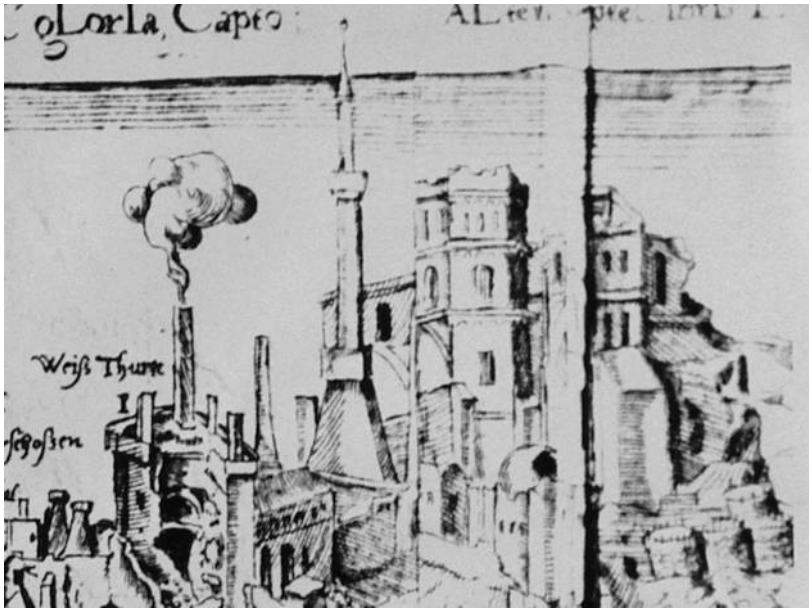

Wolfgang Meyerpeck 1595-ben szignált rézmetszete (EKM L.52) és ennek részlete, a Szent Adalbert-székesegyház.

Molnár, 10/a, 10/b ábra

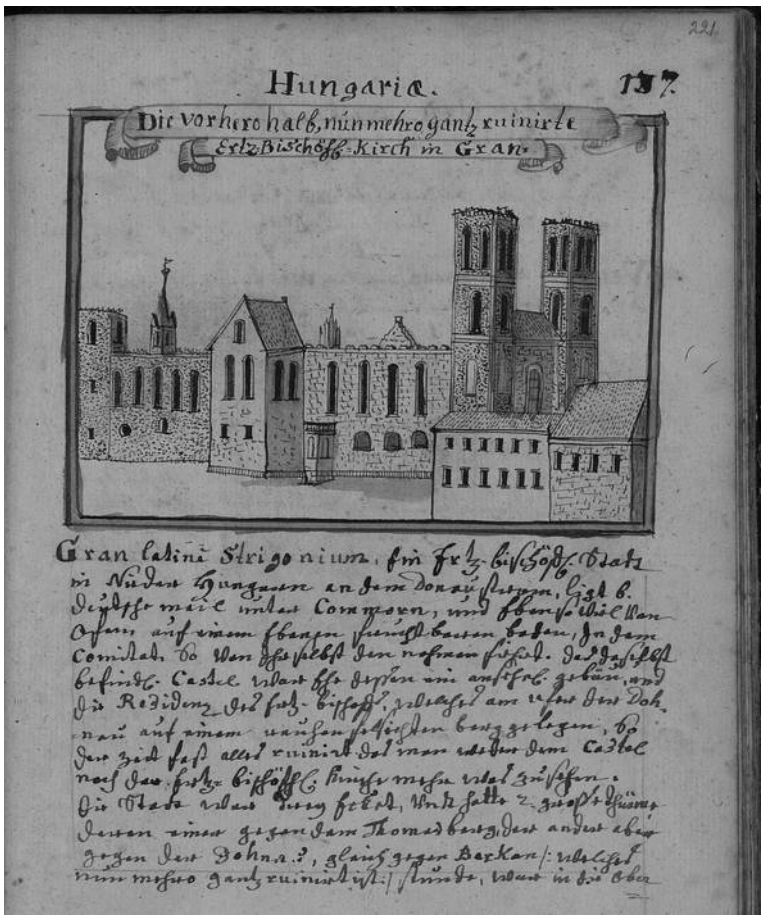

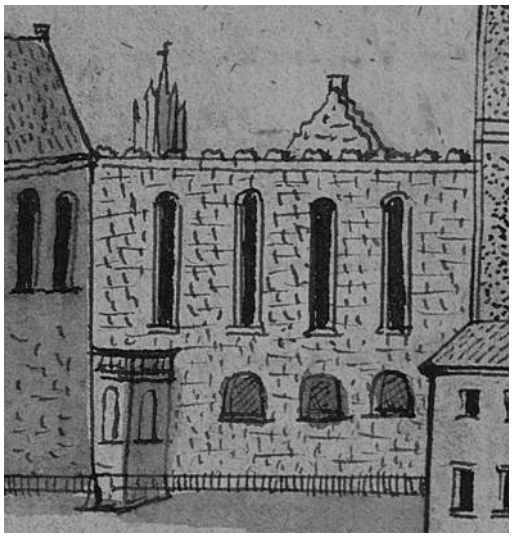

F. B. Werner tusrajza a székesegyházról (UJ BJ Ms. 7462. vol 1. fol. 221r.) és ennek részlete.

Molnár, 11. ábra: ld. Lupoli, 4. ábra.

Molnár, 12. ábra

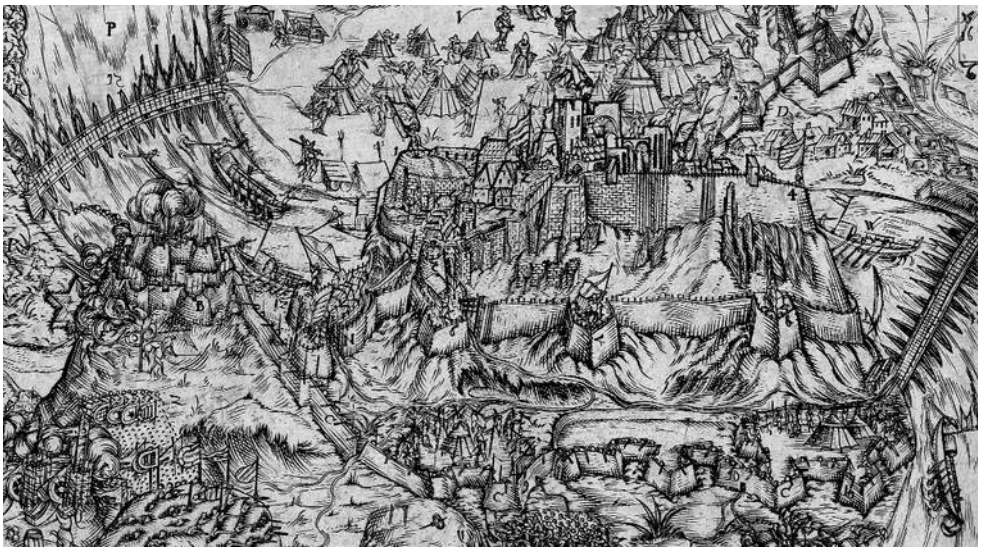

L. Martinus rézmetszete az 1605-ös ostromról (MNM TKCs T.1072.) – részlet.

A Mantovai Városi Könyvtár (Biblioteca Comunale di Mantova) dokumentumainak közlésére vonatkozó engedély száma: 30/2018.

A Modenai Állami Levéltár (Archivio di Stato di Modena) dokumentumainak közlésére vonatkozó engedély száma: Prot. n.472. Class. 28.01.02/22.1.

Bibliográfia

ALIGHIERI 2016
Dante ALIGHIERI, *Isteni színjáték*, ford. NÁDASDY Ádám, Budapest, Magvető, 2016.

ANDREOLLI 1991
Repertorio della cronachistica emiliano-romagnola (secc. IX–XV), ed. Bruno ANDREOLLI, Roma, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, 1991.

BACZKOWSKI 1980
Krzysztof BACZKOWSKI, *Walka Jagiellonów z Maciejem Korwinem o koronę czeską w latach 1471–1479*. Kraków, Uniwersytet Jagielloński, 1980.

BAGI 1999
BAGI Zoltán Péter, *Esztergom 1595-ös ostroma*, Aetas, 14 (1999), 59–65.

BAGI 2008
BAGI Zoltán Péter, *Vázlat a császári hadsereg élelemellátásáról a tizenöt éves háború időszakában = Tudomány és hagyományőrzés*, ed. PETERCSÁK Tivadar–BERECZ Mátyás, Eger, Heves Megyei Múzeumi Szervezet–Dobó István Vármúzeum, 2008, 103–119. (Studia Agriensia 26.)

BAGI 2012
BAGI Zoltán Péter, *Esztergom 1543. évi ostroma*, Várak Kastélyok Templomok, 8 (2012), 18–21.

BAGI 2013
BAGI Zoltán Péter, *Egy kudarc okai. Kanizsa 1601. évi ostroma*, Aetas, 28 (2013), 5–30.

BAGI 2013b
BAGI Zoltán Péter, *A tizenötéves háború jelentősége. Variációk egy témára*, Fons, 20 (2013), 263–303.

BAGI 2015
BAGI Zoltán Péter, *Az időjárás mint a tizenöt éves háború hadműveleteit befolyásoló tényező = Végvár és mentalitás a kora újkori Európában*, ed. BERECZ Mátyás–BUJDOSNÉ PAP Györgyi–PETERCSÁK Tivadar, Eger, Dobó István Vármúzeum, 2015, 79–95. (Studia Agriensia 31.)

BAGI 2016
BAGI Zoltán Péter, *„Én alig voltam erősb és rettenetesb harczon és viadalon, mint ez vala." A keresztény és oszmán fősereg harca 1601-ben, Iszkaszentgyörgy*, Iszkaszentgyörgy Község Önkormányzata, 2016.

BALOGH 1896
BALOGH János, *Nagy-Kanizsa és város vidékének hadtörténelmi leírása*, Nagykanizsa, 1896.

BALOGH 1955
BALOGH Jolán, *Az esztergomi Bakócz kápolna*, Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalat, 1955. (Magyar Műemlékek)

BALOGH 1966
BALOGH Jolán, *A művészet Mátyás király udvarában*, Budapest, Akadémiai, 1966.

BANFI 1939
Florio BANFI, *Gianfrancesco Aldobrandini magyarországi hadivállalatai. Első közlemény*, Hadtörténelmi Közlemények, 40 (1939), 1–33.

BANFI 1940
Florio BANFI, *Gianfrancesco Aldobrandini magyarországi hadivállalatai. Harmadik és befejező közlemény*, Hadtörténelmi Közlemények, 41 (1940), 143–156.

BÁNLAKY 1940
Doberdoi BÁNLAKY József, *A török hatalom hanyatlása. Miksa, Rudolf és a Báthoryak háborúi 1567–1604*, Budapest, Grill Károly, 1940. (A magyar nemzet hadtörténelme 14.)

BARBARITS 1929
BARBARITS Lajos, *Nagykanizsa*, Budapest, Almanach, 1929.

BASORA 2011
Matteo BASORA, *«La prima donna del mondo»: Isabella d'Este epistolografa tra lettere e arti. Edizione e analisi linguistica di missive autografe e dei copialettere*. [MA szakdolgozat] Pavia, Università degli Studi di Pavia, 2011.

BASORA 2017
Matteo BASORA, *Tra le carte della Marchesa. Inventario delle lettere di Isabella d'Este, con un'analisi testuale e sintattica*. [PhD disszertáció] Macerata, Università degli Studi di Macerata, 2017.

BASTA 1606
Giorgio BASTA, *Il mastro di campo generale*, Venezia, 1606.

BEKE 2003
Esztergomi érsekek 1001–2003, BEKE Margit–ADRIÁNYI Gábor–MUDRÁK Attila. Budapest, Szent István Társulat, 2003.

BÉKÉS 2014
BÉKÉS Enikő, *Asztrológia, orvoslás és fiziognómia Galeotto Marzio műveiben*, Budapest, Balassi, 2014.

BELCSÁK 2015
KIRÁLYNÉ BELCSÁK Eszter, *Tommaso Amadei esztergomi érseki helynök levelei a Modenai Állami Levéltárban (1495–1505) = Vestigia. Mohács előtti magyar források olasz könyvtárakban*, Piliscsaba, PPKE BTK, 2015, 141–184.

BENDA 1983
BENDA Kálmán, *Giovanni Marco Isolano gróf ezredes feljegyzései a magyarországi török háborúról 1594–1602*, Hadtörténelmi Közlemények, 30 (1983), 651–681.

BERZEVICZY 1908
BERZEVICZY Albert, *Beatrix királyné 1457–1508. Történelmi élet- és korrajz*, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1908.

BERZEVICZY 1914
BERZEVICZY Albert, *Aragóniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok*, Budapest, MTA, 1914.

BONFINI 1941
Antonius DE BONFINIS, *Rerum Ungaricarum decades*, ed. FÓGEL József–IVÁNYI Béla–JUHÁSZ László, Budapest, Egyetemi Nyomda, 1941.

BONFINI 1995
Antionio BONFINI, *A magyar történelem tizedei*, ford. KULCSÁR Péter, Budapest, Akadémiai, 1995.

BÓNIS 1971
BÓNIS György, *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1971.

BRACCI 1935
Mario BRACCI, *Ora* = EncIt, 25, 1935.

BRUNELLI 2007
Giampiero BRUNELLI, *Identità dei militari pontifici in età moderna. Questioni di metodo e uso delle fonti = Militari e società nell'Europa dell'età moderna*, ed. Claudio DONATI–Bernhard R. KROENER, Bologna, Il Mulino, 2007, 313–350.

BUNYITAY 1883
BUNYITAY Vince, *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig*, Nagyvárad, 1883.

BUZÁS 2004
BUZÁS Gergely, *Az esztergomi vár románkori és gótikus épületei = Az Esztergomi Vármúzeum kőtárának katalógusa*, ed. BUZÁS Gergely–TOLNAI Gergely, Esztergom, Magyar Nemzeti Múzeum, 2004, 7–44. (Az Esztergomi Vármúzeum Füzetei 2.)

BUZÁS 2012
BUZÁS Gergely, *Az esztergomi vár lakótornya = Laudator temporis acti. Tanulmányok Horváth István 70 éves születésnapjára,* ed. TARI EDIT–TÓTH Endre, Esztergom–Budapest, Balassa Bálint Múzeumért Alapítvány–Martin Opitz Kiadó, 2012, 152–167.

CALEFFINI 2006
Ugo CALEFFINI, *Croniche 1471–1494*, Deputazione provinciale ferrarese di storia patria, Ferrara, 2006. (Serie monumenti, vol. XVIII)

CALONACI 2012
Stefano CALONACI, *Con gli occhi di Argo. La politica del cardinale Alessandro d'Este dopo la devoluzione (1599–1624) = La Corte estense nel primo Seicento. Diplomazia e mecenatismo artistico*, ed. Gianvittorio SIGNOROTTO–Elena FUMAGALLI, Roma, Viella, 2012, 149–196.

CAMPORI 1871
Giuseppe CAMPORI, *Memorie storiche di Marco Pio di Savoia, Signore di Sassuolo*, Modena, Vincenzi, 1871.

CARPENTIERI 2012
Chiara Maria CARPENTIERI, *Ungheria 1551–1552: nuovi possibili spunti sulle campagne imperiali contro il Turco tratti dal codice ambrosiano G 275 inf.*, Verbum, 13 (2012), 464–476.

CARPENTIERI 2013
Chiara Maria CARPENTIERI, *Per un primo censimento delle fonti storiche e letterarie ungheresi dei secc. XV-XVII in tre biblioteche lombarde*. [PhD disszertáció] Milano, Università Cattolica del Sacro Cuore, 2013.

CARPENTIERI 2014
Chiara Maria CARPENTIERI, *Minima hungarica. Appunti su manoscritti ed edizioni a stampa dei secoli XV–XVII = biblioteche lombarde = Lombardia ed Europa. Incroci di storia e cultura*, ed. Danilo ZARDIN, Milano, Vita e Pensiero, 2014, 45–68.

CARPENTIERI 2015
Chiara Maria CARPENTIERI, *Minima hungarica. Jegyzetek a lombardiai könyvtárakban őrzött, magyar vonatkozású XV–XVII. századi kéziratokról és nyomtatványokról = Vestigia. Mohács előtti magyar források olasz könyvtárakban*, Piliscsaba, PPKE BTK, 2015, 31–45.

CARPENTIERI 2017
Chiara Maria CARPENTIERI, *Letteratura e umiltà femminile: il ritratto di santa Elisabetta d'Ungheria (secoli XIII–XVI) = L'umiltà e le rose. Storia di una compagnia femminile a Torino tra età moderna e contemporanea*, ed. Anna CANTALUPPI–Blythe Alice RAVIOLA, Firenze, Olschki, 2017, 263–279.

CARPENTIERI–NUZZO 2011
Chiara Maria CARPENTIERI–Armando NUZZO, *Egy olasz szemtanú beszámolója Balassi Bálint haláláról*, Lymbus, 2011, 53–83.

CARPENTIERI–NUZZO 2013
Chiara Maria CARPENTIERI–Armando NUZZO, *Una fonte italiana sulla morte di Bálint Balassi, insigne petrarchista ungherese / An Italian source on the death of Bálint Balassi, a distinguished Hungarian petrarchist*, Studi di erudizione e di filologia italiana, 2 (2013), 119–156.

CASTIGLIONE 2008
Baldassare CASTIGLIONE, *Az udvari ember*, ford. VÍGH Éva, Budapest, Mundus, 2008.

COVINI 1997
Maria Nadia COVINI, *Fontana, Francesco* = DBI, 48, 1997.

CREMONINI 2015
PATRIZIA CREMONINI, *Jegyzetek a Modenai Állami Levéltárban őrzött magyar vonatkozású forrásokról = Vestigia. Mohács előtti magyar források olasz könyvtárakban*, Piliscsaba, PPKE BTK, 2015, 13–30.

C. TÓTH 2015
C. TÓTH Norbert, *Az esztergomi székeskáptalan a 15. században*, Budapest, MTA TKI, 2015. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 7.)

C. TÓTH 2016
C. TÓTH Norbert, *Garázda Péter – Egy javadalomhalmozó egyházi mint politikai áldozat?*, Magyar Könyvszemle 132 (2016), 1–13.

C. TÓTH 2017
C. TÓTH Norbert, *Magyarország késő középkori főpapi archontológiája. Érsekek, püspökök, illetve segédpüspökeik, vikáriusaik és jövedelemkezelőik az 1440-es évektől 1526-ig*, Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2017. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai, Források, feldolgozások 27.)

C. TÓTH–HORVÁTH–NEUMANN–PÁLOSFALVI 2016
C. TÓTH Norbert–HORVÁTH Richárd–NEUMANN Tibor–PÁLOSFALVI Tamás, *Magyarország világi archontológiája, 1458–1526 I. Főpapok és bárók*, Budapest, MTA BTK TTI, 2016. (Magyar Történelmi Emlékek – Adattárak)

CSÁNKI 1883
CSÁNKI Dezső, *I. Mátyás udvara. Második közlemény*, Századok, 17 (1883), 617–667.

CSELEBI 1987
Evlia CSELEBI, *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664*, ford. KARÁCSON Imre, Budapest, Gondolat, 1987.

CSORBA 1978
CSORBA Csaba, *Esztergom hadi krónikája*, Budapest, Zrínyi, 1978.

DBI
Dizionario Biografico degli Italiani, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1925–.

DE JACOBIS 1843
Nicola DE JACOBIS, *bolzone = Dizionario universale portatile*, Napoli, 1843.

DÉRI 1987
DÉRI Balázs, *birsagium = Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae*, Budapest, Akadémiai, 1987, I.

DŁUGOSZ 2005
Jan DŁUGOSZ, *Joannis Dlugossii Annales seu cronicae incliti regni Poloniae. Liber 12 (1462–1480)*, ed. Krzysztof BACZKOWSKI, Kraków, Polska Akademia Umiejętności, 2005.

DOMINKOVITS 2008
DOMINKOVITS Péter, *Várostörténet – adózástörténet – köztörténet (Egy 17. század eleji szombathelyi restancia-jegyzék forrásértékéről) = Szívvel és tettel. Tanulmányok Á. Varga László tiszteletére*, Budapest–Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 2008, 453–464.

DOMOKOS 2009
DOMOKOS György, *Késő reneszánsz erődépítészet Itáliában és Magyarországon = Reneszánsz látványtár: virtuális utazás a múltba*, ed. BUZÁS Gergely–OROSZ Krisztina–VASÁROS Zsolt, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2009, 131–157.

DOMOKOS 2015
DOMOKOS György, *Il progetto Vestigia: un esempio di collaborazione internazionale, interdisciplinare e interuniversitaria*, Nuova Corvina, 27 (2015), 122–126.

DOMOKOS 2016
DOMOKOS György, *Da Zammartino a Monteverdi. Alcune fonti modenesi sui rapporti musicali e teatrali nel Rinascimento ungherese = Italia Nostra. Studi filologici italo-ungheresi*, ed. LUDMANN Ágnes, Budapest, ELTE Eötvös József Collegium, 2016, 22–39. (Antiquitas Byzantium Renascentia)

DOMOKOS 2018
DOMOKOS György, *Fonti modenesi sulla vita musicale nel Rinascimento in Ungheria*, Atti e Memorie. Deputazione di Storia Patria per le Antiche Provincie Modenesi, 11 (2018), 43–58.

DOOLEY 2004
Brendan DOOLEY, *Le battaglie perse del principe Giovanni*, Quaderni storici, 39 (2004), 83–117.

E. KOVÁCS 1990
E. KOVÁCS Péter, *Egy középkori utazás emlékei (Estei Hippolit utolsó utazása Magyarországon)*, Történelmi Szemle, 32 (1990), 101–127.

ENCIT
Enciclopedia italiana di scienze, lettere e arti, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1929–1939.

ENGEL 1996
ENGEL Pál, *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*, Budapest, MTA BTK TTI, 1996. (História könyvtár – Kronológiák, adattárak)

ENGEL 2001
ENGEL Pál, *The realm of St. Stephen: a history of medieval Hungary, 895–1526*, London–New York, I.B. Tauris, 2001.

ERRANTE 1915
Vincenzo ERRANTE, *«Forse che sí, forse che no». La terza spedizione del duca Vincenzo Gonzaga in Ungheria alla guerra contro il Turco (1601) studiata su documenti inediti*, Archivio storico lombardo 42 (1915), 15–114.

EUBEL 1914
Conrad EUBEL, *Hierarchia catholica medii aevi sive summorum pontificium, S.R.E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series ab anno 1431 usque ad annum 1503 perducta*, Regensburg, Monasterii, 1891.

FAUT–KLEIN 1995
Die Chronik des Marx FAUT und Melchior KLEIN. FAUT Márk és KLEIN Menyhért krónikája (1526–1616), ed. KOVÁCS József László, Sopron, Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, 1995.

FERRARI 2002
Daniela FERRARI, *La cancelleria gonzaghesca tra Cinque e Seicento. Carriere e strategie parentali al servizio dei duchi = Gonzaga. La celeste galeria. Le raccolte. Catalogo della mostra*, ed. Raffaella MORSELLI, Milano, Skira, 2002, II, 297–318.

FERRARI 2003
Daniela FERRARI, *Interventi di riordinamento tra Cinque e Settecento. Il caso mantovano = Salvatore Bongi nella cultura dell'Ottocento. Archivistica, storiografia, bibliologia, Atti del convegno nazionale, Lucca, 31 gennaio – 4 febbraio 2000*, ed. Giorgio TORI, Roma, Ministero per i Beni e le Attività Culturali, Direzione Generale per gli Archivi, 2003, II, 809–833. (Pubblicazione degli Archivi di Stato, Saggi 76.)

FERRARI 2007
Daniela FERRARI, *Schede II.84 – II. 115 = Bona Sforza regina di Polonia e duchessa di Bari. Catalogo della mostra, Bari, Castello Svevo, 27 gennaio – 26 aprile 2000; Cracovia Castello Reale di Wawel, 14 settembre – 19 novembre 2000*, ed. Maria Stella CALÒ MARIANI–Giuseppe DIBENEDETTO, Roma, Nuova Communicazione, 2007, II, 207–214.

FLETCHER 2015
Catherine FLETCHER, *Diplomacy in Renaissance Rome: the rise of the resident ambassador*, Cambridge, Cambridge University Press, 2015.

FÓGEL 1913
FÓGEL József, *II. Ulászló udvartartása, 1490–1516*, Budapest, 1913.

FOLIN 2000
Marco FOLIN, *Le cronache a Ferrara e negli Stati estensi (secoli XV–XVI) = Storia di Ferrara*, ed. Adriano PROSPERI, Ferrara, Corbo, 2000, VI, 459–492.

FRAKNÓI 1878
FRAKNÓI Vilmos, *Két hét olaszországi könyv- és levéltárakban 1878. májusban*, Magyar Könyvszemle, 3 (1878), 121–153.

FRAKNÓI 1895
Mátyás király levelei. Külügyi osztály, I-II. ed. FRAKNÓI Vilmos, Budapest, MTA, 1893–1895.

FRAKNÓI 1896
FRAKNÓI Vilmos, *A Hunyadiak és a Jagellók kora (1440–1526) = A magyar nemzet története*, IV, Budapest, Atheneum, 1896.

FRAKNÓI 1898
FRAKNÓI Vilmos, *Mátyás király magyar diplomatái. Első közlemény [Kosztolányi György]*, Századok, 32 (1898), 1–46.

FRAKNÓI 1898b
FRAKNÓI Vilmos, *Mátyás király magyar diplomatái. Második közlemény [Handó György]*, Századok, 32 (1898), 97–112.

FRAKNÓI 1898c
FRAKNÓI Vilmos, *Mátyás király magyar diplomatái. Harmadik közlemény [Vetési Albert]*, Századok, 32 (1898), 385–404.

FRAKNÓI 1898d
FRAKNÓI Vilmos, *Mátyás király magyar diplomatái. Negyedik közlemény [Hangácsi Albert]*, Századok, 32 (1898), 481–489.

FRAKNÓI 1898e
FRAKNÓI Vilmos, *Mátyás király magyar diplomatái. Ötödik közlemény [Sáry Péter, Vezsényi László, Mohorai Miklós]*, Századok, 32 (1898), 769–781.

FRAKNÓI 1898f
FRAKNÓI Vilmos, *Mátyás király magyar diplomatái. Hatodik közlemény [Szántai Mihály, Kalmancsai Domokos, Sankfalvi Antal]*, Századok, 32 (1898), 865–875.

FRAKNÓI 1899
FRAKNÓI Vilmos, *Mátyás király magyar diplomatái. Hetedik közlemény [Bánfi Miklós, Bajoni István, Nyujtódi Miklós, Bácskai Miklós]*, Századok, 33 (1899), 1–8.

FRAKNÓI 1899b
FRAKNÓI Vilmos, *Mátyás király magyar diplomatái. Nyolcadik közlemény [Ifjabb Vitéz János]*, Századok, 33 (1899), 291–309.

FRAKNÓI 1899c
FRAKNÓI Vilmos, *Mátyás király magyar diplomatái. Kilencedik közlemény [Ifjabb Vitéz János]*, Századok, 33 (1899), 389–410.

FRAKNÓI 1899d
FRAKNÓI Vilmos, *Mátyás király magyar diplomatái. Tizedik közlemény [Zrednai Vitéz János, Csezmiczei János, Imre boszniai prépost, Kendi Antal és Ferenc egri főesperes, Drági Tamás]*, Századok, 33 (1899), 773–787.

FRAKNÓI 1899e
FRAKNÓI Vilmos, *Mátyás király magyar diplomatái. Tizenegyedik és befejező közlemény [Mátyás király követei keleten]*, Századok, 33 (1899), 869–878.

FÜGEDI 1981
FÜGEDI Erik, *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról*, Budapest, Magvető, 1981.

GÁL 1993
GÁL Ferenc, *átlényegülés*, MKL, 1, 1993.

GÁL 2002
GÁL Ferenc, *Krisztus teste*, MKL, 7, 2002.

GÁL–ERDŐ 1997
GÁL Ferenc–ERDŐ Péter, *Eucharisztia*, MKL, 3, 1997.

G. ETÉNYI 2008
G. ETÉNYI Nóra, *A «türkenlied» reneszánszai - A magyar vonatkozású német népénekek típusai és életszerűsége = Tudomány és hagyományőrzés*, ed. PETERCSÁK Tivadar–BERECZ Mátyás, Eger, Heves Megyei Múzeumi Szervezet–Dobó István Vármúzeum, 2008, 69–91. (Studia Agriensia 26.)

GÉVAY 1841
GÉVAY Antal, *A budai pasák*, Bécs, 1841.

GGASI
Guida Generale degli Archivi di Stato Italiani, Roma, Ministero per i Beni e le Attività Culturali, Direzione Generale per gli Archivi, 1981.

GRMEK 1993
Mirko D. GRMEK, *Storia del pensiero medico occidentale I. Antichità e Medioevo*, Roma, Laterza, 1993.

GRÜNBECK 1838
Joseph GRÜNBECK, *Historia Friderici IV. et Maximiliani I. = Der österreichische Geschichtsforscher*, ed. Joseph CHMEL, Bécs, Beck, 1838, 64–97.

GUERRA 2010
Il carteggio tra Beatrice d'Aragona e gli Estensi (1476–1508), ed. Enrica GUERRA, Roma, Aracne, 2010.

GUERRA 2012
Enrica GUERRA, *Ippolito I d'Este, arcivescovo di Esztergom*, Rivista di Studi Ungheresi, 11 (2012), 15–25.

GUERRA 2012b
Enrica GUERRA, *The Hungarian Community in Ferrara at the Estes court*, Journal of Literature and Art Studies, 2 (2012), 567–574.

GYÖRKÖS 2015
GYÖRKÖS Attila, *«Hosszú és érett mérlegelés után beleegyezett a szövetségbe». Magyar–francia diplomáciai kapcsolatok a késő középkorban (1457–1490)*, Világtörténet, 5 (2015), 61–78.

HALIS 1896
HALIS István, *Nagy-Kanizsa város története = Zalavármegyei Évkönyv a Millenniumra*, ed. HALIS István–HOFFMANN Mór, Nagykanizsa, 1896, 24–37.

HANLON 1998
Gregory HANLON, *The Twilight of a Military Tradition. Italian Aristocrats And European Conflicts, 1560–1800*, London–New York, Routledge, 1998.

HAVASI 2008
HAVASI Krisztina, *A pilisszentkereszti ciszterci apátság töredékei Esztergomban*, Művészettörténeti Értesítő, 57 (2008), 189–232.

HORLER 1987
HORLER Miklós, *A Bakócz-kápolna az esztergomi főszékesegyházban*, Békéscsaba, Helikon–Corvina, 1987.

HORVÁTH 1861
HORVÁTH Gyula, *Kanizsa város története s annak jelen viszonyai*. Nagykanizsa, 1861.

HORVÁTH 2011
HORVÁTH Richárd, *Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia(1458–[1476]–1490)*, Budapest, História–MTA TTI, 2011. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 2.)

HORVÁTH 2015
HORVÁTH István, *Az esztergomi Várhegy régészeti kutatása, 1966–1999 = In medio regni Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások „az ország közepén" – Archaeo-logical, Art Historical and Historical Researches 'In the Middle of the Kingdom'*, ed. BENKŐ Elek–OROSZ Krisztina, Budapest, MTA BTK RI, 2015, 193–255.

HORVÁTH–H. KELEMEN–TORMA 1979
HORVÁTH István–H. KELEMEN Márta–TORMA István, *Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a Dorogi Járás*, Budapest, Akadémiai, 1979. (Magyarország régészeti topográfiája 5.)

HORVÁTH–VUKOV 1986
HORVÁTH István–VUKOV Konstantin, *Vitéz János esztergomi palotája. Újabb kutatások az esztergomi várban*, Tata, Komárom Megyei Múzeumi Szervezet, 1986. (Tudományos füzetek 2–3.)

ILLÉSHÁZY 1863
ILLÉSHÁZY István, *Illésházy István nádor följegyzései 1592–1603*, ed. KAZINCZY Gábor, Pest, Eggenberger Ferdinánd, 1863.

IMBER 2002
Colin IMBER, *The Ottoman Empire 1300–1650. The Structure of Power*, Houndmills–New York, Palgrave Macmillan, 2002.

ISTVÁNFFY 2001
ISTVÁNFFY Miklós, *Istvánffy Miklós Magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában*, ed. BENITS Péter, Budapest, Balassi, 2001-2009.

ISTVÁNFFY 1962
ISTVÁNFFY Miklós, *Pannonii Historiarum de rebus Ungaricis XXXIV. (1622) A magyarok történetéből*, ford. JUHÁSZ László, Budapest, Magyar Helikon, 1962. (Monumenta Hungarica 6.)

JEZSO
Jezsuita okmánytár, ed. BALÁZS Mihály, Szeged, JATE Régi Magyar Irodalom Tanszéke, 1995. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 34.)

KALOUS 2009
Antonín KALOUS, *Matyáš Korvín, 1443–1490: uherský a český král*, České Budějovice, Veduta, 2009. (Edice Koruna, sv. 2.)

KALOUS 2010
Antonín KALOUS, *Plenitudo potestatis in partibus? papežští legáti a nunciové ve střední Evropě na konci středověku (1450–1526)*, Brno, Matice moravská, 2010. (Knižnice Matice Moravské 30.)

KANÁSZ 2014
KANÁSZ Viktor, *A Hunyadi-fiúk Kanizsa várában? = Kanizsai antológia XV*, Nagykanizsa, 2014, 165–169.

KANÁSZ 2018
KANÁSZ Viktor, *Protestánsok és katolikusok a 16. századi Kanizsán = Folyamatosság és változás. Egyházszervezet és hitélet a veszprémi püspökség területén a 16–17. században*,

ed. KARLINSZKY Balázs–VARGA Tibor László, Veszprém, 2018, 125–153. (Veszprémi egyházmegye múltjából 32.)

KATONA 2001
KATONA István, *A kalocsai érseki egyház története*, Kalocsa, Viski Károly Múzeum, 2001.

KELENIK 1995
KELENIK József, *A kanizsai védelmi övezet és természetföldrajzi adottságai a XVI. század '90-es éveinek végén = Végvár és környezet*, ed. PETERCSÁK Tivadar–PETŐ Ernő, Eger, Heves Megyei Múzeumi Szervezet, 1995, 163–174. (Studia Agriensia 15.)

KELENIK 2016
KELENIK József, *Adatok a kanizsai erőd építésének történetéhez (1577-1582) = „A kereszténység védőoszlopa" – Gyula 1566-ban. A gyulai vár 1566-os ostroma 450. évfordulójának emlékére 2016. május 27-én tartott tudományos konferencia előadásai*, ed. ERDÉSZ Ádám, Gyula, Erkel Ferenc Kulturális Központ és Múzeum, 2016, 98–110.

KENYERES 2008
KENYERES István, *Uradalmak és végvárak. A kamarai birtokok és a törökellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban*, Budapest, 2008. (Habsburg Történeti Monográfiák 2.)

KERECSÉNYI 1992
KERECSÉNYI Edit, *A Kanizsa környéki végházak helyzete a vár 1594–96 közötti protokollumai tükrében*, Zalai Múzeum, 4 (1992), 29–34.

KERECSÉNYI 1993
KERECSÉNYI Edit, *Kanizsa és környéke helyzete 1594–97 között Haym Kristóf várkapitány és a bécsi udvar levelezése tükrében = Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. A szigetvári történész konferencia előadásai a város és a vár felszabadításának 300. évfordulóján*, Pécs, 1993, 251–274.

KISARI BALLA 2000
KISARI BALLA György, *Karlsruhei térképek a török háborúk korából – Kriegskarten und Pläne aus der Türkenzeit in den Karlsruher Sammlungen*, Budapest, 2000.

KLINGER 2009
KLINGER László, *Colligite fragmenta! Az esztergomi Bakócz-kápolna bejárati keretarchitektúrájának építészeti töredékei = Reneszánsz látványtár: Virtuális utazás a múltba,* ed. BUZÁS Gergely–OROSZ Krisztina–VASÁROS Zsolt, Budapest, Nemzeti Múzeum, 2009, 297-303.

KNAUZ 1866
KNAUZ Nándor, *A pozsonyi káptalan kéziratai*, Magyar Sion, 4 (1866), 59 sgg.

KOLLÁNYI 1900
KOLLÁNYI Ferenc, *Esztergomi kanonokok 1100–1900*, Esztergom, Buzárovits, 1900.

KOLLÁNYI 1901
KOLLÁNYI Ferenc, *Visitatio capituli e. m. Strigoniensis anno 1397. Első közlemény*, Történelmi Tár 2. sorozat, 2 (1901), 71–106.

KOVÁCS 2015
KOVÁCS Zsuzsa, *Aragóniai Eleonóra és Beatrix (szerelmi) élete az Ambrosiana egyik kódexében = Vestigia. Mohács előtti magyar források olasz könyvtárakban, Piliscsaba*, PPKE BTK, 2015, 197–214.

KOVÁCS 2016
KOVÁCS Viktória, *A pozsonyiak vámmentessége az Anjou- és Zsigmond-korban = Pénz, posztó, piac. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*, ed. Weisz Boglárka, Budapest, MTA BTK, 2016, 341–365. (Magyar Történelmi Emlékek – Értekezések)

KÖBLÖS 1987
KÖBLÖS József, *A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan archontológiája, 1458–1526*, Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1987.

KÖBLÖS 1994
KÖBLÖS József, *Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában (A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan)*, Budapest, MTA BTK TTI, 1994.

KÖRMENDY 2007
KÖRMENDY Kinga, *Studentes extra regnum: esztergomi kanonokok egyetemjárása és könyvhasználata*, Budapest, Szent István Társulat, 2007.

KRIFTÓF 2018
KRISTÓF Ilona: *I rapporti tra Tamás Bakóc ed Ippolito d'Este (1496–1520),* Verbum Analecta Neolatina, XIX (2018), 201–220.

KRONTHAL–WENDT 1893
Politische Correspondenz Breslaus im Zeitalter des Königs Matthias Corvinus, erste Abtheilung, 1469–1479, ed. Berthold KRONTHAL–Heinrich WENDT, Breslau, Josef Max & Comp., 1893.

KRUPPA 2002
KRUPPA Tamás, *Tervek az erdélyi kormányzóság megszerzésére 1601–1602-ben*, Hadtörténelmi Közlemények, 115 (2002), 281–308.

KUBINYI 1957
KUBINYI András, *A kincstári személyzet a XV. század második felében*, Tanulmányok Budapest Múltjából, 12 (1957), 25–49.

KUBINYI 1985
KUBINYI András, *A magyar orvos- és gyógyszerésztársadalom a Mohácsot megelőző évtizedekben*, Orvostörténeti Közlemények, 31 (1985), 69–77.

KUBINYI 1970
KUBINYI András, *Az egészségügyi foglalkozásúak társadalmi és gazdasági helyzete Budán a 15–16. század fordulóján*, Orvostörténeti Közlemények 16 (1970), 63–82.

KUBINYI 1999
KUBINYI András, *Matthias Corvinus: die Regierung eines Königreichs = Ostmitteleuropa 1458–1490*, Herne, Schäfer, 1999. (Studien zur Geschichte Ungarns 2.)

KUBINYI 2000
KUBINYI András, *Vitéz János és Janus Pannonius politikája Mátyás uralkodása idején = Humanista műveltség Pannóniában*, ed. BARTÓK István–JANKOVITS László–KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, Művészetek Háza–PTE, 2000, 7–26.

KUBINYI 2003
KUBINYI András, *Vitéz János: a jó humanista és rossz politikus = A magyar történelem vitatott személyiségei*, Budapest, Kossuth, 2003, 7–30.

KUFFART 2013
KUFFART Hajnalka, *I libri contabili di Ippolito I d'Este, cardinale di Esztergom. Materiali per l'edizione critica = Esercizi di filologia*, Budapest, ed. Armando NUZZO, Budapest, ELTE Eötvös József Collegium, 2013, 87–154.

KUFFART 2015
KUFFART Hajnalka, *Bevezetés Estei Hippolit számadáskönyveihez = Vestigia. Mohács előtti magyar források olasz könyvtárakban*, Piliscsaba, PPKE BTK, 2015, 47–82.

KUFFART 2018
KUFFART Hajnalka, *Modenában őrzött esztergomi számadáskönyvek és az esztergomi érsekség udvartartása*. [PhD disszertáció] Budapest–Piliscsaba, PPKE BTK, 2018.

KURZ 1941
Otto KURZ, *The date of the Ṭāq i Kisrā*, The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, (1941), 37–41.

LACZLAVIK 2012
LACZLAVIK György, *Egy politikus főpap a 16. század első felében. Várday Pál esztergomi érsek, királyi helytartó pályafutása*. [PhD disszertáció] Budapest, ELTE BTK, 2012.

LAZZARINI 2004
Isabella LAZZARINI, *Materiali per una didattica delle scritture pubbliche di cancelleria nell'Italia del Quattrocento*, Scrineum Rivista, 2 (2004), 1–85.

LAZZARINI 2015
Isabella LAZZARINI, *Communication and conflict: Italian diplomacy in the early Renaissance*, 1350–1520, Oxford, Oxford University Press, 2015. (Oxford studies in medieval European history)

LEDGEWAY 2009
Adam LEDGEWAY, *Grammatica diacronica del napoletano*, Tübingen, Niemeyer, 2009. (Beihefte zur Zeitschrift für romanische Philologie 350.)

LE GOFF 1979
Jacques LE GOFF, *Az értelmiség a középkorban*, Budapest, Magvető, 1979.

LEOPOLD 1936
LEOPOLD Antal, *Az esztergomi vár története*, Esztergom Évlapjai – Annales Strigonienses, 8 (1936), 51–71.

LEOPOLD 1944
LEOPOLD Antal, *Esztergom régi látképei*, Budapest, Stephaneum, 1944. (Szent István Akadémia II. Történelem-, Jog- és Társadalomtudományi Osztályának Értekezései, 3/5.)

LIBÁRDI 2014
LIBÁRDI Karolina, *Le lettere di Donato Aretino (vicario di Esztergom) all'Archivio di Stato di Modena*. [MA szakdolgozat] Piliscsaba, PPKE BTK, 2014.

LITTA 1819
Pompeo LITTA, *Famiglie celebri italiane*, Milano, 1819.

LOCKWOOD 1951
Dean P. LOCKWOOD, *Ugo Benzi. Medieval Philospher and Physician (1376–1439)*, Chicago, The University of Chicago Press, 1951.

LUBENAU 1912
Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau, ed. Wilhelm SAHM, Königsberg in Preußen, F. B. Buchhandlung, 1912. (Mitteilungen aus der Stadtbibliothek zu Königsberg i. Pr. 4.)

LUZIO 1922
Alessandro LUZIO, *L'archivio Gonzaga di Mantova. La corrispondenza familiare, amministrativa e diplomatica* II, Verona, 1922.

LUZIO–RENIER 1893
Alessandro LUZIO–Raimondo RENIER, *Mantova e Urbino. Isabella d'Este e Elisabetta Gonzaga nelle relazioni famigliari e nelle vicende politiche*, Roma, L. Roux e C., 1893.

MACEK 1988
Josef MACEK, *Prag und Rom am Ende des 15. Jahrhunderts: Zum Verhältnis der päpstlichen Kurie zur böhmischen Reformation = Historische Blickpunkte: Festschrift für Johann Rainer*, ed. Sabine WEISS, Innsbruck, AMOE, 1988, 391–403.

MAGYARY-KOSSA 1929
MAGYARY-KOSSA Gyula, *Magyar orvosi emlékek*, Budapest, Eggenberger Ferdinánd, 1929.

MÁLYUSZ 1971
MÁLYUSZ Elemér, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1971.

MAMONE 1999
Sara MAMONE, *Torino Mantova Firenze 1608: le nozze rivali*, Quaderni di Palazzo Te, (1999), 43–59.

MANZONI 1942
Alessandro MANZONI, *Jegyesek*, ford. RÉVAY József, Budapest, Franklin Társulat, 1942.

MARINI 1987
Lino MARINI, *Lo Stato Estense*, Torino, UTET Libreria, 1987.

MAROSI 1994
MAROSI Ernő, *Esztergom középkori Szent Adalbert-székesegyháza – Tíz év múltán*, Limes, 7 (1994), 13–28.

MÁTHES 1827
MÁTHES János, *Veteris arcis Strigoniensis, monumentorum ibidem erutorum, aliarumque antiquitatum lythographicis tabulis ornata descriptio*, Esztergom, Joseph Beimel, 1827.

MÁTHES 2014
MÁTHES János, *A régi esztergomi vár, az ott kiásott emlékek és más régiségek leírása,* ford. F. ROMHÁNYI Beatrix, Esztergom, Laskai Osvát. Antikvárium, 2014. (Libri Veteres Strigonii)

MAZZOLDI–GIUSTI–SALVADORI 1963
Mantova. La Storia ed. Leonardo MAZZOLDI–Renato GIUSTI–Rinaldo SALVADORI, Mantova, 1963.

MÉRI 1962
MÉRI István, *Esztergom–Burg*, Archaeologiai Értesítő 89, sz. 2 (1962), 268.

MÉRI 1962b
MÉRI István, *Esztergom–Vár*, Régészeti Füzetek 15 (1962), 66.

MÉRI 1988
MÉRI István, *A kanizsai várásatás*, Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 1988.

MERLOTTI 1997
Andrea MERLOTTI, *Foix de Candale, Marguerite de* = DBI, 48, 1997.

MHH DEM
Magyar diplomácziai emlékek Mátyás király korából ed. NAGY Iván–NYÁRY Albert, Budapest, MTA, 1875. (Monumenta Hungariae Historica)

MHH TT
Török történetírók, Budapest, MTA, 1893. (Monumenta Hungariae Historica)
MKL
Magyar Katolikus Lexikon, Budapest, Szent István Társulat, 1993.

MORSELLI 1957
Alfonso MORSELLI, *Ippolito I d'Este e il suo primo viaggio in Ungheria (1487)*, Modena, Società tipografica editrice modenese, 1957.

MORSELLI 2002
Gonzaga. La celeste galeria. Le raccolte. Catalogo della mostra, ed. Raffaella MORSELLI, Milano, Skira, 2002.

MOZZARELLI 1979
Cesare MOZZARELLI, *Lo stato gonzaghesco. Mantova dal 1382 al 1707 = I ducati padani, Trento e Trieste*, Torino, UTET, 1979, 357–495. (Storia d'Italia 17.)

MTK
Magyarország történeti kronológiája I. A kezdetektől 1526-ig, ed. BENDA Kálmán, Budapest, Akadémiai, 1986.

MURPHEY 1999
Rhoads MURPHEY, *Ottoman Warfare 1500–1700*, New Brunswick, Rutgers University Press, 1999.

NARDUCCI 1893
Henricus NARDUCCI, *Catalogus codicum manuscriptorum praeter graecos et orientales in Bibliotheca Angelica olim coenobii sancti Augustini de Urbe*, Roma, Ludovico Cecchini, 1893.

NEMES–TUSOR 2011
Consistorialia Documenta Pontificia de Regnis Sacrae coronae Hungariae (1426–1605), ed. NEMES Gábor–TUSOR Péter, Budapest–Roma, PPKE Egyháztörténeti Kutatócsoport, 2011.

NEUMANN 2017
NEUMANN Tibor, *«Minden időkben kegyelmes uratok kívánunk lenni» A királyi városok adóztatása a 15. század végén = Hatalom, adó, jog. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*, ed. KÁDAS István–WEISZ Boglárka, Budapest, MTA BTK, 2017, 13–106.

NN 1966
Benzi, Ugo = DBI, 8, 1966.

NN 1985
Il Castello di Spezzano. Primi elementi di conoscenza, Modena, 1985.

NN 1994
Esztergom eleste után, Esztergom és Vidéke, 1994. február 24, 5.

NYÁRY 1874
NYÁRY Albert, *A modenai Hyppolit-kódexek* VI., Századok 8 (1874), 73–83.

ORTVAY 1894
ORTVAY Tivadar, *Pozsony város története* III., Pozsony, Stampfel Károly, 1894.

ÓVÁRY 1890
ÓVÁRY Lipót, *A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai*, Budapest, MTA Történelmi Bizottsága, 1890.

PÁLFFY 1996
PÁLFFY Géza, *A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig*, Történelmi Szemle, 38 (1996), 163–217.

PÁLOSFALVI 2014
PÁLOSFALVI Tamás, *The Noble Elite in the County of Körös (Križevci) 1400–1526*, Budapest, MTA BTK, 2014. (Magyar Történelmi Emlékek – Értekezések)

PARDI 1900
Giuseppe PARDI, *Titoli dottorali conferiti dallo studio di Ferrara nei secoli XV e XVI*, Lucca, Tipografia Alberto Marchi, 1900.

PARDI 1933
Diario ferrarese dall'anno 1490 sino al 1502, ed. Giuseppe PARDI, Bologna, Zanichelli, 1933. (Rerum Italicarum Scriptores)

PARDI 1972
Giuseppe PARDI, *Lo studio di Ferrara nei secoli XV e XVI*, Bologna, Forni, 1972.

PAREDI–RODELLA 1992
Angelo PAREDI–Massimo RODELLA, *Le raccolte manoscritte e i primi fondi librari = Storia dell'Ambrosiana. Il Seicento*, Milano, Cariplo, 1992.

PÁSZTI 2000
PÁSZTI László, *Esztergom várának első részletes térképi ábrázolása és ismeretlen erődítési terve. Pompeo Floriani kéziratos tervrajzai az 1595-ös visszafoglalás alkalmából*, Hadtörténelmi Közlemények, 113 (2000), 121–140.

PELLEGRINI 2000
Marco PELLEGRINI, *Innocenzo VIII = Enciclopedia dei papi*, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 2000.

PELLEGRINI 2004
Marco PELLEGRINI, *Innocenzo VIII, papa* = DBI, 62, 2004.

PICCOLOMINI 1997
Iacopo Ammannati PICCOLOMINI: *Lettere (1444-1479)*, ed. Paolo CHERUBINI, Roma, Ministero per i beni culturali e ambientali, Ufficio centrale per i beni archivistici, 1997. (Pubblicazioni degli archivi di Stato. Fonti 25.)

PROKOPP 1977
PROKOPP Gyula, *Barkóczy Ferenc érsek esztergomi építkezése, Művészettörténeti Értesítő,* 26 (1977), 261-269.

PROKOPP 1967
PROKOPP Mária, *Pitture murali del XIV secolo nella cappella del Castello di Esztergom*, Acta Historiae Artium, 13 (1967), 273–312.

PROKOPP–VUKOV–WIERDL 2009
PROKOPP Mária–VUKOV Konstantin–WIERDL Zsuzsanna, *Az erények nyomában – Botticelli*, Budapest, Studiolo, 2009.

QUARANTA 2015
Chiara QUARANTA, *Pistofilo, Bonaventura* = DBI, 84, 2015.

QUAZZA 1941
Romolo QUAZZA, *La diplomazia gonzaghesca*, Milano, Istituto per gli studi di politica internazionale, 1941.

RODELLA 2003
Massimo RODELLA, *Fortuna e sfortuna della biblioteca di Gian Vincenzo Pinelli: la vendita a Federico Borromeo*, Bibliotheca, 2 (2003), 87–125.

ROHLFS 1966
Gerhard ROHLFS, *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti: Fonetica*, Torino, Einaudi, 1966.

ROMANELLO 1991
Marina ROMANELLO, *Doglioni, Giovanni Nicolò* = DBI, 40, 1991.

ROTELLI–PIACENTINI 1989
Elena ROTELLI–Rosanna PIACENTINI, *Storia di Sassuolo. Dalle origini alla Signoria dei Pio*, Bologna, Laserteg, 1989.

RÓZSA 1979
RÓZSA György, *Buda visszafoglalása Itália egykorú művészetében*, Folia historica, 7 (1979), 39–51.

RÓZSA 1987
RÓZSA György, *Schlachtenbilder aus der Zeit der Befreiungsfeldzüge*, Budapest, Akadémiai, 1987.

SAHIN-TÓTH 1999
SAHIN-TÓTH Péter, *A vallon-francia katonaság sajátos szerepe a hadviselő felek közötti kapcsolatokban a tizenöt éves háború idején = Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*, ed. PETERCSÁK Tivadar–BERECZ Mátyás, Eger, Heves Megyei Múzeumi Szervezet–Dobó István Vármúzeum, 1999, 227–241. (Studia Agriensia 20.)

SAMBIN 2011
Lo Stato dipinto. La sala delle Vedute nel Castello di Spezzano, ed. Maria Teresa SAMBIN DE NORCEN–Francesco CECCARELLI, Venezia, Marsilio, 2011.

SANUDO 1879
Marin SANUDO, *I Diarii di Marino Sanuto (1496–1533) dall'autografo Marciano Ital. Cl. VII Cod. CDXIX–CDLXXVII*, ed. Rinaldo FULIN–Federico STEFANI–Nicolo BAROZZI–Guglielmo BERCHET, Marco ALLEGRI, Venezia, Visentini, 1879–1903.

SÁRKÖZI 2015
SÁRKÖZI Anna Jáhel, *Documenti di una ambasceria difficile. Lettere di Nicolò Maria d'Este ed Armanno de' Nobili*. [MA szakdolgozat] Piliscsaba, PPKE BTK, 2015.

SCHENK 1996
Gerrit Jasper SCHENK, *Der Einzug des Herrschers. "Idealschema" und Fallstudie zum Adventuszeremoniell für römisch–deutsche Herrscher im spätmittelalterlichen italienischen Städten zwischen Zeremoniell, Diplomatie und Politik*, Marburg, Tectum, 1996.

SCHULTHEISZ 2004
SCHULTHEISZ Emil, TARDY Lajos, *Olasz orvosok Magyarországon a XVI. század végéig = Schultheisz Emil orvostörténeti tanulmányai*, ed. GAZDA István, Budapest, Magyar Tudománytörténeti és Egészségtudományi Intézet–Magyar Orvostörténelmi Társaság–MTA Orvostörténeti Munkabizottsága, 2004, II, 103–111.

SCHULZ 1990
Juergen SCHULZ, *Mappe come metafore: cicli murali cartografici nell'Italia del Rinascimento = La cartografia fra scienza e arte. Carte e cartografi nel Rinascimento italiano*, Modena, Franco Cosimo Panini, 1990.

SPACCINI 1993
Giovan Battista SPACCINI, *Cronaca di Modena anni 1588–1602*, ed. Albano BIONDI–Rolando BUSSI–Carlo GIOVANNINI, Modena, Franco Cosimo Panini, 1993.

STENZIG 2013
Philipp STENZIG, *Botschafterzeremoniell am Papsthof der Renaissance: der Tractatus de oratoribus des Paris de Grassi – Edition und Kommentar*, Frankfurt am Main, Peter Lang, 2013. (Tradition, Reform, Innovation)

SUDÁR 2014
SUDÁR Balázs, *Dzsámik és mecsetek a hódolt Magyarországon*, Budapest, MTA BTK TTI, 2014. (Magyar Történelmi Emlékek – Adattárak)

SUDÁR 2006
SUDÁR Balázs, *Kanizsa 1601. évi ostroma török szemmel*, Hadtörténelmi Közlemények, 119 (2006), 1038–1087.

SZ. SIMON 2014
SZ. SIMON Éva, *A hódoltságon kívüli „hódoltság". Oszmán terjeszkedés a Délnyugat-Dunántúlon a 16. század második felében*, Budapest, MTA BTK TTI, 2014. (Magyar Történelmi Emlékek – Értekezések)

SZ. SIMON 2017
SZ. SIMON Éva, *Várfoglalás vagy illúziókeltés? Az 1574. évi Kanizsa elleni oszmán támadás és következményei*, Zalai Múzeum 23 (2017), 201–215.

SZAKÁLY 1992
SZAKÁLY Ferenc, *Kanizsa és uradalma a vár török kézre jutása előtt*, Zalai Múzeum 4 (1992), 21–28.

SZALAI 2006
SZALAI Béla, *Magyar várak, városok, falvak metszeteken 1515–1800*, Budapest, Múzeum Antikvárium, 2006.

SZÁNTÓ 1985
SZÁNTÓ Imre, *Küzdelem a török terjeszkedés ellen Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1985.

SZÉKELY 1960
SZÉKELY Sándor, *Az orvostudomány története*, Budapest, Medicina, 1960.

SZÉLESS 1998
SZÉLESS György, *Az esztergomi Szent Adalbert székesegyház – Rudera Ecclesiarum unius Cathedralis S. Adalberti M. alterius Collegiatae ecclesiae divi Stephani prothomartiris in arce Strigoniensi existentia descripta*, ford. WAIGAND József–ROMHÁNYI Beatrix, Esztergom, Kultsár István Társadalomtudományi és Kiadói Alapítvány, 1998.

SZENDREI 1927
SZENDREI János, *Monelli Bernát síremléke 1496-ból*, Turul, 20 (1927), 71–76.

SZOVÁK 2018
SZOVÁK Márton, *Kanizsa másodszor*, Lymbus, 2018.

TAKÁCS 2018
TAKÁCS Imre, *A francia gótika recepciója Magyarországon II. András korában*, Budapest, Balassi, 2018.

TARJÁN 2009
TARJÁN Bence, *Cseh pamflet Kanizsa 1601. évi ostromáról*, Magyar Sion, 45 (2009), 89–98.

TARTARO 1984
Achille TARTARO, *La prosa narrativa antica = Letteratura italiana*, Torino, Einaudi, 1984, III, 623–713.

THALLÓCZY 1905
THALLÓCZY Lajos, *Mantovai követjárás Budán*, Budapest, MTA, 1905. (Értekezések a Történeti Tudományok köréből, XX/4.)

THEINER 1859
Augustin THEINER, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, Roma, Typis Vaticanis, 1859.

TOLNAI 2000
TOLNAI Gergely, *Előzetes jelentés az esztergomi északi rondella feltárásáról*, Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei, 7 (2000), 321–351.

TOLNAI 2004
TOLNAI Gergely, *Egy esztergomi rajzról = Az Esztergomi Vármúzeum kőtárának katalógusa*, ed. BUZÁS Gergely–TOLNAI Gergely, Esztergom, Magyar Nemzeti Múzeum, 2004, 87–99. (Az Esztergomi Vármúzeum Füzetei 2.)

TOLNAI 2004b
TOLNAI Gergely, *Az esztergomi vár erődítéstörténete = Az Esztergomi Vármúzeum kőtárának katalógusa*, ed. BUZÁS Gergely–TOLNAI Gergely, Esztergom, Magyar Nemzeti Múzeum, 2004, 49–66. (Az Esztergomi Vármúzeum Füzetei 2.)

TOLNAI 2006
TOLNAI Gergely, *A visegrádi vár a törökkori ábrázolások tükrében = A visegrádi fellegvár*, ed. BUZÁS Gergely, Visegrád, 2006, 196–210. (Visegrád Régészeti Monográfiái 6.)

TOLNAI 2009
TOLNAI Gergely, *Krey András esztergomi felmérése = Reneszánsz látványtár: virtuális utazás a múltba*, ed. BUZÁS Gergely–OROSZ Krisztina, VASÁROS Zsolt, 261–267. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2009, 261–267.

TOLNAI 2009b
TOLNAI Gergely, *Reneszánsz erődítések Esztergomban (1476–1543) = Reneszánsz látványtár: virtuális utazás a múltba*, ed. BUZÁS Gergely, OROSZ Krisztina, VASÁROS Zsolt, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2009, 251–259.

TORELLI 1920
Pietro TORELLI, *L'archivio Gonzaga di Mantova*, Ostiglia, Arnaldo Forni, 1920.

TÓTH 1986
TÓTH, Sándor László, *A kanizsai csata, 1600. október 7–13,* Hadtörténelmi Közlemények, 33 (1986), 253–271.

TÓTH 2000
TÓTH Sándor László, *A mezőkeresztesi csata és a tizenötéves háború*. Szeged, Belvedere Meridionale, 2000.

TUBERO 1746
Ludovicus TUBERO, *Commentariorum de temporibus suis libri XI*, Bécs, Ioannes Paulus Kraus, 1746. (Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini)

TUBERO 1994
Ludovicus TUBERO, *Kortörténeti feljegyzések (Magyarország)*, Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 1994.

TURBULY 1997
TURBULY Éva, *Kanizsa a Zala megyei közgyűlési jegyzőkönyvekben (1567–1601)*, Zalai Múzeum 7 (1997), 31–35.

V. MOLNÁR 1987
V. MOLNÁR László, *Kanizsa vára*, Budapest, Zrínyi, 1987.

VÁMBÉRY 1887
VÁMBÉRY Ármin, *Kanizsa (1600–1601)*, Századok 21 (1887), 716–726, 789–826.

VANDELLI 2000
Vincenzo VANDELLI, *I Pio e Lo Stato di Sassuolo*, Sassuolo, Incontri, 2000. (Quaderni della Biblioteca 4.)

VANDELLI 2011
Vincenzo VANDELLI, *La residenza dei Pio a Spezzano = Lo Stato dipinto. La sala delle Vedute nel Castello di Spezzano*, Venezia, Marsilio, 2011, 119–124.

VÁNDOR 1994
VÁNDOR László, *Kanizsa története a honfoglalástól a város török alóli felszabadulásáig = Nagykanizsa városi monográfia*, Nagykanizsa, 1994, I, 215–424.

VASÁROS 2009
VASÁROS Zsolt, *Kísérlet az esztergomi Bakócz-kápolna aránytani összefüggéseinek feltárására = Reneszánsz látványtár: Virtuális utazás a múltba,* ed. BUZÁS Gergely–OROSZ Krisztina–VASÁROS Zsolt, Budapest, Nemzeti Múzeum, 2009, 281-291.

VASÁROS–SCHUNK 2009
VASÁROS Zsolt–SCHUNK Szabolcs, *A Bakócz-kápolna épületének rekonstrukciós kísérlete = Reneszánsz látványtár: Virtuális utazás a múltba,* ed. BUZÁS Gergely–OROSZ Krisztina–VASÁROS Zsolt, Budapest, Nemzeti Múzeum, 2009, 293-295.

VESTIGIA I.
Vestigia. Mohács előtti magyar források olasz könyvtárakban, szerk.: DOMOKOS György–MÁTYUS Norbert–Armando NUZZO, Piliscsaba, PPKE BTK, 2015.

VENTURI BARBOLINI
Anna Rosa VENTURI BARBOLINI, *Testimonianze dei rapporti tra l'Ungheria e lo Stato Estense dalle fonti manoscritte conservate presso la Biblioteca Estense Universitaria e l'Archivio di Stato di Modena = Nel segno del corvo. Libri e miniature della biblioteca di Mattia Corvino re d'Ungheria (1443-1490)*, Modena, Il Bulino, 2002, 43–63. (Il giardino delle Esperidi 16.)

VERESS 1941
VERESS Endre, *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221-1864*, Budapest, MTA, 1941.

VIGILIO 1992
Giovanni Battista VIGILIO, *La Insalata. Cronaca mantovana dal 1561 al 1602*, ed. Daniela FERRARI–Cesare MOZZARELLI, Mantova, Arcari, 1992.

VILLÁNYI 1891
VILLÁNYI Szaniszló, *Néhány lap Esztergom város és megye multjából*, Esztergom, Laiszky János Könyvnyomda, 1891.

VITI 1996
Paolo VITI, *L'Umanesimo toscano nel primo Quattrocento = Storia della letteratura italiana*, Roma, Salerno, 1996, III, 211–294.

VRATISLAV 1786
Vaclav VRATISLAV z Mitrovic: *Des Freyherrn von Wratislaw merkwürdige Gesandschaftsreise von Wien nach Konstantinopel,* Liepzig, 1786. (Online elérés: Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen, https://gdz.sub.uni-goettingen.de/id/PPN662365704)

ZAMBOTTI 1937
Bernardino ZAMBOTTI, *Diario ferrarese dall'anno 1476 sino al 1504*, ed. Giuseppe PARDI, Bologna, Zanichelli, 1937. (Rerum Italicarum Scriptores 24.)

ZEILER 1997
Martinus ZEILER, *A magyar királyság leírása*, ed. KOLLEGA TARSOLY István, ford. GLÓSZ József–ÉLESZTŐS László, Szekszárd, Babits, 1997.

ZORZI PUGLIESE 2008
Olga ZORZI PUGLIESE, *I riferimenti agli Ungari e al re Mattia Corvino nella lunga composizione del Libro del Cortegiano*, Nuova Corvina, 20 (2008), 44–53.

ZsO
Zsigmondkori oklevéltár VIII., ed. MÁLYUSZ Elemér, BORSA Iván, Budapest, Akadémiai, 1951.